

SLOVENSKO VO VOJNÁCH A V KONFLIKTOCH V 20. STOROČÍ

**ZBORNÍK REFERÁTOV Z VEDECKEJ KONFERENCIE
V BRATISLAVE 15. – 16. OKTÓBRA 2002**

Bratislava 2003

Vydal: Vojenský historický ústav v Bratislave ako účelovú publikáciu

Nepredajné

SLOVENSKO VO VOJNÁCH A V KONFLIKTOCH V 20. STOROČÍ

Konferenciu usporiadali: Vojenský historický ústav
Historický ústav SAV
Sekcia pre vojenské dejiny pri SHS

Editori: PhDr. Michal ŠTEFANSKÝ, CSc.
Dr. Imrich PURDEK

Redakcia: Mgr. Mária STANOVÁ
Mgr. Dagmar PELČÁKOVÁ

Copyright: © Vojenský historický ústav, Bratislava 2003
Ministerstvo obrany SR

OBSAH

Úvod	7
<i>PhDr. Bohuš Klein, PhD.</i> VOJENSKOHISTORICKÝ POTENCIÁL ÚZEMIA SLOVENSKA PRED PRVOU SVETOVOU VOJNOU	11
<i>PhDr. Marián Hronský, DrSc.</i> GEOPOLITICKÉ POSTAVENIE SLOVENSKA VO VEĽKEJ VOJNE A VO Vojenskom KONFLIKTE ČSR S MAĎARSKOU REPUBLIKOU RÁD ROKU 1919	24
<i>PhDr. Bohumila Ferenčuhová, CSc.</i> MALÁ DOHODA, LOCARNO A BEZPEČNOSŤ SLOVENSKA V 20. ROKOCH	50
<i>mjr. Mgr. Miloslav Čaplovič, PhD.</i> SEPTEMBROVÁ MOBILIZÁCIA ČS. ARMÁDY 1938 S DÔRAZOM NA SLOVENSKO	75
<i>PhDr. František Cséfalvay, CSc.</i> MAĎARSKO-SLOVENSKÝ OZBROJENÝ KONFLIKT V MARCI 1939	117
<i>PhDr. Igor Baka</i> SLOVENSKO AKO NÁSTUPNÝ PRIESTOR VO VOJNE PROTI POLSKU	127
<i>npor. PhDr. Zoltán Katreba</i> VYUŽITIE SLOVENSKÉHO ÚZEMIA PRE NÁSTUP NEMECKÝCH VOJSK PROTI SOVIETSKEMU ZVÄZU V ROKU 1941	144
<i>PhDr. Dagmar Čierna-Lantayová, DrSc.</i> RUSKÝ FAKTOR V GEOPOLITICKÝCH ÚVAHÁCH O SLOVENSKU (AUGUST 1939 – FEBRUÁR 1941)	157
<i>PhDr. Edita Ivaničková, CSc.</i> SLOVENSKO A SLOVENSKÁ OTÁZKA VO VOJNOVÝCH PLÁNOCH VEĽKEJ BRITÁNIE 1939 – 1945	172
<i>Mgr. Ondrej Podolec</i> SLOVENSKO-MAĎARSKÉ KONFLIKTY A ICH ODRAZ NA PÔDE SLOVENSKÉHO SNEMU	182

<i>PhDr. Pavol Šimunič, CSc.</i> SLOVENSKO V ČASE SNP A OSLOBODENIA	194
<i>PhDr. Slavomír Michálek, CSc.</i> UNRRA A SLOVENSKO 1945 – 1947	208
<i>PhDr. Michal Štefanský, CSc.</i> STUDENÁ VOJNA A JEJ DÔSLEDKY PRE ČESKOSLOVENSKO V ROKOCH 1951 – 1953	218
<i>Mgr. Marina Zavacká, PhD.</i> A ČO PÍŠU, BUDE VOJNA? PROPAGANDISTICKÉ VYUŽÍVANIE POCITU OHROZENIA V STUDENEJ VOJNE	233
<i>PhDr. Jan Štaigl, CSc.</i> VOJENSKÁ IDENTITA SLOVENSKA V PODMIENKACH STUDENEJ VOJNY DO POLOVICE 60. ROKOV	239
O AUTOROCH	259

CONTENTS

Forward	7
<i>PhDr. Bohuš Klein, PhD.</i> MILITARY-STRATEGIC POTENTIAL OF THE TERRITORY OF SLOVAKIA BEFORE WORLD WAR I	11
<i>PhDr. Marián Hronský, DrSc.</i> GEO-POLITIC POSITION OF SLOVAKIA IN THE GREAT WAR AND IN THE MILITARY CONFLICT OF THE CSR WITH THE HUNGARIAN REPUBLIC OF COUNCILS IN 1919	24
<i>PhDr. Bohumila Ferenčuhová, CSc.</i> THE LITTLE ENTENTE, LOCARNO AND SECURITY OF SLOVAKIA IN TWENTIES	50
<i>mjr. Mgr. Miloslav Čaplovič, PhD.</i> SEPTEMBER'S MOBILISATION OF THE CZECHOSLOVAKIAN ARMY 1938 WITH THE STRESS PUT ON SLOVAKIA	75
<i>PhDr. František Cséfalvay, CSc.</i> HUNGARY-SLOVAKIAN ARMED CONFLICT IN THE MARCH OF 1939	117
<i>PhDr. Igor Baka</i> SLOVAKIA AS A MUSTER AREA IN THE WAR AGAINST POLAND	127
<i>npor. PhDr. Zoltán Katreba</i> THE USE OF THE SLOVAK TERRITORY FOR LINING UP OF GERMAN ARMIES AGAINST THE SOVIET UNION IN 1941	144
<i>PhDr. Dagmar Čierna-Lantayová, DrSc.</i> THE RUSSIAN FACTOR IN GEO-POLITICAL CONSIDERATIONS ABOUT SLOVAKIA (AUGUST 1939 – FEBRUARY 1941)	157
<i>PhDr. Edita Ivaničková, CSc.</i> SLOVAKIA AND SLOVAK QUESTION IN MILITARY PLANS OF GREAT BRITAIN, 1939 – 1945	172
<i>Mgr. Ondrej Podolec</i> SLOVAK HUNGARIAN CONFLICTS AND THEIR REFLECTION ON THE SLOVAK PARLIAMENT	182

<i>PhDr. Pavel Šimunič, CSc.</i> SLOVAKIA IN THE TIME OF THE SLOVAK NATIONAL UPRISING AND LIBERATION	194
<i>PhDr. Slavomír Michálek, CSc.</i> UNRRA AND SLOVAKIA IN 1945 – 1947	208
<i>PhDr. Michal Štefanský, CSc.</i> THE COLD WAR AND ITS CONSEQUENCES FOR CZECHOSLOVAKIA IN 1951–1953	218
<i>Mgr. Marina Zavacká, PhD.</i> ANY NEWS ON THE WAR COMING? POPULAR "FEELING OF THE WAR MENACE" AS A TOOL OF THE COLD WAR PROPAGANDA	233
<i>PhDr. Jan Štaigl, CSc.</i> MILITARY IDENTITY OF SLOVAKIA IN THE COLD WAR CONDITIONS UP TO THE HALF OF SIXTIES	239
ABOUT AUTHORS	259

Ú v o d

Zborník štúdií *Slovensko vo vojnách a v konfliktoch v 20. storočí* je zostavený z referátov, ktoré odzneli na vedeckej konferencii usporiadanej v dňoch 15. – 16. októbra 2002 v Bratislave. Konferenciu pod názvom *Miesto a úloha Slovenska v reálnych a potenciálnych konfliktoch a vo vojnách v 20. storočí* usporiadal Vojský historický ústav Bratislava, Historický ústav Slovenskej akadémie vied a Sekcia pre vojenské dejiny pri Slovenskej historickej spoločnosti.

Téma konferencie zahŕňala obdobie jedného storočia, čo je dosť neobvyklý jav pri organizovaní vedeckej konferencie, najmä keď ide o obdobie najnovších dejín. Pretože len účasť Slovenska a bojové operácie na jeho území v dvoch svetových vojnách alebo len jednej, je dosť rozsiahlou témou na konferenciu. Okrem toho, po prvej svetovej vojne, a pred druhou svetovou vojnou, sa Slovensko dostalo do vojnového konfliktu – lokálnej vojny – s Maďarskom, čo predstavuje tiež tému na vedecké diskusie. Reálne a potenciálne zatiahnutie Slovenska do ozbrojených konfliktov existovalo v medzivojnovom období a rovnako po skončení druhej svetovej vojny. Časovo najdlhším reálnym a potenciálnym konfliktom, ktorý mohol vyústiť do globálnej vojny, bola studená vojna. Fenomén studenej vojny, od jej vzniku na konci 40. rokov až do jej skončenia v súvislosti s pádom komunistických režimov, patrí k tým témam, ktoré len čakajú na historiografické spracovanie. Konflikty v 20. storočí mali rôzne podoby a intenzitu: od medzinárodnej krízy a vojenského napätia až po vnútropolitickú krízu.

V priebehu 20. storočia sa postavenie Slovenska zmenilo niekoľkokrát. Do roku 1918 patrilo Slovensko do záujmovej sféry uhorského štátu. V rámci Uhorska patrilo k druhej najpriemyselnejšej oblasti po Budapešti. Hutníckym a strojárskym potenciálom predstavovalo dôležitú bázu pre armádu. Z geopolitického hľadiska bolo vnútornou oblasťou Rakúsko-Uhorska. Geostrategický význam nadobudlo Slovensko v súvislosti s prípravou prvej svetovej vojny, a najmä nebezpečím zo strany Ruska. Veľká vojna, ako sa v literatúre zvykne označovať prvá svetová vojna, sa vojenskými operáciami bezprostredne dotkla severovýchodného Slovenska. V zimných a jarných mesiacoch 1914 – 1915 bolo toto územie operačným pásmom a bojiskom armád východného frontu. Územie Slovenska malo geopolitický význam v čase ruskej ofenzívy v Karpatoch pre obe bojujúce strany. Porážka Rakúsko-Uhorska vo Veľkej vojne a vznik Československej republiky zmenili strednú Európu. Slovensko po Veľkej vojne prvýkrát

vo svojich dejinách získalo svoje presné hranice a v rámci Československa bolo vyčlenené ako samostatný administratívny celok. Stalo sa tak po lokálnom vojenskom konflikte s Maďarskou republikou rád v júli 1919. Definitívne hranice s Maďarskom boli stanovené pred podpísaním mierovej zmluvy s Maďarskom v Trianone.

V medzivojnovom období bolo Československo členom Malej dohody, vytvorenej na obranu proti prípadnej maďarskej i redente a nemeckej agresii. Locarnskými dohodami sa bezpečnostný systém, najmä vo vzťahu k Československu, začal narúšať. Dohody medzi štátmi Malej dohody garantovali neporušiteľnosť hraníc Slovenska. Situácia sa menila po uchopení moci nacistami v Nemecku roku 1933. Československo začalo s budovaním obranného potenciálu proti nemeckej agresii. Politické rozhodnutia československej vlády a konkrétne opatrenia na posilnenie obranyschopnosti československej armády v rokoch 1933 – 1938 smerovali k obrane štátu pred nemeckou a maďarskou agresiou. Mníchovská dohoda vylúčila vojenské riešenie májovej a septembrovej krízy, keď vyhlásila vojenskú mobilizáciu československej armády. Armáda bola pripravená brániť územie štátu a vo svojich operačných plánoch počítala so zadržaním agresora do vstupu koalíčných spojencov do vojny.

Po Mníchove sa Slovensko dostalo do nemeckej záujmovej sféry. Ozbrojený konflikt Slovenska s Maďarskom v marci 1939 mal širšie medzinárodné súvislosti. Nemožno ho zredukovať len na maďarsko-slovenský vojenský konflikt. Pretože v hre o Slovensko boli ďalší aktéri novej Európy – Nemecko a Poľsko. Škoda, že autori referátov o politike Nemecka, Poľska a Maďarska neodovzdali svoje príspevky na publikovanie do zborníka. Hegemónia nacistického Nemecka v strednej Európe bola evidentná. Ale konkrétny zámer voči Slovensku, Poľsku a Maďarsku predsa len chýba. Začiatkom septembra 1939 sa Slovensko stalo nástupným priestorom vo vojne proti Poľsku. Skupina vojsk pod krycím názvom „Bernolák“, zložená z príslušníkov slovenskej armády, sa aktívne zúčastnila na vojenskom ťažení. Vo vojne proti Sovietskemu zväzu nacistické Nemecko využilo územie Slovenska na prepravu a sústredenie skupiny armád „Stred“ a čiastočne „Juh“ v Generálnom gouvnermente. Význam Slovenska pre agresívne plány Nemecka spočíval hlavne vo využití potenciálu slovenských zbrojoviek a tiež ako dodávateľa surovín, vrátane potravín pre zásobovanie vo vojne. Vojenská účasť slovenskej armády proti Sovietskemu zväzu z hľadiska Nemecka bola významom druhoradá a symbolická.

Ruský faktor v geopolitických úvahách o Slovensku existoval len krátke obdobie. Svoje pozadie mal v podpísaní nemecko-sovietskeho paktu v auguste 1939.

Politici slovenského štátu sa usilovali preklenúť medzinárodnú izoláciu nadviazaním diplomatických, kultúrnych a obchodných vzťahov so Sovietskym zväzom. Hlásili sa k slovanskej myšlienke, ale zásadne odmietali sovietsky režim. Krátke obdobie slovensko-sovietskych vzťahov sa skončilo so začiatkom vojny proti Sovietskemu zväzu v júni 1941. Slovensko-maďarské konflikty na pôde Slovenského snemu súviseli s vystupovaním poslanca Jánosa Esterházyho za maďarskú menšinu na Slovensku.

Slovensko a slovenskú otázku vo vojenských plánoch Veľkej Británie počas druhej svetovej vojny možno analyzovať v súvislostiach determinánt britskej politiky voči Slovensku. Slovenská otázka sa posudzovala predovšetkým z hľadiska postoja k čs. exilu, k českým predstaviteľom a povojnovej obnove štátu. Výraznejšia zmena vo vzťahu k Slovensku nastala až roku 1944, v čase Slovenského národného povstania, keď Veľká Británia politicky a morálne podporila odboj na Slovensku.

Dejinám Slovenského národného povstania sa v minulosti a prítomnosti venovala značná pozornosť historikov. Vzniklo množstvo štúdií, monografií a zborníkov dokumentov. Napriek tomu stále existuje jednak nové pole bádania a jednak uhol pohľadu na Povstanie a oslobodenie Slovenska, ktorému treba venovať pozornosť. Povstaním sa menil štátny útvar a politický režim. Súčasne sa menilo aj geopolitické postavenie Slovenska a jeho geostrategická hodnota v poslednej etape druhej svetovej vojny.

Studená vojna je veľkou témou historiografie, ktorej sa doteraz najväčšia pozornosť venovala v anglofónnych krajinách. Možno ju skúmať z rôznych hľadísk a časových úsekov. Málo známu udalosťou studenej vojny je porada piatich predsedov komunistických strán a ministrov obrany sovietskeho bloku za prítomnosti Stalina a sovietskej generality v Moskve začiatkom januára 1951. Výsledkom porady bolo zvyšovanie počtov armád, rýchly rast zbrojného priemyslu a militarizácia hospodárstva. Spôsobmi koordinácie dohodnutými na porade v roku 1951 sa vytvoril systém, ktorý sa vo viacerých oblastiach podobal Varšavskej zmluve založenej roku 1955. Studenou vojnou sa menila aj vojenská identita Slovenska. Koncepcia vytvorenia slovenských národných jednotiek zakotvená v Košickom vládnom programe sa narušila so začiatkom studenej vojny. Formálne bola zamietnutá po prevrate vo februári 1948. Armáda sa budovala na teritoriálnom princípe a častými reorganizáciami napodobňovala model Sovietskej armády. Propaganda v studenej vojne zohrávala dôležitú úlohu. Strach z vojny vytváral pocit ohrozenia medzi obyvateľmi.

Zborník štúdií, ktorý predkladáme záujemcom o dejiny, nevyčerpáva problematiku miesta a úlohy Slovenska vo vojnách a v konfliktoch v 20. storočí. Priná-

ša nové faktické poznatky na tému, ktorá doposiaľ nebola prezentovaná v slovenskej historiografii. Zborník súčasne poslúži aj ako podnet k ďalšiemu bádaniu uvedenej problematiky nielen zo strany vojenských historikov, ale všetkých, ktorí skúmajú dejiny 20. storočia. Možno bude vhodné v budúcnosti zmeniť aj metódu výstupov bádania: prejsť od naratívneho spôsobu k analyticko-syntetickým štúdiám a monografiám aspoň tam, kde už existuje dostatok domácej a zahraničnej literatúry.

Michal Štefanský

Vojenskostrategický potenciál územia Slovenska pred prvou svetovou vojnou

Bohuš KLEIN

Zámerom tohto príspevku je osvetliť a priblížiť vzťahy a súvislosti, ktoré ovplyvňovali vojenskostrategické postavenie priestoru územia terajšieho Slovenska tak v rámci habsburskej monarchie, ako aj v rámci mocenského súperenia o tento priestor pred prvou svetovou vojnou. Z tohto pohľadu vystupuje do popredia hlavne zemepisná poloha územia Slovenska v nadväznosti na predpokladané geostrategické útočné smery vojenských operácií nepriateľských armádných zoskupení. V prípade Slovenska to v období pred prvou svetovou vojnou bolo, podľa spracovaných obranných plánov monarchie, pomerne jednoduché a schematické. Jej jediným identifikovateľným nepriateľom v tomto priestore strednej Európy bolo cárske Rusko, ktoré disponovalo značným ľudským a materiálnym potenciálom, vyjadreným počtom svojich pozemných armád situovaných na severovýchodných hraniciach habsburskej monarchie. Početnú koncentráciu pozemnej armády na tomto smere doplňovali mohutné ruské pohraničné pevnosti, opierajúce sa hlavne o prirodzené prekážky vodných tokov Sanoku, Bugu, Dnestra a Prutu, ako aj o severovýchodné svahy vonkajších karpatských pohorí.¹

Pri riešení geostrategického² postavenia územia Slovenska pred prvou svetovou vojnou treba opätovne zdôrazniť, že Slovensko, v terajších hraniciach Slovenskej republiky, by sme na politických mapách Európy vydaných pred rokom

¹ Die Habsburgermonarchie 1848 – 1918. (Die bewafnete Macht). Bd. V. Wien 1987, s. 180-181.

² V tomto príspevku je používaný v našej historiografii (i vojskej) málo frekventovaný termín geostratégia, ktorý v podstate zodpovedá nemeckému termínu *Wehrgeopolitik* a anglickému termínu *geostrategy*. Tento termín (podľa môjho názoru) prilihavejšie vystihuje vo vzťahu k vojenským dejinám zástoj, postavenie a celkový vojenský potenciál územného priestoru v prípade bezprostredného vojenského konfliktu, a to nielen ako terénu vojenských operácií, ale aj ako hospodárskeho zázemia prípadných vojenských operácií odohrávajúcich sa mimo jeho vlastného územia. K tomuto problému pozri: BRILL, H.: Die Bedeutung des Begriffs 'Geostrategie'. In: Österreichische militärische Zeitschrift, 1996, č. 3, s. 301-306; LICHTENBERGER, E.: Zur geostrategischen Lage Österreich in Europa. In: Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft. 139 Jg. Wien 1997, s.47-76; CLINE, Ray S.: 'Polarity. Geographic and Strategic'. In: World Power Assessment. Washington 1977.

1918 hľadali zbytočne. Do vzniku Československej republiky (1918) Slovensko ako geografický fenomén oficiálne ani nejestvovalo, pretože tvorilo integrálnu súčasť Uhorského kráľovstva; duálnej časti habsburskej monarchie, známej pod názvom Rakúsko-Uhorsko. V záujme historickej objektivity treba tiež zdôrazniť, že Slovensko v rámci Uhorska ani netvorilo nejaký osobitý územno-správny, či administratívny útvar, a v rámci monarchie sa jeho územie najčastejšie označovalo ako Felvidék, Ober Ungarn alebo Horné Uhorsko, ktoré však nemalo presnejšie vytýčené hranice na svojej južnej strane oproti Dunaju a Veľkej uhorskej nížine. To ale neznamená, žeby Slovensko nebolo jestvovalo, ono predsa malo svoj geografický a sídelný priestor obývaný Slovákmi, ktorí tomuto územiu prepožičali svoje pomenovanie. Slovensko ako názov krajiny sa v 2. polovici 19. storočia všeobecne zaužíval a používal hlavne medzi národne orientovanou inteligenciou a ekonomicky nevýraznou vrstvou slovenských bankárov a podnikateľov. Medzinárodno-politická situácia, ako aj národné pohyby v slovenskej spoločnosti, spôsobili, že Slovensko sa po rozpade Rakúska-Uhorska etablovalo po prvýkrát vo svojich dejinách v stredoeurópskom priestore, nielen ako politicko-administratívny a zemepisný útvar, ale aj ako autonómny geostrategický priestor so značným vojenským významom v novovzniknutej Česko-Slovenskej republike. Odvtedy, hlavne po vytýčení svojich hraníc oproti novým susedom, začalo Slovensko písať novú kapitolu svojich dejín. Tieto následné teritoriálne zmeny na mape Európy zásadným spôsobom ovplyvnili aj vojenskostrategické postavenie územia Slovenska v celom stredoeurópskom priestore. To už ale nie je predmetom tohto príspevku.³

V úsilí o hutnú charakteristiku geostrategického postavenia a významu územia Slovenska z hľadiska všeobecných vojenských dejín, je potrebné osvetliť najmä dva okruhy vojenskohistorických záujmov. Prvý okruh je spojený s vlastným geografickým priestorom Slovenska, teda dimenziou jeho orografických a hydrologických daností, na ktoré pochopiteľne úzko nadväzovali potencionálne možnosti vedenia tak útočných, ako aj obranných vojenských operácií na jeho území. Treba si uvedomiť, že tieto geografické konštanty zároveň zásadným spôsobom determinovali kvantitu a kvalitu dopravnej siete, po ktorej sa prepravovalo vojsko do oblastí vojenských operácií. Druhý okruh je spojený s hospodárskou infraštruktúrou Slovenska, menovite s výrobnými podnikmi na jeho území, ktoré sa špecializovali na výrobu výzbroje a výstroja pre potreby vojska. Do tohto ok-

³ Otázky vojenskostrategického postavenia územia Slovenska pri vzniku ČSR pregnantne vo viacerých svojich prácach formuloval M. Hronský. Zvlášť upozorňujeme na jeho štúdie publikované v časopise *Vojenská história*, roč. 5 (2001) a roč. 6 (2002) pod názvom: Hlavné politicko-diplomatické a vojenské dispozície pri utváraní hraníc Slovenska v rokoch 1918 – 1919.

ruhu vojenského záujmu nesporne patrí aj rastlinná a živočíšna produkcia poľnohospodárstva, teda výroba potravín pre vojsko a krmiva pre ťažné zvieratá.

Avšak skôr, než sa budeme venovať horeuvedenej problematike, je potrebné zmieniť sa o geostrategickej polohe Slovenska v medzinárodnopolitických súvislostiach 2. polovice 19. a začiatku 20. storočia. V nadväznosti na politické a vojenské skutočnosti tohto obdobia si zriedkakedy uvedomujeme, že geopolitický priestor Slovenska sa de facto odvíjal od 90. rokov 18. storočia, keď si Rusko, Prusko a Rakúsko definitívne medzi sebou rozdelili územie Poľského kráľovstva. Rakúsku pripadla Halič – a odvtedy až do roku 1918 – prestalo byť územie Slovenska na svojej severnej hranici dotykovou, pohraničnou líniou s iným suverénnym štátom, ale vo vzťahu k cárskemu Rusku sa stalo vnútrozemím. To tiež znamenalo, že z vojenskostrategického hľadiska sa jeho územie dostalo do polohy tylovej oblasti armády habsburskej monarchie. Medzi ním a Ruskom sa rozprestierala Halič, ktorá nebola pripojená k Uhorsku – čo by z geopolitického hľadiska bolo bývalo najprirodzenejšie, ale ako korunnú krajinu monarchie ju priamo podriadili centrálnemu viedenskému dvoru. Proti tejto logike politického rozhodnutia hovorili tak vojenské, ako aj komunikačné hľadiská, lebo jediné prepojenie Viedne s Haličou viedlo cez Moravu a Krakov. Monarchia obsadila Halič vlastným vojskom, ktoré koncentrovala hlavne do Krakova, Lvova a Przemýsľa.⁴ Začlenenie Haliče do habsburskej monarchie sa odrazilo aj v geopolitických dejinách Slovenska, hlavne tým, že v roku 1772 pri prvom delení Poľska sa do Uhorska prinavrátilo 13 spišských miest s hradom Ľubovňa, Podolíncom a Hniezdnym. Tieto roku 1412 zálohoval uhorský kráľ Žigmund Luxemburský poľskému kráľovi Vladislavovi Jagelonskému.⁵ Pričlenením Haliče do habsburskej monarchie prestala byť severná hranica Uhorska (a teda aj Slovenska) štátnou hranicou s Poľskom. Severné Slovensko tým prestalo byť uhorsko-poľským pohraničným pomedzím, ale celé územie Slovenska sa stalo vnútrozemskou súčasťou habsburskej monarchie. Znovupričlenením poľských enkláv na Spiši v 18. storočí sa geopolitický vývoj Slovenska v podstate dovŕšil a stabilizoval až do roku 1918, keď vznikla Česko-Slovenská republika.

⁴ ARNOLD, S. – ZYCHOWSKI, M.: Stručné dejiny Poľska. Obzor : Bratislava, 1965, s. 64-73. K historicko-spoločenskému a kultúrnemu vývoju vzťahov medzi Uhorskom a Poľskom v tisícročnej minulosti pozri KUČERA, M.: Slováci a Poliaci v minulosti. In: Sborník FFUK, roč. XII. – XIII., 1961 – 1962, s. 147-190.

⁵ SUCHÝ, M.: Spišské mestá v poľskom zálohu. In: Spišské mestá v stredoveku. Košice : Východosl. vyd., 1974, s. 55-89. Ku geografickému vývoju vzájomných hraníc medzi Uhorskom a Poľskom do roku 1945 pozri prácu: BIELOVODSKÝ, A.: Severné hranice Slovenska. Bratislava : Ústredná správa Slov. Ligy, b. r. (asi 1946).

V tejto súvislosti je potrebné si tiež uvedomiť, že geopolitické pomery v priestore strednej Európy sa odvíjali od širších zahraničnopolitických a diplomatických súvislostí európskej veľmocenskej politiky, hlavne medzi Rakúskom a Ruskom, s ktorým Rakúsko hraničilo v Haliči. Po rozdelení Poľska a napoleonských vojnách sa vzájomné vzťahy medzi Rakúskom a Ruskom v podstate utužili, a až do poslednej tretiny 19. storočia nezaznamenali väčšie otrasy. Vysvetlením týchto niekedy až nadštandardných vzťahov, ku ktorým patrí aj ruská pomoc pri potlačení revolúcie 1848 – 1849, bola skutočnosť, že obe veľmoci spájali približne rovnaké geopolitické i geostrategické záujmy, namierené jednak proti Turecku, a jednak proti stále silnejúcemu a expanzívnejšiemu Prusku. Práve v 50. rokoch sa vypuklo už začali prejavovať kontúry vojensko-diplomatickej ofenzívy Pruska, ktoré vedené úsilím o zjednotenie rozdrobených nemeckých štátov pod vlastnou hegemoniou narážalo na rakúske záujmy nielen v Nemeckom spolku, ale v širších súvislostiach na celom kontinente. Prusko tiež budovalo základy protifrancúzskej a protianglickej politiky, namierenej proti anglickej nadvláde na svetových oceánoch. Po porážke rakúskej armády pruskými vojskami (1866) sa začali kryštalizovať aj zahranično-politické záujmy Rakúska-Uhorska v smere svojej geostrategickej expanzie k Jadranskému moru a na juhovýchod v smere na Balkán. Ale od poslednej tretiny 19. st. tu narážalo na záujmy Ruska, ktoré sa za každú cenu chcelo zmocniť Bosporskej úžiny ako jedinej východzej cesty svojej vojenskej flotily z vôd Čierneho mora. Ruské záujmy sa s rakúskymi krížili aj v Haliči, kde Rusko nebolo spokojné s rozdelením Poľska, a z koristi, o ktorú sa najviac zaslúžilo, chcelo na úkor Rakúska získať väčší podiel.⁶

Na pozadí týchto zložitých medzinárodno-politických vzťahov vystupuje z hľadiska slovenských vojenských dejín do popredia práve vojenská obrana Haliče a pohoria Karpát pred prípadným útokom ruských vojsk, ktoré by po prelomení rakúskej obrany prenikli do Veľkej uhorskej nížiny a priamo by ohrozovali Budapešť, ako hlavné mesto Uhorska, a následne aj Viedeň ako hlavné mesto monarchie. Na nebezpečenstvo rýchleho postupu ruských vojsk ku karpatským priesmykom cez rovinatú konfiguráciu plochého terénu Haliče upozorňoval už v 20. rokoch 19. storočia následník habsburského trónu Johann Habsburg (1782 – 1859). Ten, ako jeden z mála príslušníkov dynastického rodu, sa teoreticky venoval obrane monarchie z tohto smeru. Vo svojich elaborátoch, venovaných tejto problematike, vyslovil už vtedy závažnú tézu, že v prípade porážky rakúskej armády v Haliči, by ruským vojskám nič nebránilo v ich ďalšom postupe ku karpatským

⁶ Dějiny diplomacie. I. díl. Praha 1961, s. 445-478.

priesmykom tak Západných, ale hlavne Východných Karpát. Po ich prekročení, by mohol nasledovať nekontrolovateľný postup ruských vojsk do nížin Dunajskej kotliny. Na trase svojho postupu by ruské vojská mohli počítať s podporou slovenských národov (teda Slovákov, Rusínov a Ukrajincov – pozn. B. K.), s ktorými ich spája jazyková, zvyková a náboženská príbuznosť. Aby sa predišlo takému katastrofickému scenáru, navrhoval J. Habsburg vybudovanie (okrem satelitných pevností na hraniciach s Ruskom) hlavných pevností v Krakove, Lvove a Przemysli. Na východnom Slovensku navrhoval vybudovať kľúčovú pevnosť v Prešove a južne od neho v Tokaji (Maďarsko). Súčasťou týchto návrhov bolo tiež vybudovanie priehradných pevnostných zátarasov na všetkých karpatských priesmykoch, cez ktoré viedli komunikácie do nižinatých oblastí Uhorska.⁷ Tieto, ako aj ďalšie návrhy na obranu Haliče a Karpát z celého obdobia 19. a začiatku 20. storočia z dielne generálneho štábu vo Viedni, zostali však len v podobe návrhov a skončili odložené ad acta v archíve Vojenského archívu vo Viedni z celkom prozaického dôvodu, lebo Rakúske cisárstvo a po vyrovnaní ani Rakúsko-Uhorsko nedisponovalo dostatkom finančných prostriedkov na výstavbu efektívnych pevností a obranných zariadení v priestore Haliče a (slovenských) Karpát. V tejto súvislosti treba konštatovať, že situácia v tomto smere sa zásadne nezmenila ani po roku 1882, keď vznikol Trojspolok – vojenský zmluvný pakt troch mocností na európskom kontinente – a to Nemecka, Rakúsko-Uhorska a Talianska. Podpísaním Trojdhody medzi Anglickom, Francúzskom a Ruskom v roku 1907 vznikla politická a vojenská koalícia ako protiváha Trojspolku. Vznikom týchto geopolitických blokov sa svet (okrem Spojených štátov) rozdelil na dve rovnocenné a antagonistické vojenské zoskupenia, ktoré začali silne zbrojiť v očakávaní príhodného politického momentu na vojenské riešenie nezmieriteľných vzájomných rozporov.⁸

Vo vzťahu k týmto určujúcim medzinárodno-politickým determinantom je potrebné z pohľadu vojenských dejín Slovenska jednoznačne akcentovať, že hlavne vojenské (a v menšej miere i politické) kruhy rakúskej monarchie si naliehavo začali uvedomovať, že Halič (a v menšej miere i Bukovina) ležia na jednom z najtangovanejších geostrategických smeroch Európy, teda na osi Paríž – Berlín – Moskva a opačne, pričom ich obrana v budúcnosti si vyžiada nemálo materiálnych nákladov a nasadenia vojska, hoci s problematickým výsledkom. Na ospravedlnenie medzinárodno-diplomatickej aktivity rakúskej monarchie v tomto smere

⁷ Die Habsburgermonarchie, ref 1, 176-180.

⁸ DANGL, V. – SEGEŠ, V.: Vojenské dejiny Slovenska III. (1711 – 1914). Bratislava : Ministerstvo obrany SR, 1996, s. 189-192.

však jednoznačne slúžil pádny argument, vyplývajúci z veľmocenského postavenia rakúskej monarchie v strednej Európe tých čias, pretože ako kontinentálna veľmoc sa musela zákonite podieľať na územnej koristi, ktorá vyplynula z delenia Poľska. V opačnom prípade by to bolo bývalo známkou slabosti. Ale na otázku, či sa tento územný zisk v konečnom dôsledku aj rentoval habsburskej monarchii, zásadne odpovedali až vojenské operácie v čase prvej svetovej vojny. A bilancia v tomto smere je neúprosná, lebo vynaložené materiálne, a v neposlednom rade i duševné, náklady na obranu Haliče a Bukoviny zďaleka nevyvážili zisky z týchto provincií (soľ, ropa), ktoré i napriek značnému úsiliu a námahe, patrili k najzaostalejším v monarchii. Tento názor možno vysloviť aj preto, lebo územie Haliče a Bukoviny sa z vojensko-strategického a vojensko-operačného hľadiska nedalo efektívne a dlhodobejšie brániť pred koncentrovanými útokmi demograficky početných a silných vojenských zborov, v ktorých ruská armáda zďaleka prevyšovala armádu Rakúsko-Uhorska na tomto smere. K tomu pristupovala ešte závažná skutočnosť, a to, že hranice týchto územných ziskov sa proti Rusku neopierali o prirodzené zemepisné prekážky ako rieky, jazerá a horstvá, ktoré by boli eliminovali útoky ruských vojsk. A nakoniec ani nedostavané hlavné vojenské pevnosti v Krakove, Lvove a Premysli, ako ani nedokončené dotykové pohraničné pevnosti (Tarnow, Zalesčik) na hraniciach s Ruskom nedávali dostatočnú záruku obrany karpatského predhoria pred potencionálnym útokom ruských vojsk zo severovýchodného smeru a ich preniknutiu cez karpatské priesmyky na územie Slovenska.⁹

S odvolaním sa na horeuvedené medzinárodno-politické a vojenské súvislosti obrany Haliče a pohoria Karpát pred prvou svetovou vojnou, vystupuje do popredia aj vojenskostrategický význam územia Slovenska ako tylového priestoru pravdepodobných vojenských operácií medzi ruskou a rakúsko-uhorskou armádou. V tejto súvislosti treba konštatovať, že od 70. rokov 19. storočia sa obrana Haliče a jej bezprostredného tyla, ktorým v tomto prípade bolo územie Slovenska, oddeleného od Haliče len horskými chrbátmi karpatských pohorí, stalo skutočnou nočnou morou celej generality generálneho štábu rakúsko-uhorskej armády vo Viedni. Dokladom toho sú nielen spracované operačné plány vojenskej obrany Haliče, ale aj jej bezprostredného, tylového zázemia, ktoré zhruba zaujímalo celé severné a časť stredného územia dnešného Slovenska. Z celkového

⁹ KLEIN, B.: Predpoklady vojenskej obrany rakúskej Haliče pred prvou svetovou vojnou. In: Vojenská história, roč. 3, 1999, č. 2, s 71-76. V tejto štúdii sú hutne špecifikované aj ďalšie aspekty postavenia Haliče ako bezprostredného vojenského predpolia Slovenska v období pred prvou svetovou vojnou.

obsahového kontextu viacerých spracovaných operačno-taktických plánov obrany však jednoznačne vyplýva, že generalita Generálneho štábu vo Viedni ani nepočítala s dlhodobejšou vojenskou obranou Haliče a Bukoviny v prípade útoku ruských vojsk zo severovýchodného smeru, a útok ruských vojsk chcela koncentrovane prehradiť a zastaviť až na karpatských hrebeňoch, kde na to boli v ťažko priechodnom horskom teréne príhodné geografické možnosti. V prípade zastavenia ruského útoku na karpatských hrebeňoch, a tým aj zamedzenia ďalšieho postupu nepriateľských vojsk k Budapešti a cez Komárno k Viedni, uvažoval Generálny štáb rakúsko-uhorskej armády vo Viedni s prísunom takého množstva vojska a výzbroje, ktoré by zaručovalo úspešnosť protiofenzívy proti ruským vojskám v Haliči, resp. aj v Bukovine. Realnosť týchto vojensko-operačných plánov generálneho štábu armády vo Viedni umocňuje aj materiálová štúdia publikovaná autorom tohto príspevku.¹⁰ Analytická časť tohto operačno-strategického plánu jednoznačne poukazuje na skutočne nedostatočnú vojskovú priepustnosť a ťažkú priechodnosť hlavných ciest cez (slovenské) Karpaty do Haliče. Priepustnosť a priechodnosť hlavných ciest cez (slovenské) Karpaty do Haliče sa od 60. a 70. rokov 19. storočia až do vypuknutia vojny nijako zvlášť nezmenila, hoci generálny štáb armády vo Viedni na túto skutočnosť neustále upozorňoval, ale bez väčších výsledkov. Vojenskostrategický význam územia Slovenska v období pred prvou svetovou vojnou zvyrazňuje aj skutočnosť, že ním prechádzalo sedem z celkovo jedenástich hlavných vojenských prechodov cez Karpaty vyúsťujúcich v Haliči. V záujme ozrejmenia a terénneho priblíženia ich geografických trás krajinou ich tu vymenujeme: I. Trenčín – Żywiec, II. Prievidza – Jordanów, III. Kežmarok (Csorstyn) – Sacz, IV. Kežmarok (Mníšek nad Popradom) – Sacz, V. Pre-

¹⁰ KLEIN, B.: Vojsková priepustnosť hlavných ciest cez (slovenské) Karpaty v 60. a 70. rokoch 19. storočia s návrhom ich logistického zabezpečenia. In: *Vojenská história*, roč. 6, 2002, č. 1, s. 101-109. Podľa mienky autora tejto materiállovej štúdie a zároveň autora tohto príspevku je to jeden z primárnych archívnych prameňov vzťahujúcich sa na vojenskostrategické postavenie územia Slovenska v 19. storočí. Na jeho základe Generálny štáb vo Viedni spracoval ďalšie aktualizované a modifikované verzie operačných plánov obrany Haliče a Karpát do začiatku prvej svetovej vojny. Vo vojenskostrategických súvislostiach tohto obdobia nachádzame odpoveď spojenú s výstavbou grandióznej vojenskej pevnosti v Komárne, ktorá svojou obranyschopnosťou a významom patrila k najmohutnejším v Európe. V tejto súvislosti treba konštatovať, že monarchia, napriek svojej chronickej finančnej nedostatočnosti, investovala do jej výstavby obrovské prostriedky, a to s jediným zámerom, aby sa nezopakovala situácia zo 17. storočia, keď sa Turci dostali až k bránam Viedne ako sídelnému mestu habsburskej dynastie. Pri jej výstavbe na najsilnejšiu pevnosť monarchie iste zohrali svoju úlohu aj neblahé reminiscencie z revolučných rokov 1848 – 1849, keď sa Komárno stalo dôležitým centrom povstaleckých uhorských vojsk.

šov (Bardejov) – Grab, VI. Vranov – Dukla, VII. Humenné (Lupkov) – Sanok.¹¹ Ak sa bližšie sústredíme na lokalizáciu východzích bodov a konkrétny priebeh týchto komunikácií územím Slovenska, plniacich v prípade vojny funkciu doplnovacích a zásobovacích komunikačných tepien, zistíme, že sa nápadne zhodujú so sídlami dôležitých vojenských posádok, existujúcich ešte aj v súčasnosti. Týka sa to tak Trenčína, Žiliny, Kežmarku, Prešova a mnohých ďalších. Ich vymenúvanie vo vzťahu k charakteru tohto príspevku by nebolo produktívne; v tejto súvislosti stačí len strohé upozornenie, že základy minulej, ako aj dnešnej posádkovej siete Ozbrojených síl Slovenskej republiky, sa v mnohých prípadoch odvíjali od vojenských posádok situovaných na komunikačných trasách, vedúcich územím Slovenska k haličským hraniciam ešte pred prvou svetovou vojnou.

V 2. polovici 19. storočia vojenskostrategický význam územia Slovenska v nebyvalej miere posilnila železničná doprava, ktorá, ako výkonnejší prepravný prostriedok, podmienila rozmach nielen mnohých odvetví priemyselnej výroby a poľnohospodárstva, ale svojou infraštruktúrou a prepravnou kapacitou výrazne zasiahla aj do logistiky generálneho štábu armády vo Viedni. Železničná doprava totiž neúmerne skracovala vzdialenosti medzi jednotlivými sídlami, výraznejšie geografické prekážky prekonávala tunelmi a okrem svojich väčších prepravných výkonov, zlepšovala aj mobilitu vojenských jednotiek. V tejto súvislosti treba zvlášť upozorniť na výstavbu Košicko-bohumínskej železnice (1867 – 1872), ktorá údolím Váhu a Hornádu transversálnym smerom prepojila na západe Moravu a Sliezske so Sedmohradskom na východe Uhorska. A netreba zvlášť zdôrazňovať, že jej postavením vznikla na Slovensku jedna z najdôležitejších dopravných tepien, ktorá, pochopiteľne, okrem svojho všeobecno-komunikačného významu mala aj svoju nemenej dôležitú vojenskostrategickú hodnotu. Jej dôležitosť spočívala hlavne v operatívnej mobilite prepravy vojenských formácií a potrebného vojenského materiálu, ktoré v prípade vojny s Ruskom, bude treba prepraviť a nasadiť na ohrozené frontové úseky. Táto dopravná magistála, vedúca pod hlavným karpatským hrebeňom, vytvárala priam ideálne predpoklady masívnej prepravy vojska, proviantu, vojenskej výzbroje a výstroja na problematické úseky frontových operácií nielen v samotnej Haliči a Bukovine, ale hlavne v Karpatoch.¹²

¹¹ KLEIN, ref 10, s. 103-105.

¹² K všeobecným dejinám železničnej dopravy na Slovensku pred prvou svetovou vojnou bolo publikovaných viacero syntetických i monograficko-jubilejných prác. Jednako, až na malé výnimky, postrádame v nich práve vojenské aspekty výstavby jednotlivých železničných tratí. Pozri: HONS, J.: Dějiny dopravy na území ČSSR. Bratislava 1975; TIBENSKÝ, J.: Dejiny vedy a techniky na Slovensku. Martin 1979.

Železničná dopravná sieť na Slovensku, programovo budovaná uhorskou vládou až do začiatku prvej svetovej vojny, umocňovala svoje vojenskostrategické postavenie a význam aj tým, že novovzniknuté železničné uzly dotvárali aj spoločenskú a hospodársku infraštruktúru dovtedy slovenského vidieka. Tento moment je evidentný hlavne v prípade Trenčína, Žiliny, Martina – Vrútok, Popradu, Košíc, ale aj Zvolena, Prešova, Michaloviec a ďalších. Takmer vo všetkých železničných uzloch, resp. v ich bezprostrednej blízkosti, stacionovalo armádne velenie vojenskej posádky špecializovaných vojenských jednotiek, ktoré už svojou prítomnosťou podmienili rast pracovných príležitostí, oživilí stavebnú výrobu a poskytovaním služieb všetkého druhu pochopiteľne pozitívne vplývali na rozvoj remesiel a obslužnosti, ako aj v smere výroby potravín, výstrojných súčastí pre potreby vojska a podobne. V úsilí o dobudovanie železničnej siete v Uhorsku, a tým aj na Slovensku, treba s uznaním hodnotiť legislatívnu prácu uhorského parlamentu, ktorý v tomto období prijal mnoho zákonov podporujúcich výstavbu železničných tratí. Toto úsilie motivované iste aj politickými a pragmatickými hospodárskymi záujmami vplyvných budapeštianskych kruhov bolo korunované pozitívnym výsledkom v tom zmysle, že do začiatku prvej svetovej vojny sa na Slovensku podarilo dobudovať železničnú sieť zhruba do dnešnej podoby. Napriek tomu, že táto sieť sa koncentricky zbíhala v Budapešti, ako hlavnom meste Uhorska, zostáva nepopierateľným faktom, že železnice okrem svojej komunikačno-prepravnej hodnoty mali i vojenskostrategický význam, lebo najkratším smerom spájali centrum Uhorského kráľovstva s vojensky tangovanými karpatskými priesmykmi a prechodmi do rakúskej Haliče.¹³ Zdá sa, že jedinou severojužnou železnicou, vybudovanou z vojenskostrategických dôvodov, evidentne na naliehanie armády, bola trať z Medzilaboriec cez Lupkovský priesmyk do Sanoku a Przemýšľa vo východnej Haliči. Frontové udalosti z rokov 1914 – 1915, keď ruské vojská svojou ofenzívou obsadili aj Humenné, Medzilaborce a Bardejov, potvrdili správnosť geostrategických predpokladov generálneho štábu vo Viedni, že práve východná Halič, a tým aj východné Slovensko, bude v prípade vojny s Ruskom najslabším ohniskom obrany monarchie na tomto smere.¹⁴

¹³ Dejiny Slovenska IV. Bratislava : Veda 1986, s. 155-158.

¹⁴ Problematikou bojov na východnom Slovensku v rokoch 1914 – 1915 sa vo viacerých svojich prácach zaoberal I. Slepcev. V tejto súvislosti upozorňujeme na štúdiu: SLEPCOV, I.: K problematike I. svetovej vojny na východnom Slovensku v rokoch 1914-1915. In: Historie a vojenství, roč. 42 1993, č. 3, s. 55-58.

Obraz vojenkostrategického potenciálu územia Slovenska by nebol úplný, keby sa nezohľadnila aj jeho poľnohospodárska a priemyselná výroba, ktorá v určitom zmysle bola dôležitou súčasťou vojenských plánov geostrategickej logistiky a myslenia vojenského velenia generálneho štábu armády vo Viedni. Najvyššie vojenské velenie monarchie v tejto súvislosti vychádzalo z dávno overenej skúsenosti, že bitky a vojnu vyhráva len dobre živené a náležite vyzbrojené a vyzstrojené vojsko ... Aké miesto a postavenie zaujímalo územie Slovenska v produkcii potravín a vojenského materiálu v období pred prvou svetovou, sa možno dozvedieť len z relevantných vojenských štatistík. Takou sumárnou a jedinečnou je *Prehľad vojenskej štatistiky*, vydaný generálnym štábom armády vo Viedni v dvoch dieloch v rokoch 1898 a 1900. Bol to tajný materiál, označený vlepovými známkami písmenom R, pričom každý výtlačok mal svoje evidenčné číslo. Generálny štáb tieto materiály vydal pravdepodobne pri príležitosti milénia, lebo s vojenskými štatistikami tohto druhu sme sa nestretli ani predtým a ani neskôr do vypuknutia vojny.¹⁵

I. diel tejto vojenskej štatistiky sa podľa jednotlivých stolíc zaoberá problematikou potencionálnych zásob mäsa (hovädzí dobytok, svine, ovce, kozy), obilnín (pšenica, jačmeň, proso), ovsu, vína, sena, počtom obyvateľstva (podľa sčítania obyvateľstva z roku 1890, ktoré slúžilo na stanovenie počtov brannopovinných odvedencov), ďalej sú tu zásoby drevnej hmoty, koní a predzáprahov vojenských tréno v horskom prostredí zložené z koní a volských záprahov. Tento I. diel štatistiky uzatvára prehľad politicko-administratívnych, súdnych a finančných úradov podľa jednotlivých stolíc, ktoré v čase vojnového stavu museli vychádzať v ústrety vojenským orgánom. Každá komodita podliehajúca vojenským záujmom armády je spracovaná aj kartograficky, farebne odlíšenými kartodiagrammi, z ktorých je už na prvý pohľad zrejmá kvantita a kvalita sledovanej záujmovej komodity určenej pre potreby vojska. Bolo by iste zaujímavé podrobnejšie analyzovať štatistiku uvedených, záujmových komodít, o ktoré malo evidentný interes armádne velenie. Nazdávame sa, že táto analýza by v mnohom spresnila a doplnila údaje k všeobecným dejinám Slovenska konca 19. storočia. To by však presiahlo rámec a tematiku tohto príspevku.

¹⁵ Tieto štatistiky sa nachádzajú v ústrednej knižnici Vojenského archívu vo Viedni. Majú názov: *Militär-statistische Übersicht von Ungarn*. Wien 1898, 1900. Vlepená známka na každom výtlačku má výrazné písmeno R v kruhu, čo asi značí *Reichsgeheim*. Každý výtlačok má svoje evidenčné číslo, štatistiku vytlačila Dvorná a štátna tlačiareň (*K. k. Hof- und Staatsdruckerei*, vo Viedni, známa tlačou tajných materiálov monarchie. Zo stupňa utajenia usudzujeme, že bola určená na používanie len úzkemu a obmedzenému okruhu veliteľských špičiek jednotlivých armád monarchie.

Z hľadiska vojenskostrategického potenciálu Slovenska pred prvou svetovou vojnou je svojim obsahom oveľa zaujímavejší II. diel tejto štatistiky, vydaný generálnym štábom armády vo Viedni roku 1900. Na spracovaní údajov tohto dielu sa podieľalo Prvé oddelenie III. Sekcie Vojensko-technického Výboru, ktorý čerpal vojensko-štatistické údaje z delostreleckých, stavebno-technických a intendantných orgánov 4., 5., 6., 7. a 12. zborových veliteľstiev, a preto ich možno považovať za nanajvýš spoľahlivé. Z obsahovej stránky sa tento diel štatistiky zaoberá problematikou lokalizácie, druhov výroby a údajmi o zásobách vyrábaných produktov, o ktoré mala armáda záujem. Štatistika uvádza menovite podniky a továrne, ktoré vyrábali v rámci Uhorska tieto komodity vojenského záujmu. Sú to: 1. Fabriky na zbrane, strelivo, pušný prach a trhaviny, 2. Fabriky na súkno, 3. Fabriky na bavlnené tkaniny, 4. Fabriky na výrobu kobercov, posteľných a konškových prikrývok, 5. Pletiarenské fabriky, 6. Fabriky na výrobu koží a obuvi, 7. Mlyny, 8. Pekárne a fabriky na cestoviny a konzervy, 9. Liehovary, 10. Pálenice, 11. Cukrovary, 12. Bane na kamenné a hnedé uhlie, 13. Výrobné kuchynskej soli, 14. Lodenice, Fabriky na výrobu konopných a drôtených lán, 16. Zlievárne na výrobu železa, mechanické (strojné) dielne, kováčstva na výrobu kotiev a rezazí, tiež špecializované dielne železiarskej výroby, 17. Tehelne, 18. Vápenky, 19. Cementárne, 20. Sklady drevnej hmoty a 21. Parné pily.

Aj z tohto uvedeného obsahu je zrejmé, že táto štatistika obsahuje kompletnú infraštruktúru výrobných podnikov, ktorých produkcia bola z hľadiska záujmov a potrieb armády dôležitá a mala pre ňu i strategický význam. Z hľadiska tematiky tohto príspevku sa preto obmedzíme len na podniky zbrojného priemyslu pôsobiace na Slovensku a mali taký význam z hľadiska armády, že ich zahrnuli do tejto štatistiky ... V Gemerskej stolici to bol Lubeník (*Hisnyóviz*), kde spoločnosť *Heinzelmann* (*Eisenwerk-Gesellschaft des Heinzelmanna*) vyrábala ročne 9 mil. kg delostreleckej munície. V Bratislavskej stolici to bola Bratislava (*Poszony*), kde firma Georga Rotha v údolnom mlyne č. 6 v Mlynskej doline pri Bratislave (*Patrónka*) vyrábala ostré a cvičné náboje do pušiek v množstve 250 mil. kusov. Maximálna ročná výroba tejto fabriky je 300 mil. kusov nábojov. Táto fabrika pracovala na parný pohon. V Spišskej stolici to boli Krompachy (*Krompach*), kde akciová spoločnosť (*Hernadthaler Eisen-Industrie-Actiongesellschaft*) vyrábala muníciu zo železa v množstve 60 tisíc kg ročne. V Prakovciach (*Prakendorf*), tiež na Spiši, vyrábala železiareň L. Csákyho (*Eisenwerk des Ladislaus Grafen Csaky*) muníciu zo železa v množstve 19 tisíc 600 kg. Ročne by táto železiareň mohla produkovať až 36 tisíc q munície. Vo Zvolenskej stolici je to Hronec (*Róthnicz*), kde správca železiarne (*K. u. Eisenwerk-Verwaltung*) produkovala

muníciu zo železa v množstve 3 mil. kg ročne. Strelný prach (čierny) sa vyrábal v Šarišskej stolici v Dulovej Vsi (*Gulyvéesz*), juhovýchodne od Prešova, kde spoločnosť Hirlanderovských dedičov (*Hirländers Erben*) ho vyrábala v ročnom objeme 28 tisíc kg. Vo Zvolenskej stolici v Laskomerskej doline pri Zvolene (*Laskomer Thal bei Altsohl*) pracovali tri fabriky, ktorých samostatnými majiteľmi boli: 1. Adolf Dobák, 2. Karoline Holesch, 3. Emilia Nagyhedý. Každý z týchto podnikov vyrobil 10 tisíc 80 kg trhacieho (čierneho) prachu. Vo Zvolenskej stolici v Malachovskej doline pri Radvani (*Malachauer Thal bei Radvany*) dokonca pracovalo 6 podnikov, ktoré patrili týmto samostatným vlastníkom: 1. Samuel Klimo, 2. Cornelia Petrikovich, 3. Mathias Petrichovich, 4. Ludwig Thurzo, 5. Rosalia Thurzo a 6. Susanne Wesselko. Každý podnik týchto uvedených vlastníkov samostatne ročne vyrábal rovnaké množstvo 10 tisíc 80 kg trhacieho (čierneho) prachu.¹⁶ Vo výrobe dynamitu, kyselín a bezdymového strelného prachu bola Bratislava so svojou Dynamitkou, ktorá stála pri hradskej medzi mestom a Račou, najväčšou továrňou na trhaviny v celom Uhorsku. Dynamitka patrila akciovej spoločnosti (*Dynamit -und Pulverfabriks-Actien Gesellschaft Dynamit-Nobel*), ktorá v roku 1897 vyrobila 5 mil. 500 tisíc kg kyseliny sírovej, 1 mil. 640 tis. kg kyseliny dusičnej, 1 mil. 90 tisíc kg dynamitu a 150 tisíc bezdymového strelného prachu. Podľa poznámky tejto štatistiky ročné zásoby tejto fabriky kolíšu najviac vo výške 10 tisíc kg vo všetkých výrobkoch.¹⁷

Vzhľadom na tematiku tohto príspevku by nebolo produktívne pokračovať v ďalších komoditách, vyrábaných na Slovensku, o ktoré sa zaujímalo vojenské velenie armády. Podľa tejto štatistiky však zostane nepopierateľným faktom, že územie Slovenska so svojou infraštruktúrou vojenského významu zaujímalo v rámci Uhorska popredné miesto. Týka sa to tak poľnohospodárskej, ako aj priemyselnej výroby, čím z hľadiska Uhorska i celej monarchie predstavovalo pred prvou svetovou vojnou dôležitý vojenskostrategický priestor, najmä z hľadiska jeho materiálneho bohatstva.

¹⁶ Podľa tejto štatistiky sa na prelome storočia vyrábal všetok (čierny) trhací prach v rámci Uhorska na Slovensku v celkovom množstve 118 tisíc 720 kg.

¹⁷ Militär-statistische, ref 16, s.10-11.

KLEIN, B.: Military-Strategic Potential of the Territory of Slovakia before World War I

The author in his article devoted to the military-strategic potential of the Slovak territory, deals with the issue of Slovakia's geo-strategic position in the era before the First World War. He states Slovakia in that period constituted an integral element of the Hungarian Monarchy, which was the second part of the Austria-Hungary Monarchy. In fact, military-strategic development of today's Slovakia developed since the division of Poland in 18th century, when the geo-political accent of the Slovak territory had been concluded and it outlasted up to 1918. Since that time Slovakia had only one identifiable enemy in its north-east direction; the tsarist Russia represented this foe. However, Halič – the direct buffer zone in the case of war was situated between them; and Slovakia became its rear part. The army command of the monarchy intended to stop the frontal attack of the Russian troops as far as the Carpathians ridges and this fact reflected in its defence plans. In this way the Slovak territory found itself the position of immediate rear of the front operations, through which it was required to supply troops fighting in a mountain terrain of the Carpathians with necessary military equipment. In this respect the situation became better particularly in the seventies of 19th century, when the Košice-Bohumín railway road – connecting monarchy's west and east parts, leading bellow the main ridge of the Carpathians — commenced to operate.

The closing part of the contribution deals with the military statistic of Hungary of the 1898 and 1900 years. Considering the scope and published data this statistic documents scientifically considerable agricultural and industrial potential of Slovakia as one of the most important geo-strategic areas not only of Hungary but the whole monarchy as well.

Geopolitické postavenie Slovenska vo Veľkej vojne a vo vojenskom konflikte ČSR s Maďarskou republikou rúd roku 1919

Marián HRONSKÝ

Územie Slovenska sa nachádza v stredoeurópskom priestore, ktorého osobitosť sa prejavovala v rôznych dobách rôzne, aj keď sa geografické podmienky nemenili. V ňom sa odohrávali aj dejiny Slovenska od najstarších čias až po súčasnosť – čiže ide tiež o priestor slovenských dejín. Geopolitickej charakteristike strednej Európy chýbajú však prirodzené hranice predstavované prírodnými prekážkami. No dominantné geografické útvary, ktoré stredoeurópskym priestorom iba prechádzajú a bývajú pokladané za nositeľov špecifiky – teda Dunaj a Karpaty – v prípade vyznačenia geopolitického priestoru súčasného Slovenska už zohrávajú svoju dôležitú úlohu aj z hľadiska konkrétneho ohraničenia jeho územia. Prítom Západné Karpaty v strednej a severnej časti tvoria zo všetkých svetových strán ťažko dostupný terén, vo Východných Karpatoch je zase porastený hustým lesom, ale zo strany Veľkej uhorskej nížiny je územie Slovenska úplne otvorené južnému tlaku a jediná geografickú dominantu strategického charakteru tu predstavuje Dunaj.¹

Rozhodné súperenie spoločenstiev a štátov o hegemoniu nad Karpatskou kotlinou, ktorej pomyselným stredom preteká Dunaj, bolo zároveň aj bojom o kontrolu nad podunajským migračným a komunikačným koridorom, ktorý spájal východ so západnou Európou, a naopak. Vzhľadom na to, že Slovensko leží práve v tangovanom priestore strednej Európy na križovatke mocenských záujmových siločiar európskych veľmocí a s nim susediacich štátov, všetky vojenské vpády na slovenské územie z geostrategického hľadiska sledovali vždy zmocnenie sa jeho geografickej a komunikačnej polohy. Takto nesporne rozhodujúcim činiteľom pri utváraní sa geopolitického priestoru Slovenska boli mocenské záujmy súperiacich veľmocí Európy v makrogeopolitických súvislostiach, pričom mo-

¹ Podrobnejšie pozri KREJČÍ, O.: Geopolitické východiská slovenskej štátnosti. (Dejinné začiatky). In: Politické vedy, roč. 2, 1999, č. 4, s. 147-152; KULAŠÍK, P.: Náčrt geopolitickej problematiky Karpatskej kotliny a dunajského priestoru. In: Zborník príspevkov k vojenským aspektom geopolitického postavenia Československa a Slovenska. Bratislava : VVPS, 1992, s. 4-18.

censké záujmy štátov v stredoeurópskom priestore sa v skutočnosti realizovali prostredníctvom ozbrojených síl spoločenstiev a štátov.²

No vzhľadom na odlišnú vnútropolitickú i medzinárodnopolitickú situáciu v Európe, miesto a úloha Slovenska, jednak vo Veľkej vojne (1914 – 1918) a jednak vo vojenskom konflikte ČSR s Maďarskou republikou rád v roku 1919, boli rozdielne. Okrem toho, neporovnateľné boli aj spomínané dve vojnové konfrontácie. Prvá nadobudla charakter svetovej vojny a druhá neprekročila rámec lokálneho vojenského konfliktu. Týkali sa tiež existencie Slovenska v rozdielnych štátnych útvaroch a hraniciach. Nemenná tu vlastne zostávala iba geografia, poloha a členitosť slovenského územia, ktoré však bojové akcie spomínaných konfrontácií zasiahli len čiastočne. V prípade Veľkej vojny sa týkali hlavne Karpát a len okrajovo zasiahli severovýchodné oblasti východného Slovenska. V prípade vojenského konfliktu s Maďarskou republikou rád išlo už o rozsiahlejšie oblasti južného a východného Slovenska.

V čase Veľkej vojny bolo Slovensko ešte integrálnou súčasťou bývalého Uhorska a zároveň tiež habsburskej monarchie. V rámci Uhorska nefigurovalo ako jednotné geografické, etnické, hospodárske a cirkevné teritórium, a preto nebolo vyčlenené ako samostatný administratívny, resp. etnický celok. No hoci nemalo presne vymedzené geografické hranice, pod pojmom Slovensko sa rozumelo teritórium medzi karpatským hrebeňom a Dunajom, ktoré na západe siahalo po riekou Moravu a na východe zhruba po Užhorod. Ako územie Horného Uhorska ho vtedy na severe síce ohraničovala historická uhorsko-haličská hranica tiahnuca sa vencom karpatských pohorí. Tá však nebola zároveň vonkajšou hranicou Rakúsko-Uhorska. Iba delila Uhorsko od územia Haliče, ktoré bolo vytvorené z časti Poľska, získanej Rakúskom, a v rokoch 1772 – 1918 podliehalo priamo Viedni. Ako Haličské kráľovstvo prežila táto politická a štátoprávna jednotka skoro 150 rokov a na severovýchode práve rakúskou Haličou susedila rakúsko-uhorská monarchia s cárskym Ruskom.

V súvislosti s vývojom medzinárodnopolitickej situácie sa generálny štáb rakúsko-uhorskej armády už v priebehu 19. storočia vážne zaoberal možnosťami vojny s Ruskom, ktorej prvoradou scénou malo byť predpolie Karpát – teda územie Haliče. Robili sa operačno-logistické analýzy stavu vojskovej priepustnosti hlavných prechodov cez karpatské priesmyky a navrhovali sa také logistické opatrenia, ktoré by zvýšili priepustnosť, rýchlosť a plynulosť vojskových presunov

² BARTL, J.: Bratislavský obchod v stredoveku. In: *Historica* 21. Zborník FFUK. Bratislava 1970, s. 87-112; KLEIN, B.: Náčrt geopolitického vývoja Slovenska do začiatku 20. storočia. In: PEKŇÍK, M. a kol.: *Pohľady na slovenskú politiku*. Bratislava : Veda, 2000, s. 38-39.

armády monarchie cez hlavné priesmyky karpatských pohorí do Haliče.³ Pre prípad, že ruská armáda vyradí z boja rakúske vojsko v Haliči, generálny štáb rakúskej armády už v roku 1811 spracoval inštrukciu na obranu Karpát, ktorá sa zaoberala primeranou operačnou činnosťou rakúskeho vojska v eventualite útoku ruskej armády zo severovýchodného, respektíve severného smeru na ich horský oblúk. Inštrukcia riešila nielen problematiku obrany samotných priesmykov Západných a Východných Karpát, ale aj hlbšieho zázemia za karpatským oblúkom – teda priľahlého slovenského územia.⁴ Možno oprávnenne predpokladať, že tento materiál sa stal základným koncepčným materiálom na spracovanie ďalších plánov obrany karpatských pohorí pred vypuknutím prvej svetovej vojny. Určite nie náhodou sa ešte v septembri 1911 konali pod velením následníka trónu Františka Ferdinanda tiež manévry rakúsko-uhorskej armády, ktorých ťažiskovým zámerom bola obrana Karpát a územia východného Slovenska pred útokom ruských vojsk, keď sídlom generálneho štábu sa stal Svidník.⁵

Všetky tieto plány a prípravy však napokon konkrétne preverila až Veľká vojna, keď v letnom a jesennom ťažení 1914 v Haliči bolo rakúsko-uhorské vojsko porazené a 3. novembra začali všetky rakúsko-uhorské armády ústup do západnej Haliče a na hrebene Karpát, zanechávajúc v tyle nepriateľa iba obliehaný Premešl.⁶ Išlo tu najmä o správne vojensko-operačné vyhodnotenie strategických smerov predpokladaného útoku ruských vojsk do Uhorska, ako aj následnej aktívnej obrany karpatských pohorí rakúsko-uhorskou armádou po neúspechu v Haliči. Predpokladalo sa, že Rusi využijú predovšetkým strategický smer svojho útoku na Uhorsko cez Duklianský priesmyk na Prešov a ďalej na Košice. A tak Prešovu a jeho okolie sa prikladalo jednoznačne kľúčové miesto pri obrane Karpát z tohto strategického smeru, kde by sa mali sústrediť tiež potrebné sily rakúsko-uhorskej armády. Vychádzalo sa tiež z toho, že po Prešove a Košiciach už neexistuje na spomínanom stra-

³ Podrobnejšie pozri KLEIN, B.: Vojsková priepustnosť hlavných ciest cez (slovenské) Karpaty v 60. a 70. rokoch 19. storočia s návrhom ich logistického zabezpečenia. In: *Vojenská história*, roč. 6, 2002, č. 1, s. 101-109.

⁴ Podrobnejšie pozri KLEIN, B.: Obrana Karpát v zámeroch generálneho štábu rakúskej armády z roku 1811. In: *Vojenská história*, roč. 2, 1998, č. 1, s. 56-68.

⁵ KLEIN, B. – SLEPCOV, I.: Vojenskohistorický význam Duklianskeho priesmyku do začiatku Karpatsko-duklianskej operácie Sovietskej armády v roku 1944. In: *Vojensko-politické aspekty Karpatsko-duklianskej operácie. Zborník štúdií z vedeckej konferencie k 50. výročiu bojov o Duklu*. Bratislava: Vojenský historický ústav, 1996, s. 13.

⁶ Podrobnejšie pozri HRONSKÝ, M.: Pohyb východného frontu (august 1914 – máj 1915) a jeho dosah a ohlas na Slovensku. In: *Vojenská história*, roč. 1, 1997, č. 1, s. 23-26; ŠEDIVÝ, I.: Češi, české země a velká válka 1914 – 1918. Praha 2001, s. 71-80.

tegickom smere od Duklianskeho priesmyku až do Veľkej uhorskej nížiny žiadne vhodné miesto na vybudovanie účinných obranných opevnení. Zároveň sa predpokladalo, čo tiež vývoj bojov potvrdil, že ruská armáda nebude môcť útočiť na celé Karpaty v jednej vojenskej operácii, že si v prvom rade musí zabezpečiť ovládnutie hlavných prístupových (i ústupových) ciest a v prípade útoku od Duklianskeho priesmyku musí najskôr obsadiť Bardejov a až potom oblahnúť Prešov. Pritom v záujme prekonania postupu ruského vojska cez Karpaty rakúsko-uhorská armáda musí klásť odpor aj menšími údernými a mobilnými jednotkami pri obrane ciest vedúcich z Haliče do Uhorska a efektívne ich brániť na vopred vyhladených bodoch obrany na predpokladaných smeroch útoku. Počítalo sa tiež s tým, že v prípade ruského postupu obyvateľstvo priľahlých krajov Slovenska pod Karpatmi (teda aj Šariša a Zemplína), nemusí prejavíť patričnú lojalitu a ochotu na spoluprácu s jednotkami rakúsko-uhorskej armády, ale skôr naopak.⁷

Isté predpoklady vojenského prielomu v Duklianskom priesmyku si ruské vojská vytvorili už na jeseň a v zimných mesiacoch roku 1914.⁸ Síce najskôr na územie Slovenska prenikla 48. divízia generála Kornilova cez Lupkovský priesmyk a 23. novembra 1914 nečakane obsadila Humenné. No pod prudkým protiútokom rakúsko-uhorských jednotiek sa jej iba s veľkými ťažkosťami podarilo ustúpiť a vyhnúť sa zajatiu, pričom už 28. novembra bolo Humenné znovu v rukách rakúsko-uhorskej armády. Ďaleko vážnejšia situácia sa však vytvorila na duklianskom úseku, kde útočila ruská 8. armáda generála A. A. Brusilova proti ustupujúcej 3. rakúsko-uhorskej armáde generála S. Boroeviča. XII. zbor ruskej 8. armády prenikol už koncom novembra 1914 na terajšie územie Slovenska, stále rozširoval pásmo prielomu a 30. novembra boli už ruské vojská v Zborove a Bardejove. Do 3. decembra mali Rusi v rukách už 126 obcí Šarišskej župy.⁹ V generálnom štábe rakúsko-uhorskej armády sa začalo uvažovať o stiahnutí celej 3. rakúsko-uhorskej armády do spevnených obranných postavení v priestore Prešova.¹⁰ Zároveň sa začali budovať a spevňovať záložné obranné postavenia aj v hĺbke územia Slovenska (napríklad aj pri Bratislave). No vzhľadom na ťažké boje pri Krakove, ako aj to, že v ruských štáboch ešte celkom nedozrel hlavný plán bojovej činnosti na rok 1915, v noci 8. decembra 1914 Rusi nečakane ustúpili z Bardejova, ale naďalej kontrolovali Dukliansky priesmyk.

⁷ Pozri tiež KLEIN, ref 4, s. 65-67.

⁸ HRONSKÝ, ref 6, s. 27-28; SLEPCOV, I.: Z histórie karpatskej ofenzívy ruských vojsk v rokoch 1914 – 1915. In: Vojenská história, roč. 4, 2000, č. 2, s. 3-6.

⁹ KRPELEC, B.: Bardejov a jeho okolie dávno a dnes. Bardejov 1935, s. 110.

¹⁰ Ehzenbuch unserer Artillerie. Wien 1936, zv. 2, s. 2.

Do konca roku 1914 sa však východný front ustálil zhruba na línii riek Pilica – Nida – ústie Dunajca a mesto Gorlice a boje, obdobne ako na západnom fronte, nadobudli charakter zákopovej vojny. Obe strany sa snažili nájsť slabý bod nepriateľského frontu a pokúšali sa o taktický prielom. Rakúsko-Uhorsko sťahovalo do Karpát divízie zo Srbska a stále nástojčivejšie žiadalo o pomoc svojho nemeckého spojencu, ktorý však na začiatku roku 1915 ešte zotrval vo viere v možnosť veľkých obchvatných operácií s cieľom obklúčiť ruské sily zbiehavými údermi rakúsko-uhorských vojsk v Karpatoch a nemeckých vojsk vo Východnom Prusku. Vo Východnom Prusku sa síce Nemcom podaril úspešný obchvat 10. ruskej armády, ale v Karpatoch plán stroskotal. Nepomohlo ani silné zoskupenie rakúsko-uhorských a nemeckých síl v tzv. Južnej armáde pod velením nemeckého generála Linsingena, ktorá spolu s 3. rakúsko-uhorskou armádou začala 23. januára 1915 ofenzívu v priestore Užockého priesmyku a Mukačeva, ale narazila na tuhý odpor ruských vojsk pripravených na protiofenzívu, a tak ani takto koncentrovaným rakúsko-nemeckým silám sa tu nepodarilo prejsť cez hrebene Karpát.¹¹

Totíž na druhej strane Karpát ruské velenie už malo na rok 1915 pripravený plán rozsiahlej ofenzívy. Predpokladalo sa, že sa bude postupovať dvoma strategickými smermi. Hlavné úsilie malo smerovať cez Východné Prusko na Berlín. Druhý útok mal viesť cez Karpaty na Budapešť a Viedeň.¹² V Karpatoch sa tak vytvorila v druhej polovici januára zaujímavá situácia, keď na východnom krídle frontu zaútočilo rakúsko-uhorské vojsko a na západnom krídle útočili zasa ruské vojská 8. armády gen. Brusilova, ktorým sa začiatkom februára podarilo znovu preniknúť na územie Slovenska a v Šarišskej župe obsadiť 83 obcí.¹³ Síce 27. februára sa ešte 2. a 3. rakúsko-uhorská armáda pokúsili o prielom, aby oslobodili Przemysl, ale aj tento pokus stroskotal a Przemysl sa 22. marca vzdal. Po vyčerpaní tlaku rakúskych vojsk však ruské vojská, menovite 8. armáda Brusilova, prešli 19. marca do protiofenzívy za ovládnutie komunikácií vedúcich ku Karpatom. Pritom pôvodný plán, sústrediť útok na Prešov, sa dodatočne zmenil a mala sa dosiahnuť lúnia Vranov – Humenné.¹⁴ Nemecké velenie si tiež ujasnilo, že obchvatná operácia, ktorej jednu časť kliešťa by tvorili rakúsko-uhorské armády, je nemysliteľná. Naopak, Rakúsko-Uhorsku bolo už teraz treba v Karpatoch urých-

¹¹ HRONSKÝ, ref 6, s. 26.

¹² Istorija pervoj mirovoj vojny. Moskva 1975, zv. 2, s. 9.

¹³ KRPELEC, ref 9, s. 114.

¹⁴ SLEPCOV, ref 8, s. 9.

lene a účinne pomôcť.¹⁵ Tým skôr, že mu hrozila vojna ešte na ďalšom – talianskom fronte. Sám náčelník generálneho štábu rakúsko-uhorskej armády Conrad von Hötzendorf celkom jednoznačne konštatoval, že rakúsko-uhorské vojsko ruský tlak nevydrží, ak nedostane posily od Nemcov. Ba dokonca navrhoval ministrom Burianovi, aby sa uzavrelo prímerie s Ruskom.¹⁶

Vzhľadom na polohu a geografiu Slovenska možno konštatovať, že už v dôsledku pohybu východného frontu na jeseň 1914 sa tomuto územiu začala venovať mimoriadna pozornosť na oboch stranách vojnu vedúcich protivníkov. Ťažké boje v Karpatoch ju však ešte prehlbovali a vyhrocovali úmerne s úspechom ruskej armády. V zimných a jarných mesiacoch 1914 – 1915 sa totiž časť územia severovýchodného Slovenska skutočne stala operačným pásmom – bojiskom – armád východného frontu. No nielen prítomnosť ruského vojska vo východoslovenskom pohraničí, ale aj mohutné sústredenie rakúsko-uhorských a nemeckých vojsk, ktoré si tu pripravovali vhodný nástupný priestor k protiofenzívam a napokon i samotné boje, citelne poznamenali tento kraj na dlhé roky.¹⁷ Pritom popri nespornej dôležitosti ďalších prechodov (priesmykov) cez Východné Karpaty nemožno zabúdať, že vzhľadom na železnicu z Miškovca cez Medzilaborce a Lupkovský priesmyk na Przemysl, práve tu viedla druhá hlavná trasa nástupu rakúsko-uhorských vojsk na východný front. Takto, už od leta 1914, sa po Těšínsku stalo práve východné Slovensko dôležitým predpolím, cez ktoré viedlo doplňovanie zásobovania bojujúcich armád, odsun ranených a pod. Malé železničné stanice na východe Slovenska sa náhle stali prekladiskom pre desiatitisíce vojakov. Tento veľký nápor neočakávane ešte vzrástol po porážke v haličskej bitke. Veľký odsun ranených spôsoboval upchatie železničných tratí a znemožňoval prísun čerstvých záloh. Už od začiatku októbra 1914 mali obce pod Karpatmi na východnom Slovensku skôr vzhľad vojenského tábora. Vo dne i noci tiahli cez ne kolóny trérov a karavány haličských utečencov. Vojská ustupujúce z Haliče, zasiahnuté epidémiami dyzentérie a cholery, rozosievali medzi obyvateľstvom choroby. Školy sa premenili na poľné lazarety, prepchaté cesty lemovali stovky chorých, ranených a mŕtvych vojakov. Určite s rôznou intenzitou pociťovalo a prežívalo realitu dopadu východného frontu rusínske obyvateľstvo po-

¹⁵ FALKENHAYN, E.: Verchovnoje komandovanie 1914 – 1916 v jeho važnejších rešenijach. Moskva 1923, s. 63; SLEPCOV, ref 8, s. 8-9.

¹⁶ KOVÁČ, D.: Karpatská zima 1914 – 1915 a jej vplyv na československý odboj. In: Slovenské historické štúdie 23. Praha 1997, s. 26.

¹⁷ Podrobnejšie pozri HRONSKÝ, ref 6, s. 30-31.

hraničných oblastí a slovenské obyvateľstvo vo vzdialenejších krajoch Slovenska.¹⁸

Boje v Karpatoch sa v Uhorsku chápali aj ako boj o hranice „uhorskej vlasti“. Vládna politika i maďarská propaganda preto venovali vývoju situácie na fronte v Karpatoch náležitú pozornosť, vrátane opatrení i trestov proti šíriteľom poplašných správ, zvlášť keď priblíženie sa frontu k územiu Slovenska vyvolalo značnú paniku v radoch štátnych úradníkov a bohatých občanov, ktorí rýchlo opúšťali svoje bydliská v pohraničných oblastiach a usadili sa v Prešove, Košiciach, ale aj v Budapešti, Bratislave a iných mestách vo vnútrozemí Uhorska i monarchie. Celkove sa však vládna propaganda snažila udržať vieru obyvateľstva, že rakúsko-uhorskej armáde sa podarí zastaviť Rusov na hraniciach Uhorska. A ak by aj prenikli do vnútra krajiny, v záujme rozhodujúceho strategického víťazstva, treba priniesť obeť, lebo „*keď bude i v našej krajine boj, ale inde zvíťazíme, škody nám narobené ľahko nahradíme*“ – takto napríklad „povzbudzoval“ už začiatkom októbra 1914 v časopise Pesti Naplo obyvateľstvo Uhorska gróf G. Andrásy.¹⁹

Plán ofenzívy ruskej armády cez Karpaty a Slovensko na Budapešť (Viedeň) vznikol v prvej polovici decembra 1914. Jej hlavným zástancom bol hlavný veliteľ juhozápadného frontu generál N. I. Ivanov, ktorý tvrdil, že „*cesta na Berlín vedie cez Viedeň*“. Zdôrazňoval, že ruský úspech v Karpatoch bude mať priaznivú odozvu aj „*v Rumunsku, ktoré sa musí teraz rozhodnúť, ku ktorej strane sa prikloní*“. Podobne mal útok cez Karpaty prispieť k povzbudeniu Talianska vstúpiť do vojny na strane Dohody a pomôcť spojeneckému Srbsku. Teda sledovali sa tým aj širšie politické ciele. Prítom ruské velenie žiadalo spojencov, aby zabránili sťahovaniu nemeckých jednotiek zo západného na východný front, respektíve, aby sa uskutočnila spoločná ofenzíva, ktorá by podporila úsilie Rusov v Karpatoch. To sa však, napriek príslubu Francúzov, neuskutočnilo.²⁰

S plánom ofenzívy ruskej armády cez Karpaty na Slovensko však boli zviazané aj bližšie vojenské a politické ciele. Prekročením Karpát a aktívnou činnosťou ruskej armády na území Slovenska sa malo zabrániť skonsolidovaniu rakúsko-uhorskej armády, ktorá bola rozvrátená utrpenými porážkami, a spôsobiť jej úplný rozklad. Veliteľ juhozápadného frontu generál Ivanov zdôrazňoval, že ruský úspech v Karpatoch „*bude mať priaznivú odozvu v Maďarsku, ktoré bude ochot-*

¹⁸ HRONSKÝ, M. – KRIVÁ, A. – ČAPLOVIČ, M.: Vojenské dejiny Slovenska 1914 – 1939. Bratislava 1996, zv. 4, s. 19-20.

¹⁹ HRONSKÝ, ref 6, s. 30.

²⁰ SLEPCOV, ref 8, s. 8 a 10.

né pristúpiť na separátny mier“. Na ministerstve zahraničných vecí Ruska sa sústreďovali spravodajské údaje o vnútropolitickej situácii v Rakúsko-Uhorsku. Pritom úspechy A. Brusilova v Karpatoch a pád Przemysla mali veľký ohlas aj v samotnom Rusku, najmä v tábore slovanofilov a tiež u českých a slovenských krajanov v Rusku. Videli v nich blízky koniec Rakúsko-Uhorska.²¹ Pritom už v septembri 1914 prijal delegáciu českých a slovenských krajanov ruský cár a ešte v auguste 1914 vedenie ruského štátu súhlasilo s vytvorením dobrovoľníckej jednotky – Českej družiny – určenej na propagandistickú a výzvednú službu, ktorá sa vyznamenala už počas bojov v Karpatoch. V dňoch 7. – 11. marca 1915 sa zišiel v Moskve ustanovujúci zjazd Zväzu česko-slovenských spolkov na Rusi, ktorý ako jediný dostal od cárskej vlády právo vystupovať v mene Čechov a Slovákov v Rusku. Zväz prijal rezolúciu, v ktorej sa okrem iného hovorilo: „*Samostatná československá ríše, v jejímž čele bude státi král, může se udržeti jen za naprosté shody s ostatním světem a hlavně se svou velkou ochrankyní říši ruskou.*“²²

Úspechy ruskej armády a jej prítomnosť v karpatských priesmykoch však na slovenskej strane Karpát oživil, a do istej miery tiež skonkretizovali vieru v osloboditeľské poslanie cárskeho Ruska, ktorá mala v slovenskej politike i spoločnosti veľkú tradíciu a bola základom tzv. katastrofického scenára možného riešenia slovenskej otázky v Uhorsku. Bezprostredný dotyk ruského frontu, pravé i nepravé výzvy a letáky rozširované aj pre Slovákov v mene ruského cára, ktoré mali dokumentovať „osloboditeľskú misu“ Ruska, nesporne pomáhali mnohým slovenským národnopolitickým reprezentantom pretrpieť šikanovanie štátnych a vojenských úradov, nakoľko vojna proti Srbsku a Rusku navodila v Uhorsku aj nezvyčajnú protislovenskú hystériu, v ktorej bol podozrivý každý národný pohyb či prejav. *Vzrušená nálada, v ktorej sa „spoliehalo na Rusov“*, panovala najmä v martinskom národnopolitickom centre okolo S. H. Vajanského.²³ Napriek tomu, že „*čakanie na Rusov*“ zostávalo prevažne iba pasívnou nádejou,²⁴ veľké vzrušenie vtedy nezasiahlo iba vedúcich národných činiteľov v Martine, ale bolo významnou zložkou verejnej mienky značnej časti slovenskej spoločnosti. Naj-

²¹ Tamže.

²² MERHAUT, C.: Dokumenty našeho osvobození. Praha 1919, s. 14.

²³ Milan Hodža, publicista, politik, vedecký pracovník. (Spomienky, úvahy, štúdie). Praha 1930, s. 134.

²⁴ Prípád donovalskeho farára Jozefa Kačku i notára Messersmida, či perzekúcia Alberta Škarvana a iných slovenských národných činiteľov obvinených z vlastizrady, je skôr výnimkou. (Podrobnejšie pozri PEKNÍK, M.: K profilu slovenskej politiky pri vzniku prvej svetovej vojny. Praha 1993, s. 181-184 (rkp. kandidátskej dizertačnej práce); tiež KAČKA, J.: Rozpomienky na moje utrpenie. Bratislava 1925.

výstižnejšie to opísal práve bývalý hlasista a odporca rusofilskej orientácie slovenskej politiky Vavro Šrobár: „*Ruské vojská sedeli na severnej strane Karpát a my na juhu, vzdialenom od nich len niekoľko desiatok kilometrov. Žili sme v úžasnom napätí duševnom, očakávajúc, kedy sa pohnú a kedy obsadia Slovensko. Slovenský ľud čakal kozákov ako spasiteľa z jarma maďarskej tyranie. Ženičky krmili bravčový dobytok pre nich, vyhrážali sa Maďarom a maďarónom, súdy súdili a zavierali, internovali, vešali a strielali našich prostých ľudí pre lásku k Rusom.*“²⁵

S vojenským úspechom Ruska sa však počítalo tiež v Čechách, v pláne, ktorý vznikol už na začiatku vojny a bol spojený s menom Karla Kramára. Figurovalo v ňom tiež územie Slovenska, nakoľko predpokladal vytvorenie slovanskej veľkoríše. Okolo Ruska sa mali zoskupiť všetky slovanské štáty. Jedným z nich malo byť „*České kráľovstvo*“, a jeho územie vedľa Česka, Moravy, západnej časti rakúskeho Sliezska, juhozápadnej časti pruského Sliezska (Kladska) i Lužice, malo tvoriť i Slovensko, ktorého hranica by od Bratislavy vybiehala až po Vyšehrad. Pritom v stupňovaných variantoch tohto plánu z jesene 1914 a jari 1915 (keď sa počítalo s možnosťou, že ruská ofenzíva cez Karpaty skončí príchodom Rusov na Moravu), mali sa slovenské hranice s Maďarskom blížiť až k Budapešti a odtiaľ ďalej na východ, hlboko na juh od rozmedzia slovenského a maďarského etnika. Takže budúcemu Maďarsku by zostala, ako sa doslova vyjadroval K. Kramár, len „*Pešť a okolí*“.²⁶

Napriek urputným bojom, koncom marca a v apríli 1915, sa vývoj ruskej ofenzívy v Karpatoch spomalil, pričom Rusom stále viac chýbali potrebné zálohy i zásoby munície, ale Rakúsko-Uhorsko a hlavne Nemecko sem prisúvalo stále ďalšie divízie zo západného frontu (8 divízií) – hlavne do priestoru Gorlíc na severnom úpätí Karpát. Utvorila sa z nich nová 11. nemecká armáda, ktorá spolu so 4. rakúsko-uhorskou armádou tvorila silné zoskupenie pod velením nemeckého generála Augusta Mackensena. Zdá sa, že ruské velenie nedocenilo možnosti nemeckých a rakúsko-uhorských vojsk v tomto priestore a neučinilo včas príslušné protiopatrenia. Takto 2. mája 1915 sa veleniu ústredných mocností podaril v priestore Gorlíc úspešný prielom, ktorý prinútil ruské vojská na ďalekosiahly ústup. S ich vzdaľovaním sa od slovenského územia chabli aj nádeje slovanských národov Rakúsko-Uhorska na blízke oslobodenie spod maďarskej

²⁵ ŠROBÁR, V.: Pamäti z vojny a väzenia (1914 – 1918). Martin 1946, s. 24.

²⁶ GALANDAUER, J.: Přeměna českého „čechoslovakizmu“ v období Velké války. In: PEK-NÍK, ref 2, s. 544; pozri tiež HERBEN, J.: Kniha vzpomínek. Praha 1935, s. 472-473; VANĚK, V.: Moje válečná odyssea. Praha 1925, s. 109-110.

a nemeckej nadvlády. Síce do istej miery ešte ožili v súvislosti s Brusilovovou ofenzívou roku 1916, ale ani tá neprinesla očakávaný úspech a ruské vojská sa ku Karpatom už viac nevrátili. Takto po ilúziách, ktoré vyplývali z istých úspechov cárskej armády na východnom fronte, sa čoskoro dostavilo vytriezvenie, ktoré napokon zavŕšili revolučné udalosti v Rusku roku 1917. Všetky politické kalkulácie počítajúce so silou ruského cárizmu, padli spolu s ním.²⁷

Vzhľadom na zameranie tohto príspevku možno uzavrieť, že karpatská operácia ruskej armády (23. januára – 24. apríla 1915) bola neúspešná a spolu s ňou padla nádej preniknúť cez karpatské hory hlbšie na územie Slovenska a do Veľkej uhorskej nížiny, s cieľom vyradiť Rakúsko-Uhorsko z vojny. Napriek tomu išlo o dramatické obdobie Veľkej vojny, keď územie dnešného Slovenska bolo pojaté priamo do operačných plánov vojsk východného frontu a okrajovo sa stalo aj bojiskom. Osud Slovenska tu bol bezprostredne zviazaný s konkrétnym vývojom situácie na jednom z hlavných frontov prvej svetovej vojny a poloha jeho územia nadobudla doslova geostrategický význam.

Prvá svetová vojna nebola len vojnou zbraní, ale aj ideí. Urýchľovala všetky procesy. Veľkou vojnou sa jedna historická epocha skončila a druhá začala. Nič nemalo zostať rovnaké, ako bolo predtým. Vo svetovej vojne zanikla nielen stará mapa Európy, ale aj jej starý duch a poriadky. Znamenala tiež dôležitý zlom v dovedajšom vývoji habsburskej monarchie – preverovala všetky základné tendencie predchádzajúceho vývoja a určovala ich životnosť. Vo vojne sa všetky zmeny v medzinárodnom postavení Rakúsko-Uhorska, tak v jeho zahraničnej politike, ako aj spätnom pôsobení na vnútropolitický vývoj, prejavili zvlášť vypuklo. Otázka ďalšej existencie habsburskej monarchie bola postavená nielen v rovine veľmocenských, ale aj vnútropolitických vzťahov. Stala sa predmetom rôznych úvah, prognóz a kombinácií, napríklad aj v dôverných diskusiách slovenských a rumunských národnopolitických reprezentantov už na začiatku vojny. Už vtedy sa začalo rátať s tým, že habsburská monarchia nevyjde z vojnového konfliktu so zdravou kožou – aspoň nie bez zásadných územných a štátoprávných zmien. Kalkulovalo sa s povojnovým rozpadom územnej celistvosti Rakúsko-Uhorska, aj vtedy, ak bude výsledok vojny nerozhodný. Totiž už po prvých mesiacoch vojny bolo jasné, že v bloku ústredných mocností bude suverénne rozhodujúcim činiteľom Nemecko, a to nielen v prípade víťazstva Ústredných mocností, ale i v prípade nerozhodného výsledku.²⁸

²⁷ Podrobnejšie pozri ŠEDIVÝ, ref 6, s. 93-98; HRONSKÝ, ref 6, s. 27; SLEPCOV, ref 8, s. 10-12.

²⁸ Podrobnejšie pozri HRONSKÝ, M.: Slovensko pri zrode Československa. Bratislava 1987, s. 54-55; tiež Milan Hodža, ref 23, s. 128-129.

Koho teda v budúcnosti monarchia bude? Ako bude vyzerat povojnové usporiadanie strednej Európy v prípade víťazstva Dohody? Aké miesto v nej bude zaujímať Slovensko? To boli tiež otázky, ktoré sa zákonite vynorili už na začiatku vojny. Všeobecne sa však vychádzalo z predpokladu, že Slováci sa budú musieť spojiť s inými – menšími, či väčšími národmi vzhľadom na svoju početnú slabosť a nepriaznivé podmienky historického vývoja, a že v zložitých stredo európskych podmienkach po vojne Slovensko pravdepodobne nebude mať reálnu nádej existovať ako samostatný suverénny štát. V týchto súvislostiach sa doma i v zahraničí, i keď nie vždy v rovnakom čase a rovnakou silou a intenzitou, začali v novom svetle črtat aj problémy zahraničnopolitickej orientácie, otázka spojencov a spolupráce, problémy vzťahu Slovákov k susedným národom, predovšetkým k Maďarom, Čechom, Rusom, Poliakom a Nemcom. Pritom sa slovenská otázka stále zreteľnejšie vynárala v celej svojej komplexnosti. Nielen ako problém nacionálny, ale aj štátoprávny, ekonomicko-sociálny, kultúrny, geografický i geopolitický. Stále však treba mať na zreteli, že základným dejom rokov 1914 – 1918 bola svetová vojna, ktorej výsledok sa mohol síce očakávať, ba dokonca aj predvídať, ale ktorý bol nesporne a dlhodobo dobou neistoty.

V našej historickej literatúre sú veľmi dobre známe možné varianty riešenia slovenskej otázky vzhľadom na susedné národy.²⁹ Vráťane víťaznej pročeskej koncepcie, ktorá pre Slovákov na základe etnickej a geografickej blízkosti i spoločným väzbám minulosti, stala sa najoptimálnejšou a v druhej polovici vojny aj stále reálnejšou. Vtedy aj na Slovensku sa myšlienka spoložitia s českým národom v spoločnom štáte kryštalizovala paralelne s dozrievaním odhodlania opustiť uhorský štát, ktoré vyjadrovalo heslo „Preč od Maďarov“. V zahraničí sa však už na začiatku vojny objavila (krajania) požiadavka vytvorenia česko-slovenského štátu. Akonáhle sa pripustila možnosť rozbitia Rakúsko-Uhorska a vytvorenia nezávislého štátu na jeho troskách, naporúdzi bola aj myšlienka česko-slovenského spojenia v jednom štáte (na domácej pôde tiež, ale najskôr neverejne).³⁰ Dosiahnutie česko-slovenskej samostatnosti bolo výsledkom radu historických faktorov, ktoré využili politické reprezentácie v zahraničí i na domácej pôde.

Vzhľadom na vojnové pomery v habsburskej monarchii a rozhodujúcu úlohu veľmocí Dohody pri vytváraní česko-slovenského štátu, ťažisko odboja bolo do

²⁹ Najnovšie pozri PEKNÍK, M.: Názory na riešenie slovenskej otázky za prvej svetovej vojny a počiatky smerovania slovenskej politiky pri vzniku Česko-Slovenska. In: PEKNÍK, ref 2, s. 81-111; KRAJČOVIČ, M.: Medzinárodnopolitické koncepcie riešenia slovenskej otázky 1914 – 1922. In: Historické štúdie 39. Bratislava 1998, s. 5-60.

³⁰ Pozri tiež GALANDAUER, ref 26, s. 542.

poslednej etapy ukončenia vojny v zahraničí. No tí, čo doma a v zahraničí bojovali za česko-slovenskú samostatnosť, si dobre uvedomovali previazanosť práce doma, na vojenských frontoch a v zahraničí. Program samostatného česko-slovenského štátu bol spoločným programom českého i slovenského odboja doma i v zahraničí a oba národy prispeli k tejto revolučnej premene podľa svojich možností. Pritom je nesporné, že sa najskôr v zahraničí vypracovala v praktickej podobe koncepcia budúceho štátu a vybudovali sa jeho politicko-mocenské a vojenské štruktúry. Tiež to, že práve bojové vystúpenie čs. légii v Rusku, vo Francúzsku a Taliansku sa stalo základom diplomatického uznania čs. zahraničného odboja na čele s prof. T. G. Masarykom, gen. M. R. Štefánikom a Dr. E. Benešom zo strany Dohody a uznania Čechov a Slovákov za spolubojujúci národ s právom na samostatnosť.

Keď na jar 1918 stroskotali všetky pokusy separovať habsburskú monarchiu od jej silnejšieho nemeckého spojenca, Dohoda sa rozhodla vytvoriť životaschopné národné štáty v strednej Európe namiesto bývalého Rakúsko-Uhorska. Tieto mali medzi Nemeckom a Ruskom vyplniť mocenské vákuum v priestore strednej Európy, kde sa stretávali najrôznejšie veľmocenské záujmy a zaručiť prevahu víťaznej Dohody nad jej porazenými protivníkmi, predovšetkým nad Nemeckom, i zabrániť šíreniu boľševickej revolúcie za hranice Ruska. Nevyhnutnou súčasťou utvorenia protinemeckej bariéry, hlavne proti spojeniu Nemecka s Maďarmi, Bulharmi i Turkami, bolo aj vytvorenie česko-slovenského štátu, pričom práve geopolitické postavenie Slovenska tu začínalo hrať významnú úlohu. Napríklad Ernest Denis, ktorý úzko spolupracoval s vedením čs. zahraničného odboja, už v roku 1916 napísal: „*Otázka Slovenska má tuzíž význam evropský a zachránění slovenského kmene jest jednou z podmínek slobody světa, jedině jejich spojení s Čechy dovolí utvoření státu dosti silného, aby mohl zatarasiti cestu pangermánským choutkám.*“³¹ Tiež Masaryk, Štefánik, Beneš a ich ďalší spolupracovníci sa snažili dohodových štátnikov presvedčiť, že vytvorenie česko-slovenského štátu je v záujme dohodových štátov, že nový štát bude dostatočne veľký, stabilný a životaschopný, že sa bude opierať o dostatočnú „štátotvornú“ väčšinu, že na rozdiel od mnohonárodnostného Rakúsko-Uhorska, bude štátom národným. A práve známa koncepcia „čechoslovakizmu“, ktorá sa v čs. zahraničnom a napokon aj v domácom odboji presadila, umožňovala konštruovať skoro dvojtretinovú väčšinu štátotvorného „národa česko-slovenského“.³² Dohoda by nebola dala súhlas k vzni-

³¹ Československá samostatnosť (Paríž) II/5, 10. 12. 1916.

³² Podrobnejšie k tomu tiež pozri GALANDAUER, ref 26, s. 538-551; HRONSKÝ, M.: Čechoslovakizmus – za a proti (1914 – 1918). In: PEKNÍK, ref. 2, s. 552-562.

ku akéhosi malého Rakúsko-Uhorska, ani malého českého či slovenského štátu. Pritom treba pripomenúť, „že *Spojenci uznali „Čecho-Slováky“ (ne Českoslováky)*“ – zdôrazňoval ešte 24. 2. 1917 T. G. Masaryk v liste E. Benešovi a pokračoval: „*To je pro nás, ale hlavně pro Slováky ohromný úspěch a toho by se bez naší práce nikdy nebili domohli.*“³³ Totiž v západnom chápaní (v anglosaskom svete a taktiež vo Francúzsku) slovo národ (nations) je synonymom slova štát. Teda keď dohodoví spojenci v záverečnej fáze Veľkej vojny uznali „Čecho-Slovákov“ (a treba zdôrazniť, že s použitím predmetného spojovníka) ako politický národ, urobili tak s vedomím, že ide o dva etnické národy (peoples). Veď o Slovákoch sa v zainteresovaných dohodových kruhoch vedelo rovnako ako o iných malých stredoeurópskych národoch. Jedine v zmysle politického národa mala koncepcia „česko-slovenského národa“ zmysel ako taktický krok voči zahraničiu, lebo veľmoci budúce „Česko-Slovensko“ nechápali v zmysle jednotného etnického „československého národa“, ale ako politický národ. Problémy sa začali vynárať, keď pod vplyvom českej supremácie sa transformovalo západné chápanie národa do domácej praxe v podobe nie politického, ale etnického „čechoslovakizmu“.

Odhliadnuc od zásluh, ktoré čs. zahraničný odboj dosiahol u dohodových veľmocí, rozhodujúcu úlohu pri vyhlásení a vzniku samostatného česko-slovenského štátu zohral domáci odboj, ktorého aktivita vyvrcholila koncom októbra 1918. Aj keď štátoprávnymi aktmi pražského Národného výboru 28. októbra a Martin-skou deklaráciou 30. októbra vznikol samostatný česko-slovenský štát *de jure*, jeho faktické vytváranie bolo dlhodobejším a zložitejším procesom. Zvlášť zo strany Slovenska, lebo jeho vyčlenenie z mocenských sfér Uhorska a konkrétne územné začlenenie do ČSR sa neuskutočnilo pokojnou cestou, nakoľko nové maďarské vlády sa ho nehodlali dobrovoľne vzdať. Vôbec slovenská cesta od rozpadu monarchie až po podpísanie Mierovej zmluvy s Maďarskom 4. 6. 1920 v Trianone bola zložitým a dramatickým procesom, pričom celé toto obdobie sa nesie v znamení úsilia o presadenie záujmov a suverenity nového česko-slovenského štátu, a to vymedzením a zafixovaním jeho teritoriálneho status quo do versailleského systému mierových zmlúv.³⁴

³³ HADLER, F.: Weg von Österreich! Das Weltkriegsexil von Masaryk und Benes im Spiegel ihrer Briefe und Aufzeichnungen aus den Jahren 1914 – 1918. Eine Quellensammlung. Berlin 1995, s. 428.

³⁴ Podrobnejšie pozri HRONSKÝ, M.: Slovensko pri rozpade Rakúsko-Uhorska a konštituovaní samostatného Česko-Slovenska (1918 – 1920). In: Studia Academica Slovaca 31. Bratislava 2002, s. 383-399.

V čase vzniku vojenského konfliktu ČSR s Maďarskou republikou rád koncom apríla 1919 bolo už Slovensko územne začlenené do ČSR v provizórnych hraniciach, určených prvou demarkačnou čiarou v nóte francúzskeho ministra zahraničia S. Pichona z 21. decembra 1918, ktorú tlmočil maďarskej Károlyiho vláde šéf vojenskej dohodovej misie v Budapešti pplk. F. Vix 24. 12. 1918. Na severe Slovenska sa síce počítalo s historicky najstabilnejšou bývalou uhorsko-haličskou hranicou v Karpatoch, ale na juhu sa prvá demarkačná čiara tiahla od ústia rieky Moravy hlavným tokom Dunaja až po rieku Ipeľ a odtiaľ tokom rieky Ipeľ až k mestu Rimavská Sobota, potom priamou čiarou od západu k východu až k rieke Uh a potom jej tokom až ku Karpatom. Teda provizórne vymedzovala územie Slovenska na juhu i východe.³⁵

Do konca januára 1919 bolo celé územie Slovenska obsadené jednotkami domáceho a zahraničného čs. vojska z Talianska. Za vojakmi prichádzali štátni úradníci z Čiech na čele s Ministerstvom s plnou mocou pre správu Slovenska, ktoré sa 12. 12. 1918 usídlilo v Žiline a 4. 2. 1919 presídlilo do Bratislavy, ktorá sa stala hlavným mestom Slovenska. Pritom už 23. 1. 1919 zrušilo Šrobárovo ministerstvo ústrednú martiniskú Slovenskú národnú radu a jej miestne orgány, čo sa zdôvodňovalo aj obsadením územia Slovenska čs. vojskom, a tým, že miestne slovenské národné rady a orgány novej čs. správy na Slovensku by si vzájomne prekážali. Tým vyvrcholila jedna dôležitá etapa zložitého procesu boja o Slovensko – a nie na prospech dualistického princípu spoluzití Slovákov a Čechov v novom štáte. Na druhej strane však treba dodať, že slovenská politická reprezentácia od začiatku rátała s vonkajšou českou aj vojenskou pomocou, lebo na faktické vymanenie sa Slovenska z mocenských sfér starého Uhorska nemala dosť síl a hľadala možnosti ako rozchod Slovenska s už neexistujúcim Uhorskom štátoprávne, teda aj vojensky vyriešiť a zabezpečiť. Slovensko sa mohlo v skutočnosti stať súčasťou ČSR len po konečnom odstránení prekážok, ktoré stavala maďarská vláda, a zabezpečením pôsobenia orgánov a inštitúcií čs. štátu na celom jeho území. Z tohto hľadiska bol historicky podmienený aj čs. štátny centralizmus z roku 1918, ale nastupujúci čechoslovakistický model, v ktorom sa presadila idea tzv. jednotného „československého národa“, bol pre dlhšie bezproblémové spoluzitie Slovákov a Čechov neperspektívny.³⁶

³⁵ Podrobnejšie pozri HRONSKÝ, M.: Hlavné politicko-diplomatické a vojenské dispozície pri utváraní hraníc Slovenska v rokoch 1918 – 1919 (prvá časť). In: Vojenská história, roč. 2, 1998, č. 3, s. 29-46.

³⁶ Podrobnejšie k tomu pozri HRONSKÝ, M.: Boj o Slovensko a Trianon 1918 – 1920. Bratislava 1998, s. 55-94 a 126-147.

Zložitý vnútropolitický vývoj na Slovensku v prvom povojnovom období súvisel aj s mnohými vážnymi hospodárskymi a sociálnymi problémami, ktoré v tomto príspevku nemožno úplne vylíčiť.³⁷ Boli to však práve ekonomické problémy, ktoré po ťažkých vojnových rokoch ešte viac vyostřili sociálnu situáciu ľudí v mestách i na vidieku Slovenska. Pritom vznik a dôsledky týchto problémov boli pripísané na vrub novému štátu, hoci ten ich zdedil väčšinou ešte z čias monarchie. Pritom je opodstatnený tiež pohľad, že práve v ekonomických problémoch treba hľadať kľúčové príčiny, prečo si slovenská spoločnosť dosť ťažko nachádzala cestu k novému čs. štátu, prečo krátko po prevrate vznikla priaznivá živná pôda na protičeskú agitáciu,³⁸ ktorú veľmi šikovne využívala silnejúca protičesko-slovenská maďarská propaganda na potvrdenie „pozitív“ uhorskej minulosti a podkopanie lojality k novému česko-slovenskému štátu. Takto ekonomické problémy, zhoršovanie životných podmienok obyvateľstva, administratívne opatrenia Ministerstva s plnou mocou pre správu Slovenska a zásahy vojenského velenia do záležitostí civilnej správy, nespravodlivé rekvirácie i prípady necitlivého znevažovania náboženského založenia Slovákov zo strany českých vojakov a úradníkov, to všetko spôsobovalo, že na začiatku roku 1919 na Slovensku narastalo napätie. Dôležitým faktorom tu však iste boli tiež nacionálne motívy a štátoprávne rozpory, ale aj ilúzie časti maďarského a nemeckého proletariátu o novej maďarskej Karólyiho vláde, pričom v dôsledku februárových štrajkov, ktoré treba vidieť v kontinuite, sa česko-slovensko-maďarské rozpory vo vnútri štátu ešte viac vyostřili. Aj pod vplyvom budapeštianskej propagandy sa ostrie nenávisť maďarskej komunity na Slovensku najskôr obrátilo proti Čechom a čs. vojsku, v ktorom Maďari videli okupanta, utlačovateľa a nepriateľa. Oddávali sa však ešte nádeji, že mierová konferencia v Paríži zvráti tento, z ich hľadiska nehorázny a neudržateľný stav. Súčasne sa obracali na Budapešť, kde hľadali a aj nachádzali podporu a pomoc, ktorá ani zďaleka nebola iba slovná. Dovtedajšia, relatívne pasívna rezistencia Maďarov na Slovensku sa zmenila takmer za noc na aktívny odpor, ktorý zasiahol nielen juh, ale z veľkej časti aj východ Slovenska.³⁹

³⁷ Bližšie k tomu pozri HRONSKÝ, ref. 36, s. 152-156.

³⁸ Podrobnejšie pozri HOLEC, R.: Hospodársky rozvoj Slovenska bezprostredne po vzniku ČSR v kontexte česko-slovenských vzťahov. In: Československo 1918 – 1938. Osudy demokracie ve střední Evropě. Sborník mezinárodní vědecké konference v Praze 5. – 8. října 1998. Valdštejnský palác – Senát Parlamentu České republiky. Usp. J. Valenta, E. Voráček, J. Harna. Praha 1999, zv. 1., s. 273-274.

³⁹ HRONSKÝ, M.: The Struggle for Slovakia and the Treaty of Trianon 1918 – 1920. Bratislava : Veda, 2001, s. 157-163.

Nepokojná bola aj provizórna hranica medzi Slovenskom a Maďarskom – prvá demarkačná čiara – vzhľadom na rôzne incidenty, prepady a sabotáže. Jej vytýčenie prinieslo tiež nemalé problémy komunikačné, zvlášť pokiaľ išlo o železničnú prepravu na území južného a východného Slovenska. Nespokojní boli najmä vojaci, poukazujúc na vojenskostrategické faktory. Osobitne sa zdôrazňoval strategický význam Novohradskej vysočiny, Matry a Bukových vrchov pri stanovení výhodnej hranice ČSR s Maďarskom. Preto sa čs. delegácia na mierovej konferencii v Paríži, podobne ako Rumuni, domáhala novej demarkácie, ktorá by viedla južnejšie.⁴⁰

Keď 20. marca 1919 pplk. F. Vix v Budapešti odovzdal maďarskej vláde nótu, podľa ktorej muselo maďarské vojsko na hranici s Rumunskom vyprázdniť do 10 dní značný pás územia smerom na západ, ktorý ako neutrálnu zónu mali obsadiť dohodové vojská, úplne sa zrútila zahraničnopolitická koncepcia M. Károlyiho založená na obhajobe integrity Uhorska. V krajine vznikla celonárodná kríza a koalíčná vláda, ktorá vo vnútornej i zahraničnej politike skrachovala, odstúpila. Už 21. marca 1919 sa v Budapešti hladko ujala moci komunistická vláda B. Kuna, ktorá vyhlásila Maďarskú republiku rád (MRR).

Vznikom boľševickej diktatúry v susednom Maďarsku sa Slovensko a celá ČSR cítili akútne ohrozené. Totiž pád dvoch cisárstiev v Európe a nádejný postup demokracie v povojnovom svete, aj v dôsledku vojenského víťazstva Dohody, síce umožnil vytváranie národných štátov, ale ešte ich nezaručil. O strednú Európu sa uchádzali aj ďalšie alternatívy: sovietska a celkom neporazená veľkonemecká. Maďarskí komunisti v rámci svojho chápania svetovej, resp. proletárskej revolúcie, sa v zahraničnej politike od začiatku vôbec netajili snahou rozpútať revolučné vystúpenie proletariátu aj v susedných štátoch. Svedčí o tom napríklad výzva *Všetkým* z 22. marca 1919, v ktorej sa vláda MRR programovo orientuje na revolučnú vojnu, pričom očakáva pomoc od armády sovietskeho Ruska a proletariátu susedných štátov.⁴¹ Preto nečudo, že minister s plnou mocou pre správu Slovenska V. Šrobár „vzhľadom na udalosti, ktoré sa stali v Budapešti a iných mestách Maďarskej republiky“, vyhlásil 25. marca 1919 stanné právo na celom území Slovenska.⁴²

⁴⁰ Podrobnejšie pozri HRONSKÝ, ref 35, (druhá časť). In: Vojenská história, roč. 5, 2001, č. 2, s. 29-37.

⁴¹ Vörös Ujság, 22. 3. 1919. K alternatívam pre stredoeurópsku oblasť po vojne pozri KVAČEK, R.: Ke vzniku Československa. In: Český časopis historický, roč. 96, 1998, č. 4, s. 728.

⁴² Úradné noviny dr. Šrobára, roč. 1, 25. 3. 1919, č. 9.

Celkovo možno konštatovať, že vzhľadom na zakotvenie a bezpečnosť nového, predtým neznámeho štátu v európskych medzinárodných vzťahoch politických i hospodárskych, bola práve zahraničnopolitická oblasť existencie ČSR mimoriadne dôležitá. Vzhľadom na veľkosť nového štátu bola popri armáde práve zahraničná politika najdôležitejším komponentom jeho bezpečnosti prakticky od počiatku, čo ešte umocňovala obtiažna geopolitická poloha republiky, obklopená z väčšej časti prinajmenšom potencionálnymi súpermi, nezmieriteľnými voči novej, povojnovej štruktúre európskeho kontinentu.⁴³ Už 28. 11. 1918 vojenský odbor „Komise k ustanovení hranic čs. republiky“ pri Hlavnom veliteľstve čs. brannej moci v Prahe vychádzal v obsiahlom elaboráte zo zemepisného zabezpečenia celej republiky voči vojnovým možnostiam, a k hraničným a bezpečnostným otázkam republiky sa jednoznačne vyjadril v tom zmysle, že čs. štát bude vydaný možnostiam vojny voči týmto štyrom a snáď i šiestim susedom, totiž: Nemecku, nemeckému Rakúsku, Maďarsku, Poľsku – poprípadе i Ukrajine a Rumunsku. No geografické zabezpečenie republiky voči tejto hrozbe skoro neexistuje. Útvár štátu, jeho nepomerná dĺžka (asi 900 km) v pomere k šírke (priemerne 150 – 300 km), spolu s možnosťou sústredeného postupu možných nepriateľov, zhoršuje strategické postavenie Česko-Slovenska a núti vybudovať silnú brannú moc vo vojne a urýchlene získať dobrých, spoľahlivých spojencov. No ČSR sa môže s úspechom postaviť iba proti jednému protivníkovi a voči Nemecku iba so silným spojencom.⁴⁴ Tým silným spojencom, ako je známe, malo byť Francúzsko, ktoré nesporne pomáhalo presadzovať česko-slovenské politické a geografické ciele najskôr v dôležitom intermezzo medzi podpisom prímeria a začiatkom mierovej konferencie a potom aj pri vlastnom rokovaní konferencie, ktorej predsedal francúzsky ministerský predseda George Clemenceau. No v prvých povojnových rokoch sa vedenie čs. zahraničnej politiky ešte zdráhalo evidentne voliť jednostrannú profrancúzsku orientáciu. Aj v čase vojenského konfliktu ČSR s Maďarskou republikou rád ešte pretrvávala celková odbojová orientácia na západné demokratické veľmoci, predovšetkým na Francúzsko, Veľkú Britániu a USA, v ktorých sa tiež videl hlavný garant povojnového statu quo.⁴⁵

Ako sme už naznačili, vymanenie Slovenska z mocenských sfér bývalého Uhorska a jeho vstup do nového čs. štátu neprebehli pokojnou cestou. Slovensko

⁴³ Pozri tiež DEJMEK, J.: Československo, jeho susedé a veľmoci ve XX. století (1918 až 1992). Praha 2002, s. 15.

⁴⁴ Archiv Ministerstva zahraničných věcí ČR (ďalej AMZV ČR) Praha, Pařížský archiv (ďalej PA), zv. 56, č. 5298.

⁴⁵ Podrobnejšie pozri DEJMEK, ref. 43, s. 231-233, 263-265, 299-301.

sa stalo bojiskom i predmetom diplomatických rokovaní. Z vyššie spomínaných susedných štátov ČSR najintenzívnejší politický záujem o Slovensko prejavovalo Maďarsko a Poľsko. Práve pre Slovensko, ako kľúčové miesto mocenského sporu, a potom i Podkarpatskú Rus, vzťahy medzi ČSR a maďarským štátom patrili k najvážnejším problémom čs. zahraničnej politiky. Prakticky od zrodu samostatného čs. štátu budovanie korektných vzťahov oboch nových štátov – vzhľadom na nástojčivé úsilie drvinej väčšiny maďarskej politickej elity udržať si Slovensko a obnoviť celistvosť svätoštefanskej koruny – stávalo sa krajne obtiažne a v dohľadnej dobe priam nemožné. Totiž pre celý maďarský politický tábor (vrátane maďarských komunistov) bola existencia čs. štátu v princípe neprijateľná a chápala sa ako porušenie mocenskej rovnováhy v strednej Európe. Tým, že sa Slovensko, a potom i Podkarpatská Rus, stali súčasťou ČSR, podarilo sa čs. politike vyradiť mocenský vplyv Maďarska v Karpatskej kotline, prerušiť spoločnú hranicu s Poľskom a oslabiť ich spoločnú protiruskú orientáciu, ako aj mocenské ambície v Podunajsku.⁴⁶

V porovnaní s Maďarskom, sa poľská politika voči Slovensku vyznačovala určitými špecifickými črtami, bola však súčasťou celkovej koncepcie poľského štátu voči ČSR. Mala slúžiť na mocenské oslabenie republiky, jej medzinárodnej pozície i vnútornú destabilizáciu, nakoľko obnovený poľský štát ťažko znášal v susedstve existenciu nového demokratického čs. štátu a jeho významné postavenie v stredoeurópskej politike. Za požiadavkami a spormi o hranice na Těšínsku, a následne aj Orave a Spiši, sa skrývali hlbšie nezhody. Poľsko by na juhu svojich hraníc radšej uvítalo Maďarsko a v podstate bolo tiež proti tomu, aby sa Slovensko stalo súčasťou čs. štátu. V prvom období existencie ČSR sa však Slovensko v poľskej politike hodnotilo iba ako objekt. Pritom už v polovici decembra 1918 vstúpilo poľské vojsko na územie severného Slovenska a svoj vpád zopakovalo aj v čase maďarskej ofenzívy v júni 1919. Aj vďaka rýchlemu diplomatickému zásahu generála M. Pellého síce k ozbrojenému konfliktu s čs. vojskom nedošlo,⁴⁷ ale poľská politika mnohými svojimi akciami aj ďalej dávala najavo, že v pohľade na budúcnosť Slovenska jej stanovisko nie je jednoznačné a ešte nevyslovila svoje posledné slovo.⁴⁸

⁴⁶ Pozri tiež DEÁK, L.: Geopolitické postavenie Slovenska medzi dvoma svetovými vojnami. In: PEKNÍK, ref 2, s. 155-156.

⁴⁷ HRONSKÝ, M.: K úlohe francúzskej vojenskej misie v bojoch na Slovensku a pri utváraní jeho hraníc v roku 1919. In: Česko-slovenská historická ročenka 2000. Brno 2000, 227.

⁴⁸ Podrobnejšie pozri DEÁK, L.: Hra o Slovensko. Slovensko v politike Maďarska a Poľska v rokoch 1933 – 1939. Bratislava 1991, s. 18-25.

Celkovo možno povedať, že z geopolitického hľadiska Slovensko vstupovalo do nového štátu ako osobitný fenomén, ktorý sa v mnohom líšil od západnej časti štátu. Nie iba geopoliticky, ale išlo tu o spojenie dvoch rôznych častí, ktoré po dlhých stáročia prešli rozdielnym historickým, hospodárskym a spoločensko-politickým vývojom. I keď čs. delegácia na mierovej konferencii argumentovala aj geografickou jednotou nového štátu, nešlo o jeden celok, ale o spojenie českých krajov z rakúskej časti ríše so slovensko-podkarpatskou oblasťou z uhorskej časti. Otázka hospodárskeho vyrovnávania jednotlivých oblastí, budovania jednotného politického systému, štátnej správy, kultúry, a najmä povedomia československej štátnosti a lojality všetkých občanov k novému štátu, bola nesporene tou najnáročnejšou, ale nevyhnutnou úlohou nového štátu. Pritom pretiahnutý tvar nového štátu v mnohom ohľade neprispieval k jeho konsolidácii i stabilite a bol zvlášť veľmi zraniteľný z hľadiska jeho obrany. Tým viac, že súčasťou nového štátu sa stali etnické menšiny, ktoré z troch strán susedili s materskými krajinami (s Nemeckom, Maďarskom a Poľskom) a za určitej situácie mohli zohrať úlohu destabilizujúceho prvku v republike.⁴⁹

Treba vidieť, že z geopolitického hľadiska sa tiež zmenila orientácia Slovenska z juhu na západ, čo sa pozitívne malo premietnuť zvlášť v národnopolitických záujmoch Slovenska. Avšak v prvom roku existencie nového štátu išlo skôr o veľmi bolestivý prerod – najmä v doprave a hospodárstve. Keď na konci apríla 1919 obsadilo čs. vojsko Podkarpatskú Rus, Slovensko zaujalo strednú časť štátu a začalo plniť dôležitú funkciu spojovacieho článku medzi západnou a najvýchodnejšou časťou ČSR a umožňovalo kontakty na východ a Balkán – na spojenecké Rumunsko a Juhosláviu. Svojou polohou tak tvorilo dôležitý článok nielen z hľadiska jednoty a celistvosti ČSR, ale aj z aspektu priameho spojenia s podunajskou oblasťou. Vlastne prostredníctvom Slovenska sa stali Čechy súčasťou Podunajska, hoci geograficky tam nepatrili.⁵⁰ Slovensko umožnilo republike prístup k Dunaju ako dôležitej dopravnobchodnej tepne, ktorá spájala ČSR aj s krajinami, s ktorými nemala priamy teritoriálny styk. Aj preto sa o Dunaj a Bratislavu od začiatku viedol rozhodný diplomatický a vojenský boj. Na Dunaj pri Bratislave nadväzoval aj nerealizovaný plán na koridor s Juhosláviou a vojaci poukazovali na Dunaj ako na jedinú „*mezi námi, Němci a Maďari se nalézající strategickú překážku*“.⁵¹ Podobne aj v niektorých slovenských prameňoch sa Slovensku

⁴⁹ Podrobnejšie pozri DEÁK, ref 46, s. 151-152.

⁵⁰ Tamže, s. 152-153.

⁵¹ AMZV ČR Praha, PA, zv. 56, č. 5298 – Určení hranic československého státu ze stanoviska strategického z 28. 11. 1918.

v súvislosti s novým štátom poukazovalo na jeho „*dost' dôležitú úlohu politickú medzi Maďarmi a Nemcami*“.⁵² Rozhodne však Slovensko upevnilo geopolitickú pozíciu ČSR v exponovanom stredoeurópskom priestore, nakoľko zväčšilo štát o tri milióny obyvateľov a bez východnej časti štátu by české kraje zostali izolované v nemeckom obklúčení a nemali by priame spojenie s podunajskými štátmi. Aj pokiaľ išlo o ohrozenie zo strany Nemecka, teda Nemecko ako možný mocenský faktor a potenciálny spojenec Maďarska, aj to malo svoj nepriamy dosah na vojenský konflikt ČSR s Maďarskou republikou rád roku 1919. Jednak tým, že viazalo nutné vojenské sily v západnej časti štátu a tiež tým, že až do podpisu Versailleskej mierovej zmluvy Nemeckom 28. 6. 1919, sa boľševické Maďarsko všemožne snažilo oddialiť ústup svojich vojsk z územia Slovenska.

Vzhľadom na geografický tvar nového štátu, jeho ľahkú zraniteľnosť, exponovanú polohu v strednej Európe i odmietavý postoj susedných štátov, Česko-Slovensko kládlo veľký dôraz na budovanie bezpečnosti krajiny. Pritom v rámci koncepcie bezpečnosti štátu sa od začiatku Slovensko chápalo ako jeho nedeliteľná súčasť a jeho možné ohrozenie sa pociťovalo ako hrozba pre celý štát. V prednej línii tohto postoja boli vojaci, ktorí skúmali hranice nového štátu zo strategického hľadiska. Vo viacerých expertíznych materiáloch poukázali na istú geostrategickú výnimočnosť územia Slovenska, že hranice nového štátu budú strategicky zaistené len na Dunaji a v Karpatoch.⁵³ Inak sa musí počítať s tým, že ďalšie pohraničné pohoria budú predstavovať len prekážky, operačné a taktické, ktorými prípadný vpád a postup nepriateľa bude síce sťažený, ale nie zamedzený. Už koncom novembra 1918 dospeli k jednoznačnému záveru, že „*hranice Československa budú strategicky jen na Dunaji a Karpatiským pohořím zaištěny*“.⁵⁴ Z hľadiska bezpečnosti ČSR to neprestávalo platiť, skôr naopak, ani po pričlenení Podkarpatskej Rusi k republike, kde vojaci kládli dôraz hlavne na získanie strategicky dôležitej železnice a na spojenie s Rumunskom.⁵⁵ Tým sa stala východná hranica Slovenska iba vnútroštátnou, administratívnu ako na západe, ale Slovensko v strede štátu ďalej zohrávalo jednak už spomínanú úlohu spojovacieho článku medzi západnou a najvýchodnejšou časťou štátu, a jednak spolu s Podkarpatskou Rusou oddeľovalo Poľsko od Maďarska a prekážalo im uplatniť ich mocenské ambície v Podunajsku.⁵⁶

⁵² Archív literatúry a umenia – Pamätník národnej kultúry Matice slovenskej (ďalej ALU MS) Martin – Houdek, F. – Škultéty, J., 49 L14.

⁵³ AMZV ČR Praha, PA, zv. 56, č. 5298; zv. 48, č. 4857.

⁵⁴ Tamže, zv. 56, č. 5298.

⁵⁵ Tamže, č. 5297.

⁵⁶ GREČO, M.: Martinská deklarácia. Bratislava 1939, s. 13.

Je nesporné, že politicko-národné a geopolitické záujmy Čechov a Slovákov sa mohli naplniť a nový čs. štát mohol vzniknúť iba za predpokladu, že sa zhodoval s predstavami a záujmami víťazných veľmocí a u nich najviac zavážili politicko-mocenské aspekty, ktoré sa so vznikom ČSR spájali. Česko-Slovensko malo po zániku Rakúsko-Uhorska vyplniť mocenské vákuum na exponovanom strategickom mieste, tvoriť bariéru nemeckému mocenskému tlaku do priestoru strednej Európy a presadzovať záujmy západných veľmocí, najmä Francúzska ako najsilnejšej kontinentálnej veľmoci. V prvom rade malo byť silným a jednotným národným štátom v politickom slova zmysle.

Nový čs. štát síce vznikol na konci októbra 1918, ale víťazné štáty Dohody ešte museli vysloviť súhlas s touto novou jednotkou v strednej Európe a na mierovej konferencii v Paríži určiť jej konečné hranice. Dovtedy absenciu hraníc nahrádzali provizórne demarkačné čiary – teda vojenské hranice. Týkalo sa to zvlášť Slovenska, ktoré v bývalom Uhorsku nebolo vyčlenené ako samostatný administratívny, resp. etnický celok. No od decembra 1918 ho už od Maďarska oddeľovala známa prvá, resp. Pichonova demarkačná čiara. Vieme, že z viacerých dôvodov táto demarkácia čs. strane nevyhovovala, a preto sa domáhala druhej demarkačnej čiary, ktorá by viedla južnejšie. No zároveň ČSR a najmä Šrobárova vláda urgovala urýchlené stanovenie konečných hraníc Slovenska, a to tak z hľadiska napätej vnútro politickej situácie, ako aj z hľadiska jeho labilného medzinárodného postavenia.⁵⁷ Podobne, snád' ešte zjavnejšie a nástojčivejšie, presadzovalo ako prvoradé politické hľadisko čo najskôr a definitívne stanoviť slovensko-maďarskú hranicu aj *Memorandum Klubu slovenských poslancov z 15. 5. 1919*, adresované čs. vláde a ministrovi Benešovi do Paríža, poukazujúc už aj na silnejúcu hrozbu zo strany boľševického Maďarska, ktorému práve nedoriešená otázka hraníc hrala neobyčajne do kariet.⁵⁸

Mierové rokovania v Paríži už v prvej etape ukázali, že práve otázka ohraničovania teritória Slovenska bola snád' najťažším problémom. Napokon, tu sa skrývala aj podstata vojenského konfliktu ČSR s Maďarskou republikou rád. Už 5. februára 1919 vystúpil E. Beneš pred Najvyššou radou a 27. 2. 1919 čs. delegácia predložila ustanovenej teritoriálnej Komisii pre česko-slovenské záležitosti, v ktorej boli zastúpení iba predstavitelia víťazných veľmocí, známych 11 memoránd čs. požiadaviek, ktoré sa však nestali priamym podkladom pre rokovania – mali

⁵⁷ AMZV ČR Praha, PA, zv. 48, č. 4859 – list V. Šrobára do Paríža 27. 2. 1919; tiež Úradné noviny, 15. 3. 1919.

⁵⁸ AMZV ČR Praha, PA, zv. 48, č. 4863.

iba charakter odporúčaní.⁵⁹ Posledné výskumy (najmä historičky Bohumily Ferencuhovej) však vyvracajú niektoré tvrdenia maďarskej historiografie, že definitívnu hraničnú čiaru medzi ČSR a Maďarskom vytvárali neodborníci, ktorí nepoznali etnické, geografické, hospodárske a strategické pomery v strednej Európe.⁶⁰ Treba tiež zdôrazniť, že napriek nespornej podpore Francúzska, sa nepresadili na všetkých úsekoch slovensko-maďarskej hranice maximálne návrhy a požiadavky čs. strany.⁶¹ Už v priebehu marca 1919 sa na konferencii stále častejšie zrážalo anglické preferovanie „etnického princípu“ s francúzskou argumentáciou „strategickými faktormi“.⁶²

Z čs. strany „strategickými faktormi“ na mierovej konferencii najdôslednejšie argumentoval člen čs. delegácie a vojenský expert pplk. Rudolf Kalhous, zvlášť pri obhajobe hlavného toku Dunaja i bratislavského predmostia, ako strategickej základni celej slovensko-maďarskej hranice, ktorú ČSR musí nevyhnutne získať. Zároveň správne prognózoval, že možná maďarská ofenzíva vedená proti Slovensku sa iste vyhne Dunaju a pravdepodobne bude smerovať cez pohorie východne od Vacova a Matru – najskôr do údolia Ipľa.⁶³ Vacovský ohyb Dunaja považoval za najkritickejší priestor, lebo prípadný úspech nepriateľa pri Vacove môže rozhodnúť nielen o dunajskej pozícii čs. obrany, ale tiež o vojenských operáciách na východnom Slovensku. Preto, aby sa údolie Ipľa nemohlo stať pre maďarské vojsko základňou pre ďalšie operácie, strategická dunajská časť hranice mala siahať až po Vacov a nasledujúcu časť hranice od Vacova na východ Kalhous chápal ako „*prodloužení strategické fronty dunajské*“, kde priečne pohoria medzi Vacovom a Miškovcom budú krídelnou ochranou dunajskej základne a tiež ochranou proti priamemu postupu maďarského vojska medzi Tisou a Dunajom.⁶⁴ Preto hranica by mala viesť po kótach Novohradských vrchov, Matry a Bukových hôr k Miškovcu, čo sa v podstate zhodovalo s maximálnym variantom čs.

⁵⁹ Podrobnejšie pozri HRONSKÝ, ref 40, s. 21-28.

⁶⁰ Pozri FERENCUHOVÁ, B.: Velmocenský diktát alebo vedecký problém? Rokovania o hraničiach Československa v prvej fáze mierovej konferencie v Paríži v roku 1919. In: Stredoeurópske národy na krížovatkách novodobých dejín 1848 – 1918. Ed. P. Švorc, L. Harbuľová. Prešov, Bratislava, Wien 1999, s. 236-250; tiež FERENCUHOVÁ, B.: Slovensko a Malá dohoda z hľadiska geopolitiky. In: PEKNÍK, ref 2, s. 137-144.

⁶¹ Podrobnejšie pozri HRONSKÝ, ref 39, s. 237-255.

⁶² Československo na pařížské mírové konferenci 1918 – 1920. Dokumenty československé zahraniční politiky, sv. 1. (listopad 1918 – červen 1919). Ed. J. Dejmeke, F. Kolář. Praha 2001, s. 27.

⁶³ AMZV ČR Praha, PA, zv. 56, č. 5297 – Hranice československého státu ze stanoviska strategického, voj. č. 10, z 20. 1. 1919.

⁶⁴ Tamže, zv. 48, č. 4857 – Strategická fronta na Dunaji, hranice mezi Dunajem a Miškovcem.

požiadaviek, respektíve s druhou demarkačnou čiarou, ktorú sa však čs. jednotkám nepodarilo obsadiť.⁶⁵ Pritom rozhodujúci návrh teritoriálnej Komisie pre česko-slovenské záležitosti na konečnú hranicu medzi ČSR a Maďarskom z marca 1919 síce akceptoval hlavný tok Dunaja až po Ipeľ, ale ďalej hranica sledovala líniu Ipeľa na juh od Lučenca a ďalej viedla stredom etnicky zmiešaného územia na sever k Novému Mestu pod Šiatrom a Čopu.⁶⁶ Teda konečná hranica sa veľmi nelíšila od prvej demarkačnej čiary. Avšak, ako sa hovorilo v záverečnej správe z 26. 3. 1919, teritoriálna Komisia pre česko-slovenské záležitosti sa v návrhu hranice rozhodla pre vyvážený prístup a pre kombináciu etnografických, geografických, hospodárskych, komunikačných i strategických faktorov s hlavným zreteľom vytvoriť životaschopný a bezpečný národný štát.⁶⁷ Potom návrhy teritoriálnej Komisie, týkajúce sa hraníc ČSR s Maďarskom, obsiahnuté v správach z 26. marca a 8. mája, boli preskúmané a schválené najprv Komisiou ministrov zahraničných vecí 8. mája a Veľkou štvorkou 12. mája 1919. Čakalo sa vlastne už len na konečné rozhodnutie Rady desiatich – Najvyššej rady.⁶⁸

Keď 16. apríla 1919 začala rumunská armáda iniciatívne postupovať k Tise, rozhodlo sa pre podobný postup aj velenie čs. vojska a 27. apríla vydalo rozkaz na obsadenie Podkarpatskej Rusi a druhej demarkačnej čiary.⁶⁹ Podľa ministra národnej obrany Václava Kľofáča bola druhá demarkačná čiara v platnosti od 13. marca 1919 a ako vypovedal pred Branným výborom Národného zhromaždenia 7. 5. 1919: „*Jednali jsme z vlastní iniciativy, bez rozkazu velitelství Dohody, nebo v dorozumění s Rumunmi.*“⁷⁰ Nasledujúcim naviazaním styku s rumunskou armádou sa na severe uzavrel kruh vojenského obkľúčenia boľševického Maďarska.

Už v polovici mája 1919 sa komunistická vláda Bélu Kuna rozhodla preraziť kruh obkľúčenia na najslabšom mieste, ktorým sa javila práve ČSR a jej armáda.⁷¹ Ako zámienka ofenzívy jej poslúžil neúspešný postup čs. vojska na druhú demarkačnú čiaru, ale hlavným cieľom, hoc aj pod červenými zástavami a hesla-

⁶⁵ Podrobnejšie k tomu pozri HRONSKÝ, ref 40, s. 32-39; tiež HRONSKÝ, M.: Priebeh prvej etapy vojenského konfliktu ČSR s Maďarskom v roku 1919. In: Z vojenskej histórie Slovenska 1918 – 1948. (Zborník vedeckých štúdií) Trenčín 1994, s. 5-34.

⁶⁶ Presné vyznačenie konečnej hranice pozri Recueil des actes de la Conférence, Partie IV. Commissions de la Conférence (Procès – verbaux, Rapports et Documents), C – Questions territoriales. (1) Commission des affaires tchéco-slovaques. Paris : Imprimerie nationale, 1923, s. 70-72.

⁶⁷ Tamže, s. 70.

⁶⁸ Tamže, s. 101.

⁶⁹ Vojenský historický archív (ďalej VHA) Praha, MNO – Hlavný štáb, oper. odd., šk. 2, č. 3-45/3 a č. 3-78/25.

⁷⁰ Tamže, MNO – Presidium 1919, šk. 9, č. 3/2.

⁷¹ LIPTAL, E.: Vöröskatonák előre. Magyar Vörös Hadserég harcai 1919. Budapest 1979, s. 164-165.

mi svetovej proletárskej revolúcie, bolo „prinavrátiť“ Slovensko do lona veľkého Uhorska. Dúfala, že porážkou zdemoralizovaných jednotiek čs. armády a okupáciou Slovenska postaví Dohodu pred nové „fait accompli“, zmení existujúce geopolitické postavenie Slovenska v rámci ČSR a prinajmenšom si vynúti prístupnosť mierovej konferencie v Paríži na zlepšenie hraníc Maďarska. Od konca mája do 10. júna 1919 obsadila maďarská Červená armáda na východe a juhu veľkú časť územia Slovenska a priblížila sa k hraniciam Poľska. Napokon bola s jej podporou 16. júna v Prešove vyhlásená tzv. Slovenská republika rád – jasný pokus o rozbitie čs. štátnosti.⁷² Tým viac, že vtedy už boli v Budapešti známe konečné hranice ČSR s Maďarskom, určené mierovou konferenciou v Paríži.

Dohoda totiž na vpád maďarskej Červenej armády na Slovensko najskôr reagovala ultimatívnu nótou predsedu mierovej konferencie G. Clemenceaua zo 7. júna, ktorú však vláda B. Kuna neuposlúchla, a tak veľmoci pristúpili k ďalším krokom. Prezident Wilson vyhlásil, že treba prestať s dočasnými demarkačnými čiarami a určiť konečné hranice Maďarska s jeho susedmi.⁷³ Dňa 12. júna 1919 Najvyššia rada určila definitívne hranice Slovenska podľa vyššie spomínaných návrhov teritoriálnej Komisie pre česko-slovenské záležitosti. Potom nasledovalo tzv. druhé ultimátum Clemenceua, telegraficky odvysielané z Paríža do Budapešti, Prahy i Bukurešti v noci na 15. júna, v ktorom sa zdôrazňovalo, že oznamované „*hranice sú definitívne*“ a v žiadnom prípade nebudú menené podľa súčasnej okupácie. V dodatku pre maďarskú vládu sa určovala lehota štyroch dní, v ktorej sa majú maďarské jednotky stiahnuť z územia ČSR za určené hranice a hrozilo sa vojenským postupom na Budapešť v prípade neuposlúchnutia ultimáta.⁷⁴ Po mnohých prietahoch to napokon komunistická vláda B. Kuna splnila do 4. júla 23⁵⁹ hod.⁷⁵ Na základe predchádzajúceho povolenia z Paríža potom ešte čs. jednotky obsadili 14. augusta 1919 bratislavské predmostie – Petržalku.⁷⁶

Takto v polovici roku 1919 mala už vláda ČSR za sebou svoju prvú (a vlastne i poslednú) skutočnú vojnu, ktorá sa odohrala na území Slovenska. Nebol to však silnejúci odpor čs. vojska, čo zastavil maďarskú ofenzívu. Okrem toho, že sa ne-

⁷² Podrobnejšie pozri HRONSKÝ, M.: Priebeh vojenského konfliktu ČSR s Maďarskom v roku 1919. In: Historický časopis, roč. 41, 1993, č. 5-6, s. 600-620.

⁷³ FERENČUHOVÁ, B.: Talianska a francúzska vojenská misia na Slovensku a československo-maďarský konflikt v rokoch 1918 – 1919. In: Slovensko a Maďarsko v rokoch 1918 – 1920. Zborník referátov z konferencie v Michalovciach 14. – 15. 6. 1994. Martin : Matica slovenská, 1996, s. 145.

⁷⁴ VHA Praha, Francúzska vojenská mise, šk. 1, A-Manipul spisy, I odd. zv. 3, č. 3-6.

⁷⁵ Tamže, č. 31.

⁷⁶ Tamže, šk. 4, A-III odd., zv. 4, č. 79-80; tiež HRONSKÝ, ref 36, s. 183-186.

splnili maďarské nádeje orientované na vzostup revolučnej vlny v Nemecku a Rakúsku, rozhodujúcu úlohu tu mal ostrý postoj Dohody, ktorá od zeleného stola mierovej konferencie pohrozila vláde B. Kuna ozbrojenou intervenciou. Pritom práve vpád maďarského vojska na Slovensko podnietil dohodové veľmoci, že ešte pred uzavretím Mierovej zmluvy s Maďarskom oficiálne určili a zverejnili jeho definitívne hranice so susednými štátmi. Tým bola tiež po prvý raz v histórii a od základu stanovená hranica medzi Slovenskom a Maďarskom a zároveň zafixované Slovensko ako samostatný geografický a geopolitický subjekt. Trianonská mierová zmluva potom tento pojem Slovensko ako určitý historický, geografický a právny celok vymedzovala a sankcionovala v medzinárodnomprávnom dokumente prvoradého významu.

HRONSKÝ, M.: Geo-politic Position of Slovakia in the Great War and in the Military Conflict of the CSR with the Hungarian Republic of Councils in 1919

The study is built on geographic and geo-politic characteristic of the central Europe and the Slovak territory with the stress put on dominant geographic formations considered as226 it means Danube, and the Carpathians. It points out that Slovakia is located just in a tanked area of the central Europe at the crossroad of power interests of the European great powers and neighbouring states, taking into account that all military attacks and invasion where from the geo-strategic point of view always directed at occupation of geographic and communication area of the Slovak territory.

The author of the study realises that two rather independent issues are hidden in the common title. They were different considering diverse home and foreign policy situation in Europe, place and role of Slovakia in the Great War (1914 – 1918) and on the other hand in the military conflict of the Czechoslovak Republic with the Hungarian Republic of Councils in 1919. Beside that the two mentioned military confrontations were incomparable too. The first one had achieved the character of the world war and the second one did not exceed the scope of the local military conflict. They also concerned the existence of Slovakia in different state constitutions and boundaries. Actually, only geography, location and segmentation of the Slovak territory, which was influenced by the mentioned confrontations only partially, remained constant and unchangeable. In the Great War case only the Carpathians and north-east parts of the east Slovakia were attacked. In the case of the military conflict with the Hungarian Republic of Councils larger areas of the south and east Slovakia were influenced.

Far a long time before the Great War the General Staff of the Austrian Army made operation-logistic analysis on troops capacity of the main crossings through the Carpathians passes. The measures were taken for the case that the Russian Army succeeded to

knock out the Austrian army in Halič and in this way the defence of the Carpathians and at the territory of east Slovakia, mainly the defence of roads leading from Halič to Hungary – the centre of Habsburg monarchy, became the focus of plans and preparations intentions. All these plans and preparations were factually tested during the Great War, when an exceptional attention started to be paid to the Slovak territory by both sides involved in the war as a consequence of the movement of the East front in the autumn 1914. In spite of the fact that the Carpathians operation of the Russian Army was not successful in final results and the hope to penetrate through the Carpathians mountains into large Hungarian lowland with the aim to put Austria – Hungary out of the war was abandoned, it is a dramatic period of the Great War during which the territory of these days Slovakia become involved directly into the operational plans of the east front troops and marginally it became battlefield too. The fate of Slovakia was directly connected with the factual development of the situation at one of the main fronts of the First World War and the location of the Slovak territory achieved literally geo-strategic significance.

In the time of commencement of military conflict of the Czechoslovak Republic (CSR) with the Hungarian republic of Councils at the end of April 1919, Slovakia was already territorially integrated into the CSR in a form of provisional boundary lines determined by Pichon demarcation line. Generally, it is necessary to mention that Slovakia, from a geo-politic point of view, entered a common state as an individual phenomenon differing in various aspects from the west part of the state. The two parts differed not only geo-politically, but they experienced different historic, economic and social-politic development for long centuries. The orientation of Slovakia changed; from south one to west one. When at the end of April 1919 the Czechoslovakian troops got control over Russia Subcarpathian, Slovakia took up the central position of the state and started to fulfil an important function of connection between west and very east part of the Czechoslovak Republic but it was important also from the point of view of direct link with Danube area. Thanks to Slovakia, the Czechoslovak Republic became a part of Danube-land, although it was not its part geographically, and gained an approach to Danube River. Undoubtedly, Slovakia had reinforced geo-politic position of the Czechoslovak Republic in a prominent area of the Central Europe, because it increased the state by the amount of three millions of inhabitants and the Czech regions would remain isolated in the German encirclement without east part of the state.

The Hungarian policy made every effort to change the situation; it continued to insist on the Hungary's integrity and was not willing to abandon it voluntarily. Also the fact that Slovakia had not determined boundary lines definitively (and this issue was discussed in details at the Peace Conference in Paris) contributed to not willingness of Hungary. Actually, this problem represented the fundament of military conflict between the Czechoslovak Republic and the Hungarian Republic of Councils, when the communist government of B. Kuna decided for aggression against the Czechoslovakia with the hope to re-subjugate Slovakia and bring it back to Hungary. The direct response of the Peace Conference on this invasion of the Hungarian Bolsheviks was the determination of definitive boundary lines of Slovakia with Hungary on 12th July 1919, which was also included into Trianon peace agreement.

Malá dohoda, Locarno a bezpečnosť Slovenska v 20. rokoch

Bohumila FERENČUHOVÁ

Prvotným cieľom Malej dohody, politického a vojenského spojenectva Československa s Juhoslávou a Rumunskom, bolo zabezpečiť poversailleské a najmä post-trianonské teritoriálne usporiadanie v strednej Európe a zabrániť reštaurácii Habsburgovcov, mala teda veľký význam pre bezpečnosť Slovenska v rámci Československej republiky. Najmä v prvých povojnových rokoch sa odohralo v strednej Európe niekoľko ozbrojených, viac či menej závažných konfliktov, ktoré súviseli s rozpadom Rakúsko-Uhorska a hľadaním nového medzinárodného modu vivendi. V Tešínskom Sliezsku na seba narazili československé a poľské ozbrojené sily, na Slovensku československé a maďarské. V „Ruténii“ alebo častejšie na „území Rusínov na juh od Karpát“, ako bola neskoršia Podkarpatská Rus označovaná v terminológii mierovej konferencie, museli počas jej vyčleňovania z Uhorska víťazné mocnosti určiť v máji 1919 delimitačnú čiaru medzi postupujúcimi československými vojskami s francúzskym velením a rumunskými vojskami. Maďarsko sa nechcelo zmieriť so stratou území, ktorých obyvateľstvo sa rozhodlo s Uhorskom rozísť, a ešte menej s územím, ktoré mierová konferencia z hospodárskych alebo strategických dôvodov priznala novým štátom, ale obývali ho početné menšiny iného jazyka a kultúry ako dominujúce obyvateľstvo nového štátu. Po skúsenostiach z roku 1919, keď sa armáde Maďarskej republiky rád podarilo okupovať väčšiu časť Slovenska a nebolo vylúčené, že sa o niečo podobné pokúsi aj horthyovské Maďarsko, sa zintenzívnili pokusy o politickú a vojenskú spoluprácu medzi Československom, Kráľovstvom SHS a Rumunskom.

Spojenectvo týchto troch nových víťazných štátov sa mohlo oprieť o predvojnové kultúrne, hospodárske a záujmové väzby, ktoré vznikali najmä v rámci habsburskej monarchie. Po nadviazaní užšieho kontaktu s hlasistami na Slovensku sa napríklad Tomáš Garrigue Masaryk sústredil na podporu juhoslovanských politikov, obviňovaných z vlastizradných zámerov voči habsburskej monarchii.¹ Malá dohoda mohla stavať aj na tradíciách spolupráce medzi Slováckmi, Srbmi a Rumunmi v Uhorsku, ktorí sa vzájomne podporovali v odhodlaní nepoddať sa ma-

¹ KOVTUN, J.: Masarykův triumf. Praha 1991, s. 41-49.

ďarskému asimilačnému tlaku. Na tomto úsilí sa podieľali aj politici činní v medzivojnovom období ako Milan Hodža, Alexander Vaida-Voevod a Juliu Maniu. Politický záujem o budúcich spojencov sa v českých krajinách zvýraznil kvôli hospodárskym záujmom a dlhodobej expanzii českého kapitálu do juhovýchodnej Európy.²

Odbojové exilové skupiny v krajinách Dohody dali počas prvej svetovej vojny spomenutým väzbám nový obsah spoločného boja proti Ústredným mocnostiam. Milan Rastislav Štefánik cieľavedome vyhľadával kontakty so srbskými a rumunskými politikmi; koncom februára 1918 vypracoval koncepciu silného bloku týchto troch štátov, ktorý sa mal politicky, hospodársky a vojensky oprieť o Dohodu, najmä o Taliansko a Francúzsko, čo by mu umožnilo spolupracovať so silným slovanským Poľskom, eliminovať maďarské nebezpečenstvo a vyradiť nemecký imperializmus.³ Štefánik sa vtedy podieľal na prípravách Kongresu utláčaných národov v Ríme. Pomáhal mu ďalší slovenský účastník československého zahraničného odboja, neskôr významný diplomat Štefan Osuský, ktorý bol po vojne menovaný za tajomníka československej delegácie na mierovej konferencii v Paríži. Po návrate Edvarda Beneša do Prahy v septembri 1919 Osuský túto delegáciu viedol. Zúčastňoval sa na finalizácii Trianonskej mierovej zmluvy a 4. júna 1920 ju v mene Československa spolu s ministrom Benešom podpísal. Usiloval sa pritom o spoločný postup s Kráľovstvom Srbov, Chorvátov a Slovincov a Rumunskom a nemalou mierou prispel k vzniku Malej dohody.⁴

Napriek iniciatívne postupu Osuský nepatril k tým, ktorí prijímali najdôležitejšie rozhodnutia československej zahraničnej politiky. Jej koncepcia vznikala v úzkej súčinnosti prezidenta T. G. Masaryka a dlhoročného ministra zahraničných vecí E. Beneša, ktorý ju za pomoci diplomatov a ďalších spolupracovníkov uskutočňoval, bol o všetkých záležitostiach najlepšie informovaný, vydával inštrukcie, referoval o zahraničnopolitických otázkach prezidentovi, vláde, parlamentu a jeho zahraničným výborom, ovplyvňoval aj písanie tlače o medzinárodných problémoch. Beneš sa z víťazných veľmocí spoliehal najmä na Francúzsko, ktoré si obľúbil už počas štúdií v Paríži a Dijone v rokoch 1905 – 1908. Za vojny bol tajomníkom Československej národnej rady, ktorá sídlila v Paríži. Aj so Štefánikovou pomocou sa zoznámil s vplyvnými diplomatmi na Quai d'Orsay, naj-

² KRAJČOVIČ, M.: Slovenská politika v strednej Európe 1890 – 1901. Bratislava 1971; ŠEBA, J.: Rusko a Malá dohoda v politice svetové. Praha 1936; HRADEČNÝ, P.: Politické vzťahy Československa a Jugoslávie v letech 1918 – 1925 v zahraničným a vnútorným kontextu. Praha 1988.

³ Dokumenty československé zahraniční politiky. Vznik Československa 1918. Praha 1994, s. 27.

⁴ Napísal o tom aj spomienky OSUSKÝ, Š.: Malá dohoda. Praha 1933.

mä s Philippom Berthelotom, ktorý bol začiatkom 20. rokov tvorcom francúzskej stredoeurópskej politiky.

V priebehu konania mierovej konferencie sa Francúzsko najvýraznejšie zo všetkých veľmocí zasadzovalo za československé záujmy. Beneš už v novembri 1918 požiadal o vyslanie francúzskych vojakov do Československa a v januári 1919 bola podpísaná prvá československo-francúzska zmluva o vyslaní francúzskej vojenskej misie do republiky.⁵ Vznikajúca československá armáda podliehala na základe medzivládnej dohody z 18. februára 1919 hlavnému veliteľovi spojeneckých armád generálovi Ferdinandovi Fochovi. Beneš ako iniciátor tohto kroku tým chcel podčiarknuť, že československé ozbrojené sily sú súčasťou víťazných dohodových vojsk.⁶ Československým politikom a verejnosti neprestával opakovať, že Francúzsko sa stalo po vojne najplyvnejšou mocnosťou a je pripravené republike pomáhať. Počas vpádu maďarskej Červenej armády na Slovensko v máji až júli 1919 prevzal hlavné velenie československej armády vedúci francúzskej vojenskej misie generál Maurice Pellé. Talianski dôstojníci na čele s generálom Luigim Piccionem, ktorí od decembra 1918 pomáhali československým legionárom obsadzovať územie štátu a do posledného májového týždňa roku 1919 velili československým ozbrojeným silám na Slovensku, sa museli stiahnuť a podriaďiť sa tomu, že celé územie Československa, od Chebu až po Jasín, potrebovalo jednotné vojenské velenie.

Generál Pellé a po jeho odchode generál Eugène Mittelhauser pozorne sledovali nadväzovanie vojenskej spolupráce Malej dohody. Československá iniciatíva smerovala najprv na Kráľovstvo SHS a nebola spätá s francúzskou iniciatívou. Vysokí dôstojníci obidvoch strán podpísali 2. novembra 1919 v Konopišti vojenskú dohodu generálnych štábov československej a juhoslovanskej armády.⁷ Od decembra 1919 iniciatívu prevzalo od Ministerstva obrany ČSR Ministerstvo zahraničných vecí, ktoré sa usilovalo s Kráľovstvom SHS a Rumunskom uzavrieť najprv politické spojenectvá. 14. augusta 1920 bola podpísaná československo-juhoslovanská zmluva, v ktorej si signatári vzájomne sľúbili pomoc v prípade nevyprovokovaného útoku zo strany Maďarska. 17. augusta sa k tejto dohode podpísaním protokolu pripojilo aj Rumunsko. V rozpätí niekoľkých dní všetky tri krajiny vyhlásili neutralitu v poľsko-sovietskej vojne, lebo práve vtedy sa so-

⁵ Mission militaire française auprès de la République tchécoslovaque 1919 – 1939. Edition documentaire. Francúzska vojenská mise v Československu. Edice dokumentů. Série I. 1919 – 1939. Praha 1999, dok. 1, s. 7-13.

⁶ Tamže, dok. 5, s. 24.

⁷ KALHOUS, R.: Budování armády. Praha 1936, s. 151-152.

vietska armáda dostala až k Varšave a nové mierové usporiadanie bolo v kríze. Francúzske ministerstvo zahraničných vecí reagovalo na spojenectvo Československa s Kráľovstvom SHS podráždene.⁸

Keďže rumunský minister zahraničných vecí Take Jonescu mal inú koncepciu Malej dohody ako Edvard Beneš a uvažoval o bloku piatich víťazných štátov, kam by okrem Československa, Kráľovstva SHS a Rumunska patrilo aj Poľsko a Grécko, Rumunsko dalo od septembra 1920 do februára 1921 prednosť rokovaniu o spojeneckej zmluve s Poľskom. Tie sa začiatkom marca zavŕšili podpísaním spojeneckej a vojenskej zmluvy so vzájomnou garanciou hraníc.⁹ Finalizácia československo-rumunského spojenectva od augusta do marca 1921 nijako výraznejšie nepokročila, hoci Československo o ňu malo záujem. V jej prospech pôsobila hrozba legitimistického prevratu v Budapešti. Na veľkonočnú nedeľu 27. marca 1921 sa do Maďarska vrátil excisár Karol Habsburský a urobil prvý pokus opäť zasadiť na maďarský kráľovský trón, aby tak demonštroval možnosť návratu k starému Uhorsku. Rátal vraj s odporom susedných štátov, ale aj s toleranciou veľmocí, pokiaľ by v Budapešti uspel. Maďarsko malo vtedy ešte k dispozícii 100 000 dobre vycvičených vojakov. Podľa správ Ministerstva zahraničných vecí ČSR nepokladal vraj Karol Habsburský československú armádu za dosť spoľahlivú, lebo na ňu pôsobila jednak boľševická propaganda, jednak z nej neodišli všetci bývalí rakúsko-uhorskí dôstojníci, u ktorých predpokladal monarchistické sympatie. Spoliehal sa na separatistické hnutie v Chorvátsku, v Rumunsku zasa na panovníka a na to, že sa krajina sústreďuje najmä na obranu Besarábie.¹⁰ Proti Karolovej prítomnosti v Maďarsku v Budapešti ostro protestovali vlády Československa, Juhoslávie, Rumunska a Talianska. Pre svoj postoj získali aj podporu Konferencie veľyslancov – tá Maďarsku dôrazne pripomenula svoje stanovisko z 2. februára 1920 a deklaráciu, v ktorej stálo, že reštaurácia Habsburgovcov znamená ohrozenie mieru a mohla by mať pre Maďarsko katastrofálne následky.¹¹ Československo adresovalo Maďarsku výstrahu, že ak Karol okamžite krajinu neopustí, urobí „po dohode so svojimi priateľmi“ opatrenia, ktoré v tomto prípade pokladá za nutné.¹² Minister zahraničných

⁸ Bližšie FERENČUHOVÁ, B.: Sovietske Rusko a Malá dohoda. K problematike medzinárodných vzťahov v strednej Európe v rokoch 1917 – 1924. Bratislava 1988, s. 29-61.

⁹ BULHAK, H.: Materialy do dziejów sojuszu polsko-rumunskiego w latach 1921 – 1931. In: Studia Historyczne, 1973, č. 3, s. 419-430.

¹⁰ Archiv ministerstva zahraničních věcí Praha (ďalej AMZV), Politické zprávy (ďalej PZ) Bern 1921, č. 76, správa chargé d'affaires Lavičku zo 7. 4. 1921.

¹¹ Documents d'archives français sur l'histoire du Bassin des Carpates 1918-1932, vol. III, juillet 1920 – décembre 1921. Budapest 1999, doc. 222, p. 310.

¹² AMZV, Telegramy odoslané 1921, č. 5087.

vecí ČSR Edvard Beneš tým mienil prerušenie diplomatických stykov, blokádu, diplomatické zákroky u spojencov a mobilizáciu.¹³ Ministerská rada Kráľovstva SHS bola v prípade dokonaného štátneho prevratu v Maďarsku odhodlaná vojensky zakročiť.¹⁴ Beneš prostredníctvom zástupcu ČSR v Maďarsku V. Lejhanca 1. apríla dôverne upozornil ministra zahraničných vecí Maďarska Gustava Gratza, že „ak by sa Národné zhromaždenie hoci len podmiennečne vyslovilo za Karola alebo iného Habsburga, Malá dohoda a Taliansko okamžite a všetkými prostriedkami čo najzrohodnejšie zakročia.“¹⁵ Nasledovala československá ultimatívna nóta, ktorá žiadala Karolov odchod do 7. apríla do šiestej hodiny večer.¹⁶ Po energickom demarši Velkej a Malej dohody u maďarskej vlády bol Karol nútený maďarské územie 5. 4. 1921 opustiť.¹⁷

Zároveň nastala príhodná chvíľa na dokonštituovanie Malej dohody, čo si uvedomovali československí i rumunskí diplomati. Československý vyslanec v Bukurešti Ferdinand Veverka ľutoval, že nemá dost finančných zdrojov, aby pôsobil na rumunskú tlač v prospech spojenectva s Československom a využil momentálny priaznivý postoj kráľa a predsedu vlády Alexandra Averesca voči podobným zámerom.¹⁸ Upozornil tiež, že títo štátnici neschvaľujú projekt Malej dohody tak, ako ho formuloval rumunský minister zahraničných vecí T. Jonescu, ktorý navrhol zvolať do Belehradu konferenciu zainteresovaných štátov, kde by uzavreli spoločnú spojeneckú malodohodovú konvenciu. Beneš dával prednosť dvojstrannej československo-rumunskej zmluve a zatiaľ sa nechcel s Jonescom stretnúť v Belehrade, ale navrhol Siget na československo-rumunskej hranici.¹⁹ Oprávnené pokladal situáciu za stále nie dost zrelú na podpis trojstrannej politicko-vojenskej zmluvy: Belehrad sa podobne ako Praha nechcel dostať do konfliktu s Ruskom kvôli rumunskej Besarábii, navyše Jonescu sa nevzdával nádeje, že sa mu podarí zapojiť do Malej dohody aj Poľsko. Minister zahraničných vecí Eustachy Sapieha totiž dočasne modifikoval poľskú politiku voči Československu a v polovici apríla navrhol vzájomné diskusie o spolupráci s Malou dohodou na protihabsburskej báze.²⁰

¹³ Tamže, č. 5091.

¹⁴ Tamže, Telegramy došlé 1921, č. 3787, vyslanec Kalina z Belehradu 30. 3. 1921.

¹⁵ Tamže, Telegramy odoslané 1921, č. 5099.

¹⁶ Tamže, č. 5124.

¹⁷ PUŠKAŠ, A. I.: Vnešňaja politika Vengrii nojabr 1918 – apreľ 1927. Moskva 1981, s. 248-278.

¹⁸ AMZV, Telegramy došlé 1921, č. 3837-3838, 4. 4. 1921.

¹⁹ Tamže, Telegramy odoslané 1921, č. 5179, Benešova inštrukcia vyslancovi v Rumunsku 9. 4. 1921.

²⁰ AMZV, Politické zprávy Bukurešť č. 139, 15. 4. 1921.

Beneš si neželal rozšírenie Malej dohody o Poľsko a rokovania s Rumunskom pokračovali ako dvojstranné. Československo-rumunskú spojeneckú zmluvu, ktorá bola analogická s československo-juhoslovenskou, podpísal 23. 4. 1921 v Bukurešti za Rumunsko T. Jonescu, za Československo vyslanec F. Veverka.²¹ Rumunská vláda na poslednú chvíľu žiadala záruky na prevoz zbraní a streliva cez Československo v prípade konfliktu so sovietskym Ruskom. Súčasťou zmluvy bol tajný protokol A, v ktorom Československo vyhlásilo, že sa oboznámilo s obrannou poľsko-rumunskou spojeneckou zmluvou z 3. marca 1921 a tiež finálny protokol, s ktorým Veverka súhlasil, lebo sa obával o osud zmluvy, ak by sa nestihla podpísať pred plánovanou Jonescovou cestou do Talianska. Tento protokol B mal nadobudnúť platnosť až po jeho dodatočnom schválení zo strany československého ministerstva zahraničných vecí a mal platiť len do uzavretia tajnej vojenskej konvencie. Namiesto Rumunmi požadovanej záruky na dodávky vojenského materiálu v prípade konfliktu „so štátom za Dnestrom“ (čiže Ukrajinou, či Ruskom) sa v ňom Československo zaviazalo, že „ak sa Rumunsko ocitne vo vojnovom stave s akýmkoľvek iným štátom, Československo mu nebude robiť prekážky, aby si Rumunské kráľovstvo zaobstaralo muníciu a iný vojnový materiál v Československu alebo ho cez Československo prevážalo.“²² Veverka odcestoval s dokumentmi do Prahy, kde získal aprobáciu podpisu, takže v nedeľu 1. mája 1921 mohlo byť publikované oficiálne komuniké o uzavretí československo-rumunskej obrannej spojeneckej zmluvy. Do konca mája ju obidva parlamenty ratifikovali.²³

Formálne sa proces utvárania Malej dohody dovŕšil podpisom juhoslovensko-rumunskej spojeneckej zmluvy v Belehrade 7. júna 1921. Bola zameraná na udržanie nielen Trianonskej, ale aj Neuillskej mierovej zmluvy (s Bulharskom), čo ju odlišovalo od spojeneckých zmlúv Československa s Kráľovstvom SHS a Rumunskom.²⁴

Ďalšiu kapitolu predstavovalo úsilie o zmluvné zakotvenie vojenskej spolupráce Malej dohody, pričom sa pokračovalo analogicky ako pri politických spojeneckých zmluvách. Boli to najprv dvojstranné medzištátne vojenské dohody.

²¹ Datovanie podpisu zmluvy v štúdiu, ktorú posledne na Slovensku publikoval Constantin Botoran je chybné. BOTORAN, C.: Politicko-vojenská kooperácia Rumunska a Československa v rámci Malej dohody (1920 – 1938). In: Vojenská história, roč. 5, 2001, č. 1, s. 26.

²² AMZV, Telegramy došlé 1921, č. 3992. Veverka 24. 4. 1921.

²³ Bližšie FERENCŮHOVÁ, ref 8, s. 111-115.

²⁴ AMZV, PZ Belehrad 1921, č. 254, 10. 6. 1921; VINAVER, V.: Jugoslávija i Madjarska 1918 – 1933. Beograd 1971, s. 163.

Konopištská dohoda československých a juhoslovanských vysokých dôstojníkov z novembra 1919 nemala štatút takejto medzištátnej zmluvy. Spojenecká zmluva ČSR a Kráľovstva SHS zo 14. augusta 1920 sa mala doplniť aj konkrétnou vojenskou dohodou a spoločnými operačnými plánmi generálnych štábov. V novembri 1920 Československo súrilo juhoslovanskú vládu, aby vyslala do Prahy vojenskú delegáciu na prerokovanie technických detailov zmluvy a na podpísanie vojenskej konvencie.²⁵ Pozvanie sa zopakovalo po výmene ratifikačných listín k spojeneckej zmluve 10. 2. 1921,²⁶ ale juhoslovanská vláda s jeho prijatím otáľala až do júla 1921, čo si v Prahe nevedeli vysvetliť. V hre bola nespokojnosť Kráľovstva SHS s československou politikou voči Taliansku a obava, že by sa Malá dohoda mohla s touto krajinou zblížiť, ako si to želal Jonescu a v rokoch 1918 – 1919 i M. R. Štefánik. Prestížne dôvody a úsilie o dodržanie diplomatických zvyklostí zohrali tiež významnú úlohu: keďže politická zmluva bola podpísaná v Belehrade, Beneš trval na tom, aby Kráľovstvo SHS vyslalo delegáciu, ktorá by podpísala vojenskú konvenciu v Prahe.²⁷

Opačný bol postoj rumunskej zahraničnej politiky a vojenských kruhov, ktoré už v apríli 1921 vyjadrili pripravenosť podpísať vojenskú konvenciu s Československom. Koncom júna pricestoval kvôli tomu generál Constantin Cristescu do Prahy a 2. 7. 1921 podpísal vojenskú zmluvu v mene Rumunska. Z československej strany viedol rokovania francúzsky generál v československých službách, náčelník československého generálneho štábu E. Mittelhauser, ktorý zmluvu aj podpísal; význam tohto dokumentu podčiarkol podpis ministra národnej obrany ČSR Otakara Husáka. Vojenská zmluva mala obranný charakter a bola vypracovaná pre prípad priameho útoku zo strany Maďarska na niektorý zo zmluvných štátov. Druhá alternatíva rátať s tým, že by sa Maďarsko pripojilo k vojenským akciám nejakého tretieho útočníka. Druhá zmluvná strana mala v takom prípade pomôcť obeť agresie proti Maďarsku.²⁸ Generál Mittelhauser adresoval svoj komentár k zmluve prezidentovi ČSR T. G. Masarykovi a odoslal ho na informáciu aj premiérovi a ministrom zahraničných vecí Francúzska Aristidovi Briandovi i francúzskemu ministerstvu vojny. Mittelhauser v ňom označil protisovietsky front v Besarábii za hlavný operačný front Rumunska. Aby Rumunsko mohlo koncen-

²⁵ AMZV, PZ Belehrad 1920, č. 522, 30. 11. 1920.

²⁶ Tamže, PZ Belehrad 1921, č. 67, 10. 2. 1921.

²⁷ Tamže, č. 279, telegram Beneša do Belehradu 28. 6. 1921.

²⁸ AMZV, Telegramy odoslané 1921, č. 5803 –5820, cirkulárny telegram MZV (Girsa) vyslanec-tvám 5. 7. 1921; Archives du Ministère des Affaires étrangères Paris (ďalej AMAE), Europe 1918 – 1929, Tchecoslovaquie vol. 66, fol. 29, dôverná depeša francúzskeho vyslanca v Prahe Cougeta 3. 7. 1921. Počty ozbrojených síl v prípade mobilizácie udáva BOTORAN, ref 21, s. 28.

trovať na východe hlavnú časť svojho mobilizovaného vojska, potrebovalo si zabezpečiť tyľ zo strany Maďarska a dopravné komunikácie do Poľska. Spojenie s touto krajinou mu zaručovala železnica Černovice, Stanislav, Striž, Lvov. Po uzavretí vojenskej konvencie s Československom získalo aj druhú komunikačnú líniu do Poľska cez Podkarpatskú Rus – po železnici z Kolomyje, cez Sihot (Siget) a Čop do Lvova. Dosiahla sa tak možnosť brániť Karpaty, na ktorej Francúzsku záležalo už niekoľko rokov. Okrem toho sa Paríž chcel vyvarovať opätovného postupu Červenej armády do strednej Európy, tak ako sa to stalo v Poľsku v auguste 1920. Generál Mittelhauser požiadal T. G. Masaryka v tejto súvislosti o súhlas s ponechaním najvyššieho francúzskeho velenia v Užhorode. Francúzski vysokí dôstojníci velili československým jednotkám aj v Bratislave a Sliezsku, čiže sa usilovali o zabezpečenie neuralgických hraničných bodov vzhľadom na Maďarsko a na možný poľsko-nemecký konflikt, ktorý v roku 1921 hrozil v Hornom Sliezsku. Pokiaľ išlo o priame ohrozenie Slovenska horthyovským alebo habsburským revizionizmom, na základe československo-rumunskej vojenskej konvencie sa plánovala pomoc Rumunska jednak priamym útokom na Maďarsko z juhu, jednak obchvatom z východu cez Podkarpatskú Rus.²⁹ Po dlhších peripeitiách plukovník Kalafatovič za Kráľovstvo SHS a generál Mittelhauser za Československo podpísali v Prahe 31. 7. 1921 vojenskú konvenciu zameranú len na vzájomnú pomoc v prípade priameho útoku Maďarska.³⁰ Benešovi sa podarilo podpísaním obidvoch vojenských konvencií v hlavnom meste republiky posilniť pozíciu Československa ako organizačného prvku Malej dohody. Po uzavretí rumunsko-juhoslovenskej spojeneckej zmluvy v júni 1921 a vojenskej o rok neskôr, bola v septembri 1923 podpísaná opäť v Prahe trojstranná vojenská dohoda, ktorá bližšie stanovila konkrétne povinnosti zmluvných strán v prípade maďarského útoku. Túto trojstrannú zmluvu však Kráľovstvo SHS neratifikovalo, takže na konferencii Malej dohody v Prahe v júli 1924 bol podpísaný protokol o opätovnej platnosti dvojstranných malodohodových vojenských zmlúv z rokov 1921 a 1922.³¹

²⁹ AMZV, Archiv státních smluv, Malá dohoda VII, č. 3, 7. 7. 1921; AMAE, Europe 1918 – 1929, Tchécoslovaquie vol. 65, fol. 38-42.

³⁰ AMZV, PZ Belehrad č. 279, telegram Beneša do Belehradu 28. 6. 1921; AMAE, Europe 1918 – 1929, Tchécoslovaquie vol. 66, fol. 52, telegram generálneho štábu československej armády maršalovi Fochovi 22. 7. 1921; tamže: Tchécoslovaquie vol. 66, fol. 52, telegram francúzskeho vyslanca Josepha Cougeta 1. 8. 1921.

³¹ Tieto nezabezpečovali komunikácie Rumunska s Poľskom cez Podkarpatskú Rus do tej miery ako neratifikovaná trojstranná konvencia podpísaná 14. septembra 1923. AMAE, Europe 1918 – 1929, Tchécoslovaquie vol. 69, fol. 32-34, Mittelhauser ministerstvu vojny 14. júla 1924.

Malá dohoda dostala veľmi skoro možnosť overiť si účinnosť bloku i v praxi. Počas druhého návratu excisára Karola do Maďarska v októbri 1921 Československo a Kráľovstvo SHS mobilizovali, Rumunsko posilnilo vojenské jednotky na maďarských hraniciach. Malá dohoda tak zreteľne demonštrovala odhodlanie aj silu a zakrátko diplomatickou cestou dosiahla od Konferencie veľvyslancov podporu vo veci zákazu reštaurácie Habsburgovcov. Maďarský parlament tak bol nútený 3. novembra 1921 odhlasovať ich detronizáciu a zrušenie pragmatickej sankcie.

Odhodlanie Malej dohody intervenovať proti reštaurácii Habsburgovcov verbálne podporilo dokonca aj Poľsko, čo bolo v súlade s politickou zmluvou, ktorú vo Varšave 2. novembra 1921 podpísali Konstanty Skirmunt a Edvard Beneš po zložitých niekoľkokomesačných rokovaniach. Garantovala územie obidvoch štátov na základe versailleských mierových zmlúv, zaručovala blahovoľnú neutralitu a slobodný tranzit zbraní a vojnových materiálov v prípade, že by sa jedna zo strán stala predmetom útoku niektorého zo susedných štátov. Vyslovovala dezinteres Československa vo Východnej Haliči, záväzok rozpustiť ukrajinské formácie v Československu a ukončenie akejkoľvek propagandy namierenej proti príslušnosti Východnej Haliče k Poľsku. Poľsko sa analogicky zaviazovalo, že nepodporí nijaké akcie zamerané proti jednote Československa, čiže nebude podporovať slovenský separatizmus a promaďarskú iredentu na Slovensku a v Poľsku. Vlády sa vzájomne oboznámili so znením malodohodových zmlúv a s formuláciou poľských spojenectiev s Rumunskom a Francúzskom. Zaviazali sa, že neuzavrú ďalšie zmluvy, ktoré by boli v rozpore s podpísanou, a v prípade závažného vzájomného sporu sa mali podriaďiť medzinárodnej arbitráži. Zároveň s politickou zmluvou bol podpísaný aj anex o zriadení dvojstrannej poľsko-československej pohraničnej komisie a dôverný štvorčlánkový protokol. Československo v ňom sľubovalo, že poskytne Poľsku plnú politickú a diplomatickú pomoc v otázke Východnej Haliče a zaviazovalo sa, že nepodnikne nič, čo by mohlo poškodiť hranicu Poľska so sovietskimi vytyčenú roku 1921 Rižskou mierovou zmluvou. Poľsko sa na oplátku mienilo postaviť proti reštaurácii Habsburgovcov, ale zároveň si vyhradilo, že sa aktívne nezúčastní spoločnej intervencie proti monarchistickému nebezpečenstvu.³²

Napriek tomu Poľsko nedosiahlo v zmluve politické ciele, na ktorých mu najviac záležalo. Československo odmietlo garantovať jeho východné hranice

³² AMZV, PZ Varšava 1921, č. 800; AMZV Telegramy odoslané 1921, č. 5749-5760, cirkulárny telegram V. Girsu z 5. 7. 1921. Nedávno uverejnený v BENEŠ, E.: Cirkulární telegramy 1920 – 1935. Z dokumentů AMZV k vydání připravil J. DEJMEK. Praha 2002, s. 32-33.

a nechcelo uzavrieť protinemecky zameranú obrannú zmluvu, na ktorej malo okrem Poľska záujem aj Francúzsko. Opäť sa zostril hraničný spor o tatranskú Javorinu, poľská verejnosť si pripomenula, že je nespokojná s vytýčením hranice v Těšíne, na Orave a Spiši. Pripravená zmluva neprinesla Poľsku taký prospech, aby pomáhalo Československu v strednej Európe úplne diplomaticky izolovať Maďarsko, takže dohoda napokon nebola ratifikovaná. Vzájomné vzťahy sa upravili až v apríli 1925, keď sa podarilo podpísať niekoľko bilaterálnych zmlúv, ktoré sa týkali politických, obchodných a menšinových záležitostí.³³

Aj bez Poľska predstavovala Malá dohoda v strednej Európe silné zoskupenie s územnou rozlohou 678 815 km² a 48 miliónmi obyvateľov. Bilaterálne spojenecké zmluvy medzi ČSR, Kráľovstvom SHS a Rumunskom položili základ regionálnej bezpečnosti a boli prvé svojho druhu, ktoré zaregistrovala Spoločnosť národov. Malá dohoda bola prekážkou návratu Slovenska do Uhorska a posilňovala celkové medzinárodné postavenie Československa. Jej dôležitým spojivom zostávala obrana. Vojenské kruhy tohto spojeneckého bloku prevzali okrem iného úlohu zabezpečiť priepustnosť dopravnej siete na území Maďarska pre prípad rozsiahlejšieho konfliktu s Nemeckom či ZSSR.³⁴ Mala však aj integračné ambície a chcela prispieť k upokojeniu a stredoeurópskej spolupráci na novom základe, v duchu Masarykovej novej Európy. Na stretnutiach ministrov zahraničných vecí Malej dohody, ktoré sa od augusta 1922 konali pravidelne dvakrát ročne, sa spojenecké štáty radili o otázkach všeobecnej európskej politiky a koordinovali stanovisko k otázkam spoločného záujmu. Pôvodné spojenecké zmluvy boli uzavreté na dva roky a pravidelne sa obnovovali. Na belehradskej konferencii roku 1929 ministri troch krajín podpísali protokol o automatickom predlžovaní spojeneckých zmlúv a schválili plán úzkej hospodárskej spolupráce. O rok neskôr zakotvili pevný organizačný poriadok aliancie a vo februári 1933 podpísali Organizačný štatút dohody, ktorý viedol k užšej koordinácii zahraničnej politiky členských krajín s prvoradým cieľom postaviť hrádzu teritoriálnej revízií a získať si rešpekt v európskej politike.³⁵

Postupne sa ukázalo, že hospodárska a finančná sila malodohodových spojencov Československa zaostáva za rozlohou a počtom obyvateľstva; na patričnej

³³ SZKLARSKA-LOHMANNŇOVA, A.: *Polsko-czechoslowackie stosunki dyplomatyczne 1919 – 1925*. Wrocław, Warszawa, Kraków 1967, s. 77-79; WANDYCYZ, P. S.: *France and her Eastern Allies 1919 – 1925*. Minneapolis 1962, p. 243-244.

³⁴ AMZV, Praha, Kabinet věcný, Mittelhauser Benešovi, 13. 7. 1925.

³⁵ BYSTRICKÝ, V.: Pokus o politické a hospodárske upevnenie Malej dohody. In: *Slovanské štúdie* 18, 1977, s. 145-175.

úrovni neboli ani komunikácie, železnice a cesty. Izolované Maďarsko napriek tomu nebolo schopné preraziť malodohodovú obruč a prestalo byť pre Československo reálnym vojenským nebezpečenstvom. Inak to bolo v prípade potenciálneho širšieho ozbrojeného konfliktu v Európe, a ten nebol vylúčený. Upozornila na to už kríza v Porúri roku 1923, keď Francúzsko očakávalo od Československa podporu v politike sankcií voči Nemecku. V jeho politike sa okrem línie, ktorá sa opierala o Spoločnosť národov, prejavovali aj tendencie zaistiť bezpečnosť štátu prostredníctvom politiky aliancií a uzavretím zmlúv o vzájomnej pomoci s cieľom odstrániť potenciálneho nepriateľa. Vo februári 1921 Francúzsko uzavrelo z poľskej iniciatívy spojeneckú zmluvu s Poľskom zabezpečujúcu nemecký tyl. Na prelome rokov 1921 a 1922 sa francúzsky premiér a zároveň minister zahraničných vecí Raymond Poincaré neúspešne pokúsil o dvojstrannú spojeneckú zmluvu s Veľkou Britániou a v rokoch 1923 – 1924 sa usiloval doplniť francúzsko-poľskú politickú a vojenskú zmluvu podobnými spojenectvami aj s Československom, Rumunskom a Kráľovstvom SHS. Československo, ktoré bolo pre Francúzsko vďaka svojej zemepisnej polohe a priemyselnému potenciálu českých krajín strategicky najcennejším partnerom, nesúhlasilo s uzavretím vojenskej protinemeckej aliancie a ponúklo mu menej efektívnu zmluvu o priateľstve a spojenectve. Tá bola podpísaná 25. januára 1924.³⁶

Československo sa nechcelo stať závislé na jednej veľmoci. Benešovo frankofilstvo úspešne tlmil anglosasky orientovaný prezident republiky a široká verejnosť, kde stále prežívala „slovanská vzájomnosť“ – najmä priateľstvo k Juhoslávii a sympatie raz k revolučnému raz k tradičnému Rusku – povedomie stredoeurópskej spolupatričnosti zafarbené negatívne ako obava pred návratom rakúsko-uhorskej skutočnosti. T. G. Masaryk sa napríklad obával omnoho viac reštaurácie habsburskej monarchie ako Nemecka. Dalo by sa povedať, že protestantské Prusko si vážil ďaleko viac než katolícku Viedeň; na jeseň 1923 sa obával, aby sa

³⁶ Najobsiahlejšie sa o problematiku francúzsko-poľsko-československých vzťahov zaoberá WANDYCYZ, ref 33; WANDYCYZ, P. S.: *The twilight of French Eastern Alliances*. Princeton 1988; K francúzsko-československej zmluve z roku 1924 štúdie KUBŮ, E.: *Československo-francouzská spojenecká smlouva a Německo*. In: *Historie a vojenství*, roč. 49, 2000, č. 2, s. 276 a n., HARTMANN, P. C.: *Ein Aspekt der französisch-tschechoslowakischen Beziehungen von 1919 bis 1938: Der Vertrag von 1924*. In: *Gleichgewicht – Revision – Restauration*. München : R. Oldenbourg Verlag, 1976, s. 61-83; na základe francúzskych diplomatických dokumentov tiež FERENČUHOVÁ, B.: *Rokovanie o francúzsko-československú zmluvu o spojenectve a priateľstve (máj 1923 – január 1924)*. In: *Slovanské historické studie* 23, 1997, s. 79-89; MARÈS, A.: *Francouzsko-československé vztahy v oblasti vojenství z pohledu Paříže*. In: *Český časopis historický*, roč. 97, 1999, č. 1, s. 55-79.

Bavorsko nepripojilo k Rakúsku alebo návrat korunného princa do Nemecka neposilnil monarchizmus v strednej Európe. Tieto dôvody a tiež úsilie o integráciu českých Nemcov do československej spoločnosti boli v pozadí toho, že Masaryk nijako nevítal sondáže najprv francúzskych vojakov, potom aj politikov, ktorí chceli s Československom podpísať vojenskú zmluvu. Neskôr sa začalo hovoriť o politickom spojenectve, doplnenom vojenskou zmluvou – podľa vzoru poľsko-francúzskej zmluvy.

Náčelník francúzskeho generálneho štábu generál E. Buat začal hovoriť na túto tému s vysokými dôstojníkmi v československom generálnom štábe už v jeseň 1922 a k svojej myšlienke sa vrátil v januári 1923, keď sa predseda vlády a minister zahraničných vecí R. Poincaré pevne rozhodol, že Francúzsko sa prestane domáhať anglickej súčinnosti a francúzski a belgickí vojaci obsadia Porúrie a vymôžu si od Nemecka splácanie reparácií, na čo im dávala právo Versailleská zmluva. Buat chcel pripraviť spoločné operačné plány, začalo sa rokovať o „aviatickej konvencii“ a navrhoval, aby sa roku 1923 zišli náčelníci generálnych štábov Francúzska a Malej dohody na spoločných poradách.³⁷ Návrh uzavrieť spojeneckú zmluvu s Československom zopakoval pri svojej návšteve v Prahe v máji 1923 maršal Foch, ktorý požiadal francúzskeho vyslanca Josepha Cougeta, aby o tom aj on hovoril s Benešom. Podľa Cougetovej správy sa Beneš síce obával reakcie Anglicka a Talianska a namietal, že československo-francúzska spolupráca bola a bude dôverná aj bez zmluvy, ale zároveň povedal Fochovi, že rád bude rokovať o konkrétnom projekte. Navrhoval, aby sa najprv rokovalo o zásadnej politickej dohode, a na jej základe aj o vojenskej konvencii. Požiadal tiež, aby Poincaré predložil návrh zmluvy, ten by sa stal predmetom spoločnej diskusie počas plánovanej Benešovej cesty do Paríža.³⁸

Na odpoveď nečakal dlho: na francúzskom ministerstve zahraničných vecí už 1. júna boli pripravené dva projekty zmluvy, ktoré odsúhlasil maršal Foch. Podľa nich sa Francúzsko a Československo mali vopred dohodnúť o spoločnom postupe v otázkach, ktoré ohrozujú ich bezpečnosť a poriadok nastolený mierovými zmluvami. Pre prípad nevyprovokovaného útoku Nemecka na Francúzsko alebo Československo si mali obidve krajiny vzájomne poskytnúť pomoc a dohodnúť sa, ako zabezpečia obranu svojich území a obnovia mier. Prvý francúzsky projekt dokonca uvažoval aj o záväzku, že v prípade nevyprovokovaného útoku Maďar-

³⁷ VHA Praha, MNO 1923-duv., šk. 315, č. j. 54 133, správa vojenského attaché v Paríži, Sylvestra Bláhu 4. 1. 1923.

³⁸ AMAE, Europe 1918 – 1929, Tchécoslovaquie vol. 41, fol. 1-2, správa Cougeta Poincarému 23. 5. 1923.

ska na Československo mu Francúzsko poskytne pomoc, vojenski činitelia mali pripraviť dohodu o konkrétnych formách súčinnosti a mal sa udržiavať stály kontakt medzi generálnymi štábmi.³⁹ Československo dostalo na posúdenie druhý návrh, kde článok o Maďarsku chýbal, lebo jeho zahrnutie Francúzsko chápalo ako akýsi vstup do Malej dohody, a tiež nebol vyvážený československým protizáväzkom. Bolo totiž málo pravdepodobné, že by Maďarsko zaútočilo na Francúzsko. Francúzski diplomati a vojaci očakávali československý záujem o protimaďarskú súčinnosť, ale vzhľadom na šírku a všeobecnosť prvého článku pripravovanej zmluvy chceli navrhnúť, aby pomoc Francúzska Československu v prípade maďarského útoku bola zakotvená do vojenskej konvencie, ktorá mala zmluvu doplniť. V každom prípade predpokladali spoločnú politiku voči Maďarsku, obidve krajiny mali konzultovať spoločný postup v prípade maďarských aktivít ohrozujúcich mier.⁴⁰

Beneš ovplyvnený T. G. Masarykom však pricestoval 6. 7. 1923 do Paríža s cieľom neviazať sa protinemeckou spojeneckou zmluvou.⁴¹ Vedeniu politickej sekcie francúzskeho ministerstva zahraničných vecí povedal, že záležitosť nepovažuje za zrelú, potrebuje dva-tri roky, aby pre ňu mohol získať verejnú mienku a namiesto politickej a vojenskej zmluvy navrhoval úzku spoluprácu na úrovni generálnych štábov a spoločných vojenských operačných plánov. Tento protinávrh prezentoval aj v rozhovore s Poincarém 17. júla.⁴² Francúzska vláda sa rozhodla vyslať na veľké vojenské manévry v Československu začiatkom septembra vysoko kvalifikovaného dôstojníka generálneho štábu a generál Buat vybral na túto úlohu plukovníka Dossa. Ten dostal za úlohu informovať československý hlavný štáb o francúzskom operačnom pláne na rok 1924.⁴³ Dosse, šéf 3. byra generálneho štábu (rozvedka a propaganda), informoval o prebiehajúcich manévroch, vyjadril spokojnosť so stavom československej armády a zblízka sledoval rokovania generálnych štábov Malej dohody o uzavretí trojstrannej vojenskej konvencie, ktoré sa konali počas týchto manévrov. Účasť britských, talianskych, poľských a japonských pozorovateľov na nich mala odvieť pozornosť verejnosti od tajných vojenských rokovaní Malej dohody. Československo na nich zastupo-

³⁹ AMAE, Europe 1918 – 1929, Tchécoslovaquie, vol. 41, fol. 3, prvý francúzsky návrh francúzske-československej zmluvy z 1. 6. 1923.

⁴⁰ Tamže, záznam Julesa Larochea pre premiéra a ministra zahraničných vecí Poincarého z 1. 6. 1923; tiež inštrukcia Poincarého Cougetovi z 5. júna 1923, fol. 7-8.

⁴¹ Tamže, fol. 12-13, tajná správa Cougeta Poincarému z 5. 7. 1923.

⁴² Tamže, fol. 16-18, záznamy z Benešových návštev na MAE.

⁴³ Tamže, fol. 19, ministerstvo vojny operačné byro Poincarému 30. 7. 1923; tamže, f. 22-23 listy medzi Poincarém a ministerstvom vojny zo 6. 8. 1923.

val generál Mittelhauser. Informácie o spoločnej malodohodovej konvencii Dosse nedostal od Mittelhausera, šéfa francúzskej vojenskej misie a náčelníka československého generálneho štábu, lebo ten bol vojakom v československých službách a podľa toho sa aj správal. Pomerne detailné informácie získal Dosse z iných zdrojov. Návrh malodohodovej vojenskej konvencie vypracoval generál Mittelhauser: konvencia aj s operačným plánom bola zameraná proti Maďarsku. Predpokladala konvergentnú operáciu proti Budapešti, v prípade Kráľovstva SHS a Rumunsku aj operáciu proti Bulharsku. Vzhľadom na existenciu rumunsko-poľskej zmluvy rumunský zástupca Lupescu žiadal využiť pre prípad konfliktu s Ruskom železnicu, ktorá prechádza cez Podkarpatskú Rus a požadoval aj o dovoľenie na prechod poľských vojsk do Rumunsku. Československí vojaci boli proti a odvolávali sa na neutralitnú klauzulu v československo-sovietskej obchodnej zmluve z júna 1922. Boli ochotní umožniť prechod rumunských vojakov do Poľska, ale nie naopak. Odôvodňovali to tým, že poľsko-rumunská zmluva, ku ktorej Československo dalo súhlas, bola uzavretá prv ako československo-sovietska. Dosse správne konštatoval, že Československo nechce, aby poľskí vojaci prišli na územie republiky. Uviedol tiež, že o Nemecku sa na týchto rokovaníach nehovorilo. Československí vojaci nechceli uvažovať o ofenzívnej operácii voči Nemecku, čiže nechceli prísť na pomoc obeti agresie Nemecka, ochotní boli iba brániť vlastnú krajinu, ak by sa stali obeťou priameho útoku. Dosse na záver svojej správy zhrnul, že napriek priateľstvu s Francúzskom a odhodlaniu brániť svoju nezávislosť, Československo je v prvom rade pacifistické, orientované na Spoločnosť národov a samo seba si predstavuje skôr v úlohe akéhosi (aj neutrálneho – pozn. B. F.) Švajčiarska. Perspektívu spolupráce Československa s Francúzskom Dosse videl podobne ako Buat v letectve.⁴⁴

Rokovania o pripravovanej francúzsko-československej zmluve pokračovali v októbri 1923 na najvyššej úrovni počas oficiálnej návštevy prezidenta Masaryka sprevádzaného Benešom vo Francúzsku. Generál Pellé vopred informoval francúzske ministerstvo zahraničných vecí o rezervovanom postoji československého prezidenta k francúzskemu návrhu. Poznal ho z dvoch osobných rozhovorov, ktoré sa udiali koncom septembra 1923. Masaryk vtedy vyjadril potešenie nad priaznivým obratom v otázke Porúria, čiže nad tým, že Nemecko po nástupe Gustáva Stresemanna vyjadrilo pripravenosť na rokovania s Francúzskom. Povedal tiež, že je osobne proti projektu francúzsko-československej zmluvy a pova-

⁴⁴ Tamže, vol. 8, fol. 262-266, správa plukovníka Dossa o ceste do Československa, tajné; o československo-sovietskom zbližovaní roku 1922 a o neutralitnej klauzule v československo-sovietskej obchodnej zmluve bližšie FERENCÚHOVÁ, ref 8, s. 130-133, 141.

žuje ju za nepotrebnú, lebo provokuje Veľkú Britániu a USA, ktoré obviňujú Francúzsko z imperializmu. Podľa jeho vyjadrenia by táto zmluva navyše skomplikovala aj vzťahy Československa s Ruskom. Zdôraznil, že za dôležitejší problém považuje zachovanie samostatnej existencie Rakúska.

Československej štátnej návšteve Francúzska na najvyššej úrovni 16. – 18. októbra 1923 nechýbal patričný lesk a vo svete vzbudila ohlas. Prezident Masaryk sa verejne vyslovil za blízku dohodu Československa a Francúzska a v slávnostnom prípitku prisľúbil, že Československo zostane po boku Francúzska v dobrych i zlých časoch.⁴⁵ Ale na rokovaníach s prezidentom Alexandrom Millerandom a predsedom vlády a ministrom zahraničných vecí Raymondom Poincarém sa najvyšší predstavitelia Československa vyslovili len za podpis všeobecnej politickej dohody, bez vojenskej zmluvy. Francúzsko žiadalo o stanovisko k projektu politickej dohody, ktorý na Benešovu žiadosť predložilo Československu v júni 1923, nedostalo naň však nijakú odpoveď ani protinávrh. Po principiálnom súhlase československých predstaviteľov s ďalšími rokovaniami a Benešovou sľubou, že predloží svoje pripomienky písomne, aby sa po jeho plánovanej ceste do Ženevy mohlo v decembri rokovať o definitívnom texte, sa Poincaré rozhodol predložiť ešte raz československej strane francúzsky projekt. Vypustil z neho článok 2, ktorý sa týkal Nemecka, lebo práve voči nemu Beneš jasne formuloval námietky. Vznikol tak naozaj veľmi všeobecný návrh, ktorý však nevyklučoval spoločne dohodnutú obranu obidvoch krajín proti zahraničnej agresii a podľa Poincarého sa mohol aplikovať aj na Maďarsko, bez explicitného pomenovania tejto krajiny. 23. októbra 1923 ho poslal prostredníctvom francúzskeho vyslanca Beněšovi do Prahy.⁴⁶

Po návrate do Prahy informoval Beneš Národné zhromaždenie o Masarykovej ceste do Paríža a o pripravovanej politickej zmluve s Francúzskom. Zároveň pripravoval svoj protinávrh textu zmluvy a viackrát ho konzultoval s Masarykom. Parížu ho osobne predložil 13. decembra a do konca mesiaca potom o ňom rokoval s Quai d'Orsay. Navrhovaný text prešiel oponentúrou francúzskeho ministerstva obrany, generálneho štábu a maršála Focha. Francúzske ministerstvo zahraničných vecí, kde Beneš rokoval najmä s Emmanuelom de Peretti de la Rocca a s Julesom Larocheom prijalo jeho návrh za základ ďalších rozhovorov. Zároveň navrhovalo, aby sa Benešove interpretačné poznámky o dosahu zmluvy zahrnuli do zvláštnych výmenných listov, ktoré by mohli byť buď publikované alebo tajné,

⁴⁵ MASARYK, T. G.: Cesta demokracie. Praha 1934, zv. 2, s. 426-474.

⁴⁶ AMAE, Europe 1918 – 1929, Tchécoslovaquie vol. 41, fol. 52, Poincarého inštrukcia chargé d'affaires Cosmovi.

podľa želania československej vlády. Podľa Benešovho návrhu sa totiž v druhom článku mali zmluvné strany zaviazat, že sa dohodnú o potrebných opatreniach v prípade, ak by ich spoločné záujmy boli ohrozené. V komentári, ktorý priložil k svojmu návrhu, interpretoval článok 2 v tom zmysle, že ide o záväzok dohodnúť sa ihneď, keď nebezpečenstvo akéhokoľvek druhu ohrozuje jeden alebo druhý štát a zaväzuje ich, aby sa dohodli o každom druhu opatrení, ktoré proti nemu urobia. Tieto opatrenia mohli byť politické, hospodárske, diplomatické, vojenské, atď. Článok 2 podľa Benešovej interpretácie znamenal toľko, že bolo treba predvídať nebezpečenstvá eventuálneho útoku a pripravovať sa na také nebezpečenstvo. Znamenal toľko, že sa mohli ihneď pripravovať spoločné vojenské plány, nadviazať stály styk medzi generálnymi štábmi a udržiavať ho v dohodnutej forme. Ale za daných medzinárodných okolností nemal byť precizovaný v tajnej vojenskej konvencii, v súlade s tým, čo odznelo v rozhovore medzi prezidentmi oboch strán, ale malo sa pokračovať v spolupráci generálnych štábov. Pre budúcnosť sa mali pripraviť na všetky eventuality, neskôr by francúzsko-československé zmluvné vzťahy mohli nadobudnúť takú podobu, k akej Francúzsko chcelo dospieť okamžite. Znamenalo to, že Beneš nevylučoval vzájomnú vojenskú konvenciu, iba ju odkladal do neurčitej budúcnosti. Upozornil, že dohody o spolupráci vojenských špecialistov by mohli byť funkčné okamžite i bez vojenskej zmluvy.⁴⁷

Laroche akceptoval Benešovo tvrdenie, že len s veľkými ťažkosťami by mohol v národnom zhromaždení presadiť vojenskú konvenciu, preto nenalieval a konštatoval, že súčinnosť generálnych štábov považovalo Francúzsko za postačujúcu aj v návrhu spoločenstva, ktoré adresovalo Veľkej Británii.⁴⁸

Francúzsko aj naďalej venovalo najväčšiu pozornosť vojenskému aspektu spolupráce, ktorá bola podľa francúzskych politikov v danom okamihu nedostatočná. Generála Mittelhausera považovali za predstaviteľa československého vojenského velenia a požadovali agrément pre plukovníka Dossa, ktorý mal byť vyslaný do Československa, aby nadviazal spojenie medzi obidvoma generálnymi štábmi. Francúzsko chcelo dať záväzkom, o ktorých Beneš písal vo svojej interpretačnej nóte, konkrétnu formu. Preto navrhovalo výmenu listov medzi najvyššími predstaviteľmi oboch štátov na túto tému. Ich návrhy konzultovalo francúzske ministerstvo zahraničných vecí s ministerstvom vojny, s generálnym štáбом a štáбом maršála Focha. 20. decembra popoludní sa o nich konala v Larocheovom

⁴⁷ Tamže, vol. 41, fol. 70-77.

⁴⁸ Tamže, fol. 78, Larocheov rozbor Benešovho komentáru a interpretácie československého návrhu spoločenstva zmluvy.

kabinete na ministerstve zahraničných vecí porada s generálom Pierrom Destickerom a plukovníkmi Fournierom a Dossom.⁴⁹ Výsledkom bol návrh textu dvoch listov o dohode generálnych štábov a vypracovaní spoločného operačného plánu. V listoch sa uvádzalo, že obidve vlády už predtým aplikovali článok 2 francúzsko-československej zmluvy a potvrdzovali, že sa ním budú riadiť aj naďalej. Náhle vyslanie plukovníka Dossa do Československa, ktoré sa po súhlase československej strany uskutočnilo v januári 1924, a to ešte pred podpisom definitívnej československo-francúzskej zmluvy, sa chápalo už ako realizácia stálej vojenskej spolupráce medzi obidvoma krajinami.⁵⁰

Kedže Poincaré súhlasil s textom výmenných listov, ktoré chcel dať Beneš ešte odsúhlasiť prezidentovi Masarykovi, dá sa povedať, že v zásade boli rokovania do 27. decembra uzavreté. Beneš súdil, že prijaté riešenie je lepšie ako eventuálna vojenská konvencia, ktorú navrhovali Francúzi. Výmenné listy pokladal za rovnako záväzné a mali podľa neho tú výhodu, že ich nebolo treba predložiť Spoločnosti národov. Kedže zostali tajné, nemali ich možnosť kritizovať ľavicové a pacifistické skupiny spoločnosti. Na druhej strane považoval za samozrejmé, že ak sú generálne štáby v stálom kontakte, budú spolupracovať za každých okolností aj bez oficiálneho záväzku a obidve armády budú prirodzene konať podľa rozkazu svojich generálnych štábov.⁵¹

V pozostalosti prezidenta Milleranda uloženej v Archíve ministerstva zahraničných vecí v Paríži sa nachádza Dossova tajná správa z konferencie zástupcov francúzskeho a československého generálneho štábu v Prahe 11. januára 1924, ktorá kvôli údajom vojenského charakteru bola uložená v trezore. Samotný príchod plukovníka Dossa do Prahy vyvolal krízu, lebo bolo treba odpovedať na otázku, ktorý z československých generálov okrem Mittelhausera s ním bude rokovať, čiže riešila sa otázka, kto bude jeho nástupcom. Generál Mittelhauser využil príležitosť a navrhol ministrovi obrany Františkovi Udržalovi, aby sa ním stal generál Syrový, bývalý ruský legionár, ktorý mal vtedy 38 rokov a hoci podľa neho ešte nenadobudol dostatočnú vojenskú kvalifikáciu, mohol sa naďalej vzdelávať pod Mittelhauserovým vedením. Sám Mittelhauser podal demisiu, ale po porade ministra obrany s piatimi dôstojníkmi generálneho štábu, bývalými legionármi, Udržal oznámil Mittelhauserovi, že zatiaľ ho nikto z československých generálov nemôže nahradiť a požiadal ho, aby naďalej vykonával svoju

⁴⁹ Tamže, fol. 82, záznam rozhovoru s Benešom 20. 12. 1923, záznam Perettiho a záznam ministerstva vojny z 23. 12. 1923.

⁵⁰ Tamže, fol. 87, list MAE Benešovi do hotela Continental 21. 12. 1923.

⁵¹ Tamže, fol. 91, záznam Perettiho 27. 12. 1923.

funkciu. Podporila ho v tom aj rada piatich prítomných československých členov generálneho štábu a Mittelhauserovo postavenie sa posilnilo. Generál Syrový bol menovaný za jeho zástupcu, čo viedlo k lepšej informovanosti československých členov generálneho štábu a posilneniu ich dôvery k náčelníkovi.

Na porade bola spísaná vojenská zápisnica (proces verbal militaire), jej text však nie je priložený – disponujeme len správou, ktorú o nej podal plukovník Dosse. K nej bol pripojený plný text anexu s návrhmi československého generálneho štábu, týkajúcimi sa možnej československej intervencie v prípade konfliktu. Zvažovala sa v ňom možnosť všeobecnej konflagrácie, ktorá by ohrozovala nezávislosť krajiny. V tom prípade by Československo muselo pravdepodobne čeliť Maďarsku, Nemecku a možno aj Rakúsku na veľmi dlhých frontoch. Začiatkom roku 1924 ešte generálny štáb zvažoval možnosť, že Nemecko by prišlo o Porúrie a chcelo by preto kompenzovať nedostatok uhlia potrebného na priemyselnú výrobu pokusom zmocniť sa celého uhoľného revíru v Hornom Sliezsku až po uhoľné bane v ostravsko-karvínskej panve. To by okrem iného prerušilo komunikáciu Čiech so Slovenskom a zároveň ohrozilo životné záujmy Poľska. Z toho vyplývala nevyhnutnosť koordinovania československých a poľských vojenských aktivít. Vzhľadom na dlhú hranicu Československa s Nemeckom bolo potrebné koncentrovať maximálne sily na tomto fronte, čo bolo nemožné v prípade československej ofenzívy voči Maďarsku. Československo malo preto nechať na protimaďarskom fronte len menšie obranné sily a v tom prípade by starosť o vojenské vyradenie Maďarska museli vziať na seba Rumunsko a Kráľovstvo SHS. Pozornosť sa ďalej mala venovať telegrafickému prepojeniu Československa a jeho malých spojencov s Francúzskom a otázke surovín. Významným malo byť tiež rozhodnutie vypracovať spoločnú štúdiu generálnych štábov Československa, Poľska, Rumunska, Kráľovstva SHS a Francúzska venovanú opatreniam, ako spoločne ubrániť národné územia, o vhodnosti spoločného vojenského velenia a o tom, za akých podmienok a kedy by sa k nemu malo dospieť. Prítomní dôstojníci konštatovali, že len počas spoločnej analýzy rôznych hypotéz nad mapou možno zladit' rozličné záujmy jednotlivých krajín v rámci spoločného úsilia.⁵²

Plukovník Dosse vo svojej správe konštatoval, že vyššie zhrnuté závery, ku ktorým sa na porade dospelo, majú len hodnotu študijného materiálu, ich aplikácia nasleduje až po momentálnom politickom rozhodnutí a závisí od neho. Uviedol však aj to, že československí dôstojníci v generálnom štábe preukázali väčšiu

⁵² AMAE, PA-AP, 118 Millerand, Rapports entre la France et la Tchécoslovaquie 1922 – 1924, fol. 136-139, Dossova správa, fol. 140-141, pripojená nóta československého generálneho štábu.

odvahu, ako pôvodne predpokladal. Sami požadovali ďalekosiahlejšiu vojenskú spoluprácu s Francúzskom, ako to od nich očakával francúzsky generálny štáb podľa materiálu, ktorý on sám prezentoval na tejto porade. Československo neuvážovalo o ofenzíve proti Nemecku, ale v prípade francúzskeho postupu by československá armáda okamžite zasiahla a požiadala by Francúzsko o spoločné velenie nad spojeneckými ozbrojenými silami. Podľa Dossa československý generálny štáb tak uznal, že ak by nastal všeobecný konflikt, Československo by na maďarskom fronte malo zostať pasívne, čiže obmedziť sa iba na obranu.

Na návrh generála Mittelhausera prítomní zvažovali aj možnosť obmedzeného konfliktu medzi Československom a Maďarskom a zhodli sa pre tento prípad na spoločnom pláne vyslania francúzskych lietadiel. Mittelhauser chcel svojím návrhom dať okrem iného podnet na rozvoj československého letectva, na ktorom mal v tom čase francúzsky generálny štáb veľký záujem.⁵³

Dosse a po ňom francúzske najvyššie miesta, vrátane prezidenta Milleranda, prikladali tú najvyššiu dôležitosť vyhláseniu ministra obrany Udržala, ktoré vyslovil v prítomnosti generála Mittelhausera a generálneho štábu československej armády: „Môžete povedať v Paríži, že pre mňa nie je potrebné študovať všetky detaily vašich rozhovorov. Ale už teraz môžem potvrdiť, že ak na Rýne vystrelí puška, rovnako vystrelí aj na fronte v Čechách.“⁵⁴

Bolo logické, že zhoda, ktorú dosiahol zástupca francúzskeho generálneho štábu s československým generálnym štábom mohla a mala byť základom vojenskej konvencie. Československí politici, najmä Masaryk a Beneš, to však nepovažovali za vhodné, ani za potrebné. Práve nájdenná zhoda generálnych štábov zrejme prispela k tomu, že R. Poincaré a A. Millerand boli ochotní podpísať československo-francúzsku zmluvu o spolenectve a priateľstve, ktorá plne vychádzala z Benešovej textácie. Stalo sa tak 25. 1. 1924. Francúzska a československá vláda sa v nej zaviazali, že budú konzultovať zahraničné otázky ohrozujúce bezpečnosť obidvoch krajín a medzinárodný poriadok stanovený na základe spoločne podpísaných mierových zmlúv. V prípade ohrozenia spoločných záujmov sa mali dohodnúť o opatreniach, ktoré v tomto prípade prijmú. Bol to najvýznamnejší článok, lebo dohoda presahovala konzultácie a naň sa viazal zatiaľ len príslub dohody o vojenskej súčinnosti. Tretí článok zmluvy priamo pomenoval prvý

⁵³ Tamže, fol. 137.

⁵⁴ Tamže, fol. 138. Vyhlásenie ministra Udržala je pochopiteľne zaznamenané po francúzsky: „Vous pouvez dire à Paris que je n'ai pas besoin d'étudier tous les détails de vos entretiens. Ce que je puis affirmer, c'est que s'il part un coup de fusil sur le Rhin, il en partira un également sur le front de Bohême.“

zo spoločných záujmov: týkal sa článku 88 Saint-germainskej mierovej zmluvy a ženevských protokolov zo 4. októbra 1922 o zachovaní nezávislosti Rakúska, ktorých signatármi boli obidve strany. Ďalšie spoločné opatrenia mali nastúpiť v prípade nebezpečenstva reštaurácie Habsburgovcov a Hohenzollernovcov. K zmluve patrila nepublikovaná výmena listov medzi R. Poincarém a E. Benešom o plánovanej spolupráci generálnych štábov a vypracovaní spoločných operačných plánov pre prípad ohrozenia spoločným nepriateľom.⁵⁵ Nesprevádzala ju vojenská dohoda, ako to pôvodne navrhovalo Francúzsko. Neobsahovala záväzok o automatickej vzájomnej pomoci v prípade napadnutia, ani o jednostranom zásahu Francúzska v prospech Československa.⁵⁶

Takto koncipovaná zmluva predstavovala pre Československo skôr diplomatickú „morálnu“ podporu v medzinárodných vzťahoch, priateľstvo zdanlivo silnej veľmoci „odstrašovalo“ potenciálnych nepriateľov. Uzavretie konkrétnej vojenskej dohody politická zmluva odsúvala na neurčito.

Generál Mittelhauser hodnotil síce francúzsko-československú zmluvu z roku 1924 pozitívne – zdôraznil, že priateľstvo je reálne, zmluva bude mať hlboké účinky a zaistí Francúzsku spoluprácu na uvoľnení nemecko-ruského spojenectva. Žaloval sa však na československý branný zákon z marca 1920, ktorý predpokladal zníženie dĺžky vojenskej služby najskôr na 18 a potom na 14 mesiacov. Spoluprácu generálnych štábov, nech by bola akákoľvek úzka, považoval za nedostatočnú, pretože nemohla mať vplyv na legislatívu a dosah na politické rozhodovanie v demokratickom parlamentnom systéme.⁵⁷ Koncom roku 1925 sa Mittelhauserovi skončilo poverenie v Československu. Francúzska vojenská misia mala od 1. 1. 1926 nový štatút. Jej náčelník Eugène Faucher sa stal poradcom ministra obrany ČSR a bol mu aj priamo podriadený.⁵⁸

Napriek dôvere, ktorú Mittelhauserovi v januári 1924 vyslovil minister obrany a dôstojníci československého generálneho štábu, jeho vplyv klesal. V rokoch 1924 – 1925 pokračovali v Československu rokovania o československo-francúzskej leteckej spolupráci, o zabezpečení komunikácií a tranzitu medzi krajinami Malej dohody a Poľska. Pri príprave vojenskej spolupráce v rámci Malej dohody Mittelhauser konzultoval s T. G. Masarykom, ale viaceré materiály z Archívu

⁵⁵ Ich text publikoval WANDYCYZ, P. S.: *L'alliance franco-tchécoslovaque de 1924: un échange de lettres Poincaré-Benes*. In: *Revue d'histoire diplomatique*, 98, 1984, No 3 – 4, s. 328-333.

⁵⁶ AMAE, Europe 1918 – 1929, Tchécoslovaquie vol. 40, fol. 163-164.

⁵⁷ Tamže, vol. 9, fol. 5, Mittelhauser ministerstvu vojny, 28. 1. 1924.

⁵⁸ Francouzská vojenská mise v Československu 1919 – 1939. Serie I: 1919 – 1925. Svazek 1.: Smlouvy, dohody, statuty. Praha 1999, dok. 19, s. 112-113.

ministerstva zahraničných vecí v Prahe svedčia o tom, že bol podriadený priamo Benešovi. Ten striktno trval na oddelení malodohodovej a poľskej vojenskej spolupráce. Mittelhauser musel v lete 1925 nástojiť, aby na vojenskú konferenciu Poľska, Rumunska a Kráľovstva SHS bol vyslaný aspoň československý pozorovateľ. Najmä počas rokovaní o rýnskom garančnom pakte, keď Poľsko potrebovalo československú podporu a súčinnosť, to nepôsobilo priaznivo.⁵⁹

Československo-francúzska zmluva o spojeníctve a priateľstve poslúžila ako model aj francúzsko-rumunskej zmluve a francúzsko-juhoslovanskej zmluve. O obidvoch sa začalo rokovať už roku 1924, tie s Rumunskom sa úspešne zavřšili definitívnu textáciou v septembri 1925 tesne pred konferenciou v Locarne. Aristide Briand ju preto v obave o úspešné dokončenie rokovaní o garančnom pakte odmietol zverejniť. Stalo sa tak až 2. júna 1926. Rumunsko namiesto francúzskej garancie pre Besarábiu súhlasilo, že v dodatku k zmluve sa odcituje deklarácia, ktorú urobilo na záver Janovskej konferencie a zaviazalo sa v nej, že sa zdrží akýchkoľvek útočných aktov voči sovietskom, vrátane „podporovania kontrarevolučných bánd“. O spojeníctve s Kráľovstvom SHS sa začalo rokovať na trojstrannom základe – okrem Francúzska sa malo stať signatárom aj Taliansko. Bilaterálne rokovania Francúzska-Kráľovstvo SHS sa skončili po dvoch rokoch parafovaním zmlúv 19. 3. 1926. Ich podpis však niekoľkokrát odložili pre taliansko-juhoslovenské spory v albánskej otázke: dohody podpísali 11. novembra 1927, ale ratifikačný proces trval ešte dlhšie. Beneš v rozhovore s nemeckým štátnym tajomníkom Carlom von Schubertom v dobe „priateľských stykov“ Československa s Nemeckom a počas prípravy Briand-Kellovogho paktu zhodne konštatovali, že zmluvy Francúzska s Poľskom, Československom, Rumunskom a Juhosláviou sú súčasťou locarnského systému.⁶⁰ Chceli zrejme zdôrazniť nádej, že udržanie mierových a priateľských vzťahov v Európe sa stalo trvalou hodnotou medzinárodnej politiky.

Po stroskotaní francúzskej politiky sankcií v Porúří a nástupe novej vládnej garnitúry po májových voľbách roku 1924 sa aj Francúzsko, poučené navyše malým československým odhodlaním podieľať sa na ofenzívnej vojenskej stratégii, začalo orientovať na defenzívu. Pod tlakom Veľkej Británie, ktorá pred francúzsko-britskou garančnou zmluvou dala prednosť riešeniam za účasti Nemecka, sa Francúzsko podvolilo a prijalo alternatívu locarnských zmlúv. Ich jadrom bol rýnsky garančný pakt, kde Veľká Británia a Taliansko zaručili nenarušiteľnosť fran-

⁵⁹ AMZV Praha, Kabinet věčný, Mittelhauser Benešovi, 13. 7. 1925.

⁶⁰ AMAE, Europe 1918 – 1929, Tchecoslovaquie vol. 42, fol. 121-122, Charles-Roux Briandovi, 2. 6. 1928.

cúzsko-nemeckých a nemecko-belgických hraníc, ako aj demilitarizovanej zóny v Porýní ktorýmkoľvek zo signatárov. Znamenalo to, že Nemecko nemohlo bez-
trestne zaútočiť na Francúzsko a Belgicko, ale práve tak Francúzsko nemohlo
prekročiť nemecké hranice a automaticky poskytnúť pomoc Československu, ak
by sa stalo objektom priameho nemeckého útoku. Mohlo sa tak stať až po konaní
pred Radou Spoločnosti národov. Okrem rýnskeho paktu boli v Locarne podpí-
sané aj arbitrážne zmluvy medzi Francúzskom a Nemeckom a Nemeckom a Bel-
gikom o pokojnom riešení konfliktov a ich predložení rozhodcovskému súdu
alebo Stálemu dvoru medzinárodnej spravodlivosti, ktoré garantovali všetci piati
signatári, čiže aj Veľká Británia a Taliansko. Ďalšie dve arbitrážne zmluvy – ne-
mecko-poľskú a nemecko-československú však garantovalo len Francúzsko. Ar-
bitrážne zmluvy sa vzťahovali na všetky sporné otázky, vrátane hraníc. Po práv-
nej stránke boli precízne vypracované. Ak by sa boli dôsledne aplikovali a sporiace
sa strany by sa podrobili zmierovaciemu konaniu, mohlo sa vďaka nim dospieť ku
konštruktívnym riešeniam. Nikdy však neboli vyskúšané v praxi. Českosloven-
sko-nemecká arbitrážna zmluva sa začínala preambulou, v ktorej prezident Re-
publiky československej a prezident Ríše nemeckej zhodne konštatovali, že sú
rozhodnutí udržať medzi obidvoma krajinami mier, úcta k právam založeným
zmluvami je pre medzinárodné súdy záväzná a práva štátu sa nemôžu meniť bez
súhlasu tohto štátu.⁶¹ Aspoň takouto formou sa Benešovi podarilo kompenzovať,
že zmluvné strany sa výslovne nezaviazali nepoužiť proti sebe silu, tak ako to
bolo v rýnskom pakte so zreteľom na západné hranice Nemecka.

Locarno sa týkalo západu. Iba Francúzsko bolo ochotné poskytnúť určité záru-
ky Československu a Poľsku. Podpísali sa síce naraz s predchádzajúcimi doku-
mentmi, ale právne neboli súčasťou locarnského systému. Sú rôzne názory na to,
či posilnili alebo oslabili dve bilaterálne zmluvy vzťahy Francúzska s východnými
spojencami. R. Břach upozorňuje, že nešlo o teritoriálnu garanciu, ale len o ga-
ranciu arbitrážnej zmluvy. Navyše ich aplikáciu brzdila procedúra v Spoločnosti
národov.⁶² Československo-francúzska vzájomná garančná zmluva však obsaho-
vala jasné konštatovanie povinnosti. Pre prípad, že by Československu alebo Fran-
cúzsku vzniklo príkorie porušením záväzkov dohodnutých medzi nimi a Neme-
ckom na udržanie všeobecného mieru a porušenie by bolo sprevádzané ozbrojeným
nevypovokovaným zásahom, podľa článku 16 Paktu Spoločnosti národov sa Fran-
cúzsko a Československo navzájom zaviazali, že si poskytnú pomoc a podporu.

⁶¹ Text zmluvy *Zahraniční politika 1925*, s. 1464-1467.

⁶² BŘACH, R.: *Československo a Evropa v polovině dvacátých let*. Praha – Litomyšl 1996, s. 315-322.

V prípade, že by Rada Spoločnosti národov rozhodovala o takej otázke a nedospela by k jednohlasnému rozhodnutiu, nepočítajúc do toho zástupcov sporných strán, a Československo a Francúzsko by boli predmetom nevyprovokovaného útoku, poskytlo by Francúzsko Československu a naopak Československo Francúzsku bezodkladne pomoc a podporu, konajúc podľa článku 15, odstavca 7 Paktu Spoločnosti národov.⁶³

Francúzsko-československá zmluva o spolenectve a priateľstve z januára 1924 sa nezmieňovala výslovne o Nemecku a plánovaná súčinnosť medzi generálnymi štábmí sa týkala akéhokoľvek spoločného nepriateľa. Zostala v platnosti aj po Locarne. Možno súhlasiť s E. Benešom, že francúzsko-československé spolenectvo bolo garančnou zmluvou posilnené (nebol to prípad francúzsko-poľského spolenectva). Československý minister zahraničných vecí sa zároveň usiloval zakryť, že celkové medzinárodné postavenie Československa sa naopak oslabilo. V prípade útoku Nemecka sa Československo a Poľsko mohli dožadovať všeobecnej medzinárodnoprávnej záruky Spoločnosti národov a pomoci Francúzska na základe vzájomných garančných zmlúv. Ak by Nemecko napadlo Francúzsko na Rýne, malo mu pomôcť Anglicko, Taliansko, Belgicko, Poľsko a Československo. Garanti Locarna neprijali záväzky nenarušiteľnosti východných hraníc Nemecka a ponechali tejto najsilnejšej revizionistickej mocnosti otvorenú cestu, aby sa usilovala obnoviť svoj vplyv v strednej a juhovýchodnej Európe.⁶⁴ Z hľadiska prípadného zásahu v prospech spojencov v strednej Európe Locarno Francúzsku zväzovalo ruky.

Možno si položiť otázku, prečo Beneš proti takémuto riešeniu neprotestoval u svojich francúzskych priateľov s rovnakým dôrazom ako Poľsko. Jedným z dôvodov iste bolo to, že Francúzsko lojálne informovalo Československo o priebehu britsko-francúzsko-nemeckých rokovaní počas roka 1925 a o svojom úsilí nekonať na úkor svojich spojencov v tyle Nemecka. Československo malo navyše veľký záujem o pacifikáciu Európy a o priateľské vzťahy s Nemeckom. Francúzsko-nemecké zmierenie považovalo za prvý krok správnym smerom. Ďalším dôvodom bolo Benešovo i Masarykovo úsilie podporovať francúzsko-britskú súčinnosť, ktorej aj prevažná časť francúzskych politikov prikladala väčšiu dôleži-

⁶³ Text vzájomnej garančnej zmluvy publikovala Zahraniční politika 1925 pod názvom Dohoda mezi Československem a Francií, s. 1467-1468.

⁶⁴ Benešovu interpretáciu por. Locarnské smlouvy a Společnost národu. Benešovo expozé v stá-
lom výbore Národného zhromaždenia. In: BENEŠ, E.: Boj o mír a bezpečnost státu. Praha 1934, s.
352; analýzu dôsledkov Locarna pre ČSR a Poľsko BALCERAK, W.: Polityka zagraniczna Polski
w dobie Locarna. Wrocław-Warszawa-Kraków 1967, 244 s.

tosť ako spojenectvám v strednej Európe a na Balkáne. Najmä Masaryk si robil ilúzie o možnosti väčšmi zainteresovať Veľkú Britániu na osude Československa. Francúzsko a Veľkú Britániu však okrem starosti o bezpečnosť Belgicka väčšmi spájal záujem o slobodu komunikácií v Stredozemnom mori ako záujem na zachovaní status quo na východ od Nemecka.

Pre britských a francúzskych politikov nezostalo tajomstvom, že Gustav Stresemann chcel revidovať východné hranice Nemecka mierovou cestou. Svoje úsilie smeroval najprv proti historicky poľskému a poľskou väčšinou osídlenému územiu, ktoré tejto krajine umožňovalo prístup k Baltu – tzv. koridor.⁶⁵ V rokoch 1926 – 1929 sa Nemecko aktivizovalo aj voči Rakúsku a pôsobilo proti predĺženiu Lánskej zmluvy s Československom, ktorej platnosť vypršala roku 1926. Po Stresemannovej smrti prišiel roku 1931 pokus o rakúsko-nemeckú colnú úniu a reálna obava zo skorého anšlusu Rakúska. Československo a Francúzsko sa vtedy dohodli na spoločnom postupe, ako to plánovala ich spojenecká zmluva. Využili fakt, že signatármí ženevských protokolov boli aj Veľká Británia a Taliansko a po prerokovaní Radou Spoločnosti národov bola záležitosť predložená Najvyššiemu dvoru medzinárodnej spravodlivosti v Haagu, ktorý konštatoval, že tento pokus nie je v súlade s rakúskymi medzinárodnými záväzkami.⁶⁶ Výsledok povzbudil Benešov optimizmus a upevnil ho vo viere, že medzinárodné právo dokáže zabrániť aktom, ktoré sú s ním v rozpore. V tridsiatych rokoch 20. storočia sa ukázalo, že na to ešte nedozrel čas.

Československá zahraničná politika v 20. rokoch podcenila potenciálne najnebezpečnejšie revizionistické veľmoci – Nemecko a ZSSR. Robila si ilúzie, že Československo nie je ohrozené tak ako jeho severný sused – Poľsko, preto malo stačiť, že Nemecko neprovokovala a usilovala sa o korektné vzťahy so „slovan-ským Ruskom.“ Francúzsko sa v rokoch 1919 – 1924 snažilo vybudovať efektívny systém spojenectiev v tyle Nemecka, ale postupne sa presvedčilo, že britské spojenectvo a kooperácia so Stresemannovým Nemeckom má preň vyššiu hodnotu ako nesvorní malí spojenci v strednej Európe. Ministerstvá obrany a generálne štáby Francúzska, Malej dohody a Poľska v rokoch 1921 – 1926 síce cháпали nevyhnutnosť vojenskej spolupráce a nebezpečenstvo, že potenciálne konflikty sa môžu stať reálnou hrozbou, ale museli sa podriadiť stratégii a taktike ministrov zahraničných vecí, ktorí v nie jednom prípade odkladali závažné rozhodnutia,

⁶⁵ BAECHLER, C.: Gustave Stresemann (1878 – 1929). De l'impérialisme a la sécurité collective. Strasbourg 1996, p. 827-889.

⁶⁶ K československo-rakúskym vzťahom bližšie 5. kapitola práce DEJMEK, J.: Československo, jeho susedé a veľmoci ve XX. století (1918 – 1992). Praha 2002, s. 171-195.

nepocitovali potrebu precízne formulovať vlastné záväzky, urobiť v predstihu potrebné vojenské opatrenia a prípadne tak odstrašiť potenciálneho agresora.

FERENČUHOVÁ, B.: The Little Entente, Locarno and Security of Slovakia in Twenties

The First World War continued by several real conflicts that accompanied gradual reinforcement of the status quo set by the Versailles Peace Agreements. The episode of the occupation of the Slovakia's part by the Hungarian Red Army did not enable Czechoslovakia to underestimate the danger of the Hungarian revisionism. Habsburg restoration and attempts for Austria-Hungary renewal were considered identically serious threat in the Czechoslovak Republic. Indispensability to face these two potential dangers joined the Czechoslovak Republic, the Monarchy SHS and Romania together and helped them to form the Little Entente, the allies bloc of a regional security, which throughout the whole period between the wars fulfilled defence tasks – set at the beginning of twenties – efficiently. It significantly assured the security of Slovakia within the first Czechoslovak Republic. Without co-operation with other revisionist power Hungary could not liberate itself from the Little Entente encirclement and ceased to be a real threat for its neighbours. The Czechoslovak foreign policy in twenties underestimates potential of the most dangerous powers – Germany and the USSR. It deluded and deceive itself that Czechoslovakia is not in a such danger than its north neighbour – Poland, so it was supposed to be sufficient not to provoke Germany and tried to establish correct and proper relations with "the Slavonic" Russia. From 1919 to 1924 France made effort to build an efficient system of allies in the rear of Germany, but it gradually came to an opinion that British alliance and co-operation with Stresemann's Germany is of higher value for it than not concordant small allies in the central Europe. In 1921 – 1926 Ministries of Defence and General Staffs of France, the Little Entente and Poland on one hand understood the indispensability of military co-operation and danger, that potential conflicts could become a real threat, but on the other hand they had to subordinate to a strategy and tactic of foreign affairs ministers who in many cases postponed an momentous decisions and did not feel the need to formulate own commitments precisely and to carry out necessary military measures in advance, respectively to discourage potential aggressor.

Septembrová mobilizácia čs. armády 1938 s dôrazom na Slovensko

Miloslav ČAPLOVIČ

„...Poznal som podľa výslovnosti, že je to Slováč, a uvedomil som si, že Slováci majú povest' dobrých vojakov. Zdalo sa, že Česi posielajú do sudetského územia svoje najlepšie vojsko...“
[Sydney W. Morrell, 1938]

Celosvetová hospodárska kríza na prelome dvadsiatych a tridsiatych rokov 20. storočia spôsobila nielen výrazný pokles životnej úrovne obyvateľstva, ale tiež vytvorila živnú pôdu na uplatnenie demagogických a populistických vodcov s totalitnou ideológiou, akým bol napríklad Adolf Hitler v Nemecku. Tí zjednodušenou argumentáciou oslabovali dôveru obyvateľstva v demokraciu ako optimálny spoločenský model. Na medzinárodnej politickej scéne poslúžila hospodárska kríza aj ako dôvod a zámienka na expanziu revizionistických štátov, čo v konečnom dôsledku viedlo k prehodnoteniu systému organizovania európskej bezpečnosti. K tomu prispela aj skutočnosť, že sa na začiatku tridsiatych rokov 20. storočia nepodarilo vyriešiť základné problémy medzinárodného politického vývoja, čo dokumentoval neúspech svetovej konferencie o odzbrojení v Ženeve (1932 – 1933), praktický neúspech konferencie o nemeckých reparáciách v Lausanne roku 1932 a zostovanie vzťahov medzi svetovými veľmocami. Najmä neschopnosť Spoločnosti národov riešiť otázku agresie Japonska v Číne (okupácia Mandžuska) signalizovala, že sa organizáciu bezpečnosti malých štátov nepodarilo vyriešiť.

Niektorí československí politici už na prelome rokov 1932 – 1933, po neúspešnom priebehu svetovej konferencie o odzbrojení, sa domnievali, že sa začnú preteky v zbrojení, a tým vznikne hrozba novej vojny. Pri vypracovaní vojenských cieľov Československa v roku 1933 sa vychádzalo zo zásady, že „...my budeme pravdepodobne prvým vojenským cieľom nepriateľskej koalície, jednak svojím geografickým položením a tiež preto, aby sa zmocnila všetkých našich zdrojov...“¹ Vtedajší čs. minister zahraničných vecí Dr. Edvard Beneš už v roku

¹ HYNDRÁK, V.: K otázke vojenskej hodnoty čs. armády v druhej polovine tridsiatych let. In: *Historie a vojenství*, 13, 1964, č. 1, s. 92.

Pozri tiež BYSTRICKÝ, V. – DEÁK, L.: Európa na prelome. Diplomatické a politické vzťahy

1932, po svojom návrate z odzbrojovacej konferencie v Ženeve, vyslovil presvedčenie, že v blízkom období Európu čaká kríza a čs. armáda sa musí na ňu pripraviť.

Nastolením nacistickej moci v Nemecku roku 1933 sa obranyschopnosť Československa značne skomplikovala. Hlavnou príčinou bola intenzívna militarizácia Nemecka, sprevádzaná aj jeho zvýšenou aktivitou v zahraničnopolitickej oblasti, ktorá jednoznačne smerovala k rozpútaniu nového vojnového konfliktu v Európe. Okrem toho ďalšie zahraničnopolitické komplikácie priniesla nemecko-poľská zmluva o neútočení v roku 1934.²

* * *

Narastajúce vojenské ohrozenie republiky podnietilo tak v politických, ako aj v armádnych kruhoch početné diskusie o nevyhnutnosti prehodnotenia najdôležitejších otázok medzinárodnej bezpečnosti, organizácie armády a následne viedlo k pokusom o vypracovanie všestranného obranného plánu ČSR. Situácia si vyžadovala schváliť aj celý súbor zahranično-politických, vojensko-strategických, legislatívnych, branno-bezpečnostných a ekonomických opatrení. Najvyšší vojenský predstavitelia na Hlavnom štábe (ďalej aj HŠ) čs. armády dospeli vo svojich úvahách k presvedčeniu, že hlavným protivníkom bude nacistické Nemecko, ktoré sa pokúsi rýchlou ofenzívou, s využitím momentu prekvapenia, vyradiť Československo z boja skôr, než zmobilizujú a zasiahnu jeho spojenci. Hlavný štáb pod vedením nového náčelníka, armádneho generála Ludvíka Krejčího (od 30. 11. 1933 – pozn. M. Č.), prijal na jeseň 1934 ucelený strategický plán obrany republiky, ktorý predpokladal, že obrana Československa sa stane súčasťou európskej koalíčnej vojny, a že čs. branná moc bude nútená viesť 2 až 3 mesiace (do príchodu pomoci spojencov, t. j. Francúzska a štátov Malej dohody – Rumunska a Juhoslávie) izolovanú obranu proti prevahe hitlerovského Nemecka a horthyovského Maďarska, prípadne tiež Rakúska. Cieľom tohto plánu bolo zabezpečiť štátnu hranicu ešte pred samotnou mobilizáciou, zabrániť izolácii čs. jednotiek v českých krajinách a strategickou obranou, spojenou s ústupovým manévrom, zaistiť ich presun na Slovensko. Tým sa mal získať dostatočný čas na preskupenie vlastných vojsk a vytvoriť priestor na realizáciu spojeneckej pomoci, v rámci ktorej sa potom mala čs. armáda zapojiť do protiofenzívy. V tejto súvislosti bol

v rokoch 1932 – 1933. Bratislava : Pravda, 1974; BYSTRICKÝ, V.: Konferencia Stálej rady Malej dohody v Sinai 24. – 27. septembra 1933. In: Vojenská história, 3, 1999, č. 4, s. 96-105.

² Bližšie napríklad DEÁK, L.: Zápas o strednú Európu 1933 – 1938. Bratislava : Veda, 1986. Pozri tiež JANČÍK, D.: Třetí říše a rozklad Malé dohody. Hospodářství a diplomacie v Podunají v letech 1936 – 1939. Praha : Karolinum, 1999.

po dlhom politickom „boji“ v čs. parlamente koncom roka 1934 zrušený zákon o 14-mesačnej vojenskej prezenčnej službe a nový zákon stanovil jej dĺžku, s platnosťou od 1. októbra 1935, na 24 mesiacov a pre náhradnú zálohu 5 mesiacov.³ Ročný kontingent brancov sa uvedeným opatrením zvýšil o 70 000 mužov a po povolani náhradnej zálohy sa mohol zvýšiť o ďalších 7 000 mužov. To napokon umožňovalo zrušiť obmedzenia mierových počtov útvarov, ako aj predchádzajúce rámcovanie niektorých z nich.

Modifikácia strategického plánu vojenskej obrany ČSR si vyžadovala vysoké finančné náklady. A to nielen v súvislosti so zvyšovaním početného stavu čs. armády a rozsiahlym programom modernizácie jej výzbroje, ale aj s realizáciou plánu budovania súvislej línie stáleho opevnenia, pozdĺž takmer celej 4 120 km dlhej čs. štátnej hranice, z ktorej iba 201 km tvorilo hranicu so spojeneckým Rumunskom. Plán opevňovania ČSR, ktorý schválil náčelník HŠ generál Krejčí 20. marca 1935, vychádzal zo skúsenosti Francúzska pri výstavbe Maginotovej línie a jeho defenzívnej vojenskej doktríny. Tá predpokladala, že existencia stáleho a mohutného opevnenia zastaví útočníka, umožní uskutočniť mobilizáciu a prejsť do rozhodného protiútoku. Výstavba čs. stáleho opevnenia sa po počiatočných improvizáciách riadila postupne do roku 1938 tromi základnými opevňovacími programmi, ktoré potvrdil najvyšší riadiaci orgán pre problematiku opevňovania republiky – Rada pre opevňovanie a schválila československá vláda.⁴

Dňa 16. marca 1935 bola v Nemecku zavedená všeobecná branná povinnosť. Týmto aktom nacistické Nemecko oficiálne rozbilo záväzky mierovej zmluvy, týkajúce sa odzbrojenia, a už nič nestálo v ceste budovania silnej a modernej armády – Wehrmachtu. Nemecko okrem toho čoraz otvorenejšie ašpirovalo na územie ČSR, ktoré obývala takmer 3,5-miliónová nemecká menšina a po nástupe Adolfa Hitlera k moci využívalo tzv. piatu kolónu v ČSR na dosiahnutie cieľa

³ Zákon zo dňa 19. decembra 1934, č. 267 o dĺžke prezenčnej služby. In: Zbierka zákonov a nariadení RČS, 1934, s. 1037-1038.

⁴ Podrobnejšie o výstavbe stáleho opevnenia v Československu STEHLÍK, E.: Lexikon tvrzí československého opevnení z let 1935 – 1938. Edice pevnosti, sv. 2. Dvůr Králové nad Labem : FORTprint, 1992; RÁBONĚ, M. – SVOBODA, T. a kol.: Československá zeď. Stála opevnení z let 1935 – 1938. Dvůr Králové nad Labem : 1993; VONDROVSKÝ, I.: Opevnení z let 1936 – 1938 na Slovensku. Edice pevnosti, sv. 3. Dvůr Králové nad Labem : FORTprint, 1993; ARON, L. a kol.: Československé opevnení 1935 – 1938 (2. opravené vydání). Náchod : FORTprint, 1998; DENKSCHRIFT. Pamětní spis o česko-slovenském stálem opevnení. (Odborný komentár Eduard Stehlík). Edice pevnosti, sv. 16. Dvůr Králové nad Labem : FORTprint, 2000; STEHLÍK, E. a kol.: Lexikon těžkých objektů československého opevnení z let 1935 – 1938. Edice pevnosti, sv. 18. Dvůr Králové nad Labem : FORTprint, 2001.

Heim ins Reich – pripojenia Nemcami obývaného pohraničia k Nemecku.⁵ Maďarsko sa neustále usilovalo o revíziu čs. hraníc a obnovenie veľkého Uhorska a Poľsko si robilo územné nároky na Těšínsko a niektoré severné časti územia Slovenska. Rakúsko, ktoré zápasilo s vnútropolitickými problémami, uzavrelo s Nemeckom 11. júla 1936 dohodu o vzájomných vzťahoch. Podľa nej sa mala rakúska politika „riadiť zásadou, že Rakúsko sa pokladá za nemecký štát“.

Československá zahraničná politika sa voči tomuto nezávideniahodnému geopolitickému postaveniu republiky pokúsila čeliť uzatvorením *československo-sovietskej zmluvy o vzájomnej pomoci* 16. mája 1935, ktorá v podstate nadviazala na obdobnú zmluvu medzi Francúzskom a ZSSR z toho istého roku.⁶ Táto zmluva dopĺňala už staršie československo-francúzske spojenecké záväzky z rokov 1924 – 1925 a stala sa jedným zo zmluvných pilierov zahranično-politického zabezpečenia ČSR voči agresii zo strany Nemecka. Československo svojou účasťou v tomto tripartitnom spojeneckom systéme získalo v danej medzinárodnej konštelácii také záruky na obranu svojej bezpečnosti, aké nemal žiaden iný malý štát v Európe.⁷

Za mimoriadne významný krok považovala čs. vláda i široká verejnosť prijatie *Zákona o obrane štátu*, ktoré schválilo Národné zhromaždenie (ďalej NZ) 13. mája 1936.⁸ Predkladatelia tohto zákona vychádzali z presvedčenia, že spoľahlivá obrana ČSR nespočíva len v dokonalej vojenskej stratégii, ale aj v celkovej politickej, ekonomickej a spoločenskej pripravenosti krajiny a všetkého jej oby-

⁵ Bližšie RICHTER, K.: Formování a nástup sudetoněmeckého separatismu. In: *Historie a vojenství*, 37, 1988, č. 4, s. 98-116; RICHTER, K.: Sudetoněmecký separatismus v úloze páte kolony hitlerovského Německa. In: *Tamže*, č. 5, s. 50-70.

⁶ Bližšie DEJMEK, J.: K československo-sovětským politickým vztahům ve druhé polovině třicátých let. (Kritické úvahy nad monografiemi Ivana Pfaffa a Igora Lukeše). In: *Český časopis historický*, 97, 1999, č. 1, s. 80-106. Porovnaj PFAFF, I.: *Sovětská zrada*. Praha : BEA, 1993; LUKEŠ, I.: Přál si Stalin válku v roce 1938? Nový pohled na sovětská chování během květnové a zářijové krize. In: *Historie a vojenství*, 43, 1994, č. 2, s. 45-69.

⁷ K čs. zahraničnej politike v medzivojnovom období podrobnejšie KLIMEK, A. – KUBŮ, E.: *Československá zahraniční politika 1918 – 1938. Kapitoly z dějin mezinárodních vztahů*. Praha : ISE, 1995; DEJMEK, J.: *Československo, jeho sousedé a velmoci ve XX. století (1918 až 1992)*. Vybrané kapitoly z dějin Československé zahraniční politiky. Praha : CEP, 2002.

⁸ *Zákon zo dňa 13. mája 1936, č. 131 o obrane štátu*. In: *Zbierka zákonov a nariadení RČS*, 1936, s. 479-541.

Pozri tiež *Zákon zo dňa 29. mája 1936, č. 142 o pôžičke na obranu štátu*. In: *Zbierka zákonov a nariadení RČS*, 1936, s. 555; VOREL, J.: *Zákon o obraně štátu*. Zákon č. 131/1936 s prováděcími nařízenými. Praha : ČIN, 1936; VANÍČEK, F.: *Vládní nařízení k zákonu o obraně štátu*. Brno : 1937; KRIVÁ, A.: *Stanovisko najplyvnejších politických síl na Slovensku k zákonu na obranu republiky z roku 1936*. In: *Z vojenskej histórie Slovenska 1918 – 1948*. Zborník vedeckých štúdií. (Zostavil Ján Korček). Trenčín : 1994, s. 35-58; SPÁČIL, L.: *Systém vrcholového řízení obrany Československa v zákoně o obraně č. 131 z roku 1936*. In: *Vojenské rozhledy*, 6 (38), 1997, č. 2, s. 143-148.

vateľstva. Na podnet Hlavného štábu bola ochrana čs. štátnej hranice posilnená jednotkami Stráže obrany štátu (SOŠ), ktorých zriadenie bolo uzákonené vládnym nariadením z 23. októbra 1936.⁹ Súbor legislatívnych opatrení branno-bezpečnostného charakteru završoval *Zákon o brannej výchove* z 1. júla 1937, ktorým sa mohla začať plnohodnotne rozvíjať i úzka spolupráca vojenskej správy s obyvateľstvom na poli brannej výchovy (mravnej, náučnej a telesnej) a v rámci nej aj výcvik v pomocných a ochranných službách, osobitne výcvik v civilnej protiletectkej ochrane (CPO).¹⁰

Reorganizácia 1933 – 1938

Najprenikavejším zásahom do mierovej i vojnovej štruktúry čs. brannej moci od jej unifikácie bola jej niekoľkoročná organizačná prestavba, ktorá sa začala na jar 1935. Prvý návrh rozsahu plánovaných organizačných zmien v čs. armáde, s presným harmonogramom ich uskutočnenia, vypracoval kolektív operačnej skupiny 3. operačného oddelenia HŠ, pod vedením majora gšt. Josefa Fetku. Začiatkom roku 1933 predložil nový prednosta 3. operačného oddelenia HŠ plukovník gšt. Sergej Ingr návrh Fetkovej skupiny priamo vtedajšiemu náčelníkovi HŠ armádnemu generálovi Janovi Syrovému, ktorý oň prejavil záujem a nariadil jeho prepracovanie. Výsledkom bol dokument – interná smernica *Armáda v poli*, podpísaný generálom Syrovým 9. mája 1933, ktorého schválené zásady príslušníci HŠ v nasledujúcich mesiacoch detailne rozpracovali. V novembri 1933 napokon vznikol obsiahly materiál podrobne popisujúci budúcu organizáciu čs. armády.¹¹ Jeho cieľom bolo zásadné skvalitnenie armádnej organizačnej štruktúry, v záujme čo najdokonalejšieho prispôsobenia organizácie mierovej armády organizácii armády vojnovej, čo malo v konečnom dôsledku urýchliť prechod čs. brannej moci na vojnový stav.

⁹ Podrobnejšie o činnosti a jednotkách SOŠ HOLUB, O.: Organizace a příprava Stráže obrany státu k bojové činnosti při zajištění státní hranice v letech 1936 – 1939. In: Historie a vojenství, 40, 1991, č. 3, s. 18-39; SPEYCHAL, R. a kol.: Stráž obrany státu. Historie, Uniformy, Materiály, insignie... Praha : MV&H, 2002.

¹⁰ *Zákon zo dňa 1. júla 1937, č. 184 o brannej výchove*. In: Zbierka zákonov a nariadení RČS, 1937, s. 811-832; Zákon o brannej výchove s hlavnými prováděcími předpisy. Praha : 1938.

Podrobnejšie o činnosti branných organizácií a o brannej výchove v medzivojnovom Československu SANDER, R.: Všeobecná branná výchova v buržoazné demokratickém Československu. In: Historie a vojenství, 35, 1986, č. 3, s. 43-67; ČAPLOVIČ, M.: Branné organizácie v Československu 1918 – 1939. (So zreteľom na Slovensko). Bratislava : MO SR, 2001.

¹¹ Pozri ŠRÁMEK, P.: Reorganizace československé armády z roku 1933. In: Armády – technika – militária (ATM), 2003, č. 6, s. 38-39.

Prvým závažným krokom, ktorým sa uvedená smernica realizovala v praxi, bolo zavedenie novej vojnovnej organizácie čs. armády, ktorej sa mala postupne prispôbiť aj mierová armáda. Od 15. mája 1935 vstúpila do platnosti nová organizácia vojnovnej armády, ktorá bola v zásade rozdelená na dve časti: tzv. armádu kryciu, postavenú ešte pred vyhlásením mobilizácie, s úlohou zabezpečiť štátnu hranicu a vlastný priebeh mobilizácie, a tzv. armádu manévrovaciu, postavenú až za mobilizácie. V prípade mobilizácie, alebo vojnového konfliktu, sa predpokladalo, že čs. vojnová armáda bude disponovať 23 divíziami, 15 hraničnými oblasťami na stupni divízie, 4 jazdeckými brigádami, 6 leteckými plukmi – teda celkom 42 zväzkami. Podľa plánovaných počtov mala mať vojnová čs. armáda k dispozícii 2 260 diel, 505 tankov a 799 lietadiel.¹²

Nasledovala decentralizácia správnej a územnej pôsobnosti zemských vojenských veliteľstiev na veliteľstvá zborov, ktoré vznikli k 15. októbru 1935, zatiaľ len ako taktické veliteľstvá, s veliteľskou pôsobnosťou nad niektorými divíziami a samostatnými brigádami. Zriadenie zborov potvrdil rozkaz prezidenta republiky z 29. apríla 1936 a zmenu správnej a oblastnej pôsobnosti riešili zákony č. 320 a č. 321 z druhej polovice decembra 1936. Zbory tvoriace stupeň medzi samostatnou armádou a divíziami umožňovali pružnejšie reagovať na vývoj bojovej situácie a zlepšovali systém organizácie velenia. V plnom rozsahu pôsobnosti boli aktivované k 1. januáru 1937, keď sa na ne preniesla všetka správna a oblastná pôsobnosť ZVV a o niečo neskôr tiež časť správnej pôsobnosti divízyoných veliteľstiev.

Územie republiky bolo rozdelené na sedem zborových oblastí na čele s veliteľstvami zborov. Štyri zemské vojenské veliteľstvá (v Prahe, Brne, Bratislave a Košiciach) zostali naďalej zachované ako veliteľstvá armád č. I – IV v prípade vyhlásenia mobilizácie, resp. vojnového stavu. Veliteľstvá zborov boli po stránke správnej a oblastnej podriadené priamo MNO, a po veliteľskej príslušnému ZVV. Časť územia Slovenska, tvoriaca zemský vojenský obvod so sídlom ZVV v Bratislave, bola rozdelená na dve zborové oblasti. Severozápadná časť patrila do pôsobnosti V. zboru so sídlom veliteľstva v Trenčíne a juhozápadná časť tvorila oblasť VII. zboru, s veliteľstvom najskôr v Turčianskom Sv. Martine, od 22. septembra 1936 v Bratislave a napokon od 1. septembra 1938 v Banskej Bystrici. Východné Slovensko, ktoré spolu s Podkarpatskou Rusou prináležalo do košického zemského vojenského obvodu, bolo totožné so VI. zborovou oblasťou. Veliteľstvo VI. zboru sa nachádzalo v Košiciach.

¹² ŠRÁMEK, P.: Československá armáda v roce 1938. Brno – Náchod : Nákladem Společnosti přátel čs. opevnění, 1996, s. 11; ŠRÁMEK, ref 10, s. 39.

V súvislosti so zavedením zborovej organizácie čs. brannej moci sa 1. októbra 1936 opäť reorganizovali útvary zbraní a k 1. januáru 1937 aj orgány služieb. Konkrétne sa napríklad reorganizácia vo vojenskom letectve prejavila v tom, že HŠ v októbri 1936 schválil novú mierovú organizáciu leteckých plukov, na základe ktorej sa mal počet letiek zvýšiť z 39 na 55. Završením zborovej organizácie sa stala reorganizácia systému divízií (vrátane štyroch rýchlych divízií), s ukončením k 1. januáru 1938. Tento krok viedol k presunutiu ich správnej pôsobnosti na veliteľstvá zborov a zjednoteniu ich organizačnej štruktúry zo štvorplukových na trojplukové, čo umožňovalo nielen operatívnejšie nasadenie, ale aj zvýšenie ich počtu z dovtedajších 12 na 17 divízií.¹³

V druhej polovici tridsiatych rokov 20. storočia sa vojenský význam Slovenska zásadne zmenil. Dovtedy sa s jeho územím počítalo predovšetkým ako nástupiskom pre ofenzívne akcie proti Maďarsku, spoločne s rumunskou a juhoslovanskou armádou v rámci Malej Dohody. Potom, ako sa hlavným protivníkom Československa stalo nacistické Nemecko, dospelo velenie čs. armády k záveru, že v prípade nemeckého útoku bude dlhodobjšia obrana možná až v priestore Českomoravskej vrchoviny, alebo skôr na moravsko-slovenskej krajinskej hranici. Slovensku tak v nástupových (operačných) plánoch pripadla nezastupiteľná úloha – vytvoriť zázemie pre armádu ustupujúcu pod tlakom silnejšieho protivníka. Na jeho teritórium mali byť evakuované všetky dôležité štátne úrady (prezident, vláda, parlament), najdôležitejšia hospodárska výroba (hlavne zbrojná), náhradné vojenské telesá a pod. V podrobných evakuačných plánoch sa počítalo s presunom bojaschopného mužstva, koní, motorových vozidiel, dobytká, obilia a ďalších potravinárskych komodít z českých krajín.¹⁴

Dňa 15. februára 1936 vstúpil do platnosti nástupový plán IV (vypracovaný v 3. operačnom oddelení HŠ na jeseň 1935 – pozn. M. Č.), v ktorom sa prejavili zásadné organizačné zmeny realizované v čs. brannej moci. Tento plán vychádzal z predpokladu, že hlavné sily čs. armády sa sústredia na odrazenie útoku Nemecka, pričom proti Maďarsku mali byť vyčlenené iba tri divízie. Ďalšie skvalitnenie priniesol nástupový plán V platný na obdobie od 15. februára 1937 do 15. februára 1938. Napriek tomu, že v oblasti vedenia bojovej činnosti

¹³ Bližšie MINAŘÍK, P.: Reorganizace armády ve 2. polovině 30. let a vytvoření operační sestavy vojsk po vyhlášení mobilizace. In: Mezníky Československé státnosti a armáda. Brno : Vojenská akademie, 1999, (osobitne 1. časť: *Reorganizace struktury válečné a mírové armády v letech 1933 až 1938*, s. 65-70).

¹⁴ MINAŘÍK, P. – ŠRÁMEK, P.: Představy velení československé armády o obraně Slovenska za mnichovské krize na podzim 1938. In: Vojenská historie, 2, 1998, č. 3, s. 77.

žiadne zásadné zmeny neprinášal, reflektoval postupujúcu reorganizáciu armády.¹⁵

Na základe uvedeného možno konštatovať, že obranná koncepcia Československa sa od druhej polovice tridsiatych rokov 20. storočia zamerala predovšetkým na efektívnu obranu voči nacistickému Nemecku. Vychádzala z predpokladu tzv. aktívnej strategickkej obrany, ktorá mala byť schopná odolávať nemeckej prevahe bez pomoci spojencov niekoľko týždňov. Pri uplatnení dobového operačno-strategického hľadiska, podľa ktorého na efektívne zabezpečenie a obranu štátnej hranice je na každých 10 km potrebná jedna divízia, čs. armádne velenie potrebovalo mať minimálne k dispozícii 200 divízií. Reálne ich však po zmobilizovaní mohlo postaviť len okolo 40, teda iba pätinu. Aj z tohto dôvodu najvyššie čs. vojenské kruhy vždy uvažovali o obrane ČSR iba v rámci koalíčnej vojny a opatrenia čs. zahraničnej politiky smerovali k čo najefektívnejšiemu zabezpečeniu obransychopnosti štátu. Počítalo sa s rýchlym zapojením spojeneckého Francúzska do vojnového konfliktu, účinnou podporou Veľkej Británie, vojenskou a materiálnou (leteckou) pomocou ZSSR. So zapojením štátov Malej dohody (Rumunska a Juhoslávie) sa dalo rátať len v prípade samostatného vojenského útoku Maďarska. Ani jeden z nástupových (operačných) plánov, vypracovaných čs. vojenskými stratégmi, nerátal s možnosťou, že by sa ČSR dokázala voči hlavnému protivníkovi, nacistickému Nemecku, účinne sama ubrániť.¹⁶

Osudový rok 1938 a jeho vojensko-politické dôsledky

Jubilejný, dvadsiaty, rok existencie medzivojnového Československa priniesol ďalšie zhoršenie jeho medzinárodného postavenia. Už od jeho prvých dní začala tretia ríša završovať svoj dlhodobý a dôkladne pripravovaný nápor na strednú Európu. Začiatkom februára 1938 vodca nacistického Nemecka Adolf Hitler osobne prevzal jednotné velenie nad nemeckou brannou mocou (Oberkommando der Wehrmacht – OKW). Okrem myšlienky bleskového úderu na Československo však rozvíjal aj alternatívu stupňujúceho sa vyhrcovania situácie. V obidvoch prípadoch však počítal s využitím nemeckej menšiny žijúcej

¹⁵ Pozri NESVADBA, F.: Proč nezahýměla děla. Praha : Naše vojsko, 1986, s. 127-129; POKORNÁ, A. – HOFMAN, P. – STEHLÍK, E.: Československá armáda 1918 – 1938. Praha : Impuls 1991, s. 57.

¹⁶ Podrobnejšie ANGER, J.: Některé vojensko-politické aspekty obrany Československa v druhej polovine 30. let. In: Historický časopis, 36, 1988, č. 3, s. 411-420; BYSTRICKÝ, V.: Zahraničnopolitické aspekty obrany Česko-Slovenska. In: Vojenské a geopolitické súvislosti vývoja Slovenska v rokoch 1918 – 1945. Trenčín : 1992, s. 60-76.

v ČSR. Dňa 20. februára 1938 dal Hitler v svojom prejave v Ríšskom sneme verejnosti jasne na vedomie, že je výsostným právom Nemecka „ochraňovať“ nemecké menšiny za hranicami ríše a mieni tak urobiť aj za cenu použitia vojenskej sily. Najbližším cieľom nacistickej expanzie sa malo stať Rakúsko a Československo.¹⁷

K 1. januáru 1938, keď sa teoreticky skončila reorganizácia čs. armády, jej mierová štruktúra pozostávala zo 4 zemských vojenských veliteľstiev, 7 veliteľstiev zborov, 17 divízií, 4 rýchlych divízií, 55 letiek vojenského letectva a ďalších útvarov zbraní a orgánov služieb.¹⁸ Od 15. februára 1938 sa pre čs. brannú moc začalo nové mobilizačné obdobie 1938/1939. Vstúpila doň s novým nástupným plánom VI. (vypracovaný v roku 1937 – pozn. M. Č.), ktorý v prípade vyhlásenia mobilizácie počítal so zdvojením počtu vyšších veliteľstiev – zborov a divízií. Podľa tohto plánu vojnová organizácia čs. brannej moci počítala so sfornovaním polnej armády. Dve tretiny vojenských síl sa mali sústrediť na odrazenie nemeckého útoku, a to na základe predpokladu, že čs. armáda bude nútená asi dva mesiace bojovať proti presile nemeckého Wehrmachtu izolovane. V prípade vojny sa predpokladala húževnatá obrana českých krajín v priestore pohraničných hôr a na línii stáleho opevnenia. Pod tlakom nepriateľa mali armádne jednotky ustupovať na východ, bez toho, aby došlo k obklúčeniu, resp. zničeniu, ich väčších častí. Ak by nepriateľ prelomil čs. obranu a nepodarilo by sa ho zastaviť ani na línii rieky Vltavy, mala sa obrana stabilizovať na Českomoravskej vrchovine. V kritickej situácii bolo podľa tohto plánu možné ustúpiť až na moravsko-slovenskú hranicu, kde s využitím vhodných geografických podmienok sa mala

¹⁷ K všeobecnej vnútro politickej a zahraničnopolitickej charakteristike ČSR a jej armády v období od januára do konca septembra 1938 pozri HYNDRÁK, V.: Československá armáda v roce 1938. Praha : MNO, 1968; KRÁL, V.: Plán zet. Praha : Naše vojsko – ČSPB, 1973; DOUDĚRA, K.: Jak se rozhoupával zrady zvon. Praha : Novinář, 1983; KVAČEK, R. – CHALUPA, A. – HEYDUK, M.: Československý rok 1938. Praha : Panorama, 1988; OLIVOVÁ, V.: Zápas o Československo 1938. Říjen 1937 – Zář 1938. (Knižnice společnosti E. Beneše, 2. vydání). Praha : H & H, 1996; ŠRÁMEK, ref 12, s. 13-51; ŠTEMBERA, M.: Předmnichovská armáda a památný rok 1938. In: Vojenské rozhledy, 7 (39), 1998, č. 3, s. 141-146; KLÍMEK, A.: Velké dějiny zemí koruny České, svazek XIV. 1929 – 1938. Praha – Litomyšl : Paseka, 2002 (osobitne hlava šiesta: *Vyostření česko-německých vztahů*, s. 482-560., hlava siedma: *Poslední zápas*, s. 561-670); KÁRNÍK, Z.: České země v čte první republiky (1918 – 1938). Díl třetí, O přežití a život (1936 – 1938). Praha : Libri, 2003 (osobitne 2. část: *Zápas o přežití – Na cestě k Mnichovu. Epilog /břez – říjen 1938/*, s. 446-635).

¹⁸ Porovnaj ŠRÁMEK, P. a kol.: Když zemřít tak čestně. Československá armáda v září 1938. Brno, Nákladem Společnosti přátel čs. opevnění 1998, s. 18.

opätovne skoncentrovať súvislá obrana.¹⁹ Napokon vojenská okupácia Rakúska 12. marca 1938 a jeho následné pripojenie k nemeckej ríši (tzv. anšlus)²⁰ od základu zmenila celú československú vojenskostrategickú koncepciu. Nástupový plán VI sa stal v týchto podmienkach nepoužiteľný, a preto bol novej situácii narýchlo prispôsobený, ako nástupový plán VIa, ktorý s úpravami vstúpil do platnosti 1. apríla 1938. Dĺžka ohrozenej štátnej hranice sa zväčšila o 558 km otvoreného terénu, bez väčších prírodných prekážok. Kruh potenciálnych protivníkov okolo ČSR sa pomaly uzavrel.

V dôsledku tohto vývoja vydal náčelník HŠ generál Krejčí v priebehu 15. – 17. marca 1938 viacero nariadení, ktoré mali viesť k okamžitému zabezpečeniu hranice s bývalým Rakúskom a zvýšeniu pripravenosti vojenských jednotiek i na hranici s Nemeckom. Realizované veliteľské cvičenie „Zima a jar 1938“, ktoré malo preveriť bojaschopnosť čs. armády, bolo 17. marca 1938 predčasne ukončené a zároveň boli zrušené i všetky terénne cvičenia vyšších jednotiek (zborov a divízií).²¹ Dňa 6. apríla 1938 náčelník HŠ Krejčí podpísal výnos o spravodajskej a veliteľskej pohotovosti. Jeho cieľom bolo odstránenie zistených zásadných nedostatkov, ktoré sa, v rámci obranných opatrení čs. armády, v oboch týchto oblastiach prejavili v čase anšlusu Rakúska nacistickým Nemeckom.²²

Skutočný mierový početný stav čs. armády dosiahol v marci 1938 208 455 mužov, z ktorých bolo 139 generálov, 12 917 dôstojníkov, 8 399 rotmajstrov, 7 000 ďalejslúžiacich poddôstojníkov a 180 000 vojakov prezenčnej služby. V reálnych číslach to znamenalo o 23 198 menej, ako stanovovali predpísané mierové počty, platné od polovice tridsiatych rokov 20. storočia.²³ Napriek zvýšeniu počtu dôstojníkov slovenskej národnosti v činnnej službe v druhej dekáde existencie prvej republiky, ich počet ešte v roku 1938 predstavoval stále len 3,4 % zo všetkých dôstojníkov a generálov čs. brannej moci.²⁴

¹⁹ ANGER, J. – PECH, P.: Plány použítí buržoazní čs. armády v letech 1918 – 1938 (III). In: Historie a vojenství, 34, 1985, č. 6, s. 74-75; ŠRÁMEK, ref 18, s. 20.

²⁰ Podrobnejšie LENNHOFF, E.: Posledních 5 hodin Rakouska. Praha : Sfinx – B. Janda, 1938.

²¹ POKORNÁ, ref 15, s. 63.

²² Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv (ďalej VÚA – VHA) Praha, f. MNO – HŠ 1. organizačné oddelenie 1919 – 1939, šk. 225, 1938, sign. 1 3/1.

²³ Porovnaj ŠRÁMEK, ref 12, s. 64 (Príloha č. 14).

²⁴ Z celkového mierového počtového stavu 12 792 dôstojníkov a generálov čs. armády v septembri 1938 bolo iba 436 slovenskej národnosti: 1 divízny generál (Rudolf Viest), 5 podplukovníci (z toho 3 gšt. – Ľudovít Šimko, Ferdinand Čatloš a Augustín Malár), 11 majorov (1 gšt. – Štefan Jurech), 61 štábných kapitánov (5 gšt.), 46 kapitánov (3 gšt.), 57 nadporučíkov, 171 poručíkov a 85 poručíkov vyradených z Vojenskej akadémie v Hraniciach 14. augusta 1938. Pozri tiež tabuľku *Prehľad dôstojníckeho zboru mierovej čs. armády v septembri 1938.*

Sudetonemecká strana (ďalej aj SdP), vedená Konrádom Henleinom a Karлом Hermannom Frankom, sa začiatkom roka 1938 stala de facto politickým hegemonom v pohraničných oblastiach v západnej polovici republiky. Jej politickí predstavitelia postupne vyhrcovali nátlakovú psychózu nielen proti českému, ale aj inak zmýšľajúcemu nemeckému obyvateľstvu, ktorá nakoniec prerástla do teroru a násilných činov. Na zjazde SdP, konanom 23. – 24. apríla 1938 v Karlových Varoch, predostrel jej vodca Helein osembodový autonomistický program sudetských Nemcov, v ktorom okrem iného žiadal vytvorenie uzatvoreného nemeckého územia v českom pohraničí, ďalej jeho úplnú samosprávu, uznanie nemeckej národnej skupiny v ČSR za právnickú osobu a slobodu hlásania „nemeckého svetového názoru“, t. j. nacizmu. Vtedajšia československá vláda, na čele s ministerským predsedom Dr. Milanom Hodžom, tieto požiadavky odmietla a pokúšala sa rokovať s predstaviteľmi strany o návrhu národnostného štatútu, ktorý pripravovala od marca 1938. Rokovania o možnej kompromisnej dohode však Henlein a Frank, podľa inštrukcií Adolfa Hitlera ktoré im dal pri ich návšteve v Berlíne 28. marca 1938, odmietali a svoj súhlas podmieňovali kladením pre čs. vládu neprijateľných požiadaviek, čím cieľavedome smerovali k rozbitiu ČSR.

Na prelome apríla a mája 1938 počet správ z rôznych skrytých i otvorených zdrojov, ktoré dokumentovali pohyb nemeckých vojsk v čs. pohraničí (Sasku, južnom Sliezsku a severnom Rakúsku), ako aj hlásení o narušovaní čs. vzdušného priestoru a bojovej pohotovosti nemeckých oddielov SS a SA, začal narastať. Napriek tomu, že ani v samotnom 2. spravodajskom oddelení HŠ nepanovala v otázke hodnovernosti týchto správ jednota, išlo o údaje natoľko závažné, že ich nebolo možné ignorovať.²⁵ To všetko v konečnom dôsledku prinútilo Hodžovu vládu, aby na žiadosť velenia čs. armády požiadala prezidenta Dr. Edvarda Beneša povolať do zbrane jeden ročník I. zálohy, ako aj príslušníkov špeciálnych a technických jednotiek. Povolanie záložníkov do zbrane v noci z 20. na 21. mája 1938 prebehlo hladko, podľa improvizovaného nástupového plánu VIa, ktorý reflektoval už vojenskú okupáciu Rakúska. Vo večerných hodinách 23. mája 1938 zaujala čs. armáda takmer celú zostavu ostrahy čs. hraníc a jej početný stav vzrástol z približne 208 tisíc v marci 1938 na 371 tisíc mužov. Medzi ďalšie vo-

²⁵ Podrobnejšie KOKOŠKA, S.: Československé vojenské zpravodajství v roce 1938. In: *Mezinyky Československé státnosti a armáda*. Brno : Vojenská akademie, 1999, s. 97-103. Pozri tiež PACNER, K.: *Československo ve zvláštních službách. Pohledy do historie československých výzvědných služeb 1914 – 1989*. Díl I. 1914 – 1939. Praha : Themis, 2002 (osobitne 5 kapitola: 1933 – 1939: *Kruhová obrana*, s. 311-520).

jenuské opatrenia patrilo tiež úplné uzavretie hraníc republiky a uvedenie letectva a obrany proti lietadlám (OPL) do stavu bojovej pohotovosti. V československej spoločnosti bol tento krok najvyšších politických a vojenských predstaviteľov prijatý jednoznačne pozitívne a v zahraničí si ČSR vyslúžila prinajmenšom rešpekt a uznanie. V podstate išlo o vôbec prvý akt prezentácie sily, s ktorým sa nemecký nacizmus stretol.²⁶

Československá májová kríza, bez ohľadu na jej pôvodcu, poslúžila Hitlerovi ako zámienka na urýchlené rozhodnutie vojensky rozbiť ČSR. Dňa 30. mája 1938 odoslal náčelník Najvyššieho veliteľstva nemeckej brannej moci, generálporučík Wilhelm Keitel, veliteľstvám pozemného vojska, letectva a námorníctva nové znenie smernice na vojnu na dvoch frontoch, s hlavným dôrazom na juhovýchod, pod označením „Fall Grün“ (Zelený plán). V sprievodnom texte Hitlerom podpísanej smernice sa uvádzalo, že jej vykonanie sa musí uskutočniť do 1. októbra 1938. S týmto zámerom zoznámil Hitler osobitne svoju generalitu 30. mája na konferencii v Jüterbogu neďaleko Berlína.²⁷ V nasledujúcich mesiacoch Nemecko rozpútalo dôslednú protičeskoslovenskú kampaň s poukazovaním na ťažké postavenie nemeckej menšiny v ČSR a pred svetom sa usilovalo prezentovať Československo ako štát, ktorý chce rozpútať novú vojnu v Európe. Napriek tomu, že dôsledky „májovej čiastočnej mobilizácie“ boli prinajmenšom sporné, velenie čs. armády získalo neoceniteľné poznatky a skúsenosti, ktoré využilo na odstránenie väčšiny zistených nedostatkov, prehĺbenie celkovej pripravenosti jednotiek čs. armády a skvalitnenie celého systému organizácie obrany štátu.

Dňa 15. júla 1938 vstúpil do platnosti nástupový plán VII. Vychádzalo sa v ňom z predpokladu, že nemecká armáda sa pokúsi zbiehavými údermi zo Sliezska a Rakúska prefať Československo v priestore Moravy, s cieľom rozdeliť brániacu sa čs. armádu na dve časti. Podľa tohto plánu mali obranné postavenia v západných Čechách slúžiť len na krytie mobilizácie a nástupu armády. Dlhodobejší odpor mohla zmobilizovaná čs. armáda reálne klásť až v priestore Českomoravskej vrchoviny, aj to iba za predpokladu udržania oboch krídel obrany pred tlakom zo severu i juhu. V tom čase bola obrana reálna už len na dvoch čiarach.

²⁶ Bližšie napríklad LUKEŠ, I.: Mimořádná vojenská opatření v květnu 1938: nová interpretace. In: Historie a vojenství, 44, 1995, č. 5, s. 79-97; KVAČEK, R.: Květnová mobilizace. 1938 – osudové osmičky. In: Reflex, 1998, č. 21, s. 76-78.

²⁷ ABSOLON, R.: Die Wehrmacht im Dritten Reich. Band IV: 5 Februar 1938 bis 31. August 1939. Boppard am Rhein 1979, s. 363. Podrobnejšie VACHEK, E.: Německá válka I. Hitlerovo tažení proti Československu. Praha : V. Neubert a synové, 1946 (osobitne 6. kapitola: *Od 21. května po Mnichov*, s. 229-297); JOHN, M.: Září 1938. I. díl: Přípravy nacistického Německa na přepadení Československa v roce 1938. Brno : Bonus A, 1997.

Bud' na Českomoravskej vrchovine, za predpokladu, že sa podarí odraziť útok od Viedne, alebo na moravsko-slovenskej hranici, pokiaľ sa útok nepodarí od Viedne odraziť.²⁸

Možno si položiť otázku ako na aktivity čs. politických a vojenských činiteľov v súvislosti s prípravou republiky na obranu reagovali občania východnej polovice štátu, osobitne na Slovensku. V druhej polovici tridsiatych rokov 20. storočia možno zaznamenať viacero príkladov, keď obyvatelia Slovenska prejavili najavo svoju náklonnosť k armáde a jej prostredníctvom i myšlienke vojenskej záštity republiky. Jednou z príležitostí, keď sa armáda a jej vnútorný život dostávali zvlášť výrazne do povedomia slovenskej verejnosti boli manévry, ktoré sa konali na území Slovenska. Usudzujúc podľa ohlasov tlače, a to nielen provládne zameraných, demonštrovanie bojového umenia čs. armády sa na Slovensku stretlo s veľmi priaznivou odozvou v širokých vrstvách obyvateľstva. Historické fakty nesporne potvrdzujú, že na Slovensku na sklonku tridsiatych rokov 20. storočia nielen všetky koalíčné politické strany (agrári, sociálni demokrati, národní socialisti a i.), ale aj prevažná väčšina opozičných politických strán (HSLS, KSČ, SNS a i.), s výnimkou nepatrného počtu radikalistických jednotlivcov v autonomistických stranách a v nacionalistických prúdoch a zoskupeniach národnostných menšín (predovšetkým v Zjednotenej maďarskej strane), deklarovali svoje odhodlanie brániť spoločný štát pred expanziou.²⁹ Rovnako prevažná väčšina slovenskej pospolitosti, úmerne so zvyšujúcou sa hrozbou agresie, prejavovala ochotu podieľať sa na akciách v prospech obrany republiky. Osobitným príkladom bolo organizovanie celoštátnej zbierky na fond obrany republiky, ktoré vyvrcholilo v letných mesiacoch roku 1938 aj na Slovensku. Myšlienka, ktorá sa zrodila na jar 1938, približne v čase realizácie májových vojenských opatrení, sa stretla u obyvateľstva s mimoriadnym ohlasom. Celkový výnos zbierky v celorepublikovom rámci predstavoval do júla 1938 vyše 490 miliónov korún. Nepodarilo sa síce vyčíslieť presný podiel Slovenska na tejto sume, ale aj zachované údaje poskytujú dôkaz, že išlo o vysokú finančnú čiastku. Na fond prispeli jednotlivci,

²⁸ ŠRÁMEK, ref 18, s. 20-21.

²⁹ HRONSKÝ, M. – KRIVÁ, A. – ČAPLOVIČ, M.: Vojenské dejiny Slovenska 1914 – 1939, IV. zväzok. Bratislava : MO SR, 1996, s. 200-201. Pozri tiež KRIVÁ, A.: Miesto Slovenska a jeho politickej reprezentácie pri príprave obrany republiky. In: Slovensko v politickom systéme Československa. (Zostavil Valerián Bystrický). Bratislava : SNR – HÚ SAV, 1992, s. 72-80; KRIVÁ, A.: Slovensko a zahraničnopolitické postavenie ČSR koncom tridsiatych rokov. In: Armáda v dejinách Slovenska, I. časť. Bratislava : SZPB – OVDS, 1993, s. 83-98; BYSTRICKÝ, V.: Zahraničnopolitické koncepcie politických strán na Slovensku koncom tridsiatych rokov 20. storočia. In: Historický časopis, 48, 2000, č. 2, s. 257-282.

úradu, školy, mestské zastupiteľstvá, obchodné, finančné a iné organizácie. Široký okruh darcov, pochádzajúcich z najrozličnejších sociálnych a spoločenských vrstiev, dokazoval, že Slovensko sa aj takouto formou prihlásilo k republike, k obrane jej zvrchovanosti a územnej celistvosti.³⁰

Na Slovensku, v podobnom duchu ako SdP v českých krajinách, postupovala hlavne Zjednotená maďarská strana (ďalej aj ZMS), ktorá zo strán reprezentujúcich národnostné menšiny tu mala rozhodujúci vplyv. Jej predseda Andor Jaross a úradujúci predseda gróf János Esterházy ju orientovali jednoznačne iredentisticky a udalosti roku 1938 interpretovali nielen v protičeskoslovenskom duchu, ale aj s obavami, aby v prípade rozbitia ČSR nepripadlo Slovensko Nemecku. O politických cieľoch ZMS najlepšie vypovedá 81 bodové *Memorandum maďarských opozičných strán*, ktoré v mene strany odovzdali 5. apríla 1938 v Prahe poslanci NZ Jaross a Esterházy. Popri všeobecných i konkrétnych politických, hospodárskych, kultúrnych, jazykových a iných požiadavkách v ňom išli až tak ďaleko, že žiadali „...aby sa branná výchova mládeže na maďarskom jazykovom území realizovala výlučne v maďarskom jazyku a prostredníctvom maďarských športových, skautských a iných organizácií; ...aby maďarské mužstvo armády vykonávalo prezenčnú službu u plukov na území obývanom Maďarmi a aby jeho inštrukcie vykonával poddôstojnícky a dôstojnícky zbor maďarskej národnosti...“³¹ Ako ďalší konkrétny príklad možno uviesť naliehavú interpeláciu *O nezákonnej čiastočnej mobilizácii čs. armády*, ktorú podal poslanec Esterházy 2. júna 1938. Jej znenie, na základe uznesenia predsedníctva poslaneckej snemovne NZ, bolo 21. júna 1938 vylúčené zo snemového rokovania, ako jednoznačný prejav ohrozujúci bezpečnosť štátu. Napriek tomu v rovnaký deň jej podania, interpeláciu takmer doslovne poskytla maďarskej tlači oficiálna maďarská tlačová kancelária a opublikoval ju budapeštiansky časopis *Esti Kurier* z 3. júna 1938.³²

³⁰ HRONSKÝ, ref 29, s. 217.

³¹ Bližšie VÚA – VHA Praha, f. MNO – HŠ 1. organizačné oddelenie 1919 – 1939, šk. 233, 1938, sign. 28 1/3-5.

³² Podrobnejšie text Esterházyho interpelácie pozri Státní ústřední archiv (ďalej SUA), f. 225 – Prezídium ministerstva vnútra (ďalej PMV) 1918 – 1940, šk. 1302, sign. 225-1302-1.

Ministerstvo vnútra sa k uverejneniu Esterházyho interpelácie pozri Státní ústřední archiv (ďalej SUA), f. 225 – Prezídium ministerstva vnútra (ďalej PMV) 1918 – 1940, šk. 1302, sign. 225-1302-1. Ministerstvo vnútra sa k uverejneniu Esterházyho interpelácie v maďarskej tlači vyjadrilo v tom, že bol spáchaný prečin § 23 čis. 1 zákona na ochranu republiky a § 39 zákona o obrane štátu. 27. júla 1938 svoje stanovisko prezentovalo i ministerstvo spravodlivosti, že „...verejným publikovaním interpelácie je daná skutková podstata trestného činu § 23 zákona č. 50/1923 Zb. z. a n.“ Nakoniec však ministerstvo vnútra 11. augusta 1938 odporučilo predsedníctvu ministerskej rady čs. vlády, že „...vzhľadom k vyhrocujúcej sa vnútropolitkej situácii v republike, bude lepšie trestné stíhanie poslanca Esterházyho zastaviť.“ (Tamže.)

V priebehu leta 1938 sa stupňoval tlak francúzskej a britskej zahraničnej politiky na čs. prezidenta a vládu, aby pri riešení sudetského problému prijala požiadavky presadzované najvýznamnejším politickým reprezentantom príslušníkov nemeckej menšiny v ČSR, Sudetonemeckou stranou. Riešenie napätých vzťahov medzi ČSR a Nemeckom v otázke sudetských Nemcov mala priniesť „sprostredkovateľská“ misia vedená anglickým lordom Walthrom Runcimanom, ktorá prišla do Československa 3. augusta 1938. Ako sa napokon ukázalo, celá táto misia bola dokonale zosnovaným divadlom a znamenala výraznú podporu pre henleinovskú SdP.³³ V tomto pohnutom čase sa ešte výraznejšie zintenzívnila spolupráca sudetských Nemcov s politickým vedením nemeckej NSDAP, ktorá od tzv. piatej kolóny v ČSR žiadala stupňovanie ich požiadaviek voči čs. štátnej moci do takej miery, aby menšinový problém v ČSR prerástol vnútropolitický rámec a riešil sa na mocenskej úrovni, prípadne zásahom veľmocí. Nemecko medzitým zvyšovalo silu svojej armády tzv. skrytou mobilizáciou a v čs. pohraničí vznikali s jeho podporou uniformované usporiadateľské zbory SdP *Freiwilliger Schutzdienst* (FS), ktoré neskôr po ich zákaze činnosti nahradili sudetonemecké polovojské oddiely *Freikorps*.³⁴ Na základe týchto skutočností, Hlavný štáb čs. armády už 23. júla 1938 navrhol Ministerstvu vnútra, bezodkladne prijať opatrenia pre prípad protištátnych akcií na zmiešanom česko-nemeckom území³⁵ a 31. augusta 1938, v súvislosti s rozsiahlymi manévrami v blízkosti hraníc a možnými nepokojmi v Sudetoch, vydal direktívu upozorňujúcu vojenské jednotky na možnosť prekvapivého nemeckého útoku.

Dňa 12. septembra 1938 A. Hitler vystúpil na zjazde NSDAP v Norimberku a vo svojom záverečnom prejave hrubo napadol ČSR. Táto jeho reč sa stala pre henleinovcov signálom na začatie ozbrojeného povstania v čs. pohraničí. Velenie čs. armády, ktoré podobný vývoj predpokladalo, reagovalo okamžite. Náčelník HŠ armády generál Ludvík Krejčí vydal rozkaz, ktorým boli do pohotovosti uvedené všetky mobilizačné orgány a vojaci mali zákaz

³³ Podrobnejšie KVAČEK, R.: *Osudná mise*. Praha : Naše vojsko – SPB, 1958; KVAČEK, R.: *Mise lorda Runcimana. 1938 – Osudové osmičky*. In: *Reflex*, 1998, č. 31, s. 59-62.

³⁴ Pozri napríklad SÚA Praha, f. 225 – PMV 1918 – 1940, šk. 1939, sign. 225-1939-4; LIŠKA, Z.: *Vznik tzv. Sudetonemeckého Freikorpsu a jeho akce na Ašsku v zří 1938*. In: *Historie a vojenství*, 34, 1985, č. 4, s. 56-68.

Uniformované usporiadateľské zbory SdP *Freiwilliger Schutzdienst* boli rozpustené, spoločne so zákazom činnosti SdP, 16. septembra 1938.

³⁵ SÚA Praha, f. 225 – PMV 1918 – 1940, šk. 1255, sign. 225-1255-4.

opustiť kasárne.³⁶ Henleinovské povstanie sa síce čs. armáde napokon podarilo potlačiť, ale postavenie Československa na medzinárodnej scéne zaznamenalo ďalšie výrazné oslabenie.³⁷ Francúzsky a anglický vyslanec v Prahe predložili 19. septembra 1938 prezidentovi Benešovi ultimatívnu nótu, v ktorej žiadali, aby ČSR odstúpila Nemecku to svoje územie, kde žije viac ako 50 % obyvateľov nemeckej národnosti. Zo strany Francúzska znamenala nóta definitívne zrušenie spojeneckých zmlúv s ČSR z rokov 1924 a 1925. Vojenská pomoc ďalšieho spojenca ZSSR bola málo reálna.³⁸ Okrem toho sa o slovo so svojimi územnými nárokmi prihlásilo horthyovské Maďarsko i beckovské Poľsko.

Vojenský odborníci z Hlavného štábu čs. armády, ktorí v prvej polovici septembra 1938 analyzovali celkovú vojenskú a politickú situáciu v strednej Európe, dospeli k presvedčeniu, že Maďarsko zaútočí proti ČSR spoločne s Nemeckom. Vlastný útok by sa však podľa ich predstáv uskutočnil až za predpokladu, že by nemecké jednotky zdolali čs. obranné postavenia na južnej Morave a prenikli do údolia riek Moravy a Váhu, t. j. v čase, keď by už o vojenskom úspechu Nemecka nebolo žiadnych pochyb. Maďarskí politickí a vojenský predstavitelia si boli vedomí výraznej prevahy čs. armády, ako aj možnosti vojenského zásahu malodohodového Rumunska a Juhoslávie, a preto v tom čase prejavovali veľkú zdržanlivosť k ponukám Nemecka na samostatné vedenie vojenských úderov proti ČSR.³⁹ Okrem toho československému armádnemu veleniu boli známe nielen nemecké vojenské prípravy na vojnu proti ČSR, ale aj samotná podstata nemeckého ofenzívneho plánu. A to i napriek tomu, že jeho úplné znenie sa čs. vojenským spravodajcom nepodarilo získať.

V hláseniach z Nemecka, ktoré vyhodnocovala študijná skupina 2. spravodajského oddelenia HŠ pod vedením plukovníka gšt. Františka Havla, sa už od začiatku leta 1938 hovorilo o javoch, ktoré súviseli s vojenskými prípravami na

³⁶ Podrobnejšie VÚA – VHA Praha, f. Veliteľstvá útvarov za brannej pohotovosti štátu (ďalej VÚBPŠ), veliteľstvo Palacký, šk. 4, výnimočné [mimoriadne] opatrenia – prehľad 13. – 17. 9. 1938.

³⁷ Do 28. septembra 1938 padlo na čs. strane v bojoch s nemeckými povstalcami 40 osôb, 103 boli zranení, 226 odvelečené do Nemecka a 10 zostalo nezvestných. (POKORNÁ, ref 15, s. 72.)

³⁸ Podrobnejšie PFAFF, I.: Jak tomu opravdu bylo se sovětskou pomocí v mnichovské krizi (I). In: Svědectví, 14, 1978, č. 56, s. 566-585; Tenže: Jak tomu opravdu bylo se sovětskou pomocí v mnichovské krizi (II). In: Svědectví, 15, 1978, č. 57, s. 51-68; ŠRÁMEK, ref 18, s. 54-59 (10. kapitola: *Otázka případné sovětské pomoci Československu v září 1938*); LUKEŠ, I.: Sovětský svaz a Československo v předvečer druhé světové války: Konec jednoho mýtu. In: Střední Evropa, 15, 1999, č. 92, s. 61-82.

³⁹ Pozri ANGER, J.: Vojenská obrana Slovenska v septembri 1938. In: Kapitoly z vojenskej histórie Slovenska. Trenčín : 1991, s. 60-62.

vojnu. Nenachádzal sa však v nich ani jediný konkrétny údaj o strategických úmysloch, početnej sile, organizačnom zložení a miestach predpokladaného sústredenia jednotiek Wehrmachtu, ani o naplánovanom dátume začatia vojnových operácií.⁴⁰ V septembri 1938 však čs. generalita poznala dve zásadné skutočnosti. Disponovala radou informácií o tom, že nemecká armáda je v štádiu skrytej mobilizácie a jej vyššie jednotky sú od polovice augusta 1938 uvádzané do stavu pohotovosti za účelom neočakávaného útoku. Čs. velenie rovnako očakávalo smer hlavného nemeckého úderu zo severu a juhu na Moravu, s cieľom rozdeliť územie čs. štátu, obklúčiť hlavné sily čs. armády koncentrované v českých krajinách a znemožniť im tak ústupový manéver na Slovensko.⁴¹

Septembrová mobilizácia čs. armády 1938

Pod tlakom protestných demonstrácií čs. verejnosti proti kapitulanstvu podala Hodžova vláda 22. septembra 1938 demisiu a na svojom poslednom zasadaní o 20.00 hod. schválila vytvorenie a zloženie úradníckej vlády na čele s dovtedajším generálnym inšpektorom čs. brannej moci armádnym generálom Janom Syrovým. O deň neskôr, 23. septembra 1938, sa nový vládny kabinet na svojom mimoriadnom zasadaní vo večerných hodinách uzniesol navrhnúť prezidentovi Edvardovi Benešovi, aby vyhlásil všeobecnú mobilizáciu čs. brannej moci (podľa § 23 branného zákona) a schválil vládnú vyhlášku o vstupe štátu do brannej pohotovosti (podľa § 57 odst. 1 a odst. 3 zákona o obrane štátu). O 22,30 hod. sa mobilizácia vyhlásila v rozhlase a krátko nato boli vylepované mobilizačné vyhlášky.

Prvým mobilizačným dňom bola určená nedeľa 25. septembra 1938 a za hlavného veliteľa armády menoval prezident Beneš armádneho generála Ludvíka Krejčího. Ten preferujúc politické riešenie sa ešte toho dňa obrátil na hlavu štátu, aby aj za cenu územných strát (obetovania Těšínska) dosiahol v očakávanom vojnovom konflikte neutrálny postoj Poľska.⁴² Provizórnym hlavným mestom republiky sa mal stať Turčiansky Svätý Martin. Na riadenie vojenských operácií na

⁴⁰ KOKOŠKA, J. – KOKOŠKA, S.: Spor o agenta A-54. Kapitoly z dějin československé zpravodajské služby. Praha : Naše vojsko, 1994, s. 88. Tiež KOKOŠKA, ref 25, s. 98-99.

⁴¹ KLIMEK, ref 17, s. 647-648.

⁴² Podrobnejšie CIENCIALOVÁ, A. M.: Mnichovská krize roku 1938. Plány a strategie Varšavy v kontextu politiky *appeasementu* západu vůči Německu [I. část]. In: Střední Evropa, 15, 1999, č. 92, s. 83-97; CIENCIALOVÁ, A. M.: Totiež [II., závěrečná část]. In: Tamže, č. 94/95, s. 203-217; DESZCZYŃSKI, M. P.: Czynniki polski w przygotowaniu obronnych Czechosłowacji w 1938 R. In: Kwartalnik Historyczny, Rocznik CVII, 2000, č. 3, s. 91-112.

strategickej úrovni bolo predurčené Hlavné veliteľstvo (ďalej aj HV) – krycí názov „Palacký“, ktoré vzniklo súčasne s vyhlásením mobilizácie v noci 23. septembra 1938. Počas prvých mobilizačných dní sa jednotlivé zložky HV sústredili v priestore Vyškova na Morave. Sídлом hlavného veliteľa, armádneho generála Ludvíka Krejčího, sa stal spolu s 3. operačným oddelením štábu Hlavného veliteľstva zámok v obci Račice, asi 9 km západne od Vyškova. V jeho podriadenosti boli veliteľstvá štyroch armád, ktoré sa začali formovať zo zemských vojenských veliteľstiev, ako aj záloha HV. Zemské vojenské veliteľstvo Praha sa stalo základom pre veliteľstvo I. armády „Havlíček“ v Kutnej Hore, ZVV Brno pre veliteľstvo II. armády „Jirásek“ dislokované v Olomouci, ZVV Bratislava pre veliteľstvo III. armády „Štefánik“ v Kremnici a napokon ZVV Košice pre veliteľstvo IV. armády „Neruda“, ktorej vojnové veliteľské stanovište sa nachádzalo v Brne. Zvláštnym veliteľstvom, vytvoreným neplánovane v priebehu mobilizácie, bolo veliteľstvo cudzích dobrovoľníkov zriadené pri VI. zborovej oblasti v Košiciach. Jeho poslanie spočívalo v koordinovaní a zabezpečovaní sústredovania dobrovoľníkov zo zahraničia, hlásiacich sa na pomoc Československu, vo vojenských výcvikových táboroch v Humennom a v Rachove na Podkarpatskej Rusi.⁴³

Podľa opraveného variantu XIII nástupového plánu VII., ktorý Hlavné veliteľstvo vydalo 25. septembra 1938 o 10.10 hod. pod heslom *Vykonajte variantu podľa prílohy XIII*⁴⁴, sa na úkor zväzkov pôvodne predurčených na obranu severnej a osobitne juhovýchodnej Moravy, posilnilo obranné uskupenie čs. vojsk na juhozápadnej Morave, v severných a južných Čechách. Na základe osobnej a tajnej smernice hlavného veliteľa generála Krejčího z toho istého dňa, mala I. armáda (11 divízií a 1 brigáda), pod velením armádneho generála Sergeja Vojcechovského, zabezpečiť obranou na línii pohraničného opevnenia mobilizáciu a evakuáciu v Čechách a pod tlakom nepriateľa začať ústup najskôr na obrannú líniu Vltavy a neskôr na Českomoravskú vrchovinu. Úlohou II. armády (4 divízie), ktorej velil divízny generál Vojtěch Luža, bolo brániť líniu opevnenia na hraniciach severnej Moravy, a poslaním IV. armády (9 divízií) na čele s armádnym generálom Levom Prchalom, zasa brániť líniu opevnenia na hraniciach juž-

⁴³ MINAŘÍK, ref 13, s. 70-71.

⁴⁴ VÚA – VHA Praha, f. VÚBPŠ, veliteľstvo Palacký, šk. 1, MNO – HŠ 3. oddel., č.j. 5440 a/1938.

Rozkaz Hlavného veliteľstva k vydaniu nástupového plánu v zelených obaloch bol vyšším veliteľstvám zaslaný kódovane (creedom) 25. septembra 1938 o 9.50 hod. s tým, že menšie zmeny budú doručené zvláštnym kuriérom HV. (Tamže, MNO – HŠ 3. oddel., č. j. 5440 Taj./1938.)

nej Moravy. III. armáda (7 divízií) pod velením armádneho generála Josefa Votrubu mala na úseku dlhom 950 km zabezpečiť obranu Slovenska a Podkarpatskej Rusi a udržať kontakt so spojeneckým Rumunskom.⁴⁵ Okrem toho HV disponovalo pomerne silnou, tzv. ústrednou zálohou (9 divízií a letecká brigáda), ktorej vševojskové zväzky boli sústredené na najdôležitejších smeroch, kde mohlo dôjsť k eventuálnemu prelomeniu obrany protivníkom.

Uvedené zmeny v nástupovom pláne VII vyplývali z rozboru 2. spravodajského oddelenia HV, pod vedením plukovníka gšt. Františka Háječka, z 25. septembra 1938. V ňom sa za najnebezpečnejší považoval protismerný úder protivníka zo severu cez Liberec a z Horného Rakúska cez južné Čechy, s následnou možnosťou jeho postupu na Liberec a Havlíčkov Brod, a tým odrezania jadra síl I. armády. Zároveň sa odhadovalo, že nemecké velenie už v tom čase upustilo od pôvodnej myšlienky položiť hlavný dôraz na postup svojich vojsk z Dolného Rakúska a Horného Sliezska a zameralo sa skôr na úder smerom do Čiech.⁴⁶

Počas piatich mobilizačných dní, od 25. do 29. septembra 1938, prešla čs. branná moc z mierového do vojnového stavu. Tvorilo ju 21 divízií, 12 hraničných oblastí na stupni zosilnenej divízie, veliteľstvo okrsku Praha (zosilnená divízia), 4 rýchle divízie, 3 zvláštne skupiny (z toho 2 v sile divízie a 1 v sile brigády), 63 letiek vojenského letectva a 31 práporov SOŠ, ktoré boli celkovo začlenené do štruktúry 4 armád, 8 zborov, 6 hraničných pásiem na úrovni zosilneného zboru a zálohy hlavného veliteľstva.⁴⁷ Rámcovo možno uviesť, že v dňoch 25. – 29. septembra 1938 nastúpilo do zbrane okolo 1 127 000 mužov 18 ročníkov I. a II. zálohy (vrátane tých, ktorí boli povolaní ešte pred prijatím mobilizačných opatrení – pozn. M. Č.) a početný stav čs. vojnovej armády dosiahol vyše 1,3 milióna vojakov. Z nich bolo priamo k bojovým útvarom zaradených okolo 660 tisíc. Z uvedeného počtu vojnovej armády bolo asi 71,8 % vojakov českej, slovenskej, ukrajinskej a rusínskej národnosti, 21,2 % nemeckej národnosti (315 000 mužov) a 6,2 % maďarskej národnosti (90 000).⁴⁸ Priebeh všeobecnej mobilizácie jednoznačne demonštroval presvedčenie čs. verejnosti postaviť sa na ozbrojený odpor

⁴⁵ Podrobnejšie dokument *Osobní a tajná směrnice, čís. 1., SV 25 září, dvaadvacet hodin.* (Tamže, šk. 6, HV, č.j. 119 Taj. oper. 1938). Pozri tiež *Denník hl.št. 3. odděl. od 25 července 1938 do 1. října 1938.* (Tamže, šk. 4.)

⁴⁶ MINAŘÍK, P.: 60. výročí mobilizace čs. armády v roce 1938. In: ATM, 1998, č. 10, s. 6.

Bližšie dokument *Změna varianty XIII*, ktorý bol spracovaný 3. operačným oddelením HV, na základe referátu prednostu 2. spravodajského oddelenia HV z 25. septembra 1938. (VÚA – VHA PRAHA, f. VÚBPŠ, veliteľstvo Palacký, šk. 6, HV, č.j. 104 Taj. HV./oper.1938.)

⁴⁷ ŠRÁMEK, ref 12, s. 64-66 (Príloha č. 15).

⁴⁸ Tamže, s. 66-67 (Príloha č. 16). Podrobnejšie MINAŘÍK, P. – ŠRÁMEK, P.: Doplňení vojsk

proti agresorovi.⁴⁹ Pritom sa žiada osobitne zdôrazniť, že nielen slovenská spoločnosť ako celok, ale aj slovenskí politickí reprezentanti sa prihlásili k stanovisku obrany republiky.⁵⁰

Vojnová čs. armáda disponovala približne 996 000 kusmi pechotných zbraní (pištole, pušky, ľahké a ťažké guľomety), 2 700 kanónmi a húfnicami rôznych kalibrov, 1 445 protitankovými kanónmi, 1 379 mínometmi, okolo 350 ľahkými

mobilizačnými zálohami a jejich pripravenosť na vedení boje. In: Mezníky Československé štátnosti a armáda. Brno : Vojenská akademie, 1999, s. 47-64. Pozri tiež tabuľku *Počty vojnovej čs. armády koncom septembra 1938*.

⁴⁹ K septembrovej všeobecnej mobilizácii čs. armády v roku 1938 pozri HYNDRÁK, ref 17; RAŠLA, A.: Neporazená, alebo zradená armáda? Nepublikovaný rukopis, 161 s. [Uložený vo VHA Trnava]; NESVADBA, ref 15; ANGER, J.: Čs. armáda v zafi 1938. In: Historie a vojenství, 38, 1989, č. 5, s. 43-60; KURAL, V. – ANGER, J. – MÜLLER, K. J.: Rok 1938: Mohli jsme se bránit? Praha, Naše vojsko 1992; ZGÓRNIÁK, M.: Europa w przededniu wojny. Sytuacja militarna w latach 1938 – 1939. Kraków, Księgarnia Akademicka 1993; ŠRÁMEK, ref 12; MINAŘÍK, P. – ŠRÁMEK, P.: Několik poznámek k mobilizované československé armádě v září 1938. In: Historie a vojenství, 45, 1996, č. 3, s. 139-146; MINAŘÍK, P. – ŠRÁMEK, P.: Dokumenty československé armády z podzimu 1938. Rozkazy hlavního velitelství od 24. do 28. září. In: Historie a vojenství, 45, 1996, č. 5, s. 83-110; JOHN, M.: Československé letectvo v roce 1938. Beroun : Baroko & Fox, 1996; STEHLÍK, E.: Mírová organizace československé branné moci 22. září 1938. In: Historie a vojenství, 46, 1997, č. 3, s. 102-132; MINAŘÍK, P. – ŠRÁMEK, P.: Personální průvodce po mobilizované čs. branné moci v době vyvrcholení mnichovské krize. Ústřední orgány vojenské správy a vyšší velitelství. In: Historie a vojenství, 46, 1997, č. 5, s. 94 – 130; JOHN, M.: Září 1938. II. díl: Možnosti obrany Československa. Brno : Bonus A, 1997; ŠRÁMEK, P.: Dobrovolníci v čs. armádě za mobilizace v září 1938. In: Vojenské rozhledy, 7 (39), 1998, č. 2, s. 158-161; ŠRÁMEK, ref 16; MINAŘÍK, P. – ŠRÁMEK, P.: Personální průvodce po mobilizované čs. branné moci v době vyvrcholení mnichovské krize. Vojenská tělesa. In: Historie a vojenství, 48, 1999, č. 1, s. 154-177; MINAŘÍK, ref 12 (osobitne 1. a 2. část: *Vytvoření operační sestavy vojsk a Organizační složení vojsk*, s. 70-90); KURAL, V.: Mohli jsme se bránit? In: Přísně tajně!, 2003, č. 5, s. 99-110.

⁵⁰ Historik Dušan Kováč, v jednom zo svojich vedeckých príspevkov o postavení Slovenska v 1. ČSR, okrem iného napísal: „...Za dvadsať rokov existencie medzivojnového Československa sa objavili voči existujúcemu modelu štátu na slovenskej strane viaceré výhrady. Postupne rástlo autonomistické hnutie. Avšak autonomistické hnutie je treba chápať v jeho vtedajších cieľoch – slovenská autonómia mala byť prostriedkom na vnútorné posilnenie štátu, a nie na jeho rozbitie. Drvivá väčšina Slovákov a tiež najsilnejšia politická strana na Slovensku – Hlinková slovenská ľudová strana – ostávali na platforme Československa. Aj keď sa na českej strane a vo vládných kruhoch hovorilo o slovenskom separatizme, bola to chiméra, ktorá vyplývala z neznalosti slovenskej politiky a hlavne z nesprávneho chápania autonomizmu, ktorý sa zamieňal za separatizmus. Česko-slovenská štátnosť sa nedostala za dvadsať rokov existencie predmnichovského Československa do zásadnej krízy a pre Slovákov to bolo stále zmysluplné riešenie ich štátoprávneho programu. Dokumentovala to mobilizácia roku 1938 a tiež slovenský postoj k Mníchovu...“ (KOVÁČ, D.: Slovensko v medzivojnovom Československu. Pokus o syntézu. In: Soudobé dějiny, 2, 1995, č. 2-3, s. 235.)

tankmi a 70 tančíkmi, 6 obrnenými vlakmi a inou obrnenou technikou (66 obrnených automobilov). Okrem toho mala k dispozícii 1 514 lietadiel, z ktorých bolo 838 nasadených v prvej línii (326 stíhacích, 259 pozorovacích, 61 prieskumných, 155 bombardovacích – 101 ľahkých a 54 ťažkých a 37 cvičných strojov), 18 riečnych plavidiel (z toho boli 3 bojové), vyše 217 000 koní, 31 127 kusov vozidiel (motocykle, osobné, nákladné a špeciálne autá, autobusy) a ďalšiu vojenskú techniku.⁵¹ Obrannú hodnotu čs. armády zvyšovala súvislá línia stáleho opevnenia – ľahké a ťažké objekty rôzneho typu. Do septembra 1938 bolo pozdĺž hranice republiky vybudovaných 228 samostatných pechotných zrubov (10 na Slovensku) a okolo 10 000 objektov ľahkého opevnenia vzor 36 a 37, tzv. ropíkov. Z nich sa vyše 1 800 nachádzalo na južnej hranici Slovenska a Podkarpatskej Rusi, medzi Štúrovom (vtedy Parkan) a Mukačevom a pozdĺž dolného toku rieky Moravy, na čiare Moravský Sv. Ján – Devín. Československý pevnostný systém dopĺňalo 35 ťažkých tvrdzových objektov (išlo o pechotné a delostrelecké zruby navzájom prepojené podzemnými chodbami, tzv. galériami) na najohrozenejšom úseku severného bojiska v priestore Odra – Krkonoše.

Nacistické Nemecko počítalo proti Československu s nasadením piatich armád a jedného samostatného armádneho zboru (podľa rozpisu síl určených na útok z 18. septembra 1938 – pozn. M. Č.). Tie súhrnné pozostávali z 26 peších divízií, ďalej 4 motorizovaných, 3 tankových, 3 horských a 3 ľahkých divízií – čiže celkovo 39 divízií, ktorých počet sa ďalšou mobilizáciou mohol rýchlo zvýšiť na 75. Z uvedených vyšších jednotiek malo už v prvý deň ozbrojeného konfliktu zasiahnuť do boja celkom 13 divízií, medzi nimi všetky tankové a 3 motorizované. Nemecké letectvo (Luftwaffe), ktoré malo byť nasadené do vojenských operácií proti ČSR, bolo rozdelené do dvoch skupín. Z celkového počtu okolo 2 500 lietadiel, ktoré malo v tom čase k dispozícii, bolo vyčlenených asi 1 200 lietadiel, z toho 400 stíhacích, 600 bombardovacích a 200 taktických bombardovacích. Tie mali operovať, tak zo severu, z vojenských letísk v Sasku, Sliezsku a Durínsku, ako i z juhu, z bavorských a rakúskych letísk. Útoku na ČSR sa mali taktiež zúčastniť jednotky SS (3 pluky), jednotky Grenzschutz-u (Pohraničnej stráže) a v Sudetoch operujúci polovojenský Freikorps (5 bojových skupín). Odhadovalo sa, že nacistické Nemecko má v zbrani viac ako 1,5 milióna vycvičených mužov, pričom sa počítalo aj

⁵¹ Porovnaj ŠRÁMEK, ref 12, s. 67-68 (Príloha č. 18); MINAŘÍK, P. – ŠRÁMEK, P.: Zabezpečení válečné armády výzbrojí, technikou a materiálím. In: Mezníky Československé státnosti a armáda. Brno, Vojenská akademie 1999, s. 35-46.

s tým, že mobilizačný systém umožňoval veleniu Wehrmachtu v krátkom čase postaviť armádu v sile vyše 3 miliónov mužov.⁵²

V odbornej literatúre sa doposiaľ najčastejšie uvádzal údaj, že čs. branná moc mohla reálne vzdorovať nemeckému Wehrmachtu bez pomoci spojencov nanajvýš 14 dní. Najnovšie výsledky výskumu historikov k tejto vojensko-historickej problematike, ktoré boli publikované v rôznych vedeckých a odborných publikáciách či časopisoch, však poukazujú na to, že ide o údaj dosť nepresný a zavádzajúci. V neprospech bleskového nemeckého víťazstva proti ČSR vypovedá nielen skutočný pomer síl v septembri 1938, ale aj fakt, že zmobilizovaním čs. armády sa realizácia prekvapivého nemeckého útoku, v intenciách plánu „Fall Grün“, stala takmer úplne bezpredmetnou. Z časového hľadiska malo ísť o vojnový konflikt dlhodobejší, približne tak, ako to stanovil v júli 1938 vtedajší náčelník generálneho štábu nemeckých pozemných síl (OKH) generálpukovník Ludwig von Beck vo svojom druhom memorande: „...značne dlhšie ako tri týždne.“⁵³

III. armáda „Štefánik“

Ako sme už uviedli, obranu územia Slovenska a Podkarpatskej Rusi po vyhlásení mobilizácie zaujala III. armáda „Štefánik“, ktorej operačné pásmo činnosti bolo najskôr vymedzené moravsko-slovenskou krajinskou hranicou na západe a československo-rumunskou hranicou na východe republiky. V priebehu 27. septembra 1938 (t. j. tretieho mobilizačného dňa), v dôsledku odovzdania obranného úseku na dolnom toku rieky Moravy IV. armáde, sa operačné pásmo III. armády na západe posunulo k Devínu, odkiaľ viedlo po hrebeni Malých Karpát k Bielym Karpatom, kde sa ďalej napájalo na moravsko-slovenskú krajinskú hranicu.⁵⁴

⁵² Podrobnejšie o vojenskej sile Nemecka proti Československu v roku 1938 napríklad: ABSOLON, ref 22 (osobitne 2. kapitola: *Der Weitere Aufbau und die Organisation der Wehrmacht*, s. 141-272); COOPER, M.: *The German Army 1933 – 1945. Its Political and Military Failure*. Lanham : Scarborough House [Third Printing], 1992 (osobitne 2. kapitola: *The Battle of Ideas*, s. 113-166); MASSON, P.: *Historie německé armády 1939 – 1945* [2. vydání.]. Praha, Naše vojsko 2001. Pozri tiež NESVADBA, ref 15, s. 373-375; HONZÍK, M. – MAHLER, O. – BROFT, M.: *Zněl zrady zvon*. Praha : Naše vojsko, 1988, s. 89-95; JOHN, ref 48, (osobitne 10. kapitola: *Plány německé branné moci na přepadení ČSR*, s. 151 – 181); JOHN, ref 27, s. 370-419; ŠRÁMEK, ref 18 (osobitne 9. kapitola: *Síla německé armády v září 1938*, s. 49-53); FIDLER, J. – STEHLÍK, E.: *Německá Panzerwaffe v září 1938*. In: *Historie a vojenství*, 48, 1999, č. 1, s. 138-148.

⁵³ KURAL, ref 48, s. 107. Podrobnejšie pozri MASSON, ref 51, s. 33; BARNETT, C. a kol: *Hitlerovi generálové*. Brno : Jota military, 1997, s. 54-57.

⁵⁴ MINAŘÍK, ref 13, s. 75.

Velenie III. armády so štábom v Kremnici prevzal 27. septembra 1938 o 0.00 hod. armádny generál Josef Votruba.⁵⁵ Funkciu náčelníka štábu vykonával plukovník gšt. Bedřich Kratochvíl a podnáčelníkom štábu bol plukovník gšt. František Walter. Ďalšie najvyššie veliteľské posty v štábe III. armády zastávali: divízny generál Hugo Vojta (veliteľ delostrelectva), plukovník let. Jaroslav Skála (veliteľ letectva), plukovník del. Josef Janisch (veliteľ protiletadlového delostrelectva), brigádny generál Jaroslav Untermüller (veliteľ ženijného vojska) a plukovník tel. Jan Doupovec (veliteľ telegrafného vojska).⁵⁶ Veliteľovi III. armády boli priamo podriadené tri operačné zväzky na úrovni zboru – VII. zbor, Hraničné pásmo (ďalej aj HP) XV a XVI, ktorých zostavu tvorili dovedna štyri zväzky na úrovni divízie – čiže Hraničné oblasti (ďalej aj HO) 39, 40, 41 a 42, vyčlenené na krytie hraníc. V organizačnej podriadenosti III. armády bola aj armádna záloha, ktorá vytvárala jej manévrujúcu časť v hĺbke operačnej zostavy. Pozostávala z dvoch peších a jednej rýchlej divízie (3. rýchla divízia, 10. a 11. divízia). Okrem toho v operačnom priestore III. armády sa nachádzali aj štyri ďalšie pešie divízie (9., 15., 16. a 22. divízia), ktoré patrili do zálohy Hlavného veliteľstva.⁵⁷

Úsek od Devína po Šahy bránil VII. zbor – krycí názov „Hurban“, ktorému velil divízny generál Josef Mánek. Jeho veliteľské stanovište sa nachádzalo vo Vrábľoch a v jeho podriadenosti bola Hraničná oblasť (HO) 39 „Rafael“ s veliteľstvom v Galante. Úlohou HP XV „Adam“, dislokovaného v Banskej Bystrici,

⁵⁵ Hlavné veliteľstvo 4. októbra 1938 nariadilo, aby generál Votruba prevzal velenie IV. armády na južnej Morave. Podľa rovnakého nariadenia velenie III. armády prevzal dovtedajší veliteľ IV. armády, armádny generál Lev Prchala, ktorý prišiel do Kremnice v noci zo 4. na 5. októbra. (Podrobnejšie VÚA – VHA PRAHA, f. VÚBPŠ, veliteľstvo Štefánik, šk. 22, príloha č. 138.)

⁵⁶ Bližšie k personálnemu obsadeniu vyšších veliteľstiev a vojskových telies zbraní, ako aj zaradeniu vojskových telies zbraní zmobilizovaných na území Slovenska a Podkarpatskej Rusi k 30. 9. 1938 pozri MINAŘÍK, P. – ŠRÁMEK, P.: Průvodce po mobilizované čs. branné moci v době Mnichovské krize na území Slovenska a Podkarpatské Rusi. In: Vojenská historie, 4, 2000, č. 2, s. 89-106.

K rozmiestneniu jednotlivých zložiek veliteľstva III. armády a jeho zabezpečovacích a strážnych jednotiek v Kremnici a blízkom okolí pozri dokument *Mapa mesta „Kremnica“ M = 1 : 5760 + Legenda.* (VÚA – VHA PRAHA f. VÚBPŠ, veliteľstvo Štefánik, šk. 2, príloha č. 65.)

⁵⁷ Porovnaj ANGER, ref 39, s. 63-64.

Ostatné vyššie veliteľstvá (zväzky), ktoré vznikli v priebehu mobilizácie na Slovensku, sa premiestnili do miest dislokačného určenia v západnej polovici štátu, vymedzeného nástupovým plánom. V. zbor „Kolár“ (veliteľské stanovište Klobouky) prešiel do zálohy IV. armády a VIII. zbor „Tajovský“ (Uherské Hradiště) do zálohy HV. Rovnako aj VI. zbor „Rázus“ bol najskôr zaradený do zálohy HV (predpokladané veliteľské stanovište Valašské Meziříčí), ale vzhľadom na zmenu nástupovej zostavy zaujal nakoniec svoje miesto na západnom krídle IV. armády v južných Čechách (Soběslav). MINAŘÍK, ref 14, s. 78 [pozn. č. 6].

pod velením divízneho generála Bedřicha Homolu, bolo brániť priestor od Šiah po Rimavskú Sobotu. V jeho zostave bola HO 40 „Medard“, ktorej veliteľstvo sa nachádzalo taktiež v Banskej Bystrici. Zostávajúcu časť od Rimavskej Soboty až po hranicu s Rumunskom na Podkarpatskej Rusi bránilo HP XVI „Ferdinad“ s veliteľským stanovišťom v Košiciach. Jeho veliteľom bol divízny generál Ondřej Mězl, v ktorého podriadenosti boli HO 41 „Alfonz“ v Košiciach a HO 42 „Karol“ v Užhorode.⁵⁸

Po odchode poľných útvarov do priestoru sústredenia prevzali velenie nad jednotkami, ktoré zotrvali v zápolí, zvláštne teritoriálne veliteľstvá, zodpovedajúce veliteľstvám zborov v čase mieru. Tieto tzv. veliteľstvá zborových oblastí vznikli na Slovensku dovedna tri a boli dislokované v rovnakých posádkach, ako mierové zbory. Zásadný rozdiel bol však v tom, že ich personálne zloženie tvorili v úplnej väčšine vojenský gážiisti v zálohe, alebo vo výslužbe, ktorí boli za mobilizácie povolaní do prechodnej činnej služby. V zborovej oblasti v Trenčíne velil brigádny generál v. v. Antonín Mikuláš Číla, VI. zborovej oblasti v Košiciach plukovník pech. v. v. Arnošt Hrbenský a VII. zborovej oblasti v Banskej Bystrici, brigádny generál v. v. Ladislav Forbelský. Do čela zvláštneho Veliteľstva cudzích dobrovoľníkov, vytvoreného neplánovane v priebehu mobilizácie pri VI. zborovej oblasti, bol postavený brigádny generál v. v. Miloslav Bárta.⁵⁹

Na obranu Slovenska a Podkarpatskej Rusi vyčlenilo Hlavné veliteľstvo približne jednu šestinú síl vojnovnej čs. armády, čo v reálnych číslach znamenalo 117 228 vojakov (vrátane vševojskových zväzkov zálohy HV rozmiestnených na území Slovenska). Hlavnú výzbroj, ktorú mala III. armáda 29. septembra 1938 k dispozícii tvorilo 16 tankov, 438 diel kalibru 70 mm a väčších, 138 protitankových kanónov, 189 mínometov, 7 462 ľahkých guľometov a 56 protiletadlových guľometov.⁶⁰ V operačnom pásme III. armády bolo k 30. septembru 1938 sústredených aj 8 letiek vojenského letectva, z ktorých boli 3 pozorovacie (10, 13 a 16 letka), 3 stíhacie (37, 38 a 39 letka), 1 výzvedná (64 letka) a 1 kuriérna (104

⁵⁸ Podrobnejšie ŠRÁMEK, ref 18, s. 85-86, s.117.

Pozri tabuľku *Nástupová operačná zostava III. armády „Štefánik“ na Slovensku a Podkarpatskej Rusi 30. septembra 1938 o 12.00 hod.*

⁵⁹ MINAŘÍK, ref 14, s. 78-79.

⁶⁰ Pozri ANGER, ref 39, s. 64, s. 71.

Autor sa však jednoznačne mýli v údají, že „...na Slovensku bolo zasadených 9 zväzkov so 117 228 vojakmi..., čo predstavovalo asi štvrtinu síl vojnovnej armády.“ (Tamže). V skutočnosti zo 42 zväzkov na stupni divízie sa na Slovensku v organizačnej štruktúre III. armády nachádzalo 7 zväzkov (4 ďalšie zväzky patrili do zálohy HV – pozn. M. Č.), čo vrátane uvedeného počtu vojakov zaradených priamo k bojovým útvarom (približne 117 000 do 660 000 osôb), zodpovedalo iba takmer jednej šestine síl zmobilizovanej čs. armády.

letka). Zostavu teritoriálnej obrany proti lietadlám (TOPL) v operačnej pôsobnosti III. armády tvoril Obvod OPL „D“, v organizačnom rámci ktorého boli 2 skupiny OPL a 1 svetlometná skupina OPL (spolu 5 batérií, 4 guľometné rotý a 4 svetlometné čaty). Ďalej do uvedenej zostavy TOPL patrili aj 4 samostatné skupiny OPL, ktoré dovedna pozostávali zo 7 batérií, 4 guľometných rôt a 2 rôt veľkokalibrových protilietadlových guľometov (VKPL) a 1 samostatná skupina OPL s 1 guľometnou rotou. Okrem toho v rámci Armádnej obrany proti lietadlám (AOPL) sa na teritóriu III. armády nachádzali aj ďalšie 4 rotý VKPL.⁶¹

Potenciálny protivník od juhu, čiže maďarská armáda (od januára 1921 pod oficiálnym názvom Magyar Királyi Honvédség – MKH⁶²), mala v roku 1938 v zbrani okolo 85 000 príslušníkov. Jej najvyšším veliteľom bol ríšsky správca Miklós Horthy. V marci 1938 ministerský predseda Kálmán Darányi schválil realizáciu nového plánu armádnej reformy, tzv. „Huba Plan“, ktorý revidoval predchádzajúci „Előd Plan“ z roku 1932.⁶³ Početný stav maďarskej armády sa na jeseň 1938, dodatočnou čiastočnou mobilizáciou (povolaním niekoľkých ročníkov záložníkov), zvýšil asi na dvojnásobok, t. j. 160 000 osôb. Pritom proti Československu mohla byť nasadená iba časť z nich, vzhľadom na nutnosť zabezpečiť aj hranice s Rumunskom a Juhoslávou. Maďarské kráľovské honvédstvo tvorilo predovšetkým pozemné vojsko, ktoré v roku 1938 v mierovej organizácii malo dovedna 7 zmiešaných brigád⁶⁴, ďalej 1 horskú brigádu, 2 motorizované, 2 pohraničné jágerské a 2 jazdecké brigády. Okrem toho malo k dispozícii aj okolo 150 talianskych tančikov (spolu 7 rôt), ktoré boli začlenené do organizačnej štruktúry 2. motorizovanej brigády, 1. a 2. jazdeckej brigády.⁶⁵ Druhá zložka

⁶¹ Bližšie MINAŘÍK, ref 13, s. 84, 87-88.

⁶² Porovnaj SIPOS, P. (ed.): Magyarország a második világháborúban. Budapest : 1996, s. 171-172.

O maďarskej armáde podrobnejšie NIEHORSTER, L. W. G.: The Royal Hungarian Army 1920 – 1945. Volume I. Organization and History. New York : Axis Europa Books, 1998; MUJZER, P.: The Royal Hungarian Army 1920 – 1945. Volume II. Hungarian Mobile Forces. New York : Axis Europa Books, 2000.

⁶³ Tento nový plán predpokladal budovanie a modernizáciu maďarských ozbrojených síl rozvrhnutú do troch etáp, s ukončením do roku 1942. Po dokončení tohto plánu a zmobilizovaní záloh sa plánovalo, že v roku 1943 bude organizačnú štruktúru vojnovnej maďarskej armády tvoriť 25 ľahkých peších divízií, 1 jazdecká divízia a 2 obrnené divízie, ďalej 2 horské brigády, 1 pohraničná brigáda, 1 riečna brigáda a 2 letecké brigády. (Podrobnejšie NIEHORSTER, ref 61, s. 22-27; MUJZER, ref 61, s. 8.)

⁶⁴ K 1. 10. 1938 boli zmiešané brigády č. 1 – 7 reorganizované na zbory I. – VII. (Podrobnejšie NIEHORSTER, ref 61, s. 205-223.)

⁶⁵ Porovnaj SPURNÝ, S.: Italský tančík Carro Veloce. In: HPM, 9, 1999, č. 12, s. 10-11.

– maďarské kráľovské vojenské letectvo (Magyar Királyi Honvéd Légierő – MKHL), ktoré disponovalo približne 230 bojovými lietadlami⁶⁶ – pozostávala z 1 stíhacieho a 2 bombardovacích leteckých plukov (z toho jeden denný bombardovací). Do organizačného rámca MKHL patrilo ďalej aj 7 samostatných prieskumných stotín (letiek) a 1 diaľkozvedná skupina (2 letky).⁶⁷ V čase septembrovej mobilizácie čs. armády bolo proti Slovensku a Podkarpatskej Rusi registrované sústredenie 5 zmiešaných a 2 jazdeckých brigád MKH, vrátane tankových jednotiek.⁶⁸ Vtedajšie Maďarsko nepredstavovalo teda natoľko vážneho protivníka, ktorý by dokázal reálne ohroziť územie východnej polovice republiky. Na základe uvedeného možno konštatovať, že maďarské ozbrojené sily by boli vážnejším protivníkom čs. armády iba v prípade spojenectva a koordinovaného útoku s tretou ríšou, alebo aspoň s Poľskom.

Veliteľstvo III. armády pri plánovaní bojových operácií venovalo zabezpečeniu obrany Slovenska a Podkarpatskej Rusi náležitú pozornosť. Počítalo s úporným držaním hlavného obranného postavenia a nepredpokladalo hlbšie prielomy jednotiek maďarskej armády z juhu do operačnej hĺbky obrany. Pri eventúálnom útoku zo strany Maďarska boli jej vŕbevojskové zväzky pripravené úporne brániť južnú hranicu, s úmyslom udržať predovšetkým líniu Levice – Krupina – Lučenec a nepripustiť postup protivníka Podunajskou nížinou k Nitre. Zabezpečené malo byť rovnako aj spojenie s Rumunskom.⁶⁹ Pri vedení bojovej činnosti mohli jednotky III. armády na spomalenie ústupu z pohľadu južného protivníka, využiť viacero súvislých geografických prekážok (osobitne vodných tokov), alebo líniu stáleho ľahkého opevnenia od Štúrova po Mukačevo na Podkarpatskej Rusi, ktoré bolo na niektorých úsekoch dokonca zdvojené. Ťažisko obrany sa malo pritom

⁶⁶ Išlo v prevažnej miere o moderné stroje talianskej a nemeckej proveniencie, ktoré boli do Maďarska dodané v priebehu tridsiatych rokov 20. storočia. (Podrobnejšie REPKA, O.: Hajrá! Maďarské letectvo v období 2. svetovej vojny. In: HPM, 4, 1994, č. 9, s. 22.)

⁶⁷ Podrobnejšie ANDROVIČ, Š.: Pred búrkou. 1. časť. In: Plastic kits revue, 2, 1992, č. 5, s. 4-5; NIEHORSTER, ref 61, s. 54-57.

⁶⁸ V priebehu septembra 1938 sa československým spravodajským orgánom, pri zisťovaní čo najpresnejšej vojenskej sily potenciálnych protivníkov, vcelku podarilo odhadnúť skutočné dislokačné rozloženie maďarskej armády. Avšak pri odhade nožnej spolupráce iných štátov s Maďarskom sa nevyvarovali omylom. Spravodajské informácie (či dezinformácie) vypovedajúce o prítomnosti 3 nemeckých divízií na maďarskom území (z toho 2 peších v blízkosti bývalej rakúsko-maďarskej štátnej hranice a 1 motorizovanej pri Miškovci), spoločne s údajným prístátím niekoľkých desiatok nemeckých a talianskych bombardovacích lietadiel na letisku Székesfehérvár, sa nezakladali na pravde. Na území Maďarska sa nachádzalo iba niekoľko skupín nemeckých dôstojníkov. (Pozri MINAŘÍK, ref 14, s. 81.)

⁶⁹ MINAŘÍK, ref 13, s. 76.

upriamiť na najohrozenejší stredný úsek hlavného obranného postavenia, v priestore Šahy – Lučenec – Rimavská Sobota, kde sa očakával smer hlavného úderu maďarskej armády. Zabezpečovali ho jednotky Hraničného pásma XV, s Hraničnou oblasťou 40 „Medard“ (veliteľské stanovište Banská Bystrica) v 1. slede. Značné sily protivníka, vrátane tankových jednotiek, boli rozmiestnené hlavne v oblasti Balassagyarmat – Salgótarján. K ich zachyteniu sa počítalo využiť buď krycie postavenie v bezprostrednej blízkosti slovensko-maďarskej štátnej hranice, na čiare Šahy – Balog – Želovce – Bušince – Kalonda – Raďovce (dnes Radzovce), alebo prípadne hlavné obranné postavenie ďalej vo vnútrozemí, na čiare Sazdice – Plášťovce – Hrušov – Modrý Kameň – Lučenec – Filakovo.⁷⁰

Sústredenie 10. divízie „Tomášik“ a 11. divízie „Dobrovský“ zo zálohy hlavného veliteľa III. armády v 2. operačnom slede južne od Zvolena (veliteľské stanovišťa v Krupine a Lovinobani), naznačovalo eventuálnu možnosť protiúderu čs. armády do pravého boku úderného zoskupenia maďarskej armády útočiaceho na Levice a Nitru. Vychádzalo sa pritom s predpokladu, že prelomenie obrany čs. vojsk protivníkom otvorí jeho postup na Levice a Nitru, čím ohrozí nielen obranu pravého krídla III. armády, ale vo svojom dôsledku aj tyl čs. vojsk sťahujúcich sa z Čiech a Moravy na Slovensko. Preto na obrane juhozápadného Slovenska, kde sa očakával koordinovaný kliešťový úder nemeckej a maďarskej armády do údolia Váhu a Nitry, sa veliteľstvo III. armády malo podieľať v súčinnosti so zväzkami IV. armády a zálohy Hlavného veliteľstva. V uvedenom priestore mala byť zasadená 9. divízia „Hodža“ s veliteľstvom v Novom Meste nad Váhom a proti tankovým jednotkám maďarskej armády neúplná 3. rýchla divízia „David“, ktorá bola dislokovaná severne od Levíc.⁷¹

Pravé krídlo vojsk III. armády tvorené VII. zborom, sa pri svojej operačnej činnosti mohlo hlavne oprieť o vodné toky. Na Dunaji zaujali obranu útvary Hraničnej oblasti 39 „Rafael“, s veliteľským stanovištom v Galante. Intenzívnejšia činnosť maďarských vojsk sa však predpokladala iba pri mostoch cez rieku v Komárne a Štúrove, spojená s pokusom o dosiahnutie priľahlého ľavého brehu. Pri Petržalke sa zasa pripúšťala spoločná koordinovaná akcia nemeckých a maďarských vojsk proti opevnenému bratislavskému obrannému predmestiu.⁷² V blízkosti juhozápadného úseku moravsko-slovenských krajinských hraníc bola ok-

⁷⁰ MINAŘÍK, ref 14, s. 79.

⁷¹ Tamže; ANGER, ref 39, s. 64.

⁷² MINAŘÍK, ref 14, s. 79. Podrobnejšie napríklad dokument *Rozkaz pro obranu Bratislavy, Velitelství 9. divíze k č.j. 6026 Taj. 3 odd.* (VHA Trnava, f. ZVV Bratislava 1919 – 1938, šk. 163, 1938, ZH 98.)

rem uvedenej 9. divízie dislokovaná aj 15. (mierová) divízia „Jánošík“, ktorej veliteľské stanovište sa nachádzalo v Senici nad Myjavou. S týmito oboma vyššími jednotkami, ktoré patrili do podriadenosti VIII. zboru zálohy HV, sa počítalo najmä pri posilnení obrany moravsko-slovenského pomedzia na zadržanie postupu nemeckých vojsk.

Za najmenej exponovaný úsek obrany III. armády bolo považované jej ľavé krídlo tvorené Hraničným pásmom XVI. Úloha jeho zväzkov – Hraničných oblastí 41 „Alfonz“ (Košice) a 42 „Karol“ (Užhorod) – spočívala v obrane krycieho postavenia na štátnej hranici a následne hlavného obranného postavenia, s dôrazom na udržanie priestoru Košíc a železničného spojenia do Rumunska. V úseku HO 41 sa očakávala výrazná aktivita hortyovskej armády, v prvom rade smerom od Hidasneméti do košickej kotliny, spoločne s vojenskými akciami v oblasti Rimavskej Soboty a Rožňavy. V pásme HO 42 sa zasa nevyučovala snaha postupu protivníkových jednotiek od Sátorajauhely cez Michalany na Trebišov, s cieľom prerušiť jedinú železničnú trať do Rumunska a vojensky ohroziť Michalove či Košice.⁷³

Hroziaci zásah poľskej armády na severozápade Slovenska mali zadržať záložné zväzky HV – 16. (mierová) divízia „Jablonský“ pri Ružomberku a 22. divízia „Hviezdoslav“ pri Žiline. V prípade Poľska, ktoré podľa očakávania malo zachovať aspoň neutralitu, sa však predpokladal dostatok času na organizáciu obrany.⁷⁴ Po vyhlásení mobilizácie bola obranou slovensko-poľskej štátnej hranice, od Jablunkovského priesmyku po Vysoké Tatry, poverená celá 16. divízia. Nasadenie 22. divízie sa malo riadiť momentálnou situáciou. Za najpravdepodobnejšiu mô-

⁷³ MINAŘÍK, ref 14, s. 79-80.

⁷⁴ Poľsko na uskutočnenie svojich zahranično-politických ambícií (napríklad vytvorenie „poľského pásu“ od Baltu až k Čiernemu moru, či spoločnej hranice s Maďarskom – pozn. M. Č.), ktorých smerovanie určovali vtedy Pilsudského nástupca generál Edvard Rydz-Śmigly a minister zahraničia Józef Beck, malo v roku 1938 k dispozícii mierový početný stav ozbrojených síl okolo 400 000 mužov. Podľa nového komplexného mobilizačného plánu „W“, schváleného koncom apríla 1938, sa predpokladalo, že poľská armáda po zmobilizovaní bude disponovať 40 divíziami pechoty, 11 jazdeckými brigádami, 1 brigádou pobrežnej ochrany a 1 motorizovanou brigádou, ďalej 57 mimodivíznymi prápormi pechoty, 7 prápormi ťažkých guľometov a 5 pevnostnými prápormi, 36 delostreleckými oddielmi (z nich 10 ľahkého, 22 ťažkého o 4 motorizovaného hrubého delostrelectva), 85 protiletadlovými delostreleckými batériami, 89 rotami ťažkých guľometov, 20 rotami prieskumných tankov (tančíkov – pozn. M. Č.), 9 rotami ľahkých tankov a 10 pancierovými vlakmi. Početný stav zmobilizovaných poľských ozbrojených síl mal pozostávať zo 46 000 dôstojníkov a 1 400 000 vojakov. (Podrobnejšie ZGÓRNIAK, ref 48, s. 227-260; ZARZYCKI, P. (ed.): Plan mobilizacyjny "W" 1936 – 1939. Wykaz oddziałów mobilizowanych na wypadek wojny. Pruszków : „Ajaks“, 1995.)

žeme považovať buď podporu 16. divízie, alebo zväzkov II. armády na Těšínsku v prípade poľského ozbrojeného zásahu jednotkami samostatnej operačnej skupiny (Samodzielnej Grupy Operacyjnej) „Śląsk“, ktorá bola vytvorená okolo 21. septembra 1938, s cieľom vojensky podporiť poľské územné požiadavky.⁷⁵

Organizačná štruktúra III. armády a dislokácia jej zväzkov v zásade zodpovedali bojovej úlohe a zámeru jej veliteľstva – viesť urputné obranné operácie proti Maďarsku, prípadne Poľsku, a zároveň kontrolovať komunikácie na východe štátu nevyhnutné na predpokladaný transport spojeneckých vojsk a kontakt s malodohodovým spojencom Rumunskom. Operačná zostava, vyzbrojenie útvarov, ako aj bojová i morálna pripravenosť príslušníkov III. armády nasvedčovali tomu, že bez ohľadu na viaceré problémy spojené s nedostatočnou motorizáciou a nedokonalou železničnou sieťou, bola pripravená na obranu Slovenska proti očakávanej agresii.⁷⁶ Overenie bojaskopnosti III. armády, ako aj mobilizovanej čs. armády vôbec, však zmarilo osudové politické pozadie septembrovej krízy a jej celkové vyústenie.

* * *

Pevné odhodlanie príslušníkov čs. armády, tak Čechov, ako aj Slovákov, brániť svoju spoločnú vlasť, zmaril mníchovský diktát štyroch veľmocí 29. septembra 1938. Ešte v ten deň pred polnocou bolo hlavnému veliteľovi armádnemu generálovi Ludvíkovi Krejčímu z Prahy oznámené, že rokovanie v Mníchove ešte nebolo uzavreté, ale výsledkom je odovzdanie sporného územia nacistickému Nemecku v dňoch 1. – 10. októbra 1938. Na druhý deň ráno bol generál Krejčí odvolaný zo sídla HV z Račíc pri Vyškove do Prahy, kde sa zúčastnil dopoludňajšieho zasadania čs. vlády za účasti prezidenta republiky Beneša.⁷⁷ Tá napriek nahlianiu čs. generality a niektorých politických predstaviteľov závery mníchovského diktátu, rovnako ako prezident Beneš, 30. septembra 1938 prijala, čo de iure znamenalo začiatok konca medzivojnového Československa.⁷⁸ Minister za-

⁷⁵ SGO „Śląsk“ sa skladala z 3 peších divízií, 2 jazdeckých brigád (z toho 1 motomechanizovaná), improvizovanej tankovej jednotky, 2 delostreleckých oddielov, ženijného práporu, pancierového vlaku a i. (Bližšie ZGÓRNIAK, ref 48, s. 253-255.)

⁷⁶ ČAPLOVIČ, M.: Armáda a jej činnosť na Slovensku v rokoch 1918 – 1939. In: SAMO, 1998, č. 3, s. 72. Podrobnejšie MINAŘÍK, P. – ŠRÁMEK, P.: Slovensko v anketě „Armáda v roce 1938“. In: Vojenská historie, 3, 1999, č. 2, s. 91-118.

⁷⁷ POKORNÁ, ref 15, s. 73.

⁷⁸ K mníchovskému diktátu veľmocí pozri KRÁL, V.: Zářijové dny 1938. Praha : Svoboda, 1971; KRÁL, V.: Dny které otřáslы Československem. Praha : Naše vojsko – ČSPB, 1975; LANDAU, Z. – TOMASZEWSKI, J.: Monachium 1938. Polskie dokumenty dyplomacyjne. Warszawa : Pań-

hraničných vecí Kamil Krofta ohlásil po 12.30 hod. kapituláciu francúzskemu a britskému vyslancovi v Prahe. Na záver vyhlásil: „...Nechcem kritizovať, ale pre nás je to katastrofa, ktorú sme si nezaslúžili... Nevieť či budú z tohto rozhodnutia, učineneho v Mníchove, mať prospech vaše krajiny, ale určite nie sme poslední. Po nás budú postihnutí iní.“⁷⁹ Napokon túto zdrvujúcu správu oznámil generál Krejčí v ten istý deň vojakom, prostredníctvom vydania armádneho rozkazu, a v rovnakom duchu sa k občanom republiky prihovril vo svojom prejave v nočnom vysielaní čs. rozhlasu ministerský predseda Syrový.⁸⁰

Jedna z najmodernejších armád vtedajšej Európy musela ustúpiť bez akéhokoľvek odporu, hoci bola pripravená na nerovný boj. Politici jej to však neumožnili. Naopak, už 6. októbra 1938, vydala prvá pomníchovská čs. vláda, vedená armádnym generálom Syrovým, nariadenie o demobilizácii armády, ktorá bola rozdelená do štyroch etáp a de facto skončila až v priebehu decembra 1938. V prvých októbrových týždňoch roku 1938, tak namiesto slávnostných zhromaždení k 20. výročiu založenia republiky, putovali z českého pohraničia do vnútrozemia okliešteného štátu tisícky utečencov a sklamaní vojaci. Národnú a štátnu jednotu zo septembrových dní vystriedala masová dezilúzia a hľadanie vinníkov katastrofy: v ideách, v politických smeroch i v konkrétnych ľuďoch. V novinách sa neobjavovali slávnostné úvodníky a články k okrúhlemu výročiu Československa, ale dohady, ako ďaleko zájdu územné aspirácie horthyovského Maďarska a beckovského Poľska (veľmocami v Mníchove v zásade už schválené), ktoré čoraz otvorenejšie žiadali svoj podiel na „delení československej koristi“.

stowe Wydawnictwo Naukowe, 1985; ANGER, J.: Mníchov 1938. Praha, Svoboda 1988; ANGER, J.: Vojenská situace Československa v době mnichovské kapitulace. In: Historie a vojenství, r. 38, 1989, č. 6, s. 26-50; DEJMEK, J.: Nový dokument k dějinám Mníchova 1938. (Kroftův výklad z 16. září 1938). In: Historie a vojenství, 40, 1991, č. 5, s. 116-136; LEMBERG, H.: „Mníchov 1938“ a jeho dlouhodobé důsledky pro vztahy mezi Čechy a Němci. In: Soudobé dějiny, 2, 1995, č. 2-3, s. 295-307; KVAČEK, R.: Mníchovská dohoda 1938 – Osudové osmičky. In: Reflex, 1998, č. 39, s. 76-78; DIÓSZEGI, I.: Hitler és a cseh kérdés. München 1938. In: Rubicon, 9, 1998, č. 8, s. 18-21; ČELOVSKÝ, B.: Mníchovská dohoda 1938. Šenov u Ostravy, Tilia 1999; WEINBERG, G. L.: Úvahy o Mníchovu po šedesáti letech. In: Střední Evropa, 15, 1999, č. 92, s. 51-60; ÁDAM, M.: Mníchovská krize a Maďarsko: Rozpad Versailleskej smlouvy ve střední Evropě. In: Tamže, s. 98-113; ÁDAM, M.: Totiež [II., závěrečná část]. In: Tamže, č. 94/95, s. 218-233; JOHN, M.: Září 1938. Role a postoje spojenců ČSR. Olomouc, Votobia 2000; TESÁŘ, J.: Mníchovský komplex. Jeho příčiny a důsledky. Praha : Prostor 2000; OVERY, R. J.: Německo a mnichovská krize: zdeformované vítězství [I. část]. In: Střední Evropa, 16, 2000, č. 96, s. 78-88; OVERY, R. J.: Totiež [II., závěrečná část]. In: Tamže, č. 97, s. 80-91; KLIMEK, ref 17, s. 651-670.

⁷⁹ KLIMEK, ref 7, s. 93.

⁸⁰ Podrobnejšie napríklad SÚA Praha, f. 225 – PMV 1918 – 1940, šk. 1213, sign. 225-1213-2.

Obsadzovanie čs. pohraničných oblastí začal nemecký Wehrmacht 1. októbra 1938. Príslušníci čs. armády, ktorí dostali rozkaz a museli opustiť svoje dovtedajšie posádky v pohraničí, evakovali nielen vojenský materiál, ale zároveň sa všestranne podieľali na odchode nenemeckého obyvateľstva do vnútrozemia pomníchovského štátu. Vylúčenie vojenského riešenia československej septembrovej krízy mníchovským diktátom veľmocí však ani zďaleka v nasledujúcich týždňoch neupokojilo napäté pomery v starom i novom pohraničí a čs. vojaci museli aj silou zbraní naďalej zabezpečovať záujmy okypteného štátu. Stalo sa tak napríklad už 2. októbra 1938 v Českom Krumlove, kde za použitia tankov a obrneného vlaku uskutočnili vojenskú akciu na ochranu českých obyvateľov mesta pred agresivitou sudetonemeckých ozbrojených zložiek.⁸¹ Bojovali tiež 31. októbra 1938 v rozsiahlom konflikte o Moravskú Chrastovu a v rade ďalších pohraničných miest.⁸² Ich bojová činnosť sa rovnako vzťahovala aj na územie Slovenska a Podkarpatskej Rusi, kde v pohnutých jesenných mesiacoch roka 1938 územné a mocenské nároky Poľska a Maďarska boli späté s horlivou činnosťou poľských polovojenských záškodníckych jednotiek, tzv. Strzelcov, ako aj maďarských diverzných oddielov Rongyosgárda a szabadsapatok. Cieľom týchto skupín boli bombové útoky na verejné a vojenské budovy, ničenie cestnej a železničnej infraštruktúry, decimovanie domáceho obyvateľstva, atď. Tie napokon častokrát vyústili do ozbrojených zrážok s jednotkami čs. armády, stráže obrany štátu, finančnej stráže, ktoré sa neraz skončili stratami na životoch na obidvoch stranách.⁸³

V českých krajinách bola už v priebehu októbra 1938 rušená vojnová organizácia čs. armády a demobilizáciou sa prechádzalo na mierový stav. Vo východnej polovici republiky – na Slovensku a Podkarpatskej Rusi – sa však vojnová organizácia premiestnením niektorých vyšších jednotiek z Čiech a Moravy dokonca posilnila (vzhľadom na stále potýčky a konflikty na hraniciach s maďarskými i poľskými ozbrojenými formáciami) a prakticky sa v takejto podobe udržala až do

⁸¹ POKORNÁ, ref 15, s. 74.

⁸² Podrobnejšie HOLUB, O.: Poslední pásmo vzdoru. Edice archiv, sv. 55. Praha : Mladá fronta, 1988.

⁸³ Podrobnejšie KUPLINSKI, J.: Polskie działania dywersyjne na Ukrainie Zakarpaciej w 1938 roku. In: Wojskowy Przegląd Historyczny, 41, 1996, č. 4, s. 65-83; BORÁK, M.: Obrana Podkarpatské Rusi (říjen 1938 – březen 1939). In: Česko-Slovenská historická ročenka 1997. Brno : Masarykova univerzita, 1997, s. 165-178; SAMUŠ, P. – BADZIAK, K. – MATWIEJEW, G.: Akcja „LOM“. Polskie działania dywersyjne na Rusi Zakarpaciej w świetle dokumentów Oddziału II Sztabu Głównego WP. Warszawa : 1998; BORÁK, M.: Boje československé armády na Slovensku a Podkarpatské Rusi (říjen 1938 – březen 1939). In: Mezníky Československé státnosti a armáda. Brno : Vojenská akademie, 1999, s. 123-128.

konca roka 1938. Veliteľstvo III. armády bolo postupne premiestnené z Kremnice do Bratislavy, kde pôsobilo od 24. novembra 1938. Demobilizovalo až 15. decembra 1938, keď z neho opäť vzniklo ZVV v Bratislave.⁸⁴

Po stroskotaní dvojstranných česko-slovensko-maďarských rokovaní zástupcov oboch vlád v Komárne v polovici októbra 1938, rozhodla napokon česko-slovensko-maďarský územný spor nemecko-talianska arbitráž vo Viedni 2. novembra 1938. Česko-Slovensko muselo na jej základe odstúpiť Maďarsku tú časť územia južného Slovenska, na ktorej podľa sčítania obyvateľstva z roku 1910 žilo aspoň 50 percent obyvateľov maďarskej národnosti. Slovensko tým prišlo o 10 565 km² svojho územia, na ktorom žilo 852 332 obyvateľov. O necelý mesiac neskôr, 1. decembra 1938, odstúpila druhá republika Poľsku niekoľko obcí na Kysuciach, Orave a Spiši s celkovou rozlohou 226 km² a 4 280 obyvateľmi.⁸⁵

Územné straty Česko-Slovenska sprevádzali aj zásadné štátoprávne a ústavné zmeny. V novembri 1938 získalo Slovensko aj Podkarpatská Rus rozsiahlu politickú autonómiu.⁸⁶ Tie však v zásade neporušili princíp organizačnej jednoty čs.

⁸⁴ ZVV Bratislava prevzalo v tom čase aj kompetencie po zrušení ZVV Košice, ktorého likvidácia nariadená výnosom MNO č.j. 7318 Taj.hl.št./1.odd. 1938, bola vo Vojenských zruboch (dnes Tatranské zruby) ukončená dňom 19. decembra 1938. (VÚA – VHA Praha, f. MNO – HŠ 1. organizačné oddelenie 1919 – 1939, šk. 247, 1938, sign. 38 2/2-26.)

⁸⁵ Podrobnejšie DEÁK, L.: Slovensko v politike Maďarska v rokoch 1938 – 1939. Bratislava : Veda, 1990; DEÁK, L.: Hra o Slovensko. Slovensko v politike Maďarska a Poľska v rokoch 1933 – 1939. Bratislava : Veda, 1991; DEÁK, L.: Poľské územné nároky voči Slovensku v roku 1938. In: Historický časopis, 39, 1991, č. 1, s. 12-27; ŽUDEL, J.: Zmeny československo-maďarských hraníc v dôsledku Viedenskej arbitráže. In: Slovenská archivistika, 26, 1991, č. 2, s. 34-43; Kol. autorov: Viedenská arbitráž (2. november 1938) – Mníchov pre Slovensko. Príspevky z kolokvia 1. november 1993 v Bratislave. (Zostavil Ladislav Deák). Bratislava : SAP, 1993; ORMOS, M.: Revíziós politika és a külpolitika revíziója. Az első bécsi döntés 1938. In: Rubicon, 9, 1998, č. 8, s. 22-27; DEÁK, L.: Viedenská arbitráž 2. november 1938. Dokumenty I. (20. september – 2. november 1938). Martin : Matica slovenská, 2002.

⁸⁶ Podrobnejšie *Ústavný zákon zo dňa 22. novembra 1938 o autonómii Slovenskej krajiny*. In: Zbierka zákonov a nariadení RČS, 1938, s. 1161-1164.

K vnútropolitickému a zahraničnopolitickému vývoju v pomníčovskom Československu (tzv. druhej republike) do polovice marca 1939 pozri SMETÁČEK, Z.: Od Mnichova k válce. Praha : Práce, 1945; TOMÁŠEK, D.: Deník druhej republiky. Praha : Naše vojsko, 1988; RATAJ, J. – KLIMEK, A. – ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ, Z.: Z druhej republiky I. - II. Praha : HŮ AČR – Památník odboje, 1993; ČARNOGURSKÝ, P.: 6. október 1938. Bratislava : Veda, 1993; ČARNOGURSKÝ, P.: 14. marec 1939. Bratislava : Veda, 1992; FEIERABEND, L. K.: Politické vzpomínky I./ Brno : Atlantis, 1994; Kol. autorov: Památný Žilinský 6. október. Zborník referátov z vedeckého seminára pri príležitosti 55. výročia podpísania Žilinskej dohody. (Zostavil L. Prikrýl). Žilina : Mestský úrad, 1994; RATAJ, J.: O autoritatívni národní stát: Ideologické proměny české politiky v druhé republice 1938 – 1939. Praha : Karolinum, 1997; BYSTRICKÝ, V.: Vystahovanie českých štátnych zamestnancov zo Slovenska v rokoch 1938 – 1939. In: Historický časopis, 45, 1997, č. 4, s. 596-611;

brannej moci. Vychádzajúc z nich, vypracovalo MNO už 24. novembra 1938 stanovisko, ktoré možno považovať za oficiálnu osnovu fungovania armády platnú až do rozbitia republiky v polovici marca 1939. V súlade so zákonom o autonómii tvorila čs. branná moc jednotný a nedeliteľný celok a jej vrchným veliteľom bol naďalej prezident republiky, od 30. novembra 1938, Dr. Emil Hácha. MNO zostávalo pre celý štát najvyšším ústredným vojenským orgánom a vojenské orgány všetkých stupňov nepodliehali rozhodovaniu autonómnych vlád Slovenska a Karpatskej Ukrajiny. Mali však právo vyjadrovať sa k niektorým čiastkovým problémom, napríklad k odvodom, ubytovaniu vojska, zabezpečovaniu dopravných prostriedkov a k ďalším otázkam, ktoré sa týkali pravidelného chodu armády. Pri rozmiestňovaní vojenských telies do jednotlivých oblastí republiky sa malo postupovať proporcionálne, teda umiestniť na Slovensku primeraný kontingent vojenských útvarov všetkých zbraní a orgánov služieb. Dôstojníci, rotmajstri, ďalejslúžiaci poddôstojníci a vojaci slovenskej národnosti mali byť prednostne pridelení do útvarov na území Slovenska s podriadenosťou slovenskému krajinskému vojenskému veleniu na čele s divíznym generálom Hugom Vojtom.

V druhej polovici októbra 1938 navrhlo 3. operačné oddelenie HŠ uskutočniť anketu, ktorej cieľom bolo zachytiť situáciu čs. armády v roku 1938. Následne koncom novembra 1938 rozoslal HŠ pripravené dotazníky na jednotlivé armádne zložky – od oddelení HŠ a odborov MNO, cez ZVV, veliteľstvá zborov a divízií až po pluky a samostatné prápory – s tým, že odpoveď očakáva do 15. februára 1939. Cieľom rozsiahlej ankety HŠ, označovanej ako *Armáda v roku 1938*, bolo čo najdetailnejšie zachytiť jednak to, čo sa vykonalo roku 1938 v rámci príprav na vojnu, a ďalej vlastný stav armády za májovej čiastočnej a septembrovej všeobecnej brannej pohotovosti štátu. Napriek tomu, že dokumenty z ankety *Armáda v roku 1938* často vyjadrujú subjektívne pocity a názory spracovateľov (jednotlivých armádných funkcionárov, veliteľov vyšších veliteľstiev i vojskových telies, ktorí ich zostavovali bezprostredne po dramatických udalostiach leta a jesene 1938 – pozn. M. Č.), zachytávajú cenné poznatky a závery, ktoré mali byť užitočné tak pre ďalšiu organizáciu, ako aj pre využitie čs. brannej moci v budúcnosti. Pritom je dôležité mať na zreteli prinajmenej ešte jednu závažnú okol-

SUŠKO, L.: Miesto autonómneho Slovenska v politike Nemeckej ríše (september 1938 – marec 1939). In: Tamže, 47, 1999, č. 3, s. 420- 431; GEBHART, J.: Problémy Česko-slovenského soužití ve druhé republice. In: Dějiny a současnost, 21, 1999, č. 4, s. 8-11; HOENSCH, J. K.: Slovensko a Hitlerova východná politika. Hlinkova slovenská ľudová strana medzi autonómiou a separatizmom 1938 – 1939. Bratislava : Veda, 2001; BYSTRICKÝ, V.: Nacistické Nemecko a vznik Slovenského štátu. In: Vojenská história, 5, 2001, č. 2, s. 41-61.

nosť. Velenie armády nevyučovalo, že po určitom čase bude chcieť čs. verejnosť vedieť, ako bola armáda pripravená na hroziacu vojnu.⁸⁷

V jednom z dochovaných dokumentov z 2. decembra 1938, ktorý vypracovali čs. spravodajskí dôstojníci zo Študijnej skupiny 2. spravodajského oddelenia HŠ, pod vedením plukovníka gšt. Františka Havla, hodnotili jeho tvorcovia nielen stav čs. armády v politicky, hospodársky a vojensky oslabenom štáte, a z toho vyplývajúce úlohy v nastávajúcom období, ale navrhovali aj zásadné organizačné úpravy a dislokáciu vyšších jednotiek, s dôrazom na čo najväčší počet ich sústredenia na Slovensku a Podkarpatskej Rusi. V úvodných poznámkach k dotazníku HŠ sa okrem iného píše: „...Nemôžeme sa vzdávať myšlienky, že sa raz naša vláda za inej mocenskej konštelácie v Európe, ktorá bude pre Nemecko nepriaznivá, nerozhodne v záujme budúcej existencie národa pre branné vystúpenie proti Nemecku. Dnes nie je zatiaľ žiadna nádej na branný odpor v Čechách a na Morave, hlav. štáb/3. oddelenie nepripravuje v Čechách a na Morave ani zaistenie hraníc. Po nedávnej úprave hraníc na Morave a po skorom vybudovaní diaľnice Vratislav (Breslau) – Brno – Viedeň je a bude otázka odrezania západnej časti republiky od jej východnej časti otázkou nie dní, ale hodín. Jednotky, ktoré budeme na Slovensku mať, nám zostanú, na ich vzdanie sa je vždycky dosť času...“⁸⁸ Z toho je zreteľné, aký vojenský význam prikladali vojenský spravodajcovia v druhej republike práve východnej polovici okliešteného štátu. Z dovedna 10 (peších) divízií a 4 rýchlych divízií čs. armády malo byť na Slovensku a Podkarpatskej Rusi umiestnených spolu 6 peších a všetky 4 rýchle divízie, vrátane 2 vyšších jednotiek, ktoré by tam v prípade potreby ustúpili z východnej Moravy.

Za nadčasové možno považovať aj ich jednoznačné závery charakterizujúce najbližšiu budúcnosť v Európe: „...Všeobecný vojnový konflikt v Európe je nevyhnutný, na jeho vyvolanie bude jedného dňa stačiť omnoho menšia zámienka, ako bola otázka našich Nemcov. Na okupovanom území Čiech a Moravy bude Nemecko s naším ľudom za vojny rovnako kruto zaobchádzať, bez ohľadu na to či sa trpne vzdáme alebo či so zachránenou časťou našej armády proti nemu vystúpime. A i keď sa trpne vzdáme, nezabráňime našim príslušníkom v zahraničí, aby znovu nevstupovali ako legionári do cudzích armád, a to bude pre Nemeck-

⁸⁷ Pozri MINAŘÍK, ref 76, s. 91-118. Podrobnejšie o zhodnotení vojenských príprav a samotného priebehu mobilizácií v roku 1938 na území Slovenska pozri napríklad dokument *Armáda v roce 1938 – poznatky*. (VHA Trnava, f. ZVV Bratislava 1919 – 1939, šk. 177, 1939, č.j. 21.127 Taj./3 oper. 1938.)

⁸⁸ VÚA – VHA Praha, f. MNO – HŠ 1. organizačné oddelenie 1919 – 1939, šk. 362, 1939, sign. 38 2/2-7.

ko vítanou zámenkou pre najhoršie zaobchádzanie s našimi ľuďmi...“⁸⁹ Nemenej jasnozrivé je ďalej aj konštatovanie Študijnej skupiny 2. spravodajského oddelenia HŠ, v ktorom poodhaľujú hlavnú príčinu postoja západných európskych veľmocí – Francúzska a Veľkej Británie – k riešeniu československej otázky v septembri 1938 v Mníchove. Doslova sa v ňom uvádza: „...Všeobecný vojnový konflikt v Európe je nevyhnutný pre nepreklenuteľné rozpory medzi Nemeckom a Talianskom na jednej strane a ostatnými štátmi na druhej strane. Nemecko a Taliansko predbehli ostatné štáty nielen v tom, že postavili už v mieri početnejšie vojenské sily, ale aj v tom, že mali počas krízy tohto roku zmobilizovaný svoj vojnový priemysel. A v tejto nevýhode spočívala nechúť západných veľmocí k vojne, a zároveň v tejto nevýhode tkvie vysvetlenie ich získavania času. Rozsiahle zbrojenie, ku ktorému západné veľmoci a USA pristúpili, nesvedčia o ich pevnom presvedčení o trvalom mieri; mobilizácia ich vojnového priemyslu ukazuje, že sa pripravujú na vojnový konflikt v blízkej, im vyhovujúcej dobe /„Terminkrieg“/...“⁹⁰

Dnes je už všeobecne známe, aké udalosti v Česko-Slovensku a v Európe nasledovali v nastávajúcom zložitom období, ktoré napokon vyústili do rozpútania 2. svetovej vojny v septembri 1939. V politickom a verejnom živote druhej republiky bol postupne nastoľovaný režim autoritatívnej demokracie. Schwálením *Zmocňovacieho zákona* v Národnom zhromaždení 14. a 15. decembra 1938 sa ústrednej vláde v Prahe na 2 roky delegovala právomoc meniť vládnymi nariadeniami aj ústavu, čo znamenalo definitívnu bodku za systémom parlamentnej demokracie. Zahraničnopoliticky izolovaný štát sa čoraz viac dostával do vleku nacistického Nemecka, ktoré sa pripravovalo na jeho likvidáciu. Príslušné vojenské smernice pre tento akt vydal Adolf Hitler už 21. októbra 1938 a doplnok zo 17. decembra 1938 určil aj spôsob jeho vykonania.⁹¹

Na prelome rokov 1938 – 1939 sa predovšetkým na nemecký nátlak realizovali viaceré zmeny v personálnej oblasti a organizácii čs. armády. Postupne sa znižoval jej početný stav na 120-tisíc mužov, čo v konečnom dôsledku znamenalo citeľné oslabenie jej bojuschopnosti. Z rozhodnutia ústrednej vlády v Prahe bola 3. februára 1939 vydaná vládna vyhláška, na základe ktorej sa skončila branná

⁸⁹ Tamže.

⁹⁰ Tamže.

⁹¹ Podrobnejšie ZGÓRNIAK, M.: „Fall Süd-Ost“, „Fall West“ i „Fall Ost“. Niemieckie planovanie wojenno-operacyjne w okresie przygotowan do likwidacji II Republiki Czesko-Slowackiej (X 1938 – III 1939 R.). In: Prace Komisji Srodkowoeuropejskiej, Tom I. Warszawa, „Secesja“ 1993, s. 79-90.

pohotovosť štátu a platnosť výnimočných opatrení, zavedených súčasne s vyhlásením septembrovej všeobecnej mobilizácie. Vládnym nariadením z 24. februára 1939 boli príslušníci nemeckej národnosti v republike vyňatí spod brannej povinnosti⁹² a uznesením z toho istého dňa bola zrušená civilná protiletcká obrana. V duchu nemeckých požiadaviek sa 1. marca 1939 realizovalo i odvolanie armádneho generála Krejčího z funkcie náčelníka Hlavného štábu čs. brannej moci.

Dňa 9. marca 1939 sa v Prahe uskutočnila dôverná schôdza ministerskej rady ústrednej česko-slovenskej vlády, na ktorú neboli prizvaní slovenskí zástupcovia. Jej predseda Rudolf Beran tam okrem iného oznámil, že mu je známy presný termín vyhlásenia Slovenského štátu. Na základe toho sa v noci z 9. na 10. marca 1939 vyhlásil na území Slovenska výnimočný stav, neskôr označovaný podľa veliteľa VII. zboru v Banskej Bystrici, divízneho generála Bedřicha Homolu, ako „Homolov puč“. (Autorstvo celého plánu vojensky zakročiť na Slovensku však patrilo vtedajšiemu ministrovi dopravy v ústrednej vláde, divíznemu generálovi Aloisovi Eliášovi – pozn. M. Č.). Tzv. puč bol založený na mylnom presvedčení, že najlepšou obranou pred rozbitím republiky a následnou nemeckou okupáciou bude zabrániť jej rozkladu zvnútra. Navyše sa ukázalo, že na Slovensku vtedy neexistovala významnejšia politická sila, ktorá by privítala politickú zmenu a snažila sa o navrátenie k štátoprávnym pomerom v predmníchovskej republike. A tak z tohto politicky neuváženeho a formou nedemokratického činu Prahy ťažilo predovšetkým nacistické Nemecko. Práve z jeho iniciatívy, resp. na nátlak Hitlera vyhlásil Slovenský snem 14. marca 1939 samostatný Slovenský štát. Hneď na druhý deň rozpad republiky zavŕšila okupácia českých krajín nemeckou armádou.⁹³ Až dovtedy jednotná čs. armáda prestala existovať a podstatnej časti jej modernej vojenskej výzbroje a výstroja pre vyše 40 divízií sa zmocnil Wehrmacht. Bol to jeden zo závažných impulzov, ktorý napomohol urýchliť prípravy vojnovnej expanzie nacistického Nemecka proti Poľsku a ďalším štátom Európy.

⁹² Bližšie *Vládna vyhláška č. 28 zo dňa 3. februára 1939; Vládne nariadenie č. 39 zo dňa 24. februára 1939*. In: Zbierka zákonov a nariadení republiky Česko-Slovenskej, 1939, s. 104, 231.

⁹³ Pozri napríklad ANGER, J.: *Vznik Slovenskej armády v roku 1939*. In: *Z vojenskej histórie Slovenska 1918 – 1948. Zborník vedeckých štúdií*. (Zostavil Ján Korček). Trenčín 1994, s. 59-85; KOKOŠKA, S.: *Unternehmen Südost: Okupace českých zemí v březnu 1939*. In: *Historie a vojenství*, r. 46, 1997, č. 6, s. 134-160; BYSTRICKÝ, V.: *Zasadnutie Slovenského snemu 14. marca 1939*. In: *Historický časopis*, 47, 1999, č. 1, s. 105-114; JALŮVKA, I.: *Smutné výročí. (Okupace ČSR – bezprostřední předehra druhé světové války)*. In: *Vojenské rozhledy*, 8 (40), 1999, č. 1, s. 152-164.

Prílohy

Prehľad dôstojníckeho zboru mierovej čs. armády v septembri 1938

Stavovské skupiny	Celkom	Slováci	Percentuálne
Generáli	139	1	0,71 %
Dôstojníci gšt.	343	12	3,49 %
Vyšší dôstojníci	5439	67	1,23 %
Nížší dôstojníci	6871	356	5,18 %
Spolu	12 792	436	3,40 %

Počty vojnovej čs. armády koncom septembra 1938

[Všetky číselné údaje sú zaokrúhlené na tisíce.]

početný stav mierovej armády	200 000 mužov
I. záloha	1 273 000 mužov
II. záloha	542 000 mužov
mobilizačnou vyhláškou povolaných	1 253 000 mužov
mobilizačný rozkaz neuposlúchlo	126 000 mužov
- z toho Nemcov	100 000 mužov
teoreticky zmobilizovaná armáda	1 453 000 mužov
- z toho Nemcov	315 000 mužov
- z toho Maďarov	90 000 mužov
nastúpilo (vrátane tých, ktorí boli povolaní pred vyhlásením všeobecnej mobilizácie)	1 127 000 mužov
československá armáda po mobilizácii (celkom)	1 327 000 mužov*
Stráž obrany štátu – SOŠ (celkom)	26 000 mužov

Početný stav čs. vojnovej armády po ukončení mobilizácie 29. septembra 1938 je udávaný v literatúre v rozpätí od 1 128 000 mužov do 1 500 000 mužov.

Tento počet sa priebežne menil. Na jednej strane vzrastal povolávaním mužov z II. zálohy, ktorí mali nahradiť nespoľahlivých brancov a tých, ktorí neuposlúchli mobilizačný rozkaz. Na druhej strane však aj klesal (dezercie, chorí a vyreklamovaní špecialisti).

[Spracované podľa ŠRÁMEK, P.: Československá armáda v roce 1938. Brno – Náchod : Nákladem Společnosti přátel čs. opevnění, 1996, s. 66-67.]

**Nástupová operačná zostava III. armády „Štefánik“
na Slovensku a Podkarpatskej Rusi
30. septembra 1938 o 12.00 hod.**

vyššie veliteľstvo	dislokácia veliteľstva	krycí názov (podriadenosť)	veliteľ (hodnosť a meno)
veliteľstvo III. armády	Kremnica	„Štefánik“ (HV)	arm. gen. Josef VOTRUBA
HP – XV	Banská Bystrica	„Adam“ [do 30. 9. 1938] (III. armáda)	div. gen. Bedřich HOMOLA
HP – XVI	Košice	„Ferdinand“ (III. armáda)	div. gen. Ondřej MÉZL
VII. zbor	Vráble	„Hurban“ (III. armáda)	div. gen. Josef MANEK
HO – 39	Galanta	„Rafael“ (VII. zbor)	div. gen. Miloš ŽÁK
HO – 40	Banská Bystrica	„Medard“ (HP – XV)	brig. gen. Ing. Bohumil RYTÍŘ
HO – 41	Košice	„Alfonz“ (HP – XVI)	brig. gen. Ondřej Jan MORAVEC
HO – 42	Užhorod	„Karol“ (HP – XVI)	brig. gen. Oleg SVÁTEK
10. div.	Krupina	„Tomášik“ (III. armáda)	brig. gen. Rudolf HOŠEK
11. div.	Lovinobaňa	„Dobrovský“ (III. armáda)	brig. gen. František KUKAČKA
3. rých. div.	Levice	„David“ (III. armáda)	brig. gen. Jaroslav EMINGER
Divízie dislokované na Slovensku tvoriace zálohu Hlavného veliteľstva (HV)			
9. div.	Nové Mesto nad Váhom	„Hodža“ (VIII. zbor)	brig. gen. Jan BENEŠ
15. div.	Senica nad Myjavou	„Jánošík“ (VIII. zbor)	brig. gen. Bohuslav VŠETIČKA
16. div.	Ružomberok	„Jablonský“ (HV)	brig. gen. František MARVAN
22. div.	Žilina	„Hviezdoslav“ (HV)	brig. gen. Josef BERÁNEK

Vysvetlivky: **HV** - Hlavné veliteľstvo, **HP** – hraničné pásmo, **HO** – hraničná oblasť, **div.** – divízia, **rych. div.** – rýchla divízia

**Slováci v najvyšších štábných a veliteľských funkciách v čase
všeobecnej mobilizácie čs. armády k 30. septembru 1938 o 12.00 hod.**

[zoradení podľa vojenských hodností]

- div. gen. Rudolf VIEST velil VI. zboru „Rázus“, ktorý bol v zostave IV. armády „Neruda“ s veliteľským stanoviskom v Soběslave
- pplk. gšt. Ferdinand ČATLOŠ zastával funkciu náčelníka štábu Hraničnej oblasti (HO) 37 „Florián“ s operačným priestorom Horní Benešov – Jablunkov
- pplk. zdrav. MUDr. Ladislav NEMEŠ zastával funkciu prednostu zdravotníckej služby 3. rýchlej divízie „David“ (s veliteľstvom v Leviciach)
- pplk. duch. František KOVALČÍK pôsobil ako prednosta duchovnej správy cirkvi rímsko-katolíckej III. armády „Štefánik“ (Kremnica)
- mjr. gšt. Štefan JURECH bol prednostom 3. operačného oddelenia štábu II. armády „Jirásek“ (Olomouc)
- mjr. del. Ján KRENČEJ zastával funkciu prednostu automobilovej služby štábu III. armády „Štefánik“ (Kremnica)
- mjr. duch. Valentin VILKOVSKÝ bol prednostom katolíckej duchovnej správy Hraničného pásma XVI „Ferdinand“ (Košice)
- škpt. gšt. Emil NOVOTNÝ bol prednostom 2. spravodajského oddelenia štábu VII. zboru „Hurban“ (Vráble)
- škpt. gšt. Štefan TATARKO vykonával funkciu prednostu 1. organizačného oddelenia štábu Hraničného pásma XVI „Ferdinand“ (Košice)
- škpt. del. Benedikt DÚBRAVEC bol prednostom služby cestnej dopravy Hraničného pásma XVI „Ferdinand“ (Košice)
- škpt. vet. MVDr. Mikuláš FERJENČÍK pôsobil vo funkcii prednostu veterinárnej služby 13. divízie „Úprka“ (Humpolec)

- škpt. žen. Vojtech REGE bol od 1. októbra 1938 veliteľom ženijného vojska 16. divízie „Jablonský“ (Ružomberok)
- škpt. tel. Ján MORVIC velil telegrafnému vojsku 22. divízie „Hviezdoslav“ (Žilina) a zároveň bol veliteľom telegrafného práporu 22
- škpt. kanc. Michal HEFKA vykonával funkciu prednostu pomocnej kancelárie štábu III. armády „Štefánik“ (Kremnica)
- kpt. gšt. Viliam TALSKÝ pôsobil vo funkcii prednostu 2. spravodajského oddelenia štábu Hraničnej oblasti 39 „Rafael“ (Galanta)
- kpt. gšt. Ladislav LAVOTHA vykonával funkciu prednostu 2. spravodajského oddelenia štábu 16. divízie „Jablonský“ (Ružomberok)
- kpt. del. Ján GOLIÁN zastával funkciu prednostu 2. spravodajského oddelenia štábu 10. divízie „Tomášik“ (Krupina)
- kpt. jazd. Elemér POLK bol prednostom 4. materiálneho oddelenia štábu 17. divízie „Blodek“ (Rychnov u Jablonce nad Nisou)
- kpt. tel. Ing. Štefan ZÁVODNÝ velil telegrafnému vojsku Hraničnej oblasti 42 „Karol“ (Užhorod) a zároveň bol veliteľom telegrafného práporu 42
- npor. duch. Anton SVIEŽENÝ bol prednostom katolíckej duchovnej správy Hraničného pásma XV „Adam“ (Banská Bystrica)
- por. tel. Ludevít STEINER velil telegrafnému vojsku 17. divízie „Blodek“ (Rychnov u Jablonce nad Nisou) a zároveň bol veliteľom telegrafného práporu 17

Väčšina dôstojníkov slovenskej národnosti v čase septembrovej mobilizácie vykonávala len funkciu veliteľov čiat a okolo 30 ich bolo veliteľmi rôt.

ČAPLOVIČ, M.: September's Mobilisation of the Czechoslovakian Army 1938 with the Stress put on Slovakia

In the second half of thirties of 20th century all muster plans of the Czechoslovakian Army, elaborated by military strategist at the Headquarter of the Czechoslovak Army, took into account the defence of the Republic only within the framework of a coalition war. Not a single one of these plans did consider the possibility that the Czechoslovak Republic could defend itself alone and efficiently against the main enemy – Nazi Germany.

As a result of increasing tense situation in home and foreign policy within the course of 1938, resulting above all from the territorial demands of the Nazi Germany towards Czechoslovakia, the new Czechoslovakian governmental cabinet headed by army general Ján Syrový decided on 23rd September 1938 to propose to president Edvard Beneš to declare general mobilisation of the Czechoslovakian armed forces (according to 23rd paragraph of the Armed forces law). The cabinet also approved governmental regulation on the beginning of state preparedness (alertness). The mobilisation was announced in radio at 10. 30. a.m. and shortly after it the mobilisation regulations were pasted.

During the course of five mobilisation days, from 25th September to 29th September 1938 more than one million men (of 18 age groups) was called to arms and the number state of the war Czechoslovakian army achieved more than 1.3 million soldiers. After the declaration of mobilisation the elements of the Headquarter of the Czechoslovakian army commenced to transport from Prague to Vyškov at Moravia, where the Main Command (HV) was established with a code name "Palacký". Regional military commands in Prague, Brno, Bratislava and Košice were transformed into the commands of operating armies I. – IV. The command of foreign volunteers established within VI. area in Košice represented a special command — formed during mobilisation without a previous intention. Its aim was to co-ordinate and to provide concentrated volunteers from abroad who reported for help to Czechoslovakia; they were concentrated at military training camps in Humenné and in Rachov at Russia Subcarpathian.

The Czechoslovak army, according to a modified variant of XIII muster (assembly) plan from a peace to a war state, consisted of 21 divisions, 12 border areas at the level of reinforced division, the command of Prague district (reinforced division), 4 rapid divisions, 3 special groups, 63 flights of military air forces and 31 battalions, included into the structure of 4 armies. 8 corps, 6 border zones at the level of reinforced corps and reserves of the main command. The defence value of the Czechoslovak army was increased by a continuous line of permanent fortification – light and heavy objects of different types.

The Nazi Germany, according to a special schedule of forces assigned to attack of 18th September 1938, intended to deploy five armies of land forces and one independent army corps. The German air forces (Luftwaffe) assigned approximately 1 200 aeroplanes to carry out the attack on the Czechoslovak Republic. Also SS units, units of Grenzschutz (frontier-guard) and para-military Freikorps operating in Sudety should participate in

attack on Czechoslovakia. It was assessed that Germany possessed more than 1.5 million trained men in arms, while also the fact, that mobilisation system allowed Wehrmacht command to build up in a short time notice the army in the force of more than 3 million men, was counted with.

Until now the view prevailed in special literature, that the Czechoslovak defence power was factually able to resist German Wehrmach without the help of allies no more than fourteen days. However, the most actual results of historian's research underlines that the information is rather inaccurate and deceiving. The perspective supposing the resistance lasting more than three weeks is more real.

The defence of the territory of Slovakia and Russia Subcarpathian after the mobilisation announcement was performed by III. Army "Štefánik" the operational zone of which was firstly determined by the Moravia-Slovak boundary line at west side and the Czechoslovak-Romania boundary line at the east part of the Republic. During the third mobilisation day the operational zone III was moved at west side to Devín from which continued through the Small Carpathians ridges to the White Carpathians, where again joined the Moravia-Slovak border line. Approximately one sixth of war Czechoslovak army was assigned by the Main Command for defence of Slovakia and Russia Subcarpathians. The focus of defence should be concentrated in the area of Šahy – Rimaká Sobota, where the direction of main attack of the Hungarian Army was expected. However in the case of Poland, which was supposed to keep its neutrality, enough time for defence organisation was assumed.

Organisational structure of the III army and deployment of its element principally corresponded to combat mission and intention of its command – to carry out defence operations against Hungary, Poland respectively and at the same time to control communications at the east of the state inevitable for supposed transport of allies troops and the contact with the Little Entente ally – Romania. Operational structure, armament of units and elements, combat and moral preparedness of the members of the III army indicated that regardless of several problems connected with insufficient motorization and imperfect railway system, it was prepared for defence of Slovakia against expected aggression. Verification of operability of the III army as well as mobilised Czechoslovak Army itself was defeated by a decisive politic background of the September crisis and its definitive leading into Munich dictate of the four great powers on 29th September 1938 and following acceptance of it conclusions by the Czechoslovak President and government one day later. One of the most modern armies of those days Europe had to retreat without any resistance, although it was prepared for unequal fight. Politicians did not allow it to act like that.

Maďarsko-slovenský ozbrojený konflikt v marci 1939*

František CSÉFALVAY

V príspevku sa chcem stručne vyjadriť k otázke, ako sa Slovensko stalo (resp. jeho časť) dejiskom reálneho konfliktu s Maďarskom v marci 1939.

Slovenská historiografia, historická a historizujúca publicistika sa v posledných rokoch často venuje tzv. malej vojne, čiže maďarsko-slovenskému ozbrojenému konfliktu v marci 1939. Malo to aj svoju spoločenskú dimenziu: v Armáde SR sa uskutočňovali rôzne akcie, každoročne do roku 1998 vyšiel k 23. marcu rozkaz ministra obrany, organizovali sa centrálné pripomienkové akcie, v rôznych armádnych a iných tlačných médiách vyšli články renomovaných, aj menej renomovaných historikov a publicistov atď. Zdá sa, že najčastejším dôvodom prezentácie osobných názorov autorov v tejto otázke nebola a nie je novota a originalnosť, ku ktorým by sa dopracovali na základe hlbokých znalostí archívnych prameňov, ale skôr politické ostriе, tejto, inak veľmi citlivej problematiky. Na základe maďarskej agresie v roku 1939 niektorí autori vyvodzujú, že existuje permanentná hrozba Slovensku zo strany Maďarska, a z toho sa dá potom vytĺcť politický kapitál v rámci nacionalistického prúdu slovenskej politiky. Slovenskú verejnosť možno otráviť tvrdením, že Maďari to so Slovenskom nikdy nemysleli úprimne.

Pre nás sú však dôležitejšie historické otázky prípravy a priebehu tohto konfliktu. Doteraz sa nezvažovalo, prečo zrovna 23. marca 1939 došlo k maďarskému pokusu o obsadenie slovenského teritória, resp. sa neuviedlo, čo sa udialo bezprostredne pred 23. marcom 1939. Zo štúdií slovenských prameňov o slovenských reáliách vznikla a udomácnila sa téza o tzv. malom a veľkom riešení a o Malej vojne. Z nepochybnej statočnosti slovenských vojakov a dobrovoľníkov mnohí autori vyvodzovali, že len vďaka tomuto odporu sa podarilo zastaviť maďarský postup, a iba preto sa neuskutočnilo „veľké riešenie“. Vo svojom príspevku sa snažím zaujať postoj k týmto otázkam.

* * *

Vznikom samostatného Slovenska v marci 1939 nastali zmeny v geopolitickej

* Príspevok je časťou širšie koncipovaného materiálu pripraveného na publikovanie v časopise *Vojenská história*.

situácii v strednej Európe. Okupovaním českých krajín Nemeckom sa zlepšilo postavenie Maďarska, ktorého predstaviteľa si mysleli, že po rozpade Malej dohody a najnebezpečnejšieho rivala Maďarska – Česko-Slovenska sa zvyšujú šance Maďarska jednak proti slabému Slovensku a aj proti Rumunsku, voči ktorému pred rokom 1940 maďarské teritoriálne požiadavky ani čiastočne neboli uspokojené. Maďarské hegemonistické snahy v strednej Európe sa však nemohli uplatniť bez nemeckej zhovievavosti a zabezpečenia aspoň nemeckej neutrality. Nemecko však „neutrálne“ nebolo a všetky zmeny v strednej a východnej Európe sa mohli udiať len s jeho súhlasom. Bezbranné Slovensko potrebovalo nemeckého spojencu a slovenskí vedúci predstavitelia si mysleli, že pronemeckou politikou sa Slovensko dokáže ubrániť proti prípadnej hrozbe z Maďarska a v roku 1939 ešte aj z Poľska.

Budapešť po Varšave ako druhá uznala samostatné Slovensko už 15. marca 1939, pravda neuspokojujúc sa s faktom jeho existencie. V marci 1939 v Budapešti považovali Slovensko za protimaďarskú zbraň Berlína, a tento fakt nútil maďarských politikov k zdržanlivosti.

Ozbrojené vystúpenie Maďarska proti Slovensku začalo niekoľko dní po dokončení obsadzovania Karpatskej Ukrajiny. (Do roku 1938 Podkarpatská Rus.)

V marci 1939, keď sa ešte ani nedokončilo obsadzovanie vyššie spomenutého územia, maďarská diplomacia žiadala na nemeckých miestach korekciu hraníc smerom na západ odvolávajúc sa na údajné dopravné a iné potreby. 17. marca – teda niekoľko dní pred začiatkom maďarského útoku – sa táto požiadavka cez Berlín tlmočila aj slovenskej vláde.

Maďarská vláda s uspokojením konštatovala úspech vojenskej akcie na Karpatskej Ukrajine. Minister zahraničných vecí Csáky už 17. marca informoval o obsadení Karpatskej Ukrajiny ako o samozrejmosti. Vyzdvihol nečakanosť tejto akcie, ktorá postavila susedné štáty pred hotovú vec. O Rumunsku sa vyjadril tak, že sa neodvážilo vstúpiť do pohraničného pásma, pretože on – Csáky – im dal na vedomie, že Maďarsko by potrestalo útok z hociktorej strany.

Vláda a vojenské vedenie nezdieľalo názor Csákyho, resp. neboli si natoľko istí v súvislosti s Rumunskom. S obavami sa dívali na hranice a sledovali pohyb rumunských vojsk, a veľmi sa im uľavilo, keď nedošlo ku konfliktu. Rumuni si totiž nárokovali obce s rumunským obyvateľstvom na sever od línie Chust – Bezezná – Bystrá a železnice v Jasini. Rumunsko bolo izolované a malo obavy z Nemecka, preto nevystúpilo so zbraňou. 15. marca zmobilizované rumunské vojsko aj tak vyhrotilo rumunsko-maďarské vzťahy.¹

¹ DOMBRÁDY, L.: Hadsereg és politika Magyarországon 1938 – 1944. Budapest : Kossuth Könyvkiadó, 1986, s. 25.

Ešte počas operácií v Karpatskej Ukrajine sľubovala maďarská diplomacia, že sa nedotkne hraníc štátov susediacich s Karpatskou Ukrajinou. Na základe záznamu o rozhovore grófa Csákyho s nemeckým vyslancom Ottom von Erdsmandorfom 15. marca maďarský minister vyhlásil, že postup maďarských vojsk ani v najmenšom nebude ohrozovať územie štátov susediacich s Karpatskou Ukrajinou, navyše pripomenul existenciu príkazu, aby sa vojská vyhli aj náznaku takej akcie. Toto ubezpečenie inak odovzdali aj vládam Talianska, Poľska, Rumunska, Juhoslávie a Slovenska.² V ten istý deň aj Döme Sztójay, maďarský vyslanec v Berlíne opakoval ubezpečenie, „...že maďarské vojská nevtrhnú na územie Slovenska. Obsadenie niekoľkých slovenských dedín v týchto dňoch nie je nič iné ako realizácia maďarsko-česko-slovenskej zmluvy o úprave hraníc.“³

16. marca gróf István Csáky inštruoval svojho vyslanca v Berlíne, aby ubezpečil nemeckú vládu o tom, že „... keď naše vojská o niekoľko kilometrov prekročia hranice, ktoré aj tak neboli nikdy fixované, to ešte neznamená fait accompli. Boli by sme vďační Ribbentropovi, keby v tomto smere upokojil Slovákov a upozornil ich na to, že po ukončení operácií o niekoľko dní konečnú hraničnú líniu aj tak stanovíme v zhode so Slovákami, tak, ako sa to stalo po viedenskej arbitráži.“⁴ D. Sztójay uvedené inštrukcie spolu s podrobným záznamom a mapou odovzdal zástupcovi štátneho tajomníka Ernstovi Woermannovi. Pripomenul mu aj maďarské želanie posunúť maďarsko-slovenskú hranicu o 10 – 20 km na západ. E. Woermann prejavil pochopenie, ale v súvislosti s posunutím hranice sa nevyjadril, len sľúbil, že vec okamžite postúpi Joachimovi von Ribbentropovi.⁵

V noci na 18. marca (o 2.25 h.) Sztójay už hlásil do Budapešti, že Ernst von Weizsäcker ho v predchádzajúci večer informoval, že im sa zdá posunutie dočasných hraníc v požadovanom rozsahu rozsiahle, ale súčasné prekročenie hraníc považujú za odôvodnené. V tomto smere budú navrhovať postup Slovákom.⁶ K nemeckej intervencii skutočne došlo, pretože maďarský vyslanec Gyula Petravich už 18. marca popoludní o tom informoval v zmysle, že slovenský minister zahra-

² ÁDÁM, M., ed.: *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936 – 1945. III. kötet. Magyarország külpolitikája 1938 – 1939-ben.* Budapest : Akadémiai Kiadó, 1970, dok. č. 458, s. 580.

³ Vojenský historický archív Trnava, f. 11 Archívy zahraničné (Zbierka dokumentov k slovensko-maďarským a slovensko-nemeckým vzťahom v rokoch 1938 – 1945), Politisches Archiv Bonn, Ausländische Amt, šk. 9, Büro des Staatssekretärs. Akten betreffend Tschechoslowakei vom 14. März bis 30. März 1939. Bd. 8, film 5, záber 484461.

⁴ ÁDÁM, ref 2, dok. č. 470, s. 588. Pozri o tom aj HOENSCH, J.: *Der ungarische Revisionismus und die Zerschlagung der Tschechoslowakei.* Tübingen : J. C. P. Mohr (Paul Siebeck), 1967, s. 269.

⁵ Magyar Országos Levéltár, Külügyminisztérium, K - 63, 1939 - 65/7 II. 1352/pol. 1939.

⁶ Tamže.

ničných vecí mu oznámil, že informáciu zo 16. marca môže brať na vedomie len v tom prípade, ak Maďarsko bude rešpektovať administratívnu hranicu medzi Slovenskom a Karpatskou Ukrajinou.⁷ Toto vzatie na vedomie Ferdinandom Ďurčanským, pravda, v žiadnom prípade neznamenal udelenie súhlasu slovenskej strany s takouto maďarskou akciou, preto maďarská diplomacia pokračovala v nátlaku a naliehaní na nemecké miesta.

S ohľadom na rumunské územné nároky na časť Karpatskej Ukrajiny bolo pravdepodobne rozhodujúce nemecké stanovisko, tlmočené 19. marca štátnym tajomníkom E. von Weizsäckerom vyslancovi D. Sztójaymu. Podľa telegramu maďarského vyslanca ho Weizsäcker informoval, že „... vyzvali Rumunov, že konali by múdro, keby s nami (Maďarmi – pozn. F. Cs.) bezprostredne a mierovou cestou vyriešili hraničné otázky v Karpatskej Ukrajine.“⁸ Medzitým sa rozšírili informácie, že Rumunsko uskutočnilo mobilizáciu. Podľa rumunského stanoviska oznámeného maďarskému vyslancovi v Bukurešti, ide len o povolanie záloh na cvičenie a okrem toho v troch zboroch povolali po jednom ročníku. Vojenské opatrenia zdôvodnili prítomnosťou veľkých nemeckých vojenských zväzkov na hranici so Slovenskom. Ich počet údajne zjavne prevyšoval aj sily, ktoré by boli potrebné k obsadeniu Slovenska. Rumuni pristúpili k uvedeným vojenským opatreniam na upokojenie vlastnej verejnosti.⁹

22. marca gróf I. Csáky prikázal maďarskému vyslancovi vo Varšave, aby poпросil Becka o upozornenie Sidora, „... že prípadné rozšírenie maďarského vplyvu na Slovensku je maďarsko-poľským záujmom, vôbec nie je nepriateľské voči Slovákom a momentálne je iba provizórnej povahy. Bol by som vďačný, keby Sidor oznámil meno toho Východoslováka, ktorého by sme mohli poveriť s vedením administratívy na prípadne obsadenom území, ktorému Sidor dôveruje a v ktorého poverení by Východoslováci videli rukolapný dôkaz toho úsilia maďarskej vlády, že územie obývané Slovákami s patričnou samosprávou chce odovzdať Slovákom a tamojšie vojenské operácie sú len dočasnej povahy. Žiadam urgentnú odpoveď.“¹⁰

Z týchto inštrukcií poľská vláda pochopila, že maďarské prípravy nie sú namierené proti Rumunsku.¹¹ Poľské kruhy sa naďalej domnievali, že existuje nej-

⁷ Tamže, K - 63 - 1939 - 65/7 II. 86/biz. Telefonsürgöny a pozsonyi magyar királyi konzulátustól.

⁸ ÁDÁM, cf 2, dok. č. 510, s. 628.

⁹ Tamže, dok. č. 513, s. 630 - 631.

¹⁰ ÁDÁM, ref 2, dok. č. 528, s. 648.

¹¹ Tamže, dok. č. 529, s. 648.

ká maďarsko-nemecká dohoda o rozdelení Slovenska, tak, ako to bolo v prípade Karpatskej Ukrajiny.

Tu na tomto mieste trochu predbehneme udalosti. S diplomatickou prípravou maďarského vpádu na slovenské územie súvisí aj to, že maďarský minister zahraničných vecí 24. marca o 13. 15 prikázal maďarskému vyslancovi do Varšavy, aby informoval Becka, že medzi Maďarskom a Nemeckom nie je dohoda vo vzťahu k Slovensku, ale nemecký minister zahraničia Ribbentrop dal maďarskej vláde na vedomie, že nemá výhrady voči rýchlej maďarskej akcii.¹² Z „rýchlej maďarskej akcie“, inými slovami, „z dôrazného nadhodenia a otvorenia otázky maďarsko-slovenskej hranice“, mali Poliáci radosť.¹³

Okrem diplomatických príprav sa treba zmieniť aj o bezprostredných vojenských prípravách na rozšírenie maďarského územia smerom na západ. 21. marca 1939 vo svojom rozkaze náčelník generálneho štábu, generál pechoty Henrik Werth uvádza, že „... za cieľom zabezpečenia dopravných komunikácií Karpatská skupina dňa 23. marca posunie západnú hranicu Karpatskej Ukrajiny smerom k Slovensku a obsadí územie uvedené v prílohe č. 1,“ podľa ktorej mala 9. brigáda medzi Veľkou a Malou Bereznou útočiť smerom k Morskému oku a sily sústredené okolo Užhorodu na Pavlovce nad Uhom. Pred začatím útoku mali maďarské vojská vyzvať protistojace slovenské sily, aby predmetné územie odovzdali bez boja. Werth nezabudol ani na upozornenie, že obsadenie sa realizuje s *nemeckým súhlasom* (podčiarkol: F. Cs.), takže tohto územia sa malo zmocniť aj v prípade ozbrojeného odporu. Túto informáciu mali vojská využiť pri výzve Slovákov. Zdôraznil ešte: „Túto úlohu držte v tajnosti aj pred veliteľmi zväzkov dopoludnia 22. marca.“¹⁴

Vo faktografii udalostí spätých s maďarsko-slovenským konfliktom a uvedených v prácach slovenských autorov, doteraz obchádzanou otázkou je maďarská diplomatická aktivita v Berlíne. Sondovanie nemeckého postoja vo vzťahu k Slovensku pre maďarskú diplomaciu neprinieslo skoro nič. Ukázalo sa, že v duchu Hitlerovho výroku ešte z leta 1938 – *Kto chce s nami obedovať, musí sa podieľať*

¹² JUHÁSZ, Gy., ed.: Dipomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936 – 1945. IV. kötet. Magyarország külpolitikája a II. világháború kitörésének időszakában 1939 – 1940. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1962, dok. č. 24, s. 109. Stručne sa o tom zmieňuje aj ÁDÁM, ref 2, dok. č. 545, s. 665, pozn. č. 259.

¹³ Tamže, dok. č. 544, s. 665.

¹⁴ Magyar, ref 5, K - 63 - 1295 / 1939/65/7 I. 390321/hdm. I. vkf. Ungtől Ny-ra levő terület megszállása. 508 - 510. folio. Vo Werthovom rozkaze bol začiatok útoku pôvodne stanovený na 24. marca 1939, ale dátum je prečiarknutý a opravený na 23. Podobne je o deň skôr posunutý aj dátum na dokončenie a sústredenie zoskupenia, ktoré sa malo dosiahnuť 22. marca do 20. h.

*aj na príprave stravy*¹⁵ – Maďari musia aktívnejšie presadzovať vlastné požiadavky, a preto vehementne predkladali v Berlíne návrhy na posunutie karpatsko-ukrajinskej hranice smerom na západ. A 22. marca dosiahli svoje: Popoludní maďarský vyslanec Döme Sztójay získal Ribbentropov súhlas na obsadenie približne 10 – 15 km pásma na východe Slovenska. Z toho vyplýva, že diplomatické určenie hraníc rozhodlo, a že už v momente začiatku konfliktu neexistovalo „veľké riešenie“. Nedá sa vylúčiť, že vzťahy medzi nemeckými a maďarskými vojenškými činiteľmi išli ďalšou líniou, a ako mnohokrát neskôr boli maďarskí vojaci lepšie informovaní o nemeckých zámeroch, než politici, to znamená, že H. Werth vo svojom rozkaze už 21. marca mohol oprávnenne formulovať tvrdenie o nemeckom súhlase s obsadzovaním slovenského územia.

Ako je známe, vpádom nepriateľského vojska na východné Slovensko, 23. marca 1939 skoro ráno¹⁶, prepukol ozbrojený maďarsko-slovenský pohraničný konflikt. Útočníci sa na mnohých miestach zmocnili pohraničných stanovišť bez boja. Rad za radom odzbrojovali slovenské pohraničné oddiely, pretože tieto bez ťažkých zbraní nedokázali klásť aktívnejší odpor.

¹⁵ V auguste 1938 M. Horthy navštívil Nemecko. Počas návštevy A. Hitler uvedeným výrokom chcel forsirovať aktívnejší maďarský postup, konkrétne chcel dosiahnuť, aby Maďarsko zaútočilo proti Československu. Sľúbil za to voľné ruky na Slovensku, t. z. pričlenenie území Slovenska podľa maďarského želania. Horthy uvedomujúc si slabosť maďarského honvédsťva argumentoval nedostačujúcou pripravenosťou a na Hitlerov návrh nepristúpil. (Pozri o tom: TÓTH, S., ed.: Magyarország hadtörténete [2], A kiegyezéstől a napjainkig. Budapest : Zrínyi Katonai Kiadó, 1985, s. 299; DOMBRÁDY, L.: A legfelsőbb hadúr és hadserege. Budapest : Zrínyi Kiadó, 1990, s. 119-120; z novších prác: FÜLÖP, M. – SIPOS, P.: Magyarország külpolitikája a XX. században. Budapest : Aula kiadó kft., 1998, s. 200-201; ROMSICS, I.: Magyarország története a XX. században. Második, javított kiadás. Budapest : Osiris Kiadó, 2000, s. 243; GERGELY, J. – PRITZ, P.: A trianoni Magyarország 1918 – 1945. Budapest : Vince Kiadó kft., 2000, s. 122; GERGELY, J. – IZSÁK, L.: A huszadik század története. Budapest : Pannonica Kiadó, 2000, s. 96.)

¹⁶ Začiatok maďarského útoku sa v slovenskej odbornej spisbe datuje na skoro ráno (DEÁK, L.: Agresia Maďarska proti Slovensku v marci 1939. In: DEÁK, L., ed.: Malá vojna. (Vojenský konflikt medzi Maďarskom a Slovenskom v marci 1993). Príspevky a materiály z konferencie v Michalovciach, 30. 3. 1993. Bratislava : Slovak Academic Press, 1993, s. 16) alebo na 6.00 (ŠIMUNIČ, P.: Vojenské aspekty obrany Slovenska v druhej polovici marca 1939. In: DEÁK, L.: Malá vojna, s. 30. atď.) Niektoré indicie však nasvedčujú tomu, že to muselo byť skôr. V správe Maďarskej tlačovej kancelárie M. T. I., ktorú ale zakázali vydať, sa uvádza, že sa to udialo v noci na štvrtok, čiže na 23. marca. J. Rajninec uvádza prekročenie hraníc maďarskými vojskami o 5.30 (RAJNINEC, J.: Slovenské letectvo 1939 – 1941, zv. 1. Bratislava : Ministerstvo obrany Slovenskej republiky – Vojenská informačná a tlačová agentúra, 1997, s. 20.) Podľa publikovaných spravodajských dokumentov maďarské vojská prešli cez Krčavu už o 5.30 (Pozri o tom: KATREBA, Z.: Neznámy dokument o maďarsko-slovenskom konflikte v marci 1939 (prvá časť). Vojenská história, roč. 7, 2003, č. 1, s. 103 a ďalšie).

Celková sila útočníkov pozostávala z troch peších a dvoch jazdeckých plukov, z troch hraničiarskych a troch cyklistických práporov, z jedného motorizovaného práporu a jedného prieskumného práporu. Okrem nižších spojovacích, ženijných a technických jednotiek boli značné sily letectva a delostrelectva. Maďarský útok veľmi rýchlo nadobudol priestor. Podľa hlásenia maďarského náčelníka generálneho štábu Maďari už ráno do 8.30 dokončili obsadenie hraničného pásma 12 km západne od slovensko-karpatskookrajinských administratívnych hraníc.¹⁷ Už o 11.30 prišiel do Budapešti telegram maďarského vyslanca z Bratislavy s francúzskym textom protestnej nóty slovenského MZV, na ktorú maďarská strana neodpovedala a len o 17. 00 vyslanec Petravich obdržal telegram od svojho ministra, ktorý mu ukladal oznámiť slovenskému MZV, „že maďarské vojská nerobia žiadnu operáciu na východnom Slovensku“¹⁸. V neskorších hodinách (keď už bolo jasné, že maďarské vojská všade dosiahli vytýčený cieľ) maďarské MZV začalo forsírovať mierové riešenie, ktoré – keďže Maďari nehodlali vyprázdniť obsadené územie – slovenská strana odmietla.

Jednotky východnej skupiny podplukovníka gšt. A. Malára, zostavené z bývalých čs. jednotiek, sa začali aktivizovať až v popoludňajších hodinách 23. marca. Ich bojaschopnosť však bola obmedzená obrovským nedostatkom dôstojníkov i mužstva. V jednotlivých plukoch zostalo v stave 70 až 400 mužov. A. Malár musel preto vyzvať českých dôstojníkov, aby zostali slúžiť v armáde SR. Časť z nich reagovala pozitívne a mnohí sa v pokračujúcich bojoch vyznamenali.¹⁹

Nečakaný maďarský útok vyvolal po celom Slovensku vlnu pochopiteľných protimaďarských vášní, ale aj vlasteneckého odporu a odhodlania ubrániť formujúci sa štát pred nepriateľom a prakticky urýchlil formovanie slovenskej armády. K jej približne 30 tisíc príslušníkom pribudlo asi 20 tisíc zmobilizovaných záložníkov. 23. marca 1939 MNO vydalo rozkaz vyzbrojiť Hlinkovu gardu. Hlavné veliteľstvo HG nariadilo tým istým dňom vytvoriť posilové jednotky pre armádu. Už v prvý deň bojov zasiahli na podporu pozemných vojsk letci zo Spišskej Novej Vsi, príslušníci II. perute Leteckého pluku 3 v Piešťanoch.

23. marca večer o 19.50 Alexander Mach predniesol rozhlasový prejav, v ktorom oznámil, že maďarské vojsko prekročilo hranice Slovenska. Podľa Macha „Maďari sa musia stiahnuť, pretože k tomu ich prinúti naše vojsko, HG a zmluva uzavretá s Nemeckom. Zmluva, ktorá garantuje integritu slovenských hraníc, bola podpísaná dnes v Berlíne.“ Treba poznamenať, že táto zmluva nepriniesla Machom očakávaný efekt.

¹⁷ Magyar, ref 5, 390323/1.hdm. I. vkf. Helyzetközlés 1939. III. 23-án.

¹⁸ Magyar, ref 5, K - 63 - 1295 / 1939 - 65/7 I. 605. folio.

¹⁹ ŠIMUNIČ, ref 16. In: DEÁK, ref 16, s. 31.

Slovenská armáda sa spamätala z udalostí prvého dňa a na druhý deň 24. marca 1939 prešla do protiofenzívy. Táto bojová aktivita neprinesla významnejšie zmeny, útočníkov sa nepodarilo vytláčiť z obsadených pozícií. Okolo poludnia slovenské lietadlá dokonca zhodili bomby na Užhorod²⁰, čo vyvolalo protesty maďarskej vlády.

O priebehu ozbrojených bojov boli dobre informovaní aj v Berlíne. 24. marca o 14.45 gen. von Tippelskirch z OKW (Hlavné veliteľstvo nemeckej brannej moci) informoval zahraničný úrad o tom, že na základe informácií od vyslanca Nemec-ka v Budapešti Otta von Erdsmanndorfa, sa slovenské vojská od rána aktivizovali 20 km západne od Užhorodu, bombardovali Užhorod a údolie Uhu. Ďalej uviedol, že vzhľadom na to, že útočiace lietadlá prileteli zo Spišskej Novej Vsi, *Maďarsko zamýšľa popoludní bombardovať Sp. N. Ves* (zvýraznil F. Cs.) a že maďarský generálny štáb žiadal od nemeckých miest vplývať na Slovákov, aby prestali útočiť, lebo maďarské vojská vstúpili len na územie, na ktoré oznámili nárok aj slovenskej strane.²¹

24. marca medzi 14. a 15. hodinou prebiehali vzdušné boje nad obcou Pavlovice nad Uhom, v ktorých bolo zostrelených 7 slovenských lietadiel. Tragickú bilanciu 24. marca 1939 zavŕšil odvety, v slovenskej odbornej a spomienkovej literatúre podrobne opísaný úder maďarskej bombardovacej letky na základňu v Spišskej Novej Vsi. O slabej vycvičenosti maďarského letectva svedčí udalosť, ktorá sa stala počas tejto operácie. Veliteľ jedného maďarského roja, npor. Edwin Youbert aj s ľavým sprievodom, v dôsledku chybnéj navigácie bombardoval okolie Rožňavy.²²

Pustošivý nálet na Spišskú Novú Ves bol vyvrcholením konfliktu a ešte viac vyburcoval slovenskú verejnosť k odporu, no v danom čase, okrem predbežného súhlasu Berlína s maďarskou agresiou, nemecká diplomacia energicky zasiahla a nedovolila, aby konflikt prerástol do nežiaducich rozmerov. Nemecké vojenské velenie už predtým znemožnilo slovenskej armáde presunúť na východ ťažké zbrane, špeciálnu protipancierovú muníciu a strelivo z Ochrannej zóny na Záhorí. Večer 25. marca 1939 dostal A. Malár od ministra F. Čatloša rozkaz ihneď zasta-

²⁰ Ako J. Rajninec poznamenáva, slovenské oficiálne pramene sa o tom nezmieňujú. Je to pochopiteľné, Užhorod totiž pripadol Maďarsku ešte na jeseň 1938, čiže v tomto čase bol na maďarskom území. (RAJNINEC, ref 16, s. 29-30.) Z týchto dôvodov zmienka o bombardovaní Užhorodu nefiguruje ani v prácach, ktoré vyšli pred publikáciou J. Rajninca.

²¹ VHA Trnava, ref 3, záber 484515.

²² SZABÓ, M.: A magyar királyi honvéd légierő a második világháborúban. Budapest : Zrínyi katonai kiadó, 1987, s. 32; Tenže: A magyar királyi honvéd légierő elméleti – technikai – szervezeti fejlődése és háborús alkalmazása 1938 – 1945. Budapest : Zrínyi kiadó, 1999, s. 120.

vít bojové akcie a strelbu. Dohodnuté prímerie vstupovalo do platnosti 26. marca 1939. Predtým i potom však pokračovali incidenty miestneho významu, delostrelecké a mínometné prepady, prestrelky medzi príslušníkmi pohraničnej stráže a žandárstva. 27. marca 1939 riešenie ozbrojeného konfliktu prešlo do diplomatickej roviny: začali rokovania o stanovení hraníc v Budapešti, ktoré už nie sú predmetom tohto príspevku.

* * *

Prekročenie dovtedajších administratívnych hraníc Slovenska maďarským vojskom ráno 23. marca 1939 bolo z maďarskej strany podľa dnešného chápania agresiou, ktorá bola diplomaticky pripravená. Z maďarskej strany sa využilo to, že medzinárodnoprávny záväzok stanovený mierovou zmluvou v Saint Germaine na autonómiu Podkarpatskej Rusi Československo celých 20 rokov nespĺnilo, a keď tento územný celok nakoniec získal v novembri 1938 autonómiu (od decembra 1938 sa nazýval Karpatská Ukrajina), hranice medzi ním a Slovenskom ani vtedy neboli stanovené. Ako sme sa už zmienili, maďarský vyslanec v Berlíne Döme Sztójay už 22. marca získal súhlas Joachima von Ribbentropa na obsadenie toho územia, ktoré maďarské vojská ovládli hneď na začiatku útoku. Z toho vyplýva, že maďarský postup sa nezastavil pre energický odpor armády a dobrovoľníkov, pretože slovenské vojsko začalo energetickejšie reagovať na vzniknutú situáciu až 23. marca popoludní, a predovšetkým 24. marca. Celý priebeh krátkeho konfliktu nemožno vidieť izolovane len ako maďarsko-slovenský konflikt. Veľmi dôležité sú niektoré medzinárodné súvislosti, ktoré aj v tomto prípade môžu korigovať názory prezentované v našej publicistike v 90. rokoch. Okrem nemeckého fenoménu sme sa už zmienili o rumunskom faktore. V marcových dňoch 1939 Rumunsko malo teritoriálne požiadavky a zastávalo názor, že Karpatskú Ukrajinu treba rozdeliť medzi Poľsko, Rumunsko a Maďarsko. Keďže o takom niečom maďarskí predstavitelia nechceli ani počuť, v týchto marcových dňoch Rumunsko čiastočne mobilizovalo. To bol ten ďalší faktor, ktorý nedovolil maďarskému honvédstvu realizovať nejaké „veľké riešenie“ a rozvíjať útok na západ. Sú to fakty, ktoré treba mať pri hodnotení udalostí v marci 1939 tiež na zreteli.

Maďarsko-slovenský ozbrojený konflikt v marci 1939 na dlhú dobu otrávil slovensko-maďarské vzťahy. Výročia marcových udalostí v poslednom desaťročí, hlavne do roku 1998, veľakrát svedčili o tom, že tieto udalosti boli spolitizované a takým zámerom slúžili aj mnohí historici so svojimi článkami. Aj na túto smutnú kapitolu dejín slovensko-maďarských vzťahov však platí, že k pravdivejšiemu pohľadu na tieto udalosti a procesy môžeme dospieť skôr opieraním sa o historické fakty a pramene, a nielen slovenské.

CSÉFALVAY, F.: Hungary-Slovakian Armed Conflict in the March of 1939

The author in his article concentrates himself on some issues or questions of the Hungary-Slovakian conflict in the March 1939. On the basis of unpublished and published German and Hungarian sources he acquaints us with new and less known facts, data and information of advance preparation and the course of the conflict. The author disproves the conclusions of the existing Slovak historiography on the "great solution", which, according to many Slovak authors, was not carried out by the Hungarian troops because the tenacious resistance of the Slovak troops forbade them to do that. He substantiated with several documents that Hungary in March 1939 was not in a state to take over larger Slovak territory without the German indulgence, not only from the reason the Hungary was uncertain about the German attitude, but also because it had to concentrate larger forces at the border with Romania, with which the discords resulting from the Romanian interest in territorial division of the Carpathians Ukraine sharpened. Finally, the diplomatic steps of the Hungarian government in Berlin were decisive and produced result that already even before the conflict the Germany expressed its approval with the shift of the Hungarian borders to the detriment of Slovakia. Thus in the moment of beginning of the Hungarian attack no "great solution" had existed and that is why the Hungarian troops already before noon on 23rd March 1939, after reaching the planned territorial zone, stopped and started to defend themselves.

Slovensko ako nástupný priestor vo vojne proti Poľsku

Igor BAKA

Otázky súvisiace so zavlčením Slovenska do vojny proti Poľsku zo strany nacistického Nemecka sú dnes už pomerne známe.¹ Predmetom môjho záujmu sú preto skôr kroky, ktoré slovenurobila, aby splnila požiadavky Nemecka a pretvorila územie Slovenska na nástupný priestor pre útok proti Poľsku. Všimam si vojenské prípravy, nátlakové prostriedky vlády v súvislosti s militarizáciou spoločnosti, ako aj reakcie obyvateľstva.

Ani po 14. marci nemala ľudácka vládna garnitúra istotu o svojom postavení. Na príčine bola pretrvávajúca hrozba delenia územia Slovenska medzi susedné štáty. Znepokojujúca bola najmä skutočnosť, že o Slovensku ako výmennom subjekte (voči Poľsku) v tomto období reálne uvažoval aj jeho tvorca a protektor – nacistické Nemecko. Zmenu postoja Berlína k Slovensku si vynútil až odmietavý postoj Poľska a potreba využiť jeho územie ako nástupný priestor nemeckej armády. V týchto intenciách sa slovenskej vláde dávalo minimálne od konca júna 1939 najavo, že jej podpora zo strany ríše je podmienená plnením všetkých požiadaviek. Jej povinnosťou bolo zamedziť akýmkoľvek vzťahom s Poľskom, ktoré by sa priechli nemeckým záujmom, spolupracovať na poli vojenského spravodajstva a v boji proti poľskej špionáži, zosťriť stráženie hraníc, zabrániť náboru do čs. légii v Poľsku. Všetky tieto požiadavky slovenská vláda skutočne aj splnila. Napríklad o otázkach týkajúcich sa úzkej spravodajskej spolupráce, rokovali minister národnej obrany gen. Ferdinand Čatloš a šéf nemeckého Abwehru admirál Wilhelm Canaris už v máji 1939.² Prípravy nemeckej armády na prepadnutie

¹ HRNKO, A.: Rokovanie o ochrannom pásme a vťahnutie ľudácko-fašistického slovenského štátu do vojny proti Poľsku. In: Zborník Múzea SNP 12. Banská Bystrica 1987, s. 53; HUBENÁK, L.: Politika nemeckej ochrannej zóny na Slovensku roku 1939. In: Sborník archivních prací, roč. 17, 1967, č. 2, s. 318-409; SUŠKO, L.: Zapojovanie Tisovho fašistického režimu do agresívnych plánov nacistického Nemecka v rokoch 1939 – 1940. In: Sešity příspěvků k sociálně politické a historické problematice vojenství a armády, roč. 6, 1977, č. 4-5, s. 161-186; Na druhej strane o bojovej činnosti slovenskej armády sú prístupné len prvé sondy: ŠIMUNIČ, P.: Slovenská armáda vo vojne proti Poľsku. In: Apológia, roč. 3, 1994, č. 1, s. 20-26.

² Z hlásení 2. oddelenia MNO je zrejmé, že už v tomto čase si Abwehr na severe Slovenska vydržiaval vlastnú sieť agentov. Po Slovensku sa pohybovali tiež agenti Sicherheitsdienstu. BAKA, I.: K pôsobeniu mocensko-represívneho aparátu a režimu Slovenského štátu v súvislosti s vojnou proti Poľsku. In: Vojenská história, roč. 5, 2001, č. 4, s. 45.

Poľska urýchlili rokovanie Berlína so Slovenskou republikou o určení štatútu tzv. ochranného pásma (pozdĺž hraníc s Moravou), ktoré malo byť od začiatku nástupným priestorom na útok proti Poľsku. Zmluvou o ochrannom pásme, podpísanou 12. augusta 1939, sa slovenská strana na tomto území zriekla v prospech nemeckej brannej moci všetkých výsostných práv vlastnej armády.³

Prípravy na vojnu v priestore tzv. ochrannej zóny Nemci začali už niekoľko mesiacov pred vypuknutím vojny. Navonok ich však odôvodňovali plnením záruk vyplývajúcich z ochrannej zmluvy z marca 1939. Už v máji 1939 predložili predstavitelia Nemeckej vojenskej komisie (DMK) žiadosť dobudovať komunikačnú sieť na Slovensku. V dňoch 12. – 13. júna sa v Bratislave uskutočnili porady so zástupcami pre výstavbu nemeckých diaľnic, výsledkom ktorých bola dohoda, že Nemci na západnom Slovensku dobudujú cestnú sieť, aby vyhovovala presunom bojových vozidiel.⁴ Rokovania vyvrcholili v dňoch 1. a 2. augusta 1939 dohodou, podľa ktorej sa malo v čase vojenského ohrozenia a vojny pri používaní železníc a ciest postupovať podľa smerníc nemeckej armády. DMK bola preto už v blízkej budúcnosti rozšírená o jedného dopravného dôstojníka a jedného splnomocnenca ríšskeho ministerstva dopravy. Spolu so svojimi štábmi zohrali počas vojny rozhodujúcu úlohu pri zabezpečovaní transportov Wehrmachtu.⁵

Nemecká strana počítala tiež so zapojením slovenských spojov. DMK vykonala už v máji a júni 1939 podrobné preskúmanie ich stavu. Krátko nato ministerstvo dopravy a verejných prác schválilo žiadosť Nemeckej vojenskej komisie na zriadenie viacerých medzištátnych a vnútroštátnych telefónnych liniek, pre potreby Wehrmachtu.⁶ Náklady (2 101 027 Ks) uhradila slovenská vláda.⁷

V tomto období pokračovali aj konkrétne vojenské prípravy. Podľa hlásenia spravodajského oddelenia Ministerstva národnej obrany (MNO) sa koncentrácia nemeckých jednotiek na severozápade Slovenska začala už v júni 1939.⁸ Nemci tu budovali vojenské sklady, zákopy, protiletcecké kryty, delostrelecké palebné postavenia, opravovali cesty a mosty. Podľa hlásení spravodajských orgánov mali Nemci do 10. augusta 1939 v tomto priestore sústredených asi 30 000 vojakov.⁹ V tomto období sa začali objavovať aj prvé známky paniky. V správe MNO sa

³ HRNKO, ref 1, s. 45-48.

⁴ Slovenský národný archív (SNA), f. Národný súd (NS), II A 891, J. Tiso.

⁵ Bližšie pozri SUŠKO, ref 1, s. 166-170.

⁶ Tamže, s. 170-172.

⁷ SNA, f. Ministerstvo zahraničných vecí (MZV), šk. 134, 30 206/39.

⁸ SNA, f. MZV, šk. 78, 9 328/39, správa MNO z 21. 6. 1939.

⁹ Vojenský historický archív (VHA) Praha, f. Sbíрка – Slovenská armáda 1939 – 1945, šk. 66, i. č. 387/7, sign. 53/39, správa HVV z poľského pohraničia z 10. 8. 1939.

okrem iného hovorí: „Obyvateľstvo Žiliny a Kysúc chovalo sa do 10. augusta kľudne. 10. 8. bolo však už pozorovať veľkú nervozitu a zhon. Zistili sme, že mnohé rodiny pripravujú sa opustiť Žilinu a balia svoje veci.¹⁰ Prejavy odporu proti prítomnosti nemeckých vojsk však hlásené neboli. Podľa MNO obyvateľstvo chápe prítomnosť nemeckých vojakov skôr ako „výstrahu Poľsku významu viac morálneho“.¹¹ Tiež vzťah k obyvateľstvu zo strany nemeckého vojska bol podľa hlásení „korektný a úslužný“.¹² Toto konštatovanie bolo s najväčšou pravdepodobnosťou dôsledkom nariadenia, ktorým boli nemeckí vojaci inštruovaní vyhýbať sa konfliktom s miestnym obyvateľstvom. Nasledovalo bezprostredne po incidente medzi slovenskými a nemeckými vojakmi v Budatíne 4. júna 1939. Pritom už od marca 1939 sa na ministerstve zahraničných vecí množili sťažnosti na nemeckých vojakov, ktorí sa dopúšťali násilností na miestnom obyvateľstve, zasahovali do fungovania štátnej správy.¹³

Panika v pohraničí vyvrcholila po príchode nemeckých vojenských transportov tesne pred vypuknutím vojny. O zvažovanej evakuácii pohraničných okresov svedčí nariadenie MNO z 2. septembra 1939. Okresné úrady mali v pásme 15 km od severnej hranice pripraviť evakuáciu obyvateľstva.¹⁴ Ďalší vývoj však tieto opatrenia zažehnal.

Vládna garnitúra o týchto prípravách mlčala. Reagovala len ojedinele, napríklad v prípade tlaku zahraničných novinárov, koncom júla 1939. Minister národnej obrany gen. F. Čatloš vtedy možnosť využitia Slovenska ako nástupného priestoru odmietol.¹⁵ Treba povedať, že sústredovanie nemeckej armády na území Slovenska prebiehalo výlučne v rámci územia, ktoré patrilo do tzv. ochrannej zóny. Možnosť rozšíriť operačné pásmo Nemci využili až koncom augusta.¹⁶

Po uzavretí zmluvy o ochrannom pásme veliteľstvo 14. armády, ktorej nástupný priestor k útoku na Poľsko mal byť na severnej Morave a Slovensku, začalo uvažovať o možnostiach jeho využitia na vojenské operácie. V tejto fáze sa s konečnou platnosťou vylúčila predstava preniesť výkonnú moc na Slovensku na nemeckého veliteľa, a to vďaka ochote ľudáckej vlády podriaďiť sa nacistickým požiadavkám. O motíváciách vládnych predstaviteľov vo vzťahu k modalitám participácie Slovenska na ťažení, sa toho napriek tomu veľa nevie. Známý je len

¹⁰ SNA, f. MZV, šk. 155, 7 269/39, správa HVV zo 17. 8. 1939.

¹¹ SNA, f. MZV, šk. 155, b. č., správa HVV z 12. 8. 1939.

¹² VHA Praha, ref 9.

¹³ Bližšie pozri HUBENÁK, ref 1, s. 324-325.

¹⁴ SNA, f. MZV, šk. 155, b. č., správa HVV z 2. 9. 1939.

¹⁵ Slovák, 25. 7. 1939, s. 2, Falošné správy o presunoch nemeckého vojska.

¹⁶ HRNKO, ref 1, s. 53.

nemecký pohľad. Tu bol dôležitý postoj vtedajšieho nemeckého vyslanca v Bratislave Hansa Bernarda¹⁷. Jeho hodnotenie si osvojili aj iné nacistické informačné kanály, napríklad Sicherheitsdienst.¹⁸ Podľa vyslanca neboli ľudáci v tejto otázke jednotní. Prvá skupina okolo predsedu vlády Jozefa Tisu, ministra národnej obrany gen. F. Čatloša a hlavného veliteľa Hlinkovej gardy (HG) Alexandra Macha bola podľa neho presvedčená, že Slovensko nemôže bez politických konzekvencií zostať neutrálne. Druhá, ktorá bola proti vojne, sa podľa Bernarda opierala najmä o osobnosť polonofila Karola Sidora a jeho prívržencov. Sem zaradil aj čechofilov a slobodomurárov. Niekde medzi tieto dve zaradil skupinu okolo ministra zahraničných vecí Ferdinanda Ďurčanského, ktorá sa chcela prikloniť k neutralite.

Požiadavky nemeckého veliteľstva obsahovala vyhláška k obyvateľstvu 28. augusta: „Nemecké vojenské oddiely v záujme ochrany slovenského štátneho územia, zdržujúce sa na Slovensku budú požadovať v prípade potreby od obyvateľstva plnenia (ubytovanie, stravovanie, krmivo, vozidlá, kone, pohonné látky atď.) prostredníctvom slovenskej vrchnosti. Slovenské úrady každého druhu nerušene úradujú ďalej, avšak osoby, ktoré sa previnia proti bezpečnosti nemeckej brannej moci, jej príslušníkom a sprievodu, alebo proti príkazom nemeckej vojenskej vrchnosti, budú sa zodpovedať pred nemeckým vojenským súdom bez ohľadu na ich štátnu príslušnosť, podľa nemeckého vojenského práva.“¹⁹ Slovenským bezpečnostným orgánom však Nemci nie veľmi dôverovali. Otázky bezpečnosti preto koordinovali pomocou DMK.

Až do posledných dní bola otvorená otázka využitia slovenskej armády. Žiadosť o jej podriadenie Wehrmachtu Nemci predostreli až 24. augusta, teda tesne pred pôvodne plánovaným útokom, ktorý mal začať 26. augusta. Slovenská armáda mala byť využitá len na obranu vlastného územia. Možnosť útoku poľskej armády však jej predstavitelia nebrali na ľahkú váhu. Prispeli k tomu hlásenia o presune poľských jednotiek k slovenským hraniciam. Za „spoluprácu“ boli Nemci ochotní garantovať hranice Slovenska s Maďarskom, ako aj prinavrátenie území, ktoré Poľsko získalo na úkor Slovenska v roku 1938.²⁰ S týmito garanciami však slovenská strana nebola úplne spokojná. Ich platnosť sa totiž nevzťaho-

¹⁷ Státní ústřední archiv (SÚA) Praha, f. „136“, 136 – 79 – 5, list H. Bernarda adresovaný Zahraničnému úradu (Auswärtiges Amt).

¹⁸ Vojenský historický archív (VHA) Trnava, f. Zbierka – archívy zahraničné 11 Bonn, šk. 10, správa nemeckého dôverníka o situácii v slovenskej politike a spoločnosti z 28. 9. 1939.

¹⁹ Slovák, 30. 8. 1939, s. 1, Vyhláška.

²⁰ SUŠKO, ref 1, s. 183-185.

vala na eventualitu mierového riešenia konfliktu.²¹ Oveľa znepokojujúcejším však bol fakt, že nemecká strana sa zatiaľ odmietla vyjadriť k požiadavke prinavrátiť Slovensku aj územia zabraté Poľskom v roku 1920. Práve návrat „poľských bratov“ bol totiž leitmotívom ľudáckej propagandy pri ospravedlňovaní slovenskej účasti vo vojne. Oficiálny prísľub vedúcich predstaviteľov ríše v tejto záležitosti Slovensko nedostalo ani počas ťaženia, údajne pre ich zaneprázdnenosť. A to aj napriek horúčkovitému úsiliu slovenského vyslanca v Berlíne Matúša Černáka. V tejto súvislosti sa márne domáhal stretnutia s nemeckým ministrom zahraničných vecí J. von Ribbentropom. Na základe porovnávania nemeckých hlásení sa dá predpokladať, že oddialením schválenia tejto žiadosti Nemci chceli okrem iného predísť vystupňovaniu nežiaducej kampane slovenských politikov, ktorí by sa rovnakého riešenia dožadovali aj voči svojmu južnému susedovi, a teda, aj neželanému slovensko-maďarskému konfliktu.²²

Dodnes je otázne, či vládni predstavitelia predpokladali, že Nemci dohodu porušia a nasadia slovenskú armádu aj mimo vlastných hraníc. Pri hodnotení účasti slovenskej armády by sa však nemalo prehliadnuť ani to, ako sa jej velitelia správali počas samotného ťaženia. Teda, do akej miery len pasívne vykonávali rozkazy, alebo naopak, svoju účasť vo vojne využili ako prostriedok k získaniu vyznamenania, povýšenia atď. V tejto súvislosti je zaujímavé napríklad hlásenie nemeckého vyslanca na Slovensku H. Bernarda z 11. septembra 1939. Podľa neho v súvislosti so zastavením bojovej aktivity slovenskej armády sa nadšenie jej predstaviteľov vystupňovalo do takej miery, že jej velenie veľmi ľutuje, že sa nemôže aj naďalej „plece pri pleci“ s nemeckou armádou zúčastniť na jej útoku proti Poľsku. Rozhodnutie nemeckého velenia podľa Bernarda niektorí slovenskí dôstojníci pochopili ako prejav znevažovania ich kvalít, a teda nespokojnosti s činnosťou slovenskej armády a v tomto duchu sa aj sťažovali nemeckému vojenskému atašé mjr. Beckerovi.²³

Mobilizácia slovenskej armády začala 26. augusta 1939 povolaním prvých troch ročníkov. O dva dni boli povolané ďalšie tri. Doplňovanie armády však od

²¹ SÚA Praha, f. „172“, š. 17, s. 248256.

²² SÚA Praha, f. „172“, š. 17, s. 248 261, 248266, 248267, 248271.

²³ „... Bei der Slowakischen Armee steigte sich die Kampffreudigkeit soweit, dass ihre Führung es sehr bedauerte, nicht weiterhin an dem deutschen Kampfe gegen Polen Schulter an Schultern mit dem deutschen Heer angriffsweise teilnehmen zu können. Der am 8 September bekanntgegebene Befehl des Generaloberst List wirkte bei manchen slowakischen Offizieren in völliger Verkennung der eigentlichen slowakischen Interessen sehr ernüchternd, manche von ihnen gaben ihrem Gefühl einer Zurücksetzung gegenüber dem am 9.9. in Prešov befindlichen deutschen Militärattaché mjr. Becker, und Legationrat Hofman offen Ausdruck.“ SÚA Praha, f. „172“, š. 31, s. 479 785.

začiatku sprevádzali problémy. V dôsledku reorganizácie armády po 14. marci boli veľké nedostatky v evidencii záložníkov. Tú totiž viedli kmeňové telesá, kde záložník slúžil. Mnohí tak vôbec nedostali povolávací lístok. Mnohí boli na prácach v Nemecku. K tomu sa pridávala nedostatočná ochota záložníkov a zlé železničné spojenie. Dňa 27. augusta boli preto povolané ďalšie 2 ročníky. Medzitým pokračoval presun jednotiek s cieľom zabezpečiť severnú hranicu Slovenska. 29. augusta vzniklo Veliteľstvo slovenskej poľnej armády (krycie meno „Bernolák“) na čele s ministrom národnej obrany gen. F. Čatlošom. Do jeho podriadenosti patrili 3 pešie divízie (1. – „Jánošík“, 2. – „Škultéty“, 3. – „Rázus“) a Rýchla skupina („Kalinčiak“). Početné stavy však boli naďalej nedostačujúce, preto bolo 1. septembra povolaných ďalších 7 ročníkov. Spolu 15 ročníkov. Aby sa urýchlilo ich povolávanie, vydalo MNO 2. septembra rozkaz, podľa ktorého mali okamžite narukovať aj tí, ktorí ešte nedostali zvolávací lístok, a to k najbližšiemu náhradnému telesu svojej zbrane.²⁴ Tak sa stalo, že do 20. septembra 1939 nastúpilo vyše 115 tisíc záložníkov. Spolu s vojakmi základnej vojenskej služby a gáňistami tak mala armáda stav 148 tisíc mužov. Do operujúcich vojsk však bolo zaradených „len“ 51 306 mužov. Uvedené skutočnosti odpovedajú na otázku, prečo mobilizácia nadobudla také rozmery. Zároveň vyvracajú tvrdenie, že problémy s mobilizáciou boli dôkazom uvedomelosti spoločnosti, ktorá sa nechcela dať zatahnuť do agresívnej vojny.

Ako som už spomenul, útok na poľské pozície mal začať 26. augusta 1939. Pôvodný rozkaz bol odvolaný až v čase, keď boli jednotky, vrátane tých na Slovensku, už v pohybe. Túto zmenu však pre zlyhanie vysielačky nezaregistrovala malá diverzná skupina Abwehru, posilnená o ozbrojených jednotlivcov z HG a Freiwillige Schutzstaffel (FS), ako znalcov terénu (asi 70 mužov), ktorej pôvodnou úlohou bolo obsadiť Jablunkovský priesmyk, dôležitú prístupovú bránu k ohrozenej krajine. Jednotka už v skorých ranných hodinách obsadila železničnú stanicu Mosty, ako aj železničný tunel, tak aby ho poľskí obrancovia nemohli vyhodiť do vzduchu a zobrala niekoľko desiatok rukojemníkov. Počas akcie došlo k bojom s poľskými vojakmi, pričom na obidvoch stranách zaznamenali straty. Nemci okrem toho zajali dva vlaky. Ich ukoristeniu však zabránili poľskí obrancovia, ktorí podmínovovali koľajnice. Späť za hranice sa preto jednotka musela vrátiť pešo.²⁵

1. septembra sa aj z územia Slovenska začal útok na Poľsko. Až na ojedinelé

²⁴ VHA Trnava, f. Ministerstvo národnej obrany (MNO) 1939 – 1945, spisy tajné, šk. 3. č. j. 24 301, 24 316, 24 354.

²⁵ Archiv Ministerstva vnútra Českej republiky (AMV ČR), f. 135, 135-2-1.

pohraničné incidenty sa samotné boje na územie Slovenska nepreniesli. Najväčší incident sa odohral v priestore Duklianskeho priesmyku 2. septembra 1939 v priestore 3. divízie (Rázus). Výsledkom bol 1 mŕtvy a 15 zranených na slovenskej a 6 mŕtvych a 8 zranených na poľskej strane.²⁶ Väčšie nebezpečenstvo nehrozilo ani zo vzduchu, aj keď ojedinelé útoky poľského letectva aj na civilné ciele na severe Slovenska môžeme dokumentovať.²⁷ Vládu však neznepokojovala len situácia na severe. S obavami sledovala ako sa zachová Maďarsko, či nevyužije zaneprázdnenosť slovenskej armády. Vojenská spravodajská služba pritom ako hodnovernú rozšírila správu že „*maďari sú radi poľsko-nemeckému nepriateľstvu, prikláňajú sa k Poľsku, a v prípade potreby postavia sa proti Nemecku, lebo vraj vedia, že Nemecko ich aj tak obsadí*“.²⁸

Po vypuknutí vojny bolo treba zamedziť akýmkoľvek protivojnovým prejavom. Vtedajšia vládna garnitúra si veľmi dobre uvedomovala, že účasť na ťažení je z vnútropolitického hľadiska riskantným krokom. Na konci augusta 1939 totiž ešte ľudácky režim nebol dostatočne konsolidovaný. Situáciu sa vláda pokúšala zvládnuť na jednej strane vystupňovaním ideologického pôsobenia, na druhej prostredníctvom zostrených perzekučných opatrení.

Propaganda sa vystupňovala už v druhej dekáde augusta. Aby vláda ospravedlnila svoj podiel na vojenskej agresii, vyrukovala s tvrdením, že v prípade vojenského konfliktu budú Slováci len brániť svoje územie „proti hroziacemu poľskému nebezpečenstvu“. Mobilizovať verejnosť sa pokúšali apelom na národnú a vlasteneckú povinnosť všetkých Slovákov. V tejto súvislosti sa vytváral démonický obraz Poľska „*čo už dva razy chňaplo z nášho tela*“. Pomery v Poľsku pritom propaganda prirovnávala k pomerom v bývalej ČSR: „*Rozhárané, vnútorné rozcapartené Poľsko vyzereá dnes práve tak, ako v septembrových dňoch (pred mníchovským diktátom – pozn. I. B.) benešovská Praha, benešovské Čechy*.“²⁹ V súvislosti s agresívnym postupom slovenskej armády sa táto téza doplnila o požiadavku oslobodiť spod cudzieho jarma oblasti, ktoré Poľsku pripadli v rokoch 1920 a 1938. Dobová tlač sa v tejto súvislosti usilovala vytvárať obraz jednotného, brániť svoju vlasť pripraveného národa. Podobné argumenty boli z hľa-

²⁶ VHA Trnava, f. Bernolák, šk. 2, i. č. 9, č. j. 15 039; VHA Praha, f. Sbíрка – Slovenská armáda 1939 – 1945, šk. 67, i. č. 38/10, sign. 53/39, hlásenie pre veliteľstvo Rázus z 1. 9. 1939.

²⁷ Napríklad dňa 5. 9. 1939 priletelo nad Prešov jedno lietadlo a ostreľovalo Námestie Pittsburskej dohody. Výsledkom bolo 5 zranených. VHA Praha, f. Sbíрка – Slovenská armáda 1939 – 1945, šk. 66, i. č. 38/7.

²⁸ VHA Trnava, f. Bernolák, šk. 2, č. j. 15 161, prehľad správ č. 8.

²⁹ Slovák, 27. 8. 1939, s. 1, Karol Murgaš: Poľsko a My.

diska logiky pre nacionalizmus typické. A to bez ohľadu na postavenie Slovenska voči Nemecku. Slovenskí politici si všímali len tú časť problému (v tomto prípade slovensko-poľské spory), ktorý si všímať chceli. Neinformovali občanov o tom, že začal svetový konflikt. Z ich pohľadu Slovensko chcelo získať to, čo mu patrilo, a bolo úplne jedno na ktorej strane stojí.³⁰ Po obsadení území zabratých Poľskom, sa propaganda snažila sprostredkovať atmosféru, ktorá zavládla na „oslobodenom území“. Priestor dostávali emotívne a nadšené výpovede ľudáckych politikov, ktorí verejnosť presviedčali o dojatí a nadšení miestneho obyvateľstva vykúpeného z pod poľského útľaku. Ďalším jej triumfom bolo rýchle víťazstvo nemeckých zbraní, ktoré malo byť definitívnym dôkazom správnosti všetkých predchádzajúcich krokov slovenskej vlády, ako aj nemecko-slovenského spoločenstva. Správy o víťaznom postupe nemeckej armády pritom Slovenská tlačová kancelária povinne preberala od Deutsches Nachrichten Büro (zahraničné správy sa takto povinne preberali už od marca 1939). A to pod dozorom DMK. V tejto súvislosti víťazné fanfáry propagandy ešte vystupňovali šírenie mýtu o naplnení tisícročného úsilia slovenského národa. Ten sa stal leitmotívom ľudáckej propagandy prakticky hneď po 14. marci 1939. V zhustenej podobe sa na program dňa dostávali tiež ďalšie štandardné témy, napríklad úvahy o postavení jednotlivca v spoločnosti, v snahe zdôrazniť jeho povinnosť podriať sa národným záujmom. Na túto tému hovoril na mariánskej púti v Mariatáli pri Bratislave aj samotný predseda vlády Dr. Jozef Tiso. Okrem iného povedal: „... Ukázalo sa, že heslo voľnosti slobody jednotlivcovej ide na úkor všeobecného dobra a mnoho škodí samému jednotlivcovi i väčším, širším vrstvám spoločenským ... Áno, právo jednotlivcov, sloboda jednotlivcova, ale v rámci celku, to jest spojenie záujmov jednotlivcových so záujmami celku.“³¹

V službách militantnej politiky nebola len ľudácka tlač. Dôležitú úlohu zohrával tiež rozhlas. V tejto súvislosti koncom augusta nariadil šéf Úradu propagandy A. Mach nahrávanie ďalších gardistických a vlasteneckých piesní a pochodov, ktoré už po 6. októbri doslova zaplavili slovenský éter.³² Dôležitú úlohu pri militarizácii verejnosti mala zohrať fašizoidná organizácia Hlinkova garda, ktorá predstavovala jednu z hlavných opôr režimu. V tejto súvislosti bolo treba uspokojiť požiadavky radikálneho ľudáckeho krídla, ktoré chcelo z HG vytvoriť mocenský

³⁰ Bližšie pozri NIŽŇANSKÝ, E.: Slovenská účasť vo vojne proti Poľsku. Občan Slovenska v zafatj propagandy vtedajších vládnych predstaviteľov. Úvahy a dokumenty. In: Studia historica Nitrénsia 6. Nitra 1997, s. 169-216.

³¹ Slovák, 9. 9. 1939, s. 1-2.

³² SNA, f. NS, II A 891, J. Tiso.

prostriedok na prebudovanie Slovenska podľa nacistického vzoru. Už 5. septembra vyšlo radikálmi dlho očakávané vládne nariadenie o HG, ktoré predstavovalo akýsi kompromis medzi obidvoma krídlami. Ústupkom pre radikálov bol paragraf 5, ktorý HG umožňoval sledovať verejný život a dodržiavanie zákonov. O význame HG sa predstavitelia režimu presvedčili už v súvislosti s mobilizáciou. Vzhľadom na technické problémy s nastupovaním záložníkov, bolo možné cez jej organizačnú štruktúru mobilizovať režimu oddaných dobrovoľníkov. Okrem toho, v čase mobilizácie HV HG disponovalo všetkými gardistami – nevojakmi od 19 do 50 rokov, ako aj gardistami staršími ako 50 rokov. Tí boli využití na rôzne strážne účely. Zvolávacie lístky sa pritom nevzťahovali na župných, okresných veliteľov spolu so zástupcami, ako aj miestnych veliteľov. Režim garde prisúdil tiež právomoci v oblasti perzekúcie zdanlivých a skutočných nepriateľov. Úlohou HG bolo tiež šíriť medzi obyvateľstvom protipoľské nálady. HV HG pritom vypracovalo presné inštrukcie, s poučením, čo majú jednotliví miestni referenti pred zvolaným obecnosťou prednášať. Obsahový rámec prednášok, tak aby zodpovedali aktuálnym problémom, koncipoval samotný šéf Úradu propagandy a hlavný veliteľ HG A. Mach. Niektoré prednášky predchnuté militantným nacionalizmom, pritom pripravoval sám, príslušní referenti HG ich pred zhromaždeným obecnosťou len prečítali. Najväčšia pozornosť sa mala sústrediť na utužovanie nemecko-slovenského spojenectva, démonizovanie Poľska, heroizovanie sily nemeckej armády v protiklade s „*rozcapardeným a slobodomurármi ovládaným národom francúzskym*“, zdôrazňovanie správnosti politiky slovenskej vlády, ktorej dôkazom je „*oslobodenie Slovákov z poľského otroctva*“ zatracovanie a vyhrážanie sa všetkým, „*ktorí by ešte aj dnes búrili proti slovenskej vláde a rozbižali ľud a hovorili tu o nejakej inej ceste*“. Podľa Macha mali gardisti v závislosti od miestnych pomerov tieto myšlienky pretaviť tiež do podoby letákov a plagátov.³³ Pôvodnou snahou režimu bolo udržať HG ako pozorného pozorovateľa zmýšľania a konania obyvateľstva. V skutočnosti si ani samotné HV HG nedokázalo ustrážiť prejavy svojvoľného teroru zo strany niektorých gardistov (napr. okrádanie a vyberanie úplatkov, vybavovanie si osobných účtov, fyzické týranie rasovo prenasledovaných osôb). Tieto útoky na druhej strane radikáli sami podnecovali, keď likvidáciu vonkajšieho nepriateľa, v podmienkach zmilitarizovanej spoločnosti, chceli spojiť s likvidáciou nepriateľov vnútorných, a teda s presadením vlastných mocenských ambícií: A. Mach pritom neváhal vyhlásiť: „*Najmä vy gardisti, veľmi Vám rozkazujem: Čistiť! Každého zradcu, rozširovateľa poplaš-*

³³ SNA, f. 604 (Hlinkova garda), 604-66-2.

ných správ, zdražovateľa, dezertéra pokladajte za zločinca.“³⁴ K povinnostiam Hlinkovej mládeže (HM) patrilo organizovanie manifestačného víťania nemeckých transportov (príprava občerstvenia, výzdoba stanice národnými heslami, zabezpečenie kultúrneho a spoločenského programu, ktorého súčasťou mal byť prednes vlasteneckých a národných piesní), účasť na celonárodných bohoslužbách za bojujúcich vojakov 17. septembra. HG a HM spolu organizovali tiež manifestácie a spoločenské podujatia, ktorých cieľom bolo demonštrovať súdržnosť slovenského národa, ako aj zbierky medzi obyvateľstvom, ktoré bolo povinné prispieť v rámci možností pre potreby vojakov. Organizačne zabezpečovali „svoj-pomocné práce“, kde bol nedostatok pracovných síl. Haemista, ktorý by odmietol na tieto práce nastúpiť, mal byť zaevidovaný pod hrozbou, že pôjde „do pracovného tábora učiť sa pracovať.“³⁵

Už niekoľko dní pred začiatkom vojny sa vystupňoval boj proti šepkanej propagande, zintenzívnilo sa sledovanie a preverovanie podozrivých osôb. Všetky tieto opatrenia zastrešoval zákon o obrane štátu z roku 1936. Najväčšia pozornosť sa sústredila do pohraničných okresov Slovenska, ktoré boli vyhlásené za operačné pásmo. Právomoc vojenských súdov zriadených v Levoči sa tu rozšírila aj na civilné obyvateľstvo. V tejto súvislosti výrazne stúpol počet osôb preventívne zaistených v Zaisťovacom tábore Ilava, ktorý vznikol už v marci 1939. Sem boli okrem „podozrivých rozvratníkov“ (Židov, Čechov, čechoslovákov“, komunistov) sústredení tiež všetci, ktorí boli podozriví, že boli v čs. légii v Poľsku. Dňa 28. augusta vyšlo nariadenie, podľa ktorého mali byť „všetkým nespoľahlivým“ osobám odobrané rádioprijímače. Išlo o prvé takéto nariadenie, aj keď podobné návrhy sú známe aj z predchádzajúceho obdobia. Režim v súvislosti s vojnou vystupňoval tiež boj proti tzv. zdražovateľom, ktorých propaganda označovala ako škodcov a parazitov slovenského národa. Zamedziť špionáži malo nariadenie z 30. augusta, ktorým sa zrušilo listové tajomstvo pri poštovom styku so zahraničím. Od 1. septembra platila cenzúra balíkových zásielok, ako aj telegrafných a telefónnych hovorov do zahraničia. Ani tieto opatrenia však neboli novinkou, cenzúra listových zásielok bola zavedená už v júni 1939. Medzi bezpečnostné opatrenia treba zaradiť tiež realizáciu vládneho nariadenia z 21. júna 1939, podľa ktorého sa mobilizovali židovskí záložníci izolovaní v pracovných strediskách (prvých svojho druhu). Toto opatrenie režim začal realizovať v presvedčení, že Židia sú najväčší nepriatelia slovenského národa.³⁶

³⁴ Slovenská pravda, 9. 9. 1939, s. 2, Hlavný veliteľ HG Šaňo Mach volá Čistiť, Čistiť, Čistiť!

³⁵ BAKA, ref 2, s. 40-43.

³⁶ Tamže, s. 37-38.

V dôsledku naznačených opatrení stúpol počet zatknutých osôb. Tie sa koncentrovali aj v tzv. ochrannej väzbe. Od apríla 1939 sa taktó mohli držať vyšetrované osoby bez časového obmedzenia a bez dôkazov až do rozhodnutia súdu.³⁷ Justičné orgány, ktoré si aj po 14. marci udržali určitú nezávislosť (pre nedostatok kvalifikovaných právnikov), však takýto postup čiastočne negovali. Po skončení vojny bola väčšina podozrivých prepustená. Pozornosť bezpečnostných orgánov sa sústredila tiež na pátranie po utečencoch. Ich počet stúpol v októbri po príchode poľských vojakov – zbehov z Maďarska, ktorí sa cez Slovensko chceli vrátiť domov. Zajatci boli sústredovaní do tábora v Oremovom Laze pri Lešti, kde sa s nimi zaobchádzalo v zhode so ženevskými dohodami. Na druhej strane už vo februári bol tábor zrušený a zajatci odovzdaní Nemcom.³⁸

Zostrené perzekučné opatrenia mali za následok aj viaceré spontánne akcie, najmä zo strany už spomínaných nedisciplinovaných gardistov, tiež príslušníkov polovojenských oddielov nemeckej menšiny FS, ktorých sebavedomie sa zvýšilo spoluprácou s nemeckými jednotkami. Mnohí tak demonštrovali svoju požiadavku za pripojenie Slovenska k Nemecku. Proti ich vyčíňaniu (poškodzovali štátny majetok, inzultovali Židov ...), boli štátne úrady bezmocné. Napríklad v Kežmarku dňa 17. septembra FS-mani napadli niekoľkých Židov. Keď však štátna polícia zadržala dvoch podozrivých, okamžite to vyvolalo protesty zo strany miestnych veliteľov FS, HG, rovnako i obyvateľstva nemeckej národnosti. Asi 130 občanov vyšlo do ulíc a urážalo políciu. Následne boli obidvaja podozriví prepustení.³⁹ Ešte väčšiu zdržanlivosť prejavovali slovenské orgány v prípade, ak boli pôvodcami výtržností príslušníci nemeckej armády.⁴⁰ Na druhej strane incidenty namierené proti Židom neboli ničím novým a zapadali do celkového kontextu protižidovskej politiky režimu. Útoky proti Židom sa vinou vojnovnej radikalizácie v niektorých prípadoch vyskytli aj v radoch slovenských vojakov.⁴¹

V úsilí prispôbiť štát vojnovému stavu sa vláda uchýlila tiež k iným opatreniam. Už 29. augusta sa rozhodla zriadiť Najvyšší úrad hospodársky, a to podľa

³⁷ Štátny okresný archív Martin, f. Okresný úrad, 689/39 prez., obežník Prezídia MV z 21. 4. 1939.

³⁸ PEJS, O.: Poľští zajatci z války nemecko-poľské na Slovensku. In: Vojenská história, roč. 3, 1999, č. 1, s. 22-23.

³⁹ VHA Praha, f. Sbíрка – Slovenská armáda 1939 – 1945, šk. 66, sign. 53/39, č. j. 152010, situačné hlásenia veliteľstiev HG z 25. 9. 1939.

⁴⁰ Napríklad 12. 9. 1939 v Bardejove nemecké vojenské motorizované jednotky rozbíjali výkladné skrine na židovských obchodoch a rabovali. Tamtiež, sign. 55-27-1, č. j. 151 790.

⁴¹ Napríklad počas nepokojov v Kremnici a Čadci vojaci prevolávali protižidovské heslá a kradli alkohol v židovských obchodoch.

čs. zákona č. 131/1936 Sl. z. Jeho pôsobnosť sa mala vzťahovať na všetky hospodárske úseky, okrem tých, ktoré zostali v pôsobnosti armády. Za šéfa tohto úradu bol vymenovaný Dr. ing. Peter Zatko. Keďže vojna netrvala dlho, úrad zrušili skôr, ako stačil rozvinúť svoju činnosť.⁴²

Vďaka uvedeným opatreniam, ale tiež skutočnosti, že organizovaný odboj sa v roku 1939 len rozbiehal, na Slovensku sa výraznejšie neprejavili protivojnové nálady. A to i napriek niekoľkým incidentom, ktorých sa dopustili rukujúci záložníci pri presune do posádky (napr. na železničnej stanici v Čadci, Jablonici), ako aj v samotných posádkach. Nie každý incident mal politický podtext, vo viacerých prípadoch išlo o bežné výtržnosti opitých vojakov. Najväčším protivojnovým prejavom bola, známa vojenská vzbura v Kremnici, počas ktorej asi 1 000 až 3 000 vojakov opustilo posádku a odišlo do mesta prevolať protištatné heslá. Pritom príčiny samotnej vzbury v Kremnici, ktorá vypukla 15. septembra 1939, nespočívali ani tak v uvedomovaní si vlastnej účasti na vojenskej agresii, ako v problémoch sociálneho charakteru (napr. technické problémy, ktoré komplikovali mobilizáciu, s tým súvisiace problémy so zásobovaním, nedostatok dôstojníkov, strach o doma zanechané rodiny a hospodárstvo). Podobné príčiny mali na svedomí aj drobné incidenty v Bratislave, Bošanoch a Zvolene.⁴³

Kremnická vzbura mala pomerne veľký ohlas v zahraničnej tlači, mimo priameho vplyvu nacistického Nemecka. Konkrétne môžem poukázať na významné americké denníky (New York Times, Daily Tribune Chicago atď.) Informácie o slovenskej účasti vo vojne, aj keď značne tendenčné a niekedy nepravdivé, im sprostredkovali periodiká protiľudácky zameraných krajaných organizácií. Taká bola tiež správa, že: „... *Jedine osobná intervencia gen. Čatloša, ministra vojny, zachránila slovenských vojakov od nemeckého ťažkého trestu. Čatloš sa ponáhlal z poľského frontu a prišiel do Kremnice práve 24 hodín pred tým, ako vypršala lehota ultimáta, ktorú nacisti Slovákom dali. Ultimátum znelo: „Pôjdete na front, alebo budete postrieľaní.“*“⁴⁴ V slovenských médiách sa však o týchto udalostiach neobjavila ani zmienka. Práve naopak, nálady vo vojsku propaganda vykresľovala len v tom najlepšom svetle. Napríklad Slovenská politika už 5. septembra 1939 napísala: „*Naši smelí slovenskí vojaci nastupujú, aby chránili svoj národ a svoju vlasť. Tento nástup je celkom inakší, ako bol napríklad vlni v jeseni. Všade vidíte nadšenie, ktoré zračí z očí našich vojakov, tých jednoduchých,*

⁴² Slovenský zákonník 1939, vládne nariadenie č. 205/1939. Najvyšší hospodársky úrad bol obnovený až v roku 1941 v súvislosti so zavlečením Slovenska do vojny proti ZSSR.

⁴³ Bližšie pozri BAKA, ref 2, s. 39.

⁴⁴ SÚA Praha, f. Zahraniční tiskovní archiv, šk. 721.

*i tých vyšších, z očí im sršia iskry zápalu a odvahy ... Vo vlaku počujete ich rozprávať, plných odvahy ísť bojovať za národné práva.*⁴⁵

Napätú atmosféru vo vojsku vyriešila až postupná demobilizácia. Tu sa ponúka otázka, prečo mobilizácia pokračovala aj v období, keď úvahy o ohrození Slovenska prestali byť opodstatnené. B a C útvary sa pritom v zápolí utvárali aj po ústupe nepriateľa, keď sa úlohy slovenskej armády obmedzili na vyčisťovanie dobytého priestoru v slovenskom pohraničí, stráženie hraníc a ochranu komunikácií a spojov na vlastnom území, teda po 11. – 12. septembri.⁴⁶ Pravdepodobne išlo len o technické záležitosti, špekulovať však možno aj nad otázkou, či v tom nebola tiež snaha ukázať Nemecku, že so Slovenskom môže naďalej počítat. K postupnej demobilizácii pritom MNO pristupovalo opatrne, pôvodne len formou dovolení, najmä za účelom poľnohospodárskych prác. Podľa rozkazu zo 17. septembra sa mala dovolenka udeľovať záložným útvarom na tri týždne a mužstvu poľných útvarov na 14 dní. Počet, ktorý pripadal na uvoľnených sa stanovil na 1/3. Na trvalú dovolenku boli prepustené len osoby narodené pred alebo v roku 1903. Dôstojníkov, rotmajstrov a aspirantov, ktorých bol nedostatok, sa dovolenka netýkala.⁴⁷ Obdobie, ktoré predchádzalo ďalšej demobilizácii pritom predstavitelia režimu ešte stihli propagandisticky využiť na vyznamenávanie slovenských vojakov, a teda na ďalšie šírenie kultu hrdinstva a obety pre vlasť. Ako prví boli dňa 21. septembra v Spišskom Podhradí vyznamenaní vojaci I. práporu pešieho pluku 1, ktorý ako prvý prekročil hranice s Poľskom. Prápor dostal čestný názov „Javorínsky“.⁴⁸ Ludácka propaganda medzitým naďalej zdôvodňovala zmysel slovenskej účasti na vojne. J. Tiso dokonca vyhlásil, že vojna bola vlastne poslednou skúškou slovenského národa: „*A boli sme postavení pred túto poslednú skúšku, aby sme dokázali svetu, že sme hodní toho, aby nás zaradil do zoznamu národov so svojím samostatným štátnym zriadením.*“⁴⁹ Tieto slová vyslovil napriek tomu, že pre účasť na agresii so Slovenskom rozviazali styky tak Francúzsko, ako aj Anglicko. Snahu brániť svoje územie proti agresorovi Tiso prezentoval ako dôkaz jednoty slovenského národa, v zmysle jeho politickej koncepcie, a to za pomoci hesla „Jeden národ, jedna vôľa, jeden um.“

Aké boli reakcie širokej verejnosti? Je známe, že vojna proti slovanskému národu nebola vo verejnosti v predchádzajúcom období populárna. Vďaka rých-

⁴⁵ Slovenská politika, 5. 9. 1939, Nastupujeme!

⁴⁶ VHA Trnava, f. MNO 1939 – 1945, spisy tajné, šk. 3, č. j. 24 375.

⁴⁷ VHA Trnava, f. Bernolák, šk. 2, i. č. 9.

⁴⁸ Slovák, 22. 9. 1939, s. 3. Musíme byť ešte na stráž!

⁴⁹ Tamže, s. 3.

lemu víťazstvu sa však situácia aspoň načas zmenila. Spektrum postojov radového obyvateľstva k vojne možno aspoň čiastočne priblížiť vďaka zachovaným hláseniam z úrovne jednotlivých veliteľstiev HG. Z hlásení (ktoré však treba brať s rezervou) vyplýva, že už v septembri, potom čo väčšina nemeckých vojsk odišla na poľské územie, pominula obava z vojnových útrap a nálada medzi obyvateľstvom sa zlepšila. Najmä po návrate narukovaných vojakov, ktorí sa tak mohli zapojiť do poľnohospodárskych prác. Dokonca, keď bolo jasné, že Slovensko získa poľské pomedzie, zavládlo podľa viacerých hlásení v radoch obyvateľstva nadšenie. To sa však prelínalo so sklamaním z toho, že účasť Slovenska vo vojne neprinesie aj revíziu maďarsko-slovenskej hranice.⁵⁰ Napríklad okresné veliteľstvo v Prešove hlásilo už 10. októbra 1939, že gardisti upokojovali miestne obyvateľstvo, pretože „už *neverilo, že južné územie sa nám vráti*“.⁵¹ Fakt, že mnohí Slováci vojnu chápali len ako prostriedok na opätovné pripojenie južných území k Slovensku, potvrdzujú aj hlásenia nemeckého Sicherheitsdienstu.⁵² Nie vždy však boli informácie optimistické, najmä hlásenia z chudobnejších okresov naďalej upozorňujú na čiastočnú nespokojnosť miestneho obyvateľstva. Podobná situácia bola tiež v okresoch, kde dominovala evanjelická menšina, ale aj na východnom Slovensku. Podobné poznatky o náladách verejnosti nadobudol tiež nemecký vyslanec na Slovensku. Podľa neho prípravy na vojnu prijalo obyvateľstvo s veľkými obavami z toho, že „*nemecké oddiely slovenskú krajinu úplne vyžerú a za povinné rekvirácie nedajú žiadnu náhradu*“. Zmena sa podľa neho dostavila potom, čo slovenská armáda obsadila Javorinu, ako i v dôsledku rýchlych úspechov nemeckej armády. Prítomnosť nemeckej armády podľa neho zanechala dobrý dojem, čoho dôkazom je aj to, že nebol zaznamenaný žiaden vážnejší incident.⁵³

Oficiálnu bodku za poľskou kampaňou dala vojenská prehliadka, ktorá sa uskutočnila 5. októbra 1939 v Poprade za prítomnosti predsedu vlády J. Tisu, ministra národnej obrany gen. F. Čatloša, ale aj predstaviteľov nemeckej brannej moci. Pri tejto príležitosti Tiso opäť zdôraznil „*našu vďaka nemeckým priateľom, ktorým sme od marca veľkodušným a úprimným pomáhačom*“.⁵⁴ Je známe, že vojna posilnila postavenie Slovenska, ktoré sa tak etablovalo ako vzorový štát v nacistickej sfére vplyvu. Ludácka propaganda v tejto súvislosti písala, „*že budúcnosť*

⁵⁰ VHA Praha, f. Sbíрка – Slovenská armáda 1939 – 1945, šk. 66, sign. 53/39.

⁵¹ Tamže, č. j. 152505.

⁵² AMV ČR, f. „135“, 135-2-5, hlásenie agenta SD z 9. 9. 1939.

⁵³ SÚA Praha, f. „172“, šk 31, sign. 136-21/6, s. 479791.

⁵⁴ Slovák, 6. 10. 1939, s. 3.

Slovenska je už definitívne zabezpečená“.⁵⁵ Vyvrcholením bola dohoda medzi nemeckou a slovenskou stranou z 22. októbra 1939, o prinavrátení územia zabratých Poľskom v roku 1938, tiež v roku 1920. V tejto súvislosti je zaujímavé, že Hitler v rozhovore so zástupcami Zahraničného úradu vyjadril ochotu pripojiť k Slovensku aj Zakopané, od čoho ho však odradili, keďže „*Slovensko toto územie podľa všetkého nechce, pretože tam žijú len Poliaci.*“⁵⁶ Hitler však tejto otázke neprikladal význam, preto je otázne, či sa o tejto jeho ponuke slovenská strana vôbec dozvedela. Postoj Nemecka k pomerom na Slovensku však nebol taký jednoznačný. Počas vojny Nemci získali množstvo informácií, a tie nevyznievali z ich pohľadu vždy pozitívne. Ako zásadná kritika tu vystupuje konštatovanie, že na slovenský politický a spoločenský život majú ešte stále veľký vplyv Židia, Česi, čechoslováci. Veľká pozornosť sa už v tomto období sústredila na ministra Ďurčanského, ktorého nacisti podozrievali zo spojenia s čs. odbojom, ako aj slovenským vyslancom v Poľsku L. Szathmárym, ktorý prešiel k protivníkovi.⁵⁷ Po vojne sa čiastočne upokojili aj napäté vzťahy s Maďarskom, ktoré boli podľa hlásenia nemeckého vyslanca na Slovensku H. Bernarda z 19. septembra najhoršie od čias Viedenskej arbitráže. Príčinou bolo úsilie slovenskej vlády propagandisticky spojiť poľskú kampaň s požiadavkou na revíziu južných hraníc. Túto snahu pritom Nemci vytušili a od začiatku slovenskú stranu razantne upozorňovali, aby sa akýmkoľvek verbálnym útokom týmto smerom vyhýbali.⁵⁸ V ľudáckej tlači a rozhlase sa preto objavili len ojedinelé útoky proti južnému susedovi. Oveľa otvorenejšie boli už spomínané letáky redigované A. Machom. Reakcie zo strany Maďarska boli napriek tomu rozhorčené. Vzájomné vzťahy sa vyhrtili po zamietnutí slovenskej žiadosti z 11. septembra o povolenie prechodu vojenských transportov cez košickú peáž. Maďarská vláda sa pritom obávala pohraničných ozbrojených incidentov so slovenskou armádou, ktorú považovala za nedisciplinovanú a jasný jej nebol ani postoj Nemecka. Krízu vyriešil až zásah Nemecka, ktoré napomenulo jednu, ako aj druhú stranu. V dôsledku nemeckého tlaku došlo aj k formálnej revízii vzájomných vzťahov, ktoré sa po vojne začali normalizovať.⁵⁹ Vojna však mala pre Slovensko aj oveľa zásadnejšie zahraničnopolitické dôsledky. Priniesla prerušenie diplomatických stykov so západnými spojencami

⁵⁵ Slovenská politika, 10. 10. 1939. Nemusíme sa báť.

⁵⁶ SÚA Praha, f. „172“, šk. 31, sign. 136-21/6, s. 479797.

⁵⁷ AMV ČR, f. „135“, 135-2-5, hlásenia agentov SD.

⁵⁸ SÚA Praha, f. „136“, 136-79-5.

⁵⁹ LIPTÁK, L.: Maďarsko v slovenskej politike za druhej svetovej vojny. In: Príspevky k dejinám fašizmu v Československu a v Maďarsku. Bratislava 1969, s. 198-200.

(Francúzsko, Anglicko), pre ktoré sa Slovensko stalo spojencom nacistického Nemecka. Z dlhšieho časového horizontu to bol dôležitý krok k uznaniu čs. vlády v Londýne. Treba dodať, že vojna determinovala aj vnútropolitické pomery na Slovensku, keď sa v jej dôsledku dočasne posilnilo postavenie pronacistického radikálneho ľudáckeho krídla.

Jednotky podriadené veliteľstvu Bernolák k 15. septembru 1939:

Veliteľstvo Bernolák – Veliteľstvá Jánošík, Škultéty, Rázus, Kalinčiak; 4., 14. ženijná rota (motor.); strojná rota; svetlometná rota; telegrafný prápor Bernolák; stavebná rota Bernolák; obrnený vlak; roty VGPL 4,5,6,7; delostrelecký pluk 4; delostrelecký pluk 51; delostrelecká batéria 7/153; skupina OPL „Šarfia“; skupina OPL „Čakanka“; veliteľstvo obvodu OPL „Ruža“; veliteľstvo letectva a OPL

Veliteľstvo Jánošík – pešie pluky 4, 6, 35; delostrelecký pluk 1; delostrelecký oddiel II/4; 1. ženijná rota (motor.); 11. ženijná rota; mostová súprava č. 1; VGPL 1; telegrafný prápor

Veliteľstvo Škultéty – pešie pluky 3, 5, 21; delostrelecký pluk 2; 2. ženijná rota (motor.); 2. ženijná rota; mostová súprava č. 2; VGPL 2; telegrafný prápor

Veliteľstvo Rázus – pešie pluky 1,2,18; delostrelecký pluk 3; delostrelecký oddiel I/4; 3. ženijná rota (motor.); 13. ženijná rota (motor.); mostová súprava č. 3; VGPL 3 telefónny prápor

Veliteľstvo Kalinčiak – I. oddiel jazdecký; II. oddiel cyklistický; III. oddiel motorizovaný; telefónny oddiel

BAKA, I.: Slovakia as a Muster Area in the War against Poland

The questions related to embroiling of Slovakia in the war against Poland are already rather well known today. For that reason, an item of author's interest are the steps taken by the Slovak government with the aim to fulfil the German requirements and to transform the territory of Slovakia into a muster (assembly) area of the German and the Slovak troops for the attack against Poland. The author pays attention to military preparations, compulsory measures of government in connection with the militarisation of the society as well as to the population response. Seditious and against-Poland directed campaign in people's party dailies as well as in radio had escalated already in the second decade of 1939 August. Its aim was to clarify and explain the engagement of Slovakia in the German aggression as an effort to regain controversial boundary territory acquired by Poland in 1920 and 1938. Also Hlinka guard (semi-military organisation of the Hlinka Slovak people's party) participated in the propagation of against-Poland moods by means of manifesta-

tions and organisation of lectures, and spread of leaflets prepared by the Chief of Propaganda Office – Alexander Mach himself. Parallely, since 26th August 1939 the mobilisation of the Slovak Army commenced. It was, however, from the very beginning accompanied by several problems, above all of technical character, caused by the re-organisation of the army after the constitution of an independent state on March 14, 1939. These problems contributed to and endorsed the record recruitment of reservists (till 20th September 1939 the Army had achieved the status of 148 thousand men). The reactions of enlisted reservists were relatively calm, although anti-war demonstrations appeared at several points. However, their reasons lied less in the fact that people realised their own presence in a military aggression than in the problems of social character. The regime in war times applied several repressive actions and steps against potential and real enemies (radio confiscation, preliminary detention in a concentration camp and so on) as well as enforcement measures (forced working duty and so on). It was possible to observe a wide range of attitudes in a society. It is known generally that military attempts did not find stronger support in public. The population mood became better as far as the middle of September after the departure of the majority of German troops from the territory of Slovakia, when the suffering from war concerns and fear passed off. Even, when it was clear that Slovakia would gain controversial Polish borderland, the enthusiasm appeared and started to prevail at several points, according to some reports. It was however interconnected with a disillusion that the participation in the war did not bring about also the revision of the Hungary –Slovakian boundary line. Also several reports of the German intelligence authorities were of the same character. The relation of the local population to the German troops was relatively calm. The presence of the German units increased the German minority self-confidence, which manifested through several rioting running especially at the Jewish population. An active involvement of Slovakia in the Nazi aggression against Poland reinforced until then insecure and unstable foreign-politic position of the people's party regime in a German sphere of influence. On the other hand it brought about the severance of diplomatic relations with west allies (France, England), for which Slovakia became an ally of the Nazi Germany. During the war the Hungary-Slovak relations sharpened significantly, they were the worst since Vienna Arbitrage times.

Využitie slovenského územia pre nástup nemeckých vojsk proti Sovietskemu zväzu v roku 1941

Zoltán KATREBA

Územie Slovenska zohralo významnú úlohu aj v prípravách nemeckého útoku na Sovietsky zväz. Avšak na rozdiel od útoku proti Poľsku v septembri 1939 Slovensko nebolo nástupovým priestorom nemeckej armády, čo súviselo s viacerými okolnosťami, okrem iného aj s tým, že priamo nesusedilo s dejiskom budúcich operácií – teda s územím ZSSR.

Slovensko bolo spojnicou medzi dvoma hlavnými európskymi geostrategickými vojenskými smermi, a to tzv. pobaltským, vedúcim po osi Berlín – Varšava – Moskva a tzv. podunajským po línii Viedeň – Budapešť – Užhorod – Kyjev.¹ Nemecké hlavné velenie, poznajúc geografické členenie Slovenska i jeho komunikačné možnosti, už pri koncipovaní plánu operácie „Barbarossa“ predpokladalo s ich maximálnym možným využitím. Bolo to dané aj geopolitickým postavením Slovenskej republiky, ktorá bola satelitom tretej ríše a jej záujmovým priestorom. Spočiatku, v prvých jarných mesiacoch roku 1941, plánovalo nemecké velenie využiť železničné trate na Slovensku na presun nemeckých vojsk z bývalého Rakúska a z Protektorátu Čechy a Morava na východné územie štátu. Tu sa predpokladalo s vyložením väčšiny transportov a presunom jednotiek do nástupových priestorov v Generálnom gouvrenemente na severovýchod od Slovenska vlastnými organickými dopravnými prostriedkami, prípadne peším pochodom. Určité korektúry do týchto plánov vnieslo balkánske ťaženie v apríli a na začiatku mája 1941, keď časť zväzkov, pôvodne určených na východné bojisko, musela byť narychlo presunutá na juh do južného Rakúska, Maďarska, juhozápadného Rumunska a do západného a južného Bulharska, odkiaľ vyrazili do útoku proti Juhoslávii a Grécku. Množstvo premiestnených zväzkov, ako aj ich vybavenia a logistického zabezpečenia spôsobilo nielen

¹ KLEIN, B.: Náčrt geopolitického vývoja Slovenska do začiatku 20. storočia. In: PEKNÍK, M. a kol.: Pohľady na slovenskú politiku. Bratislava : VEDA, 2000, s. 37-44.

ŠTAIGL, J.: Vojenskopolitické a vojenskostrategické postavenie Slovenska po skončení 2. svetovej vojny (1945 – 1960). In: KORČEK, J., ed.: Z vojenskej histórie Slovenska 1918 – 1948. Trenčín : VITA MO SR – VHÚ MO SR, 1994, s. 174-177.

odklad začiatku operácie „Barbarossa“, ale aj viedlo k maximálnemu využitiu dopravných možností satelitov Nemecka na rýchlu prepravu vojsk po skončení operácie „Marita“ z Balkánu na sever do Generálneho gouvernementu. V tomto prípade nadobudlo územie Slovenska ešte väčšiu dôležitosť, pretože aj jeho obmedzené komunikačné spoje boli maximálne využité na prepravu nemeckých vojsk nielen zo západu, ale aj z juhu z Maďarska do nástupových priestorov v Generálnom governmente, kde sa sústreďovala časť skupiny armád „Stred“ (2. a 3. tanková skupina, 4. armáda) a časť skupiny armád „Juh“ (1. tanková skupina, 6. a 17. armáda).

Sporadické nemecké vojenské transporty sa na Slovensku objavovali už od leta 1940, ale neznamenali väčšie narušenie prevádzky Slovenských železníc. Situácia sa zmenila prípravou útočnej operácie na Balkáne v marci 1941, čo znamenalo zvýšenie množstva vojenských transportov v severojužnom smere z bývalého Poľska a z Protektorátu do Maďarska. Avšak už 23. apríla 1941 bola slovenskej vláde predložená požiadavka nemeckého Zahraničného úradu o povolenie využívať slovenské železničné spojenia na prepravu minimálne troch nemeckých divízií do Generálneho gouvernementu. To predznamenovalo ďalšie mohutné (azda i najväčšie) využitie slovenských železníc na prepravu vojsk.²

Vzhľadom na geografické danosti Slovenska, ako aj hospodársky stav štátu, Slovenská republika nedisponovala rozvetvenou a výkonnou komunikačnou sieťou. Medzi najviac využívané trate patrila bývalá súkromná Košicko-bohumínska železnica, ktorej spoločnosť bola v likvidácii a de facto ju riadil štát. Slovensku patrilo takmer 70 % jej dĺžky a bola strategickou komunikáciou na spojenie západu a východu Slovenska. Takmer celá trať bola na slovenskom území jednokoľajná, iba 16 kilometrov trate v úsekoch Strečno – Žilina a Batizovce – Svit – Lučivná sa do roku 1939 zdvojkolajnilo. Do roku 1941 sa ešte podarilo zdvojkolajniť úsek Strečno – Vrútky. V roku 1941 boli vybudované výhybky na úseku Vrútky – Kysak, využívané najmä nemeckými vojenskými transportmi. Medzi ďalšie trate s celoslovenským významom patrila jednokoľajná trať Bratislava – Žilina, ktorá sa už od roku 1940 v úseku Bratislava – Leopoldov zdvojkolajňovala. Do júna 1941 sa podarilo tieto práce až na úsek Pezinok – Šenkvice (odovzdaný do prevádzky v septembri 1941) úplne ukončiť. Pre východné Slovensko mala svoj význam severojužná trať Medzilaborce – Michaľany, ktorá na severe prechádzala Lupkovským tunelom do Generálneho governmentu a na juhu, v Micha-

² Bližšie pozri: KATREBA, Z.: Vojenské a politické kroky Slovenskej republiky pred vstupom do vojny proti Sovietskemu zväzu. In: Vojenská história, roč. 4, 2000, č. 2, s. 36-39.

Ianoch, sa napájala na trate maďarských železníc. Do júna 1941 bola rekonštruovaná i trať Trnava – Kúty, kde boli zväčšené stanice a postavené ďalšie výhybky, ktoré boli taktiež využívané najmä na nemecké transporty. Rovnako sa rekonštruovali i trate Zvolen – Kozárovce, Zvolen – Banská Bystrica, rozšírené stanice boli na trati Zvolen – Lučenec, v úseku Zvolen – Lovinobaňa, čo súviselo s využitím aj tejto trate na prepravu vojsk. V roku 1941 sa uskutočňovalo 33 investičných stavieb na železnici, z toho 29 bolo na požiadavku tretej ríše. To poukazuje na masívne zapojenie železničného dopravného systému do nemeckých plánov.³

Nie inak to bolo i v prípade cestnej siete. Od leta 1940 a najmä v roku 1941 sa rekonštruovali, opravovali, odprašovali, príp. i novobudovali cestné tahy, smerujúce najmä na územie bývalého Poľska, a to v smeroch Prešov – Duklianský priesmyk, Michalovce – Humenné – Medzilaborce – štátna hranica, Bardejov – štátna hranica, St. Lubovňa – štátna hranica. Pozadu nezostali ani vnútrozemské spoje, hlavne na strednom a východnom Slovensku. V rokoch 1940 – 1941 bolo vybudovaných a prestavaných 656 kilometrov ciest a 279 cestných mostov v dĺžke takmer 3,5 kilometra. Na týchto stavbách pracovalo viac ako 15 500 zamestnancov a viacero nemeckých a slovenských firiem.

V prvej polovici 1941 bolo vykonávaných viacero stavieb telekomunikačného charakteru, napr. stavba a prekládka telefónnych, telegrafných vedení, kladenie káblov a stavba spojovacích sietí, ktoré sa sústreďovali predovšetkým na východné Slovensko. Časť z nich bola dočasná a bola určená pre využitie nemeckými jednotkami, ktoré sa potom začali sem presúvať. Iné stavby mali trvalý charakter, napr. kladenie diaľkového káblu na trase Prešov – Rzeszow v úseku k štátnej hranici.

30. apríla 1941 bola na medziministerskej porade podpísaná *Dohoda o prechode a pobyte nemeckých vojsk na Slovensku*. Už samotná dohoda poukazovala na to, že objem nemeckého vojska, ktoré bude prechádzať Slovenskom, bude neobyčajne veľký. O deň neskôr pribudol k tejto dohode dodatok, ktorý upravoval riešenie otázok finančného zabezpečenia, stravovania a ubytovania. Dohoda okrem iného komplexne riešila i štátobezpečnostné zabezpečenie pobytu nemeckých vojsk na Slovensku. Ustanovenia tejto dohody a dodatku k nej sa v praktickej rovine realizovali prostredníctvom tajných smerníc ministerstva vnútra „Plán Prešov“, „Plán Nitra“ a smernice pod heslom „Váh“ z 5. mája 1941 pre okresné

³ KUBÁČEK, J. a kol.: Dejiny železníc na území Slovenska. Bratislava : ŽSR, 1999, s. 273-284; SUŠKO, L.: Niektoré otázky účasti klérofašistického slovenského štátu na prepadnutí ZSSR a okupačného režimu po 29. auguste 1944, rkp. s. 6-11.

úradu, ktoré mali úzko spolupracovať s nemeckými vojenskými orgánmi v jednotlivých častiach Slovenska, kadiaľ nemecké vojsko prechádzalo. Avšak ani slovenské vojenské a civilné oficiálne orgány nikdy nedostali od nemeckých spojencov presné informácie o jednotkách a smere ich presunu, len tie, ktoré boli bezpodmienečne nevyhnutné na zabezpečenie ich pobytu a prechodu.⁴

Už 26. apríla 1941 prišli na Slovensko prvé nemecké transporty z Maďarska, ešte pred oficiálnym ukončením ťaženia na Balkáne. Pravdepodobne sa jednalo o dve divízie, z ktorých minimálne jedna bola horská, a ktoré sa ubytovali v okolí Prešova. Na neďalekom letisku bola umiestnená nemecká pozorovacia letka. S najväčšou pravdepodobnosťou sa tieto divízie začali presúvať 10. mája 1941 do Generálneho gouvèrnementu. V máji prechádzal východným Slovenskom zosilnený pluk Hermann Göring, ktorý smeroval z Prešova do Dukly v Generálnom gouvèrnemente. Iba spravodajské odhady hovorili o viac ako 1 000 motorových vozidlách a viac ako 2 200 vojakoch. Na konci mája bola na východnom Slovensku vyložená divízia z Bavorska, ktorá bola ubytovaná v priestore Prešov – Kysak. V júni odišli z priestoru Humenného a Prešova ďalšie dve nemecké divízie. Podľa hrubých odhadov bolo vyvagónovaných na východnom Slovensku minimálne 5 nemeckých divízií a ďalšie zborové a letecké jednotky. Avšak podľa vyťažnosti slovenských železníc, keď už od polovice apríla bola takmer prerušená osobná a nákladná doprava na hlavných železničných ťahoch, čo bolo spôsobené i tým, že z väčšej časti boli jednokoľajné, možno usudzovať, že na východnom Slovensku bolo od konca apríla 1941 do začiatku tretej dekády júna 1941 sústredných, resp. sem presunutých, viac zväzkov ako doteraz z mozaiky dokumentov poznáme. Viac by o tom vedeli vypovedať dokumenty v nemeckých archívoch. Nepochybniteľnou skutočnosťou však je to, že nemecká branná moc maximálne využila možnosti slovenských železníc a cestnej siete, aby mohla v čo najkratšom čase sústrediť potrebné množstvo vojenských síl v nástupových priestoroch v Generálnom gouvèrnemente. Rozsah a množstvo presunov nemeckých vojenských transportov po železnici, ako aj po cestách najmä východného Slovenska, charakteristických svojou kvantitou a kvalitou, sa nedá porovnať so žiadnou predchádzajúcou dopravnou aktivitou Wehrmachtu na území Slovenska. Podobná situácia bola i v susednom Generálnom gouvèrnemente a v Maďarsku. Význam Slovenska pri prípravách nemeckej armády na vojnu ocenil už 23. júna

⁴ Pozri tiež KATREBA, ref 2, s. 40-43; bližšie o protileteckých opatreniach zabezpečujúcich ochranu slovenského územia pozri KATREBA, Z.: Poznámky k vojenským opatreniam Slovenskej republiky pred vypuknutím vojny so Sovietskym zväzom. In: CSÉFALVAY, F. – PÚČIK, M., ed.: Slovensko a druhá svetová vojna. Bratislava : VHÚ MO SR, 2000, s. 226-233.

1941 genplk. Franz Halder, náčelník nemeckého generálneho štábu, keď poslal Vojtechovi Tukovi telegram, v ktorom mu vyjadril vďaku za pomoc, ktorú poskytla slovenská vláda nemeckej armáde pri jej nástupe proti ZSSR.⁵

Nemenej významnou zložkou hospodárstva, ktorá bola úplne zapojená do príprav nemeckého Wehrmachtu na vojnu, boli zbrojné podniky. Nacisti, aby mohli úplne využiť možnosti slovenských podnikov pre vlastnú potrebu, dosiahli ich zapojenie do vojnového úsilia prostredníctvom zmluvy o brannom hospodárstve z 30. januára 1940. Táto dohoda sa týkala 25 slovenských podnikov (neskôr boli zaradené aj ďalšie). Tretia ríša získala touto zmluvou rozhodujúce práva na využitie a kontrolu týchto podnikov. Najvýznamnejším predstaviteľom zbrojnej výroby bol nemecký koncern „Reichswerke für Waffen und Maschinenbau Hermann Göring“, ktorý pohltil Škodové závody a Čs. zbrojovku v Brne. Prostredníctvom nich nacisti ovládli dubnický závod Škodovky a závod Zbrojovky v Považskej Bystrici. Ďalšou zmenou bolo v roku 1942 založenie holdingovej spoločnosti Waffen-Union Skoda-Brünn. Závod v Dubnici nad Váhom bol najväčším zbrojárske podnikom na území Slovenska s rozsiahlou výrobou širokého sortimentu zbraní a munície. Vo vojnových rokoch produkoval protiletadlové kanóny 88 mm, 105 mm ľahké poľné húfnice, 150 mm hrubé húfnice, hlavne pre ďalšie delá, kotly a motory torpéd, letecké motory a delostreleckú muníciu, možno i časti rakiet V-2. Zo začiatku dobiehala aj výroba 37 mm protitankových kanónov. Známa je dodávka 300 ton tritolu v júni 1941, ktorú dodala Vojenská správa pre nemeckú brannú moc a mala sa spracovať v dubnickej muničke. Druhým najväčším zbrojným závodom sa v rokoch vojny stala továreň v Považskej Bystrici, kde sa vyrábali pušky, najprv československého, neskôr nemeckého typu, pechotná munícia, rozbušky, delostrelecké nábojnice a rôzne typy valcovaných a lisovaných kovov. Nemecký koncern získal v roku 1941 aj železiarne v Podbrezovej s pobočnými závodmi. Vyrábali sa tu odliatky tiel delostreleckých granátov a lafety PL kanónov. Najmenšou súčasťou koncernu bola firma Sandrik Dolné Hámre, ktorá vyrábala príbory, nábojnice, prilby a časti ručných granátov. Spočiatku sa v rokoch 1939 – 1940 úplne nevyužívali kapacity podniku v Dubnici nad Váhom. Situácia sa zmenila až po začatí vojny so Sovietskym zväzom, keď Slovensko plnilo úlohu tylu nemeckého Wehrmachtu. Rovna-

⁵ Tamže, s. 43-44; PEKÁR, M.: 22. jún 1941 a Slovensko, s osobitným dôrazom na pomery v Šarišsko-zemplínskej župe. In: PEKÁR, M. ed.: Ročenka Katedry dejín FHPV PU 2002. Prešov : ManaCon, 2002, s. 71-75; KATREBA, Z.: „Skrytá“ mobilizácia na Slovensku v roku 1941. In: Vojenská história, roč. 4, 2000, č. 3-4, s. 92-96.

ká situácia bola i v závode v Považskej Bystrici. Vo veľkej miere to súviselo s tým, že colné hranice medzi Protektorátom a Slovenskom znemožňovali voľné poukazovanie prevádzkových prostriedkov z ústredia koncernov do závodov. Táto situácia sa riešila tým, že určitý diel tržieb slovenských závodov mal slúžiť na krytie ich prevádzkových nákladov. Problémy s finančným krytím však naďalej pretrvávali.⁶

V neskorších rokoch vojny vznikli významné podniky so zbrojnou výrobou v Nitre – letecká firma Mráz (vyrobila viac ako 900 vetroňov Kranich 2, päť spojovacích lietadiel ZOBOR I.), v Ružomberku vznikla v bývalej textilke v roku 1942 spoločnosť Ružomerské železiarne. Tá zastrelila už predtým tu budovanú zbrojnú výrobu a bola taktiež zaradená do koncernu H. Göringa (produkovala časti delostreleckých lafiet pre 105 mm ľahké húfnice, pravdepodobne aj telá delostreleckých a mínometných granátov, možno aj nejaké komponenty do bezpilotných striel V1). V Trenčianskych Biskupiciach vznikol posledný významný podnik – Továreň na dopravné prostriedky u. s., ktorý mal vyrábať lietadlá Junkers Ju 87D-5 a cvičné stíhačky Škoda – Kauba SK 257. Z pôvodných vojenských tovární 4 a 5 (po odvezení výrobných zariadení na BCHL nacistami v lete 1939) vznikol v roku 1940 Vojenský technický a chemický ústav v Zemianskych Kostolnoch a Žiline, avšak len s obmedzenou produkčnou schopnosťou. V priebehu vojny vyrábali len malé množstvá BCHL – yperit a lewisit, ženijné náložie rôznych druhov, rôzne chemikálie a náradie na asanáciu a ochranu proti BCHL.⁷

⁶ Kol. aut.: Dubnica nad Váhom. B.m.v. : Stredoslovenské vyd., 1967, s. 144-145.

VANĚK, A. – SUŠKO, L.: Z histórie strojárskych a metalurgických závodov v Dubnici nad Váhom. (1928 – 1969). Dubnica nad Váhom : SMZ, 1976, s. 66-229.

FRANĚK, O.: Koncern brněnské Zbrojovky v letech 1939/1945. Brno : Blok, 1971, zv. 3., s. 39-45, 61, 64.

⁷ LIPTÁK, L.: Ovládnutie slovenského priemyslu nemeckým kapitálom. Bratislava : SAV, 1960, s. 59-81.

ŠUMICHRASŤ, P. – KLABNÍK, V.: Slovenské letectvo 2. Bratislava : Magnet-press Slovakia, 2000, s. 60, 62.

CHYTKA, S.: K otázke výroby delostreleckých lafiet v Ružomberku pred SNP. In: KORČEK, J., ed.: Vojenské aspekty SNP. Žilina : VHÚ MO SR, 1994, s. 60-67.

KATREBA, Z.: Vojenská továreň 5 – Vojenský technický a chemický ústav v Zemianskych Kostolnoch (1939 – 1940). In: Vojenská história, roč. 7, 2002, č. 1, s. 32-50.

HEUMOS, P.: Slovensko vo vojnovom hospodárstve Tretej ríše. In: BYSTRICKÝ, V., ed.: Slovensko v druhej svetovej vojne. Bratislava : HÚ SAV – SNR, 1991, s. 70-72.

KODAJ, S.: Dubnica nad Váhom. In: Apológia, roč. 1, 1993, č. 6, s. 25-26.

BEGALA, J.: S doc. Ing. Jurajom Havelkom, CSc., aj o výrobe Kranichov v Nitre. In: Letectví + kosmonautika, roč. 79, 2003, č. 14, s. 18-19.

Pri zhodnotení možností zbrojnej výroby na Slovensku v rokoch 1939 – 1945 treba uviesť, že zapojenie zbrojného priemyslu a závodov na ňom kooperujúcich do vojnového hospodárstva tretej ríše sa dialo prostredníctvom ríšskonemeckých koncernov (Reichswerke Hermann Göring, IG Farben) a bánk (Deutsche Bank, Dresdner Bank). Zbrojná výroba na Slovensku sa zväčšila v dôsledku vojrovej konjunktúry predovšetkým po roku 1941, keď sa začala vojna na východnom fronte, a tým sa zväčšili požiadavky Wehrmachtu. Maximálne sa využívali už vybudované zbrojné kapacity na Slovensku, pôvodne určené pre československú armádu. Zbrojárske hospodárstvo dalo rozhodujúci podnet k ďalšej výstavbe slovenských priemyselných kapacít, ku koncu vojny sa počet priemyselných robotníkov zväčšil oproti roku 1939 na dvojnásobok a iba v samotných brannohospodárskych podnikoch bolo zamestnaných takmer 50 tisíc robotníkov.

Dodávky výzbroje a munície Wehrmachtu zo závodov na území Slovenska mali oveľa väčší význam pre Nemecko ako celá slovenská vojenská účasť vo vojne (azda s výnimkou stíhacej letky 13). Niektoré vyjadrenia nemeckých vyšších predstaviteľov hovorili o vyššom prínose Slovenska, ak by sa vojny aktívne nezúčastnilo, a namiesto toho by všetkými silami zabezpečilo nerušenú zbrojnú výrobu a dodávky potravín a iných komodít, ako aj rozvoj a fungovanie svojho dopravného systému. Zdá sa, že tieto tvrdenia neboli ďaleko od pravdy a vojenská účasť Slovenska vo vojne to len potvrdzovala.

Úloha Slovenska v prípravách Nemecka bola veľmi špecifická. V prvom rade si musíme uvedomiť, že nebolo nástupovým priestorom nemeckého Wehrmachtu, pretože k tomu objektívne nemalo nutné danosti. Slovensko predstavovalo dôležitú komunikačnú spojnicu medzi severným a južným smerom budúcich útočných operácií na východnom fronte, ako aj spojenie najmä severného smeru so zázemím v Protektoráte Čechy a Morava a s Ostmarkom. Nemenej významnou súčasťou príprav bola zbrojná produkcia. Tú však na rozdiel od predchádzajúceho prípadu nemôžeme presne kvantifikovať, čo bolo vyrobené len za účelom vojny na východnom fronte. Zbrojná výroba bola dôležitá ako taká, a zbrane a muníciu využíval Wehrmacht ako hlavný odberateľ slovenských zbrojoviek na všetkých bojiskách. Nemožno zabudnúť, že aj výroba a export iných komodít, najmä potravín do Nemecka, mal svoj nemalý význam. V konečnom hodnotení predstavovalo Slovensko dôležitý priestor pre svoje dopravné a hospodárske možnosti, ktoré sa pred útokom na ZSSR plne využili, pokiaľ to dovoľoval charakter samostatného štátu – satelitu tretej ríše.

Spravodajské zložky Sovietskeho zväzu – Hlavná správa štátnej bezpečnosti Národného komisariátu pre vnútorné veci (obdoba ministerstva vnútra) a Spra-

vodajská správa Generálneho štábu Červenej armády (vojenské spravodajstvo) boli priebežne informované o situácii na Slovensku. Prvé správy o presune nemeckých vojsk cez územie Slovenska boli do Moskvy zaslané už v júli 1940. Zároveň prichádzali informácie o rozsiahlom budovaní ciest a železníc, rekonštrukcii a zvyšovaní priechodnosti i zataženia jednotlivých tratí, rozširovaní staníc a výstavbe druhých koľají na niektorých úsekoch. Podľa správy zástupcu náčelníka 5. oddelenia hlavnej správy štátnej bezpečnosti NKVD ZSSR náčelníkovi spravodajskej správy generálneho štábu Červenej armády genpor. F. I. Golikovi sa na území Slovenska uskutočňovali nemecké vojenské prípravy, najmä vo východnej časti štátu, intenzívnou výstavbou a rekonštrukciou ciest a železníc, prípravou poľných letísk, zvýšenou vojnovou produkciou v niektorých závodoch (spomína sa závod Dynamit Nobel v Bratislave a Štátna rafinéria minerálnych olejov v Dubovej) a výcvikom letcov a brancov z Ostmarku v Ochranej zóne na západnom Slovensku. Taktiež prichádzali i správy o činnosti nemeckých inštruktorov v slovenskej armáde či o materiálnej situácii, výstavbe stálych letísk alebo vojnových zásobách pohonných hmôt.⁸

Aj o rozhovoroch medzi politickým predstaviteľom ZSSR (veľvyslancom) v Nemecku A. A. Škvarcevom a slovenským veľvyslancom v Nemecku M. Černákom sa šírili informácie. Z nich sa dala podľa sovietskych predstaviteľov vyčítať jednak úplná podriadenosť slovenského štátu Nemecku, ako aj napätá situácia medzi Nemeckom a Sovietskym zväzom.⁹

Od februára 1941 sa však začali čoraz viac objavovať správy a hlásenia, okrem iného i v súvislosti so Slovenskom, ktoré svedčili o blížiacej sa vojne. Nie všetky informácie však boli úplné, presné a pravdivé. Napríklad podľa hlásenia agenta „Sofokla“ z Belehradu zo 14. februára 1941 sa na Slovensku malo nachádzať rozmiestnených 6 nemeckých divízií. Slovenská armáda podľa rovnakej správy mala mať 100 000 ľudí a 5 divízií. Táto správa samozrejme nebola úplne presná ani pravdivá, keďže slovenská armáda mala v tom čase 2 divízie, zborové jednotky, letecké a protiletadlové jednotky a jej stav neprekročil 35 tisíc osôb. Na území Slovenska sa v uvedenom období nenachádzali nemecké jednotky v uvedenom rozsahu. Je možné, že nejaké časti boli prevážané cez

⁸ NAUMOV, V. P., ved. red.: *Rossija XX. veka. Dokumenty. 1941 god v 2 knigach. Kniga pervaja.* Moskva : Meždunarodnyj fond Demokratia, 1998, dok. č. 60, 70, 125, s. 121-123, 134-135, 270-271.

⁹ Tamže, dok. č. 143; s. 299.

toto územie alebo boli umiestnené v Ochrannom pásme, ale určite nie v takom rozsahu.¹⁰

Sovietska strana získala aj informácie o vyťaženosti slovenských železníc nemeckými vojenskými transportmi, v dôsledku čoho sa omeškávala normálna osobná i nákladná doprava. Takéto správy v marci 1941 podal Národnému komisariátu národnej bezpečnosti prameň „Sidorov“, ktorý prechádzal cez viaceré krajiny strednej Európy a mohol sledovať hustotu prepravovaných nemeckých transportov.¹¹

Ďalšie, už presnejšie správy o nemeckých vojskách na slovenskom území, ako aj o vojenských opatreniach slovenskej vlády začali prúdiť do Moskvy v máji 1941. Špeciálne hlásenie spravodajskej správy generálneho štábu Červenej armády z 15. mája 1941 hovorilo o dislokácii nemeckých vojsk na západných hraniciach Sovietskeho zväzu a v priľahlých regiónoch. Okrem iného sa tu uvádza, že vo východnej časti Slovenska (Prešov, Zborov, Vranov nad Topľou) je sústredených 5 nemeckých horských divízií, ktoré môžu posilniť vojská nachádzajúce sa na hlavnom smere predpokladaných operácií. Zároveň bol tento priestor východného Slovenska uvádzaný ako jeden zo základných priestorov sústredenia. Rovnaké konštatovanie sa objavuje v špeciálnom hlásení tej istej proveniencie o 16 dní neskôr z 1. júna 1941. Podľa nemeckých materiálov z 5. júna 1941 sa však na území Slovenska nachádzali v jeho východnej časti iba dve nemecké divízie a ďalšie mali nasledovať a mali byť vyožené v priestore Prešova. Tieto nemecké zdroje korešpondujú aj so zisteniami slovenských vojenských orgánov, ktoré boli už vyššie citované.¹²

O tom, že sa slovenskému územiu mala venovať zvýšená pozornosť pri sovietskej spravodajskej činnosti, vypovedá direktíva Národného komisariátu štátnej bezpečnosti ZSSR, adresovaná národnému komisárovi štátnej bezpečnosti USSR Mešikovi s úlohou vykonávať spravodajskú činnosť v súvislosti s vojenskými prípravami Nemecka z 9. júna 1941. V nej sa uvádzalo, že popri iných záujmových priestorov sa má zvýšená pozornosť venovať aj územiu Slovenska, v súvislosti s budovaním letísk a podzemných hangárov, tiež prepravným možnostiam železníc a ciest, a samozrejme i nemeckým vojskám v tejto oblasti.¹³

¹⁰ Tamže, dok. č. 274; s. 650; pozri: KATREBA, ref 5, s. 90-91.

¹¹ NAUMOV, ref 8, dok. č. 332, s. 789-791.

¹² NAUMOV, V. P., ved. red.: Rossija XX. veka. Dokumenty. 1941 god v 2 knižkach. Kniga vtoraja. Moskva : Meždunarodnyj fond Demokratia, 1998, dok. č. 472, 509, 524, s. 213-215, 289-290, 322-324.

¹³ Tamže, dok. č. 531, s. 335-336.

Jedna z posledných agentúrnych správ bola z 15. júna 1941 od zdroja „Mars“ z Budapešti. Táto správa informuje, že okrem piatich nemeckých divízií, ktoré odišli pred tromi týždňami z územia Slovenska do Poľska, sa od 9. júna objavili v teritóriu miest Prešov – Vranov nad Topľou štyri nové nemecké divízie, a z nich mali byť dve motomechanizované. V správe sa ďalej uvádzalo, že od 15. júna 1941 sa začala mobilizácia záložníkov do 36 rokov pre jednotky protiletadlovej obrany s určením ochraňovať štátne a vojenské objekty.¹⁴

Vzhľadom na absentujúci archívny výskum takých chúlостivých dokumentov, akými sú spravodajské hlásenia, hodnotenia a analýzy, sme pri hodnotení obsahu dobových sovietskych spravodajských informácií o Slovensku odkázaní len na zverejnené súbory dokumentov. Predpokladáme, že doteraz bola zverejnená len malá časť takýchto archívnych dokumentov, čo vyplýva i z toho, že pravdepodobne sa časť z nich stratila alebo je ešte utajená a prístupná len vyvolenému okruhu bádateľov. Napriek tomu, už z toho mála známeho si môžeme utvoriť pomerne solídny obraz o tom, čo potenciálny protivník o nemeckých prípravách na vojnu na území Slovenska vedel.

V prvom rade bola sovietska strana od leta 1940 informovaná o rozsiahlej výstavbe, rekonštrukcii a rozširovaní cestných a železničných ťahov s dôrazom na východné Slovensko. To, že rozsiahla a finančne náročná investičná výstavba dopravnej infraštruktúry sa nemôže uskutočňovať zo slovenských hospodárskych potrieb a štátnych zdrojov, bolo jasné. Svedčilo to o nemeckých potrebách, najmä, ak už od leta 1940 začali Slovensko križovať nemecké vojenské transporty zo západu v smere na východ do Generálneho gouvernementu, zatiaľ pod zámenkou návratu jednotiek zo západného ťaženia do miesta ich pôvodných posádok. Zvyšujúca sa vojenská výroba v zbrojných podnikoch a na ňu nadväzujúcim priemysle, bola tiež znakom vojnových príprav. Takmer všetky podniky zamerané na vojenskú výrobu boli v nemeckých rukách a pracovali na objednávkach väčšinou pre nemeckú armádu. Reorganizácia slovenskej armády, príchod nemeckých inštruktorov, výstavba čisto nemeckých jednotiek v jej rámci, ako aj zvýšenie zásob pohonných hmôt boli jasnými znakmi blížiacej sa vojny.

Predovšetkým od začiatku roku 1941 však o vojne už nemohlo byť pochýb. Nielen pozorovaním situácie na Slovensku, ale i na základe informácií od návštevníkov obchodného zastupiteľstva, konzulárneho oddelenia, no i z oficiálnych rozhovorov so slovenskými štátnymi a hospodárskymi predstaviteľmi (M. Černák, P. Zaťko a pod.) bolo možno vyťažiť správy o nemeckých prípravách na voj-

¹⁴ Tamže, dok. č. 555, s. 365.

nu a ich rozsahu na území Slovenska. Napriek tomu, že nie všetky informácie boli presné a pravdivé, nemohli ovplyvniť celkový obraz, ktorý sa mozaikovo skladal aj z informácií z Nemecka, Maďarska, Rumunska a iných oblastí strednej Európy. Tento obraz bol poskladaný z informácií vyslancov, vojenských pridelencov, ale i agentúrnej siete. Pravdepodobne bol správne analyzovaný a poukazyval na blížiacu sa nemecko-sovietsku vojnu, i keď občas v dôsledku predchádzajúcich udalostí v ZSSR, ako aj určitej nedôvery, alibizmu a pod. sa objavovali aj v máji 1941, napr. v informačnom liste sovietskeho vyslanca na Slovensku G. M. Puškina snahy o zľahčenie celej situácie, resp. jej inú interpretáciu, a to takú, že správy o blížiacej sa vojne medzi Nemeckom a ZSSR rozširujú tunajší Nemci za účelom buď vyprovokovať antinemecké (antifašistické) elementy k činnosti a potom ich izolovať (zaistiť) alebo z dôvodu skrytia svojich skutočných vojenských plánov – blížiacich sa operácií proti Anglicku. Tu mohlo ísť o prevzatie zámernej dezinformácie širšej nemeckou stranou.¹⁵

Apríl, máj a jún 1941 predstavujú tri mesiace pred začiatkom operácie „Barbarossa“, počas ktorých iba v prípade Slovenska prúdili do Sovietskeho zväzu rôznymi kanálmi a z rôznych zdrojov informácie o nemeckých i slovenských vojenských prípravách na nové vojnové ťaženie.

Upchaté cestné a železničné ťahy nemeckými vojenskými transportmi v smere na východ krajiny, rozsiahla preprava vojenských transportov a vojenských lodí po Dunaji do Rumunska, výpadky osobnej dopravy, zvyšujúce sa výrobné úsilie vo všetkých priemyselných podnikoch, urýchlené rozširovanie komunikácií s dôrazom na východ krajiny, budovanie záložných letiskových plôch, zosťrené bezpečnostné opatrenia proti antifašistom a komunistom, všeobecné bezpečnostné opatrenia (časté kontroly dokladov vo vlakoch i na cestách, vybudovanie nových stanovišť žandárstva a pod.), rozsiahla kampaň tlače pre budovanie protiletectkých krytov v dedinách a mestách (s veľkými sankciami pre tých, ktorí by to ignorovali) spolu s protiplynovými opatreniami, zložitá zásobovacia situácia, prípravy slovenskej armády – mobilizácia záložníkov pre protiletadlovú obranu a jej aktivovanie na obranu priemyselných komplexov a štátnych objektov, pomerne veľké kontingenty vojsk na východnom Slovensku, i zvýšené sledovanie činnosti sovietskeho zastupiteľstva v Bratislave – to bol široký diapazón správ

¹⁵ ČIERNA-LANTAYOVÁ, D.: Pohľady na východ. Bratislava : VEDA, 2002, s. 175-181; MARINA, V.: Slovakia v politike SSSR i Germanii. In: VOLKOV, V. K. – GIBIANSKIĬ, L. J., ed.: Vostočnaja Jevropa meždu Gitlerom i Stalinym 1939 – 1941 g. Moskva : Indrik, 1999, s. 237-240.

Vojenský historický archív Trnava, arch. zb. 11, šk. 2, Informačné dopisy sovietskeho vyslanca G. M. Puškina zo 17. 1. 1941, 23. 4. 1941 a 20. 5. 1941.

prichádzajúcich zo Slovenska, určený oficiálnym i spravodajským zložkám v Moskve.¹⁶ Na základe vyššie uvedeného, môžeme zjednodušene konštatovať, že Sovieti vedeli takmer o všetkých činnostiach na Slovensku, ktoré súviseli s využitím tohto priestoru pre nástup nemeckých vojsk proti Sovietskemu zväzu. Iróniou osudu, či paradoxom doby bolo, že o mnohých opatreniach na Slovensku a o tadiaľto prechádzajúcich nemeckých vojskách vedeli sovietske spravodajské orgány viac ako slovenskí vládni, vojenský a oficiálni činitelia. Na druhej strane, napriek celkovému obrazu nemeckého nástupu na nemecko-sovietskych a rumunsko-sovietskych hraniciach, ktorý sa určite podarilo spravodajským zložkám v ZSSR pred začiatkom vojny zostaviť, sa následne, aspoň pokiaľ máme vedomosti a akceptujeme doterajšie historické výskumy, neudialo nič, čo by tieto vojensky i politicky hodnotné informácie využilo a uplatnilo v praxi. Prečo tomu tak bolo, to je už iná, oveľa zložitejšia, otázka.

Dňa 22. júna 1941 sa v skorých ranných hodinách začala ďalšia fáza druhej svetovej vojny – východné ťaženie. Vzápätí sa do neho zapojila symbolickou čiastkou i Slovenská republika – vojensky. Sila Slovenska v tejto vojne nebola v jeho armáde, ale v priestore jeho geografického umiestnenia. Nemecké velenie si to uvedomovalo a plne so všemožnou pomocou slovenských predstaviteľov i tento priestor využilo. Toto využitie a prípravy na vojnu nezostali v žiadnom prípade utajené pred sovietskymi spravodajskými zložkami, ako aj velením Červenej armády. Tieto informácie však pravdepodobne neboli žiadnym spôsobom využité.

KATREBA, Z.: The Use of the Slovak Territory for Lining up of German Armies against the Soviet Union in 1941

The territory of Slovakia played a crucial role in the preparations of the German attack on the Soviet Union. However, Slovakia was not a muster zone of the German Army, among others, it was not a direct neighbour with the scene of the future operations – it means with the territory of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR). The Slovak territory represented an important communication connecting line between north and south direction of the future offensive operations at the East front as well as the connection, above all, north direction with the rear in the Bohemia and Moravia Protectorate and with Ostmark. Not less important part of preparations for war and usage of this territory was also its defence production. The defence production was of great importance for Germany,

¹⁶ Tamže, Informačný dopis sovietskeho vyslanca G. M. Puškina zo 14. 6. 1941.

because the weapons and ammunition were used by Wehrmacht – the main purchaser of the Slovak munitions factories. We cannot omit the fact that the production and export of other commodities to Germany, especially foodstuffs, was of considerably significance too. Slovakia was an important area for transport and economic possibilities and the Nazi Germany took a full advantage of them before attacking the USSR.

The Soviet Union's intelligence elements were kept informed about the situation in Slovakia. The first reports about the transport of the German troops through the territory of Slovakia were sent to Moscow already in July of the 1940. Road and railway routes congested with the German military transports in the direction to the east of the country, intensive movement of military transports and military ships along the Danube river to Romania, failures of passenger transport, an increasing production endeavour in all industrial enterprises, speeded-up widening of communications with the emphasis laid down on the east of the country, building of reserve airfields, intensified security measures against anti-fascists and communists, general security measures and precautions, extensive campaign of press for air-raid shelter construction, difficult supplying situations, preparations of the Slovak Army –mobilisation of reservists for air defence and its activation for the defence of industrial complexes and state buildings, relatively large contingents of the German troops at East Slovakia, as well as and increased monitoring of the Soviet representation in Bratislava activities – it was a wide scale of reports and messages coming from Slovakia with a growing intensity, scope and importance, especially, in the months immediately before the beginning of the attack, intended for governmental and intelligence elements in Moscow. The complex military preparations within Slovakia's territory did not remain undisclosed by the Soviet intelligence elements as well as the command of the Red Army. This information however probably was not used in any way.

Ruský faktor v geopolitických úvahách o Slovensku (august 1939 – február 1941)

Dagmar ČIERNA-LANTAYOVÁ

Už prvý dokument ministerstva zahraničia, odoslaný z Bratislavy 16. marca 1939, odrážal základný politický zámer: upevniť neisté medzinárodné postavenie Slovenska. Minister Ferdinand Ďurčanský v ňom vyzýval oslovené krajiny, aby uznali vytvorenie slovenského štátu a svoje stanovisko potvrdili.¹ Závislosť na Nemecku, vyjadrená „ochrannou zmluvou“ s Ríšou, ohraničovala ambície slovenskej zahraničnej politiky do vymedzeného priestoru. Podpísanie nemecko-sovietskeho paktu o neútočení v auguste 1939 viedlo politicky usmernenú slovenskú tlač k úvahám o mieste a možnostiach Slovenska v novom zvrate dejín. Ak sa slovenský štát doteraz opieral „vo veci svojho zachovania o mocný germánsky val“, písal týždenník *Národné noviny*, „uzavretím paktu Moskvy s Berlínom tento mohutný val zosilnel mierou nevídanou. Tým zosilnela i naša pozícia.“² Pohotový novinár predvídavo vystihol možný trend predstáv o mieste východnej veľmoci v okruhu medzinárodných záujmov Slovenska.

Pred konkrétnu požiadavku oficiálne uznať slovenský štát bol Sovietsky zväz postavený priamo na podnet slovenskej strany. Stalo sa tak 14. septembra 1939 v Berlíne, počas rozhovoru slovenského vyslanca Matúša Černáka s vedúcim sovietskeho zastupiteľstva Alexandrom A. Škvarcevom, ktorý okamžite žiadal o inštrukcie z centra. Na výzvu slovenského ministra zahraničia, doručenú do Moskvy pol roka predtým, totiž Ľudový komisariát zahraničných vecí nereagoval. Za daných okolností sa dalo predpokladať, že svoj postoj prispôbí aktuálnej situácii. K oficiálnemu uznaniu slovenského štátu sovietskou vládou nevydali v Moskve žiadne tlačové komuniké: z poverenia rady ľudových komisárov ZSSR a jej predsedu, komisára pre zahraničné veci Viačeslava Michailoviča Molotova, sovietsky veľvyslanec v Berlíne oznámil 16. septembra toto rozhodnutie vyslancovi Černákovi. Iniciatívny krok slovenskej diplomacie prezentovaný Černákom hodnotil neskôr sovietsky predstaviteľ v Bratislave Georgij Maximovič Puškin ako politickú kalkuláciu ministra Ďurčanského, v rámci jeho snahy „všetkými

¹ Slovenský národný archív (SNA), f. MZV SŠ, šk. 112, Spis 1/1939 (Bratislava 14. 3. 1939).

² *Slovenská politika*, 23. 8. – 25. 8. 1939; *Národné noviny*, 26. 8. 1939; *Slovák*, 10. 10. 1939.

spôsobmi oslabiť nemecký vplyv na Slovensku a upevniť pozíciu tohto málo stabilného štátu.³

Pohľad slovenských denníkov na prebieha351 operácie nacistickej armády proti Poľsku v septembri 1939 sa spájal s výpočtom výhod vyplývajúcich pre Slovensko zo spojenectva s Nemeckom. Do politických komentárov k uznaniu slovenského štátu sovietskou vládou sa premietla správa „o prekročení poľských hraníc ruskou armádou“ a senzačné vyhlásenie Moskvy, že „nemožno už považovať poľský štát za existujúci.“ Úvodník *Slovenskej politiky* práve v týchto súvislostiach zdôrazňoval pevné postavenie Slovenska aj „za zmenených územných pomerov v našom susedstve“, dokonca konštatoval, že „bude ešte i pevnejšie, lebo k nemeckej ochrane pristúpi teraz i dobrý pomer k sovietskemu Rusku a nemecko-ruský pakt bude pôsobiť konsolidačným vplyvom i na naše medzinárodné postavenie.“ Zároveň, ako nový prvok zahraničnopolitických meditácií, sa v úvodníku objavila otázka o ďalšom vývoji osudu Podkarpatskej Rusi, „ktorú si Maďari za poľskej pomoci tak chamtivo, avšak i tak nerozumne privlastnili.“ Vyslovoval sa predpoklad, že postup sovietskych vojsk v oblasti „juhopoľskej Ukrajiny“ zapôsobí na obyvateľstvo Podkarpatskej Rusi, ktoré iste „bude dôrazne žiadať, aby bolo oslobodené spod nenávideného maďarského jarma a privtelené k mocnej ruskej ríši.“ O chúlостivej situácii Maďarska písali aj *Národné noviny*. Ak by sa, podľa nich, „teraz Rusko skutočne nezastavilo na poľskej hranici a chcelo by pod jednu strechu dostať všetkých Ukrajincov, môže byť ohrozená aj integrita Maďarska.“⁴ Postup sovietskej politiky vo vojne proti Poľsku nachádzal v slovenskej tlači nielen pochopenie, ale vyvolával aj predstavu o možnom zásahu Sovietskeho zväzu proti Maďarsku.

Vedúci slovenskí politici svoj postoj k východnej veľmoci utvárali v priamej súvislosti s nemeckou orientáciou štátu. Pakt medzi Berlínom a Moskvou privítal novozvolený predseda HSLŠ Jozef Tiso ako možnosť danú Slovensku, aby tvorilo most medzi východnými Slovanmi a západom, čím sa myslela Nemecká ríša. V prejave na poslednom zjazde strany, začiatkom októbra 1939, vyjadril Tiso presvedčenie, že medzinárodný vývoj smeruje k tomu, čo „sa už dávno malo uskutočniť, aby sa v Európe Germáni dohodli so Slovanmi.“ V prvom poslanstve k slovenskému národu z postu prezidenta vyjadril Tiso ambíciu slovenského štátu: nebyť na križovatke európskych záujmov a svetových názorov „narázníkovým štátom, o ktorý sa rozbiľajú vlny týchž“, ale stať sa „pojtkom veľkých, bez naštr-

³ Archív zahraničnej politiky Ruskej federácie, Moskva (AVP RF), f. 0138 b, 2-1-1, Správa za rok 1940, s. 50.

⁴ *Slovenská politika*, 17. – 19. 9. 1939, s. 1; *Národné noviny*, 23. 9. 1939.

benia ich prestíže, sprostredkovateľom a vyrovnávajúcim činiteľom východu a západu, sveta slovianskeho a germánskeho.“⁵ Odmietanie politického systému boľševizmu v programových prejavoch najvyššieho predstaviteľa slovenského štátu sa počas trvania diplomatických stykov s Moskvou prenieslo do ideologickej roviny, no nevyjadrovalo postoj k Sovietskemu zväzu z aspektu zahraničnej politiky.⁶

Vystúpenie nového ministerského predsedu Vojtecha Tuku v parlamentnej rozprave k vládnemu vyhláseniu koncom novembra 1939 vychádzalo z tézy, že Slovensko „leží na rozhraní dvoch ohromných oblastí, kde sa začala zavádzať nová pracovná a sociálna sústava. Na jednej strane je sústava nemeckého národného socializmu, na druhej strane sústava komunistická.“ Slovenský premiér, dosť neočakávane, v súvislosti s komunizmom prehlásil: „nevidíme v Rusku len to krvi-prelievanie a tie atrocitu, ktoré sa tam konajú. Nie sme dobre informovaní o tom, čo sa tam deje: či je bratský, ruský národ subjektom a či len skúšobným predmetom toho ohromného pokusu...“ Pri hľadaní ciest k vybudovaniu nového systému spoločenského života „náš bratský ruský národ je vlastne martýrom celého človečenstva,“ hovoril Tuka. „Máme všetky sympatie s tým bratským slovanským národom,“ konštatoval, „ale nemôžeme ho sledovať na poli tohto pokusu.“ A nešlo iba o to, že uvádzaný systém sa ešte neosvedčil: podľa Tuku „ohromné Rusko môže zničiť i prípadné nevýhody a obeť, Slovensko však, pod tlakom týchto obetí, by sa zničilo.“⁷

Ku koncu októbra 1939 sa pozornosť slovenských médií obrátila k prejavu V. M. Molotova na zasadnutí Najvyššieho sovieta ZSSR. Úvodník Slovenskej politiky vyšiel pod názvom *Jasná slová z Moskvy*. Celkové zameranie vystúpenia zodpovedalo očakávaniu denníka, ktorý odzrkadľoval politické predstavy vedúcich kruhov slovenského štátu. Predstaviteľ sovietskej zahraničnej politiky posudzoval zmeny na mape Európy z hľadiska „sovietsko-nemeckého zblíženia.“ Účelové prehodnotenie pojmov agresia a agresor umožnilo Molotovovi charakterizovať nacistické Nemecko ako mierumilovný štát, usilujúci o čo najrýchlejšie ukončenie vojny a západné veľmoci odsúdiť ako podnecovateľov vojenských akcií. Podľa neho bolo „nielen nezmyselné, ale aj zločinné viesť takú vojnu, akou je vojna za zničenie hitlerizmu maskovaná falošnou zástavou boja za demokraciu.“ Bratislavský komentár vítal tieto slová a zároveň zdôrazňoval, že po nich „už ani

⁵ *Slovák*, 3. 10. 1939, s. 3; Tesnopisecká správa o 13. zasadnutí snemu SR 31. 10. 1939.

⁶ SNA, f. NS, inv. č. 41, Tn ľud 6/46, II.-A. 926, Dr. Jozef Tiso.

⁷ Tesnopisecká správa o 18. zasadnutí snemu SR 30. 11. 1939, s. 23-25.

na chvíľu nemožno pochybovať, na ktorej strane stoja sympatie sovietskeho Ruska a kam sa prikláňa Rusko s celou svojou nevyčerpateľnou mocou i váhou.“⁸ V prehľade o situácii na Slovensku si referenti sovietskeho konzulátu z protektorátnej Prahy všimli, popri výrokoch slovenskej tlače o Sovietskom zväze, všetky zaujímavé úvahy bratislavských politikov. Z prejavu nového predsedu vlády zvýraznili, okrem iného, práve formuláciu o „bratskom ruskom národe.“⁹

Po udelení sovietskeho agrémentu slovenskému vyslancovi Fraňovi Tisovi pripravovali na ministerstve zahraničných vecí v Bratislave poverovacie listiny a nástupný prejav. Tiso však nemohol vycestovať bez oficiálneho povolenia z Moskvy. Po dlhom čakaní a urgenciách privítali 11. decembra 1939 diplomatického zástupcu slovenského štátu v sovietskom hlavnom meste. Vláda Sovietskeho zväzu vymenovala za splnomocneného predstaviteľa na Slovensku G. M. Puškina a prezident mu udelil agrément 15. decembra.¹⁰

Politické predstavy vedúcich kruhov slovenského štátu vo vzťahu k Moskve komentoval v denníku Slováč Tido Jozef Gašpar. Pripomínal posolstvo, v ktorom prezident Tiso vyzdvihol „našu vôľu aktívne pracovať na prežlataľnom zblížovaní germánskeho a slovanského sveta v úlohe spojovacieho mostu.“ Autor komentára vyjadril potešenie nad možnosťou uvítať nemecko-ruskú priateľskú spoluprácu ako „najrozhodujúcejšieho nositeľa budúceho vývinu.“¹¹

Inaugurácia premiéra Tuku za rektora univerzity v Bratislave sa v januári 1940 stala jednou z prestížnych udalostí slovenského štátu. Medzi zahraničnými hosťami figurovali aj piati delegáti zo Sovietskeho zväzu. Denník Slováč v materiáloch k tejto udalosti priniesol článok, ktorý bol zaujímavý i tým, ako reagoval na pozdravný prejav vedúceho sovietskej delegácie ministra S. V. Kaftanova. Každé jeho slovo, nadchýnal sa autor článku, „padá na úrodnú hruď.“ Obecenstvo si „z ruských slov vyberá nádej lepšej budúcnosti, ktorá slovenskému štátu môže sa uskutočniť pri spolupráci dvoch najmohutnejších národov, rozhodnutejších sa znova prebudovať tvárnosť Európy. Slovensko, ako obecenstvo v univerzitnej sieni cíti, je prahom medzi týmito veľkými štátmi, medzi veľkým národom nemeckým a ruským. Tento prah bude mať ešte veľký význam, veľkú budúcnosť.“¹² Načrtnutá

⁸ *Slovenská politika*, 3. 11. 1939, s. 1; Pakty Stalina s Hitlerem. Výběr dokumentů z let 1939–1940. Ed. T. Brod. Praha 1990, s. 66-77.

⁹ AVP RF, f. 138 a, 16-33-4, s. 343-347.

¹⁰ ČIERNA-LANTAYOVÁ, D.: Pohľady na východ. (Postoje k Rusku v slovenskej politike 1934 – 1944). Bratislava 2002, s. 81-123.

¹¹ GAŠPAR, T. J.: O pomere k ostatným. In: *Slovák*, 20. 12. 1939, s. 1.

¹² AVP RF, f. 138 b, 1-1-1, Vedúci delegácie: S. V. Kaftanov, predseda Všeľvázového výboru pre vysoké školstvo pri Rade ľudových komisárov ZSSR; *Slovák*, 16. 1. 1940, s. 2.

geopolitická vízia iba zopakovala a zdôraznila tézy známe z oficiálnych vystúpení vedúcich predstaviteľov slovenského štátu.

Pobyt sovietskej delegácie na Slovensku pochopili v Moskve ako prvú príležitosť získať bezprostredné informácie a dojmy zo štátu, v ktorom sa mal onedlho ujať svojej funkcie diplomatický zástupca Sovietskeho zväzu. Správa určená ľudovému komisariátu pre zahraničie naznačila niektoré prvky slovenského politického myslenia. Na prvom mieste, ako veľmi silný dojem, uvádzala protinecke nálady Slovákov, badateľné v rôznych náznakoch i počas inauguračných slávností. Poznatky získané v slovenskom prostredí zhrnul Kaftanov do tézy: „Slovensko teraz hľadá oporu aj v iných krajinách, aby sa nedostalo do úplnej závislosti na Nemecku. A v tejto súvislosti sa tu prejavuje veľký záujem o Sovietsky zväz.“¹³ Priateľská atmosféra v Bratislave, úvahy slovenskej tlače a spontánne prejavy romantického rusofilstva viedli sovietskych pozorovateľov k nepresným záverom: postoje k slovanskému Rusku nesprávne pochopili ako vzťah k socialistickému zväzu.

Diplomatické a politické kruhy slovenského štátu pri pohľade na Moskvu vnímali predovšetkým slovanskú veľmoc, ktorá paktom s Nemeckom znova aktívne vstúpila do európskej politiky a s germánskym partnerom si delí sféry vplyvu. V tomto duchu sa odohrali aj prvé kontakty sovietskeho predstaviteľa G. M. Puškina po príchode do slovenského hlavného mesta vo februári 1940. Na ministerstve zahraničných vecí sa Puškin, spolu s atašé zastupiteľstva Andrejom Andrejevičom Smirnovom, ohlásil 5. februára a ešte v ten deň sovietskych diplomatov prijal minister Ferdinand Ďurčanský. Denník *Slovák* napísal, že minister so sovietskym predstaviteľom „zotrval v dlhom, veľmi srdečnom rozhovore.“ Ako vyplýva z jeho denného záznamu, Puškin sa počas besedy na oficiálnej úrovni oboznámil s dosahom maďarskej otázky na zahraničnú politiku Slovenska. Minister jednoznačne vyjadril nádej na riešenie slovensko-maďarského konfliktu návratom území zabratých horthyovským Maďarskom po Viedenskej arbitráži z novembra 1938 a vojenskom útoku v roku 1939.¹⁴ Odraz tohto problému v slovenskej tlači mohol G. M. Puškin sledovať od prvých dní pobytu v Bratislave: stačilo iba pozrieť na titulné listy ústredného politického denníka.

Nástupnej audiencii sovietskeho diplomata u prezidenta republiky, ktorá sa konala 14. februára, venoval Slováč miesto na prvej strane, podrobne opísal jej priebeh a zverejnil text oboch prejavov. V rozhovore Jozef Tiso spomenul zámer

¹³ AVP RF, f. 0138 b, 4-2-9, Správa S. V. Kaftanova (Moskva 13. 2. 1940).

¹⁴ AVP RF, f. 0138 b, 4-2-3, Záznamy G. M. Puškina 2. – 6. 2. 1940, s. 9-10; Slováč 6. 2. 1940.

nadviazať so Sovietskym zväzom rozsiahle hospodárske styky a poukázať na slovenské sympatie k Rusku. Neobišiel ani slovensko-maďarský spor a vyslovil názor na hlavné príčiny rozpadu Česko-Slovenska. Úvahy namierené proti českej politike Puškin pozorne zaznamenal.¹⁵ Minister Ďurčanský podával na počesť akreditovaného predstaviteľa Sovietskeho zväzu i oficiálnu večeru v reštaurácii na Železnej studničke. Keďže „slovenská tlač ani jedným slovom nespomenula toto prijatie,“ Puškin usúdil, „že sa Slováci obávali podráždiť Nemcov.“ Na večeri boli prítomní viacerí pracovníci ministerstva zahraničia a prezidentskej kancelárie, za sovietsku stranu okrem Puškina traja ďalší členovia zastupiteľského zboru. Z priebehu stretnutia, popri protokolárnych zdvorilostiach, zapísal sovietsky diplomat obsah niektorých rozhovorov. Pri slovenskom ministrovi zahraničia konštatoval: „Ďurčanský má na Slovensku veľkú autoritu. Hovorí sa, že Nemci ho nemajú radi. Mne sa sťažoval na Nemcov ... Nepomohli Slovensku v jeho spore s Maďarskom. Maďari uskutočnili svoju poslednú okupáciu slovenského územia už po uzavretí ochranej dohody medzi Nemeckom a Slovenskom.“¹⁶

Na úvodnom stretnutí s ministrom obrany Ferdinandom Čatlošom si Puškin so Smirnovom vypočuli úvahy o význame sovietsko-nemeckého priateľstva pre slovenský štát. Podľa ministra Čatloša sa Slovensko „zvlášť upevnilo ako samostatná krajina po nadviazaní diplomatických stykov so Sovietskym zväzom.“ Za veľmi otvorené pokladal Puškin slová ministra obrany o postavení Slovenska voči Nemecku. „Nemôžeme nič robiť, nič rozhodovať samostatne,“ povedal vraj Čatloš.¹⁷ Denné záznamy mladého ruského diplomata z prvých týždňov pôsobenia v Bratislave tak ponúkajú výstižný obraz základných politických problémov.

Vládna kríza na Slovensku prepukla ku koncu februára 1940 a drasticky upozornila na rozpory vo vládnom tábore v Bratislave. Stanovisko Ferdinanda Ďurčanského v jeho dvojnásobnej úlohe ministra vnútra aj zahraničia odrážalo ilúziu, ktorej podliehal on a s ním skupina mladých politikov. Boli presvedčení, že slovenskému štátu, hoci vznikol z nemeckej milosti, môže obratná politika otvoriť určitý priestor pre samostatnosť. Do súhrnnej situačnej správy sovietsky vyslanec charakterizoval prvý polrok 1940 na Slovensku ako obdobie „prevahy Ďurčanského skupiny.“ Osobné pozorovania a skúsenosti v slovensko-sovietskych súvislostiach zhrnul Puškin do postrehu, podľa ktorého sa k priebehu vnútropolitických zápasov na Slovensku „vzťahuje aj zvláštne pohrávanie sa Ďurčanského“

¹⁵ AVP RF, f. 0138 b, 4-2-4, s. 1-3, Záznam Puškina o audiencii u prezidenta Tisa; Slovák, 15. 2. 1940, s. 1.

¹⁶ AVP RF, f. 0138 b, 4-2-3, Denník Puškina 14. 2. 1940, s. 8-9.

¹⁷ Tamže, Záznam Puškina 29. 2. 1940, s. 16.

so sovietskym zastupiteľstvom. Táto hra, pripomínal ruský diplomat, „neostávala pre Nemecko neviditeľnou.“¹⁸

V geopolitických predstavách ministra Ďurčanského mal ruský faktor osobitné miesto. Teoretické vízie, známe z výrokov slovenských politikov a tlačových komentárov, sa na krátky čas premietli priamo do diplomatickej praxe. Dôležitým zdrojom informácií k tejto otázke sú denné záznamy členov sovietskeho zastupiteľstva a politickej správy G. M. Puškina. Slovenský protagonista, s odstupom viac než desiatich rokov, napísal v emigrácii rozsiahle dielo, ale v ňom sa iba veľmi stručne zmienil o nadviazaní diplomatických stykov slovenského štátu so Sovietskym zväzom.¹⁹

K zahraničnopolitickým prioritám slovenského štátu, vymedzených podľa bratislavských skúseností sovietskeho vyslanca, začlenili referenti v Moskve do materiálu pre V. M. Molotova dva problémové okruhy: vzťah k Nemecku, určený ochrannou zmluvou a spor s Maďarskom, motivovaný zo slovenskej strany požiadavkou navrátiť územia „zabraté Maďarmi.“²⁰ Zámery sovietskej politiky voči Slovensku počas trvania diplomatických stykov sú oveľa menej prehľadné. Ani domáci bádatelia nevypátrali v archívnych fondoch záznamy o rozhovoroch, ktoré vedúci predstavitelia sovietskej diplomacie viedli s G. M. Puškinom počas jeho služobných ciest do centra. Záver, že sovietske vedenie v tomto období „pravdepodobne žiadne ďalekosiahle ciele nesledovalo,“ vyslovila vo svojej štúdii V. V. Marjina. Angažovať sa na Slovensku v záujmovej oblasti Nemeckej ríše by znamenalo ohroziť vzťahy s Berlínom, čo bolo príliš veľkým rizikom a „Moskva si ho nemohla dovoliť.“²¹

Začiatkom marca 1940 pozval minister Ďurčanský celý diplomatický zbor nemeckej a sovietskej misie na stretnutie s vedúcimi pracovníkmi ministerstva zahraničia. Práve v tom čase slovenské médiá prinášali spravodajstvo o veľkolepom prijatí hlavného veliteľa HG a šéfa úradu propagandy Alexandra Macha v Berlíne. Na požiadanie STK sa on sám o pobyte v ríšskom hlavnom meste „vyslovil

¹⁸ AVP RF, f. 0138 b, 2-1-1, Správa za rok 1940, s. 33-37.

¹⁹ ĎURČANSKÝ, F.: Biela kniha I. – IV. Trenčín 1991. Zmienky o ZSSR, zv. II. s. 249, zv. III. s. 457. V Mníchove, kde F. Ďurčanský istý čas býval a 15. 3. 1974 zomrel, sa s bývalým ministrom rozprával historik Jörg K. Hoensch. Ku svojej knihe vydané v roku 1954 Ďurčanský uviedol, že v danom období nebolo politicky vhodné zmieňovať sa o stykoch bratislavského MZV s vyslancom G. M. Puškinom. (Informácia získaná od prof. Hoenscha v Bratislave 17. 3. 2000).

²⁰ AVP RF, f. 0138 b, 4-2-9, Správa pre V. M. Molotova (Moskva 23. 2. 1940), s. 31-34.

²¹ MARJINOVÁ, V. V.: „Brána na Balkán.“ Slovensko v geopolitických plánech SSSR a Nemecka v letech 1939 – 1941. In: *Soudobé dějiny* I. G., 1994, s. 827-846.

naďšenými slovami. „Keďže bol známy spor Ďurčanského s Machom, načasovanie diplomatického stretnutia nadobúdalo istý politický náter. Podľa názoru G. M. Puškina toto prijatie Ďurčanský „organizoval nie náhodou. Chcel ukázať Nemcom, že odtiaľ Slovensko má do činenia nielen s Nemeckom, ale aj so Sovietskym zväzom.“ Sovietsky vyslanec však poznal hranice vyplývajúce pre Moskvu zo sovietsko-nemeckého partnerstva a rezignovane si zapísal: „Od nás Slováci čakajú vari viac, než im môžeme dať. V tomto zmysle je moja situácia dosť delikátna.“²²

Na rok 1940 pripadli dve výročia spojené s tradíciou ruskej vzdelanosti a vedy: založenie Moskovskej štátnej univerzity a úmrtie Michaila Vasiljeviča Lomonosova. Oficiálne podujatia sústredené na máj sa mali konať za účasti mnohých zahraničných hostí. Vyslanec Puškin písal do Moskvy, že pre Slovákov by „bolo veľmi žiaduce dostať pozvánku na univerzitné oslavy“. Slovenskí ministri, univerzitní profesori, dokonca aj premiér Tuka prejavovali v debatách s vyslancom živý záujem. Pri stretnutí s ruským diplomatom na slávnostnom večere v SND Vojtech Tuka z pozície rektora bratislavskej univerzity už priamo prehlásil, že „očakáva pozvánku od moskovskej univerzity.“²³

V kontaktoch ministerstva zahraničia so sovietskym zastupiteľstvom v Bratislave na jar roku 1940 bola slovenská strana aktívnym a iniciatívnejším partnerom. Pred odchodom na služobnú cestu do Moskvy koncom marca navštívil vyslanec Puškin ministra Ďurčanského. Základnú otázku, motív celého rozhovoru, predstavovala podľa Puškinovho záznamu prosba slovenského ministra o pomoc pri upevňovaní zahraničnopolitického postavenia slovenského štátu. Pre Slovensko, zdôrazňoval Ďurčanský, „by bolo veľmi dôležité, ak by ho uznali baltické krajiny, Fínsko, Turecko, Irán a iné štáty.“ V súvislosti s tým Puškin poznamenal, že Sovietsky zväz nemá možnosť v danej veci čokoľvek urobiť a Ďurčanský toto stanovisko úplne chápal. „No bolo by žiaduce,“ povedal sovietskemu vyslancovi, „aby vaši diplomati v týchto krajinách podávali pozitívne osvetlenie situácie na Slovensku.“²⁴

Počas služobného pobytu v Moskve Puškin osobne predniesol želanie Vojtecha Tuku vedúcemu sovietskej diplomacie V. M. Molotovovi. Ten „súhlasil s pozvaním slovenskej delegácie“ i preto, lebo v januári 1940 „Slováci prejavovali

²² SNA, f. MZV SŠ, šk. 113, Vysielanie rozhlasu (2. 3. 1940); AVP RF, f. 0138 b, 4-2-9, Správa G. M. Puškina (4. 3. 1940), s. 30.

²³ AVP RF, f. 0138 b, 4-2-11, List G. M. Puškina (4. 3. 1940), s. 1; Tamže, Záznam 13. 3. 1940.

²⁴ AVP RF, f. 0138 b, Rozhovor Puškina s Ďurčanským 28. 3. 1940, s. 27.

výnimočnú pozornosť“ sovietskym hosťom. Po doručení oficiálnej pozvánky na jubilejné univerzitné slávnosti prijal Tuka zástupcov sovietskeho vyslanectva. Oznámil im, že jeho návšteva v Moskve by mohla pôsobiť príliš politicky, preto vyslala miesto seba prorektora univerzity. Atašé vyslanectva Smirnov do denného záznamu napísal: „Sme veľmi potešení Tukovou dôvtipnosťou.“²⁵

V prvom polroku 1940 sa ako dve paralelné línie formovali predstavy ministra Ďurčanského o možnosti politicky využiť Moskvu pri presadzovaní záujmov slovenského štátu, zatiaľ čo v oblasti kultúry došlo už k viditeľným slovensko-ruským kontaktom prostredníctvom bratislavskej univerzity. Obe tieto línie, posudzované z nemeckého a maďarského hľadiska, predstavovali jediný, mimoriadne provokatívny politický prúd.

Z okruhu univerzitných osláv sa vymykalo prijatie ministra Jozefa Siváka, vedúceho slovenskej delegácie, sprevádzaného vyslancom Tisom v V. M. Molotova večer 10. mája 1940 priamo v Kremli. Jedinou bezprostrednou informáciou o tomto stretnutí bolo konštatovanie vyslanca v stručnom telegrame do Bratislavy, že sovietsky činiteľ so slovenskými hosťami „zotrval dlhší čas v srdečnom rozhovore“. Priebeh audiencie u Molotova zrekonštruoval neskôr J. Sivák. Sovietsky štátnik, spomínal, sa „dozvedal na slovenské veci,“ dokonca viac-menej žartom položil otázku, či sa aj Slováci chystajú na vojnu. Slovenský minister vraj odpovedal: „My sme radi, že vôbec žijeme, na nijakú vojnu nepomýšľame a najmenej guráže by sme mali pustiť sa do Sovietskeho zväzu.“ Na to Molotov nepovedal nič, iba sa trochu usmial. Prijatie trvalo vyše pol hodiny.²⁶

Bratislavské koketovanie s Moskvou sa v oficiálnej i neoficiálnej podobe premietlo do súperenia maďarskej a slovenskej politiky o priazeň Nemeckej ríše. Spravodajská služba informovala ministerstvo zahraničia o fámach, rozširovaných v Maďarsku, že ríšsky kancelár a vodca Adolf Hitler nemá o Slovenskú republiku záujem. Preto bratislavskí politici vyslali do Moskvy ministra Siváka, „ktorý v zastúpení slovenskej vlády uchádzal sa o pomoc Sovietskeho Ruska“. Tento krok, hovorilo sa v Budapešti, vyvolal v Nemecku a Taliansku veľké prekvapenie, „nakoľko zásah Ruska by im nebol ohľadom Slovenska nijako vítaný“. V danej situácii údajne Hitler zanechal svoje pôvodné rozhodnutie vypustiť Slovensko z nemeckej ochrany.²⁷

²⁵ AVP RF, f. 0138 b, 4-2-11, List Puškina zástupcovi ľudového komisára pre zahraničie V. G. Dekanozovovi (9. 4. 1940), s. 2-3; Tamže 4-2-2, Denník A. Smirnova (29. 4. 1940), s. 23.

²⁶ SNA, f. MZV SŠ, ZÚ v Moskve, šk. 198, Telegram z 11. 5. 1940; Tamže, f. NS, inv. č. 38, Tn ľud., 72/45, II-A, 910, Jozef Sivák (5. časť).

²⁷ SNA, f. MZV SŠ, šk. 113, Správa ÚŠB (7. 6. 1940).

Od apríla 1940 sa nápadne vyostrovala protimaďarská kampaň v slovenskej tlači, písalo sa o „revízii pokojnou cestou“. Stanoviská slovenských politikov sa pokúsil zistiť atašé sovietskeho zastupiteľstva Ivan A. Zajcev. Zaznamenal rozhovor s generálnym tajomníkom HSLS Jozefom Kirschbaumom, ktorý v súvislosti s požiadavkou „navrátiť slovenské oblasti odtrhnuté Maďarskom“ poukazoval na nedostatočné vojenské sily Slovenska a z toho vyplývajúcu nevyhnutnosť „stať sa spojencom iného štátu.“ Podľa názoru slovenského politika sa vraj Slováci nezúčastnia na európskej vojne, „ale je možná ich vojna s Maďarskom.“²⁸

Politické udalosti v Bratislave sledoval vyslanec Puškin s ohľadom na to, do akej miery sa môžu premietnuť do slovenského postoja voči Sovietskemu zväzu. Odvolanie A. Macha z postu hlavného veliteľa HG v máji 1940 vzal sovietsky diplomat okamžite na vedomie, ale o analýzu situácie sa pokúsil až neskôr. Pre sovietske zastupiteľstvo bola vždy zaujímavá otázka politickej motivácie vedúcich činiteľov slovenského štátu pri utváraní kontaktov s Moskvou. V rozhovore s novým veliteľom gardy Františkom Galanom si atašé Zajcev vypočul jeho interpretáciu stanoviska prezidenta Tisa k uzavretiu diplomatických stykov so Sovietskym zväzom. Na protesty katolíckeho duchovenstva proti tomuto kroku prezident údajne odpovedal, „že je reálny politik“. Zdôraznil: „Ak Sovietsky zväz v ťažkom pre nás období nenapadol slovenský štát, za to mu musíme byť vďační.“²⁹

V okruhu Ďurčanského spolupracovníkov z ministerstva zahraničia sa vyslanec Puškin stretol s novými sťažnosťami na Nemcov a obvinením, že vojensko-hospodársku dohodu so Slovenskom využívajú výlučne vo svoj prospech. Touto veľmi zjavnou nespokojnosťou si sovietsky vyslanec vysvetľoval všetky pokusy Ďurčanskeho skupiny o vytvorenie určitej rovnováhy v slovenských väzbách na Berlín a Moskvu. Ku koncu mája 1940 sa v Bratislave rozšírila informácia, údajne publikovaná v juhoslovanskej tlači, že Sovietsky zväz garantuje „status quo na Balkáne a v strednej Európe.“ Vedúci politického oddelenia ministerstva zahraničia Jozef Mračna si túto správu prišiel za Puškinom osobne overiť. Podľa hlásenia do Moskvy na priamu otázku Puškin odpovedal, že „Sovietsky zväz nepatrí ku krajinám, ktoré štedro rozdeľujú garancie iným štátom.“³⁰

Slovenskí politici z okruhu ministerstva zahraničia sa vždy zaujímali o aktivity sovietskej vlády v oblastiach nachádzajúcich sa na hranici so záujmovou sfé-

²⁸ AVP RF, f. 0138 b, 4-2-3, Denník Zajceva (29. 4. 1940), s. 30; *Slovák* 4. 4. 1940, s. 1.

²⁹ AVP RF, f. 0138 b, 4-2-3, Denník Zajceva (20. 6. 1940), s. 92.

³⁰ Tamže, s. 71, Denník Puškina (3. 6. 1940).

rou Maďarska. Na pozvanie ministra Ďurčanského sa 27. júna 1940 zišiel bratislavský diplomatický zbor, okrem členov rumunskej misie. Celý rozhovor, podľa záznamu vyslanca Puškina, sa krútil okolo doručenia sovietskej vládnej nóty Rumunsku „s návrhom vrátiť Besarábiu a odovzdať severnú Bukovinu Sovietskemu zväzu“.³¹

Po vstupe sovietskych vojsk na územie ultimatívne vynútené od rumunskej vlády očakávalo bratislavské ministerstvo zahraničia od sovietskej politiky určité kroky aj v otázke Podkarpatskej Rusi: slovenské médiá to naznačovali už na jeseň 1939. Z poverenia Ďurčanského navštívil Jozef Mračna sovietskeho vyslanca a priamo sa ho spýtal, či sú pravdivé správy o sovietskej nóte Maďarsku, s požiadavkou „odovzdať Karpatskú Ukrajinu Sovietskemu zväzu“. Na to Puškin odpovedal, že nemá k dispozícii materiály, ktoré by potvrdzovali túto informáciu, ale upozornil na dementi publikované v maďarskej tlači. Záujem Slovenska o osudy teritória, zo sovietskeho hľadiska bezvýznamného rozlohou aj počtom obyvateľstva, vysvetľoval Mračna v spojitosti so slovensko-maďarským teritoriálnym sporom. Sovietsky diplomat zaznamenal nádeje tlmočené Mračnom vyriešiť protirečenia s Maďarmi „mierovou cestou za okrúhlym stolom, kde budú prítomní okrem Slovenska a Maďarska tiež Nemecko a Sovietsky zväz.“ Napokon vedúci úradník slovenského ministerstva zahraničia oboznámil Puškina so želaním „mať spoločnú hranicu so Sovietskym zväzom“. Na pozvanie, ale i z vlastnej iniciatívy, navštívil Puškin v polovici júla ministra Ďurčanského. Sovietsky vyslanec opäť dostal otázku: „kedy už obsadíte Karpatskú Ukrajinu?“³² V geopolitických úvahách ministra Ďurčanského, popri myšlienke o možnom sovietskom zásahu v oblasti pričlenenej k Maďarsku ešte z územia ČSR, figurovala aj snaha získať podporu slovanskej veľmoci pri určovaní novej slovensko-maďarskej hraničnej línie.

V prísne tajnej správe adresovanej V. M. Molotovovi sovietsky diplomat zhrnul výsledky svojich pozorovaní v bratislavských politických kruhoch. Slovenskí politici typu Ďurčanského, konštatoval Puškin, snívajú o vytvorení „malého nezávislého slovenského štátu podľa vzoru Švajčiarska.“ Z geopolitického hľadiska umiestnenie Slovenska medzi dvoma veľmocami Nemeckom a Sovietskym zväzom mohlo vyvolať iluzórne predstavy. Motívom želanía Ďurčanského skupiny „mať spoločné hranice so Sovietskym zväzom,“ usudzoval Puškin, bol názor,

³¹ Tamže, s. 119, Denník Puškina (27. 6. 1940); Pakty, ref 8, s. 94.

³² AVP RF, f. 0138 b, 4-2-3, Rozhovory G. M. Puškina s J. Mračnom (29. 6. 1940) a Ďurčanským (16. 7. 1940), s. 120-143.

že v tomto prípade by obe veľmoci ochraňovali Slovensko, aj voči sebe navzájom. Zároveň sovietsky vyslanec upozorňoval na otvorenú nespokojnosť Berlína s postupom slovenskej vlády a spomínal protivládne útoky nemeckej tlače vychádzajúcej v Bratislave. Podľa jeho názoru „Ďurčanský, uskutočňujúc do určitej miery protinemeckú politiku, zrejme počítal s dlhotrvajúcou vojnou na západe.“ Berlín, i keď nestrpí terajšiu Ďurčanského líniu, nestráca nádej skrotiť tohto politika, písal Puškin. Ďalej poznamenal, že „Nemci teraz intenzívne, povedal by som umelo, zvyšujú autoritu Tuku,“ politika s promaďarskou minulosťou, preorientovaného na nemeckú stranu.³³

Keď prezident Jozef Tiso 27. júla 1940 odchádzal na audienciu k Hitlerovi do Salzburgu, lúčil sa s ním pred mostom cez Dunaj, vtedy hranicou s Nemeckom, celý bratislavský diplomatický zbor. Na oficiálne pozvanie cestoval aj premiér Tuka a šéf propagandy Mach. Výhrady Nemcov voči politike slovenskej vlády obsahovali, okrem mnohých iných obvinení aj zmienku o panslavisticky motivovanom príklone k Rusku. V osobnom rozhovore s Hitlerom musel tejto výčitke čeliť aj Jozef Tiso a reagoval na ňu ubezpečením: „My sa hlásime k Slavianom, ale v prvom rade sme kresťania a ako takí my s bolševizmom nemôžeme ísť.“³⁴ Rekonštrukcia slovenskej vlády vynútená nemeckým tlakom sa uskutočnila ihneď po návrate delegácie do Bratislavy. Ministerstvo zahraničia prevzal predseda vlády V. Tuka, ministerstvo vnútra a hlavné veliteľstvo gardy A. Mach.

Analýza vnútropolitckej situácie na Slovensku sa potvrdila, hlásil sovietsky vyslanec V. M. Molotovovi, no „protirečenia medzi Ďurčanského skupinou a Nemcami zašli oveľa ďalej než som predpokladal“. Medzi najrôznejšími dohadmi v súvislosti s poslednými udalosťami, písal Puškin, sa v Bratislave rozšírila aj legenda o odvolaní Ďurčanského za to, „že sa príliš často so mnou zhováral a mal vôbec so mnou blízke vzťahy.“ Samozrejme, konštatoval Puškin, to ale neznamená, že „skupina Ďurčanského sympatizuje so Sovietskym zväzom ... Ďurčanský by sa ľahko zmieril s Berlínom, keby ho tak rozhodne neodstránili a keby mu nedali na vedomie, že nie je viac potrebný.“³⁵

Zavrhovanie ideových východísk Moskvy, zvýraznené vo verejných prejavoch slovenských vládnych činiteľov, sa nevzťahovalo na oblasť medzinárodnej politiky. Komentáre v ústrednom bratislavskom denníku písali o neochvejnosti nemecko-ruského priateľstva ako rozhodujúceho faktoru „v konečnom štádiu

³³ Tamže, 4-2-9, s. 110-112, Informácia G. M. Puškina (17. 7. 1940).

³⁴ SNA, f. NS, inv. č. 41, Tn ľud 6/46, II – A, 925, Dr. Jozef Tisó (2. časť).

³⁵ AVP RF, f. 0138 b, 4-2-9, s. 117-123, Informačný list G. M. Puškina (4. 8. 1940).

európskej vojny.“ Spravodajstvo k prvému výročiu „historického paktu“, ktorý vraj „dokázal svoju nerozbornú pevnosť“, čerpalo z nemeckých aj sovietskych médií.³⁶

Denné záznamy sovietskeho diplomatického zástupcu a politickej správy z Bratislavy, anotované pre Molotova v moskovskom centre, prinášali okrem aktuálnych informácií aj širšie koncipované úvahy o mieste Slovenska v nacistickom vojnovom programe. Záujem Nemcov, usudzoval Puškin, motivovala možnosť „využiť tento maličký európsky štát vo funkcii hlbokého tyla, takmer nedosiahnuteľného pre protivníka.“ Z tohto dôvodu malo Slovensko, písal Puškin, navonok „všetky atribúty nezávislého štátu“ a nazývali ho „vzorom“ pre štátne útvary „novej Európy.“ Sovietsky diplomat, v dostupných medziach, sledoval pôsobenie nemeckého vyslanca Manfreda von Killingera a uvažoval o súvislostiach jeho aktivity s narastaním napätia v slovenskej vnútornej politike. Dokumenty z nemeckých archívov potvrdzujú Killingerovu snahu ovplyvniť politický vývoj na Slovensku podporou pronacistickej skupiny na úkor prezidenta Jozefa Tisu. Táto, zdá sa súkromná iniciatíva nemeckého vyslanca, sa dostala do rozporu s oficiálnou líniou Berlína, kde momentálne nemali záujem uskutočniť na Slovensku zásadné zmeny: Killinger bol preložený do Bukurešti.³⁷

V komentári k príchodu nového nemeckého vyslanca Hansa Elarda Ludina do Bratislavy ruský diplomat naznačoval možné zahraničnopolitické a vojenské východiská rozhodnutia ríšskej vlády. Z navonok zjavných aktivít vyvodil Puškin záver o príprave Ríše k vážnej vojenskej operácii na Balkánskom poloostrove. „Za týchto okolností“, písal Puškin, „komplikovať situáciu v tyle, ktorým bude Slovensko pre nemecké vojská v blízkej budúcnosti, nie je v záujme Nemcov.“ Odmietavý postoj oficiálnej nemeckej politiky k snahám odstrániť Jozefa Tisu, uvažoval sovietsky zástupca, vyplýva aj z nechuti Nemcov „rozhádzať si to s Vatikánom.“³⁸

Otázkou stability vzájomného vzťahu veľmocí, pokladaných za rozhodujúci prvok rovnováhy v medzinárodnom postavení slovenského štátu, sa bratislavské ministerstvo zahraničia zaoberalo ešte za éry Ďurčanského. Vyslanec Fraňo Tiso sa v Moskve neraz obrátil na šéfa nemeckej misie Friedricha Wenera von Schulenburga a v lete 1940 informoval centrum o rozhovore, v ktorom nemecký vy-

³⁶ *Slovák*, 3. 8., 7. 8. a 24. 8. 1940.

³⁷ AVP RF, f. 0138 b, 2-1-1, Správa G. M. Puškina (21. 12. 1940), s. 1-2; ŠKORVÁNEK, S.: Jozef Tiso »vhodná osobnosť« v nemeckej politike voči Slovensku (1939 – 1945). In: Pokus o politický a osobný profil ... Bratislava 1992, s. 195-205.

³⁸ AVP RF, f. 0138 b, 2-1-1, Informácie G. M. Puškina (17. 1. a 3. 2. 1941).

slanec „rozhodne poprel možnosť konfliktu so ZSSR.“ Diplomatický zástupca Ríše dokonca konštatoval, že „podobné správy môže vymyslieť len anglická propaganda, pretože pomer Nemecka a ZSSR je aj naďalej nezmenený, t. j. dobrý.“³⁹ Od vývoja nemecko-sovietskeho vzťahu závisela aj realizácia ekonomických zámerov Slovenska, viazaných na slovensko-sovietsku obchodnú dohodu podpísanú v decembri 1940. Problém sa aktualizoval po výmene ratifikačných listín v Bratislave začiatkom februára 1941. Pri stretnutí s Nikolajom Vasilievičom Novikovom, vedúcim referentom na moskovskom komisariáte pre zahraničné veci, poukazoval slovenský vyslanec na správy „vychádzajúce zrejme z Anglicka o tom, že v blízkom čase sa medzi Nemeckom a Sovietskym zväzom odohrá vojenská zrážka.“ V odpovedi Novikov odmietol podobné tvrdenia ako nepodložené a zdôraznil existenciu „úplne dobrých“ sovietsko-nemeckých vzťahov. Vyjadril počudovanie nad tým, o aké dohady sa opierajú reči o nadchádzajúcej „údajnej sovietsko-nemeckej zrážke.“ Slovenský vyslanec, ako zaznamenal Novikov, „s určitou závišťou a obširne“ hovoril o veľkosti a sile Sovietskeho zväzu, ktorý preto „môže viesť celkom samostatnú politiku a nezapájať sa do vojny na žiadnej strane.“⁴⁰

Medzinárodné postavenie slovenského štátu a manévrovací priestor bratislavského ministerstva zahraničia, bez ohľadu na predstavy a koncepcie jednotlivých politikov sa utvárali pod tlakom geopolitických a vojenských faktorov. Podľa súhrnnej analýzy podpísanej G. M. Puškinom nadobúdalo Slovensko veľký význam „zvlášť v prípade prudkého zhoršenia vzťahov medzi Sovietskym zväzom a Nemeckom.“ Zemepisnú polohu Slovenska za daných podmienok charakterizoval Puškin ako „mimoriadne nevýhodnú.“ Nakoľko sa slovenský štát vlastne nachádzal medzi Sovietskym zväzom a Nemeckom, boli celkom prirodzené snahy Nemcov „podriaďiť tento nárazník bezvýhradne svojej politike“. Uzavretie mieru na západe, uvažoval koncom roku 1940 sovietsky diplomat, „nie je ani v záujme Sovietskeho zväzu ani Slovenska. V prípade takého mieru sa utvorí jednotný blok štyroch veľkých európskych štátov proti ZSSR. No tento blok nebude utvorený okamžite a hneď ani nezačne vojna proti Sovietskemu zväzu. Ale Slovensko si môže byť isté v tom, že na druhý deň po uzavretí mieru bude prinesené ako obeť. Ani Nemecko, ani Anglicko nebudú s ním počítať.“⁴¹

³⁹ SNA, f. MZV SŠ, ZÚ v Moskve, šk. 198, Telegram Fraňa Tisa (20. 7. 1940).

⁴⁰ AVP RF, f. 0138 b, 2-1-3, Denné záznamy N. V. Novikova (Moskva 28. 2. 1941), s. 1.

⁴¹ AVP RF, f. 0138 b, 2-1-1, Správa za rok 1940, s. 35, 38-39, 53.

Tézy podmienené súdobou situáciou a konfrontované so skutočnosťou dokumentujú nespoľahlivosť akýchkoľvek diplomatických prognóz. Aj geopolitické úvahy o slovenskom štáte ako moste medzi slovanským a germánskym svetom boli iba krátkou medzihrou na prahu vojny.

ČIERNA-LANTAYOVÁ, D.: The Russian Factor in Geo-political Considerations about Slovakia (August 1939 – February 1941)

Since the constitution of the Slovak State, the Ministry of Foreign Affairs made an effort to reinforce an international position of Slovakia. The dependence on Hitler's Germany – set by "the protection agreement" – restricted these attempts. German-Soviet pact on not attack of August 1939 was welcomed by the leading politicians as an opportunity to use also east great power for the interests of the Slovak State. An appeal sent to tens of countries in March was ignored by Moscow. Minister of Foreign Affair and Interior Minister Ferdinand Ďurčanský again addressed the appeal to recognise the Slovak State officially, directly to the Soviet Union. The Slovak envoy Matúš Černák presented this requirement at the Soviet embassy in Berlin on 14th September 1939. V. M. Molotov positive answer was announced on 16th September. The Soviet Army's joining the war against Poland was accepted with an enormous understanding by leading politicians and central media in Slovakia. Newly elected President Jozef Tiso proclaimed the ambition of the Slovak State to become a bridge between the Slavs and Germans and the Prime Minister Vojtech Tuka talked about brother Russian nation. The Soviet diplomatic representative G. M. Puškin was appointed for work in Bratislava. During the governmental crisis since the end of February 1940, The Soviet embassy became involved into special political game. Minister Ďurčanský tried to weaken the German influence in the Slovak State and calculated with the Russian factor. He expected a support from the Soviet government within widening state diplomatic contacts as well as the help in territorial dispute of Slovakia with Horthy's Hungary. According to Puškin's opinion the Slovak State was supposed to take up a function of a deep rear within the German military programme. A lot of reservations were heard at the negotiation of the Slovak deputation with the representatives of the Empire in Salzburg at the end of July. In face-to-face discussion Hitler reproached President Tiso for Panslavic inclinations to Russia. The reconstruction of government in Bratislava enthroned the politicians loaded in favour of the Nazi Germany. Geo-politic considerations about Slovakia of 1939–1940 period remained only entr'acte on the threshold of the war.

Slovensko a slovenská otázka vo vojnových plánoch Veľkej Británie 1939 – 1945

Edita IVANIČKOVÁ

Britská politika voči strednej Európe, vrátane Slovenska, zaznamenala počas druhej svetovej vojny oproti predvojnovému obdobiu určitý posun. Stredoeurópske bojisko síce ani v druhej polovici vojny nepredstavovalo pre ňu vojensko-strategickú prioritu, o to intenzívnejšie však vnímala tento región z medzinárodnopolitického hľadiska, a to najmä z perspektívy budúceho, povojnového, vývoja Európy. Po skončení prvej svetovej vojny sa Veľká Británia vzdala tézy o nevyhnutnosti existencie silnej veľmoci medzi Nemeckom a Ruskom a súhlasila (dokonca tomu aj sama napomohla) s decentralizáciou regiónu na malé národné štáty. Tento model sa z britského pohľadu v nasledujúcich dvadsiatich rokoch neosvedčil, a preto sa Briti od začiatku druhého svetového vojnového konfliktu vrátili k modifikovanej podobe svojej predchádzajúcej politiky.¹ Jej jadro tvorila myšlienka vytvorenia určitého súštátia (alebo súštátí v podobe konfederácií či federácií), ktoré by nepokojný stredoeurópsky región vnútorne pacifikovalo a súčasne tvorilo nárazníkové pásmo medzi Nemeckom a Sovietskym zväzom. Hoci sa uvedená predstava mala realizovať až po skončení víťaznej vojny proti Nemecku, táto základná premisa určovala britskú politiku i diplomaciu už v priebehu vojny a často sa premietala aj do ich vojensko-strategického plánovania.

V britských plánoch na nové usporiadanie strednej Európy nehrali všetky štáty či národy tohto regiónu rovnakú úlohu. V zozname, ktorý z britského pohľadu jednoznačne viedlo Poľsko, sa Slovensko nachádzalo takmer na konci. Aj jeho význam z hľadiska vojnovnej diplomacie či vojnových operácií bol druhoradý. Britské hodnotenie Slovenska a jeho súvislostí malo počas vojny predovšetkým politický charakter, až potom nasledoval politicko-vojenský a len zriedkavo čisto vojenský. Slovensko a slovenská otázka nemala totiž pre Britov význam sama

¹ K téme pozri napr. BATONYI, G.: Britain and Central Europe 1918 – 1933. Oxford : Clarendon Press, 1999.

o sebe. Jej vývoj posudzovali vždy v určitých súvislostiach, predovšetkým česko-slovenských, nemeckých a stredoeurópskych.²

Slovensko ako možný aktér na medzinárodnej scéne vzbudilo britskú pozornosť v posledných mesiacoch roku 1938. Pomníčovské Česko-Slovensko sa totiž čoraz viac dostávalo pod nemecký vplyv a tzv. slovenská otázka bola podľa britského názoru jedným z rozkladných faktorov, ktoré oslabovali postavenie zvyšku Č-SR. Pre Britov bola ešte významnejšia skutočnosť, že sa autonomistické Slovensko začalo orientovať na Nemecko. Z ich pohľadu však Slovensko nemalo v nemeckej politike hrať aktívnu úlohu, ale malo byť skôr jej objektom. K tomuto záveru dospeli britskí diplomati už začiatkom decembra 1938: „... možno pochybovať o tom, že Slovensko má samo o sebe nejaký význam v nemeckých očiach“, uvádzalo sa v správe britského veľvyslanectva v Prahe, „jeho cena spočíva v skutočnosti, že leží na trase smerom na východ a poslúži nemeckému účelu takým spôsobom, akým to Ríšii bude vyhovovať.“³

V čase, keď sa v marci 1939 rozpadlo Česko-Slovensko a vznikla samostatná Slovenská republika, bolo už pre Britov jasné, že sa Slovensko stáva satelitom Nemecka. Dôkazom boli pokračujúce informácie o pronemeckej orientácii slovenskej vládnucej garnitúry, vývoji autoritárskeho režimu, vrátane postavenia nemeckej menšiny, a najmä ochranná zmluva uzavretá s Ríšou.⁴ V súvislosti so zmluvou si pritom všímali najmä tri otázky: podriadenie slovenskej zahraničnej a vojenskej politiky Nemecku a prítomnosť nemeckých ozbrojených síl na západnom Slovensku. Ohľadom využiteľnosti Slovenska v nemeckých plánoch, tu predpokladali dva varianty: buď sa stane slovenské územie priestorom, ktorým sa nemecké vojská budú pohybovať smerom na východ,

² K téme pozri aj ďalšie autorkine štúdie IVANIČKOVÁ, E.: Britská politika a Slovensko v rokoch 1939 – 1945. In: Slovensko na konci druhej svetovej vojny. Ed. V. Bystrický, Š. Fano. Bratislava : Historický ústav SAV, 1994, s. 125-131. Tá istá: Zahraničnopolitická orientácia Slovenska v dokumentoch britskej Foreign Office (1939 – 1941). In: Historický časopis, roč. 44, 1996, č. 2, s. 207-220. Táže: Československo-maďarské vzťahy v stredoeurópskej politike Veľkej Británie (1938 – 1945). In: Historický časopis, roč. 46, 1998, č. 2, s. 250-260. Tá istá: Tlač na Slovensku z pohľadu britského Foreign Office (1938 – 1941). In: Historica XLIV. Zborník FF UK. Bratislava : Univerzita Komenského, 2000, s. 159-166. Tá istá: *De facto* uznanie Slovenskej republiky Veľkou Britániou a Francúzskom. In: Slovensko a druhá svetová vojna. Bratislava 2000, s. 140-150.

³ Správa britského veľvyslanectva v Prahe z 8. 12. 1938. Public Record Office Londýn (ďalej PRO), FO 371 (Foreign Office General Correspondence), (číslo zložky) 21580, (číslo dokumentu) C15338.

⁴ O vývoji na Slovensku podával správy predovšetkým britský konzul Peter Pares, ktorý aj po 14. marci ostal v Bratislave, ďalšie podrobné správy prichádzali do Londýna z vyslanectiev vo Varšave, v Budapešti a Berlíne.

alebo ho Berlín využije ako výmenný objekt pri rokovaníach so svojimi ďalšími spojencami (Maďarsko).⁵

Pre Londýn bola naopak v tom čase využiteľnosť slovenskej otázky minimálna, ba takmer nulová. I keď na základe správ, ktoré do londýnskej centrály posielal britský konzul v Bratislave Peter Pares, Briti dúfali, že sa slovenským politikom podarí vyhnúť vstupu do predpokladanej vojny. Vývoj od júla a najmä v auguste ich presvedčil, že Slovensko bude aj v tomto smere verným, i keď nie príliš nadšeným spojencom Nemecka.

Všetky tieto úvahy sa odzrkadlili aj vo formulovaní britského postoja voči Slovensku v čase vojny. Ten prejudikoval materiál, ktorý v polovici júla 1939 vypracovalo britské ministerstvo zahraničných vecí (Foreign Office) a ktorý sa týkal predpokladanej reakcie britskej vlády voči Protektorátu, Albánsku a Slovensku po vypuknutí vojny. Kým prvé dve krajiny mienili Briti jednoznačne označiť za územia okupované nepriateľom, pri Slovensku ponechali dve možnosti: označiť ho za okupované alebo mu vyhlásiť vojnu. Rozhodnutie sa malo prijať podľa konkrétnej situácie, ale Foreign Office požadoval, aby bolo rozhodnutie predovšetkým politické.⁶ Ešte kritickejší bol k Slovákom a Slovensku materiál ministerstva z 1. septembra. Hoci sa v ňom uznávalo, že slovenský štát vznikol zásluhou nemeckých machinácií a jeho vláda mohla byť pod nátlakom, keď umožnila použiť Nemcom svoje územie na útok proti Poľsku, konštatovalo sa v ňom, že [my, Briti – pozn. E. I.] „by sme ťažko hľadali dôvody pre akékoľvek morálne záväzky voči Slovákom ... V skutočnosti z materiálneho hľadiska zaväžia omnoho menej ako Česi, pretože ich schopnosť sabotáže je neoverená. Na druhej strane, čím viac sa nám podarí vzbudiť nespokojnosť medzi ktorýmkoľvek obyvateľstvom pod nemeckou nadvládou, tým lepšie.“⁷ Oba dokumenty a ďalšie úvahy ministerstva zahraničia sa stali podkladom pre deklarovanie britského postoja voči Slovensku, ktorý bol oficiálne zverejnený v *London Gazette* 12. septembra 1939. Hovorilo sa v ňom, že „Slovensko musí byť pokladané, za územie okupované Nemeckom“ a z toho dôvodu „treba zaobchádzať so Slovenskom ako s nepriateľským územím v prípade, ak ide o obchodovanie s nepriateľom, kontraband, cenzúru a pod.“ K tomu však Foreign Office konštatoval, že „nie sme vo vojne so

⁵ Od 14. marca sa v britských správach a analýzach z času na čas objavovalo konštatovanie, že Nemci „nepokladajú súčasný štatút Slovenska za trvalý“ a ako jednu z možností zvažujú „odovzdanie slovenského územia alebo prinajmenšom jeho časti Maďarsku.“ (Záznam diskusie vo Foreign Office – tzv. FO Minutes – z 2. júna 1938. PRO, FO 371, 23109, C 7751).

⁶ Materiál Foreign Office zo 17. júla 1939. PRO, FO 371, 23901, W10172.

⁷ Postoj k Čechom a Slovákom v čase vojny, 1. septembra 1939. PRO, FO 371, 22899, C13304.

Slovenskom a Slováci nie sú príslušníkmi nepriateľského národa“.⁸ Ako vidieť, a potvrdzujú to aj diskusie na pôde ministerstva, rozhodnutie bolo politické a korešpondovalo s oficiálnym britským postojom nechať stredoeurópske záležitosti (vrátane československej otázky) otvorené pre možné riešenia, ktoré prinesie priebeh vojny. Je však potrebné zdôrazniť, že vyššie uvedené hodnotenie Slovenska ovládaného ľudáckou vládou platilo pre Britov po celé obdobie vojny. Jeden z diplomatov Centrálného departmentu Frank Roberts to v októbri 1940 jasne konštatoval: „Kým sú Nemci očividne pánmi v strednej Európe, príliš veľa od súčasných vládcov Slovenska očakávať nemôžeme.“⁹

Briti sa Slovenskom, „okupovaným“ Nemcami, ovládaným „bábkovou vládou“ a s obyvateľstvom, „príliš opitým získanou polonezávislosťou“ z hľadiska vedenia vojny, okrem monitorovania situácie, až do leta 1944 príliš nezaoberali. Svedčia o tom dva výstižné príklady. Všetky ústredné britské inštitúcie zodpovedné za vedenie vojny zaregistrovali účasť slovenských vojakov na nemeckom ťažení proti Sovietskemu zväzu v lete 1941; ich interné komentáre sa však obmedzili na všeobecné konštatovania a posudzovanie morálky slovenských vojsk, či ich menší výcvik v porovnaní s nemeckými.¹⁰ Vyhlásenie vojny Veľkej Británii a USA zo strany slovenského štátu v decembri toho istého roku Briti dokonca vôbec nekomentovali. Dobre o ňom vedeli,¹¹ avšak nereagovali v tejto veci ani na podpichovanie Edvarda Beneša.¹²

Na rozdiel od odťažitého prístupu k slovenskému štátu od prvých dní vojny nadobúdala pre Londýn na význame fenomén, ktorý je možné pre odlišenie nazvať „slovenská otázka“. Pod týmto stručným pomenovaním sa skrýval britský postoj

⁸ Informácia pre britského veľvyslanca v Budapešti Patricka O'Malleyho zo 14. septembra 1939. PRO, FO 371, 22901, C13480.

⁹ Odpoveď Franka K. Roberta na list Rogera Stevensa z 11. októbra 1940. PRO, FO 371, 24292, C10935.

¹⁰ „Hoci ‚autonómna‘ slovenská vláda vyhlásila vojnu Rusku, neverím, že by Nemci boli takí bláznivi, aby dovolili slovenským jednotkám ocitnúť sa zoči-voči ruským oddielom.“ Z listu britského zástupcu pri československej vláde v Londýne Roberta Bruce Lockharta ministrovi zahraničných vecí Anthony Edenovi z 26. júna 1941. PRO, FO 371/ 26410, C 7140.

¹¹ Z tabuliek a štatistických podkladov, ktoré dostávalo ministerstvo zahraničných vecí od rôznych inštitúcií vyplýva, že Briti vyhlásenie vojny Slovenskou republikou zaevidovali (napr. Informačný materiál ministerstva informácií o problematike vyhlásenia vojen a existencie vojnového stavu medzi jednotlivými krajinami z 18. februára 1942. PRO, FO 371, 32420, W4749.) I keď sa na pôde Centrálného departmentu diskutovalo v iných prípadoch aj o menej závažných veciach, v spisoch PRO sa žiadna FO Minute o tejto otázke nenachádza.

¹² Nóta československej vlády adresovaná Foreign Office 16. decembra 1941 pri príležitosti britského vyhlásenia vojny Fínsku, Maďarsku a Rumunsku. PRO, FO 371, 26405, C13955.

k slovenskému exilovému politickému odboju (vrátane jeho väzieb s domovom), k jeho vzťahom s českým zahraničným odbojom a k problému povojnového obnovenia ČSR. Okrem toho sa sledoval postoj k budúcim slovenským hraniciam i národnostným pomerom v rekonštruovanej republike a v poslednom období vojny aj britský vzťah k slovenskému ozbrojenému odboju ako súčasť európskej rezistencie. Všetkým týmto otázkam sa Foreign Office a sporadicky aj vojnový kabinet intenzívne venovali, vytvárali pre ich riešenie podmienky, ale aj do nich občas zasahovali a smerovali ich do záverov vyhovujúcich predovšetkým britským záujmom. Tento konglomerát zložitých problémov tzv. slovenskej otázky sa síce riešil v priebehu vojny, no jeho výsledky mali význam predovšetkým pre povojnové obdobie. Časť týchto problémov však už v priebehu vojny priamo ovplyvňovala vojnové udalosti.

Jednou z prvých téz britského vojnového kabinetu sformulovaných v septembri bola politická a morálna podpora protinemeckého odporu na okupovaných územiach. Poľský, český a slovenský tlak navyše už po pár mesiacoch primäl Britov k tomu, že si postupne uvedomili význam nielen emigrantských politických reprezentácií pri koordinovaní odporu doma i v zahraničí, ale aj úlohu exilových vojenských jednotiek, ktoré by pôsobili vo zväzku so spojeneckými (v tom čase anglo-francúzskymi) vojskami. Britská vláda sa až do leta 1940 v podstate bránila len tomu, aby tieto reprezentácie boli pokladané a uznané za exilové vlády okupovaných (a fakticky zaniknutých) štátov. Odporovalo to totiž jej základnej politickej línii nezväzovať sa v priebehu vojny definitívnymi postojmi k povojnovému usporiadaniu strednej a juhovýchodnej Európy.

Čo sa týka Slovenska, mal tento prístup dvojaký význam. Po prvé: vyhlásením z 12. septembra umožnili Briti Slovákom vstúpiť do formujúcich sa česko-slovenských jednotiek a podieľať sa tak od začiatku na strane spojencov v boji proti fašizmu.¹³ Po druhé: vo vnútorných zápasoch a v konfrontácii s českými exilovými politikmi sa do leta najprv vo Francúzsku a potom v Británii sformovala slovenská exilová politická reprezentácia. Britská vláda a s ňou aj britská verejnosť tak už v prvom roku vojny akceptovala týchto exilových politikov ako reprezentantov slovenského národa, čo bol významný zlom v jej myslení. V spojeneckom prostredí títo politici významnou mierou nahradili slovenskú ľudácku vládu vo funkcii hovorca Slovákov. V rámci československej exilovej vlády sa

¹³ Vo vyššie spomenutom materiáli Foreign Office z 1. septembra 1939 sa uvádzalo: „Ťažko by sme hľadali dôvody pre morálne záväzky voči nim [Slovákovi – pozn. E. I.], nanajvýš môžeme akceptovať pomoc slovenských dobrovoľníkov v československej légii, ak sa takáto vytvorí.“ PRO, FO 371, 22899, C13304.

tiež podieľali na politických a odbojových rozhodnutiach, ktoré mali bezprostredný vplyv na vývoj vojny a na formovanie ideí povojnovej rekonštrukcie Európy. Táto skutočnosť nebýva často docenená ani v historiografii, keď sa hovorí o slovenskom podiele na strane Spojencov počas druhej svetovej vojny.

Ďalší problém, ktorý z britského hľadiska výrazne spoluzasiahol do vojnových udalostí, bola otázka slovensko-maďarských hraníc. Už pred vojnou pokladala väčšina britských politikov trianonské hranice (vrátane tých, ktoré sa týkali Slovenska a Podkarpatskej Rusi) za prinajmenšom diskutabilné. Podľa ich názoru totiž pretrvávajúca snaha Maďarska o ich revíziu vyvolávala v regióne konflikty, čo odporovalo základnej požiadavke britskej stredoeurópskej politiky, a to udržať túto oblasť čo najpokojnejšiu. Horthyho režim tieto britské pochybnosti využíval a v mene zachovania svojej neutrality v očakávanom vojnovom konflikte tlačil na Britov, aby sa za revíziu Trianonu tou či onou formou vyslovili. Maďarská neutralita bola pre Londýn významným argumentom, pretože – ako uviedlo britské ministerstvo vojny ešte v marci 1939 – „to by veľmi zmenilo strategickú situáciu vo východnej Európe v neprospech Nemecka“.¹⁴ Napriek tomu však maďarskému nátlaku neustúpil a začal hrať s Budapešťou jemnú diplomatickú hru náznakov a možností. V množstve diskusií na túto tému medzi britskými a maďarskými politikmi sa samozrejme spočiatku rozhovory točili najmä okolo hraníc s Rumunskom a Juhosláviou. Vyplývalo to z prirodzenej snahy Londýna zabrániť, aby sa vplyv Nemeckej ríše rozšíril na Balkán. Pár mesiacov po vypuknutí vojny, keď táto hra so zvýšenou nástoživosťou pokračovala, sa postupne čoraz viac argumentovalo aj slovenskými hranicami. Do britskej pozornosti slovensko-maďarskú hraničnú problematiku posunula aj skutočnosť, že v tom čase sa odohrávali intenzívne rozhovory medzi britskou stranou a medzi Čechmi a Slovákmi o uznaní československej exilovej reprezentácie v Londýne.

Vzťahy Maďarska so Slovenskou republikou pokladali Briti od začiatku za internú záležitosť Hitlerovho satelitného systému. Hodnotili ich tak, že Nemecko zámerne podnecuje v záujme vlastných plánov slovensko-maďarskú animozitu a z nej vyplývajúce hraničné spory.¹⁵ Do týchto vzťahov britská diplomacia vôbec nezasahovala a jej stanovisko neovplyvnilo ani vypuknutie vojny. Úplne iný

¹⁴ List britského ministerstva vojny ministerstvu zahraničných vecí z 23. mája 1939. PRO, FO 371, 23113, C7650.

¹⁵ Napríklad FO Minutes z 19. augusta 1938, ktorými diplomati v Londýne reagovali na jednu z posledných správ konzula Paresa o slovensko-maďarských vzťahoch datovanú 15. augusta 1938. PRO, FO 371, 23109, C11483.

postoj však zaujala k problematike vzťahu medzi neutrálnym Maďarskom a formujúcou sa československou exilovou reprezentáciou. „Maďarská karta“ patrila medzi štyri hlavné dôvody, pre ktoré britská vláda odmietala požiadavku československého exprezidenta Edvarda Beneša, aby obnovenie československého štátu vyhlásila za jeden zo svojich vojnových cieľov. Hlavným britským argumentom pritom bola obava, že ak neuspjú vo svojich snahách o revíziu Trianonu, museli by dokonca vrátiť územia odtrhnuté od Slovenska, čo „vrhne Maďarov do náručia Nemecka“.¹⁶

V týchto britských názoroch došlo ku zlomu až na jar 1940, keď sa Maďarsko napriek sľubom bližšie pripútalo k Nemecku. A potom prišla júnová porážka Francúzska, ktorá nechala Veľkú Britániu v boji proti Hitlerovi osamotenú. Britský tón v rozhovoroch s Maďarmi sa vyostril: miesto prísľubov diplomaticky varoval, že v otázke budúcich stredoeurópskych hraníc sa Británie prikloní skôr k názorom svojich spojencov, ako k tým, ktorí proti nej pôjdu spolu s Nemcami.¹⁷ Tieto upozornenia až do prerušenia diplomatických stykov s Maďarskom v máji 1941 nadobúdali na dôraznosti a otvorenosti, no Maďarsko od spojenectva s Nemeckom neodradili. Preto sa aj pre Britov otázka trianonských hraníc stala v čase vyhlásenia vojny Maďarsku (v decembri 1941) dočasne bezpredmetnou. Do hry sa opäť dostala až roku 1944 v súvislosti s prípravou podmienok maďarskej kapitulácie. V otázke budúcej slovensko-maďarskej hranice síce Briti nedospeli k jednoznačnému záveru, avšak pre potreby prímeria prijali (spolu s ďalšími spojeneckými veľmocami) zásadu, že Maďarsko sa musí stiahnuť do hraníc z roku 1937. Možné hraničné korektúry mala pritom, podľa britského názoru, riešiť až povojnová mierová zmluva.¹⁸

¹⁶ Depeša britského veľvyslanca v Budapešti O'Malleyho z 9. októbra 1939. PRO, FO 371, 2289, C16878.

¹⁷ Prvýkrát sa tento argument dostal do diplomatickej hry prostredníctvom pokynov Foreign Office britskému veľvyslancovi v Budapešti O'Malleymu 15. augusta 1940. V súvislosti s uznaním dočasnej československej vlády sa v ňom uvádzalo, že „už nemôžeme dlhšie váhať pri rozhodovaní sa medzi národmi strednej Európy ochotnými postaviť sa na odpor našim nepriateľom a tými – medzi ktorých musí byť teraz zaradené Maďarsko – ktorí kolaborujú s nepriateľom.“ (Telegram Foreign Office, PRO, FO 371, 24428, C8209.) Otvorene sa v tomto zmysle vyjadril aj minister zahraničných vecí Anthony Eden v rozhovore s maďarským veľvyslancom v Londýne de Barcom 6. februára 1941: „Naša zhovievavosť má svoje hranice ... a náš postoj po vojne bude neochvejne ovplyvnený stupňom a spôsobom, akým sa maďarská vláda bude snažiť odolať tlaku Osi a zachovať si neutrálny štatút.“ (PRO, FO 371, 26603, C1228.)

¹⁸ Direktíva Foreign Office pre britskú vojenskú misiu v Maďarsku z 11. októbra 1944. PRO, FO 371, 39280, C13947/G.

Čiastočný ústup Londýna od pretrvávajúceho názoru, že v záujme pokoja v strednej a juhovýchodnej Európe by bolo potrebné upraviť trianonské hranice, mal viacero dôvodov. Jedným z nich, aj keď nepatril k zásadným, bolo slovenské povstanie. Vypuklo v čase rokovaní o podmienkach maďarského prímeria a Slováci – na rozdiel od Maďarov – sa ním otvorene pridali k spojeneckému protifašistickému zápasu.

V britských politických a vojenských kruhoch dlho platila predstava (naučaná už aj v citovanom materiáli z 1. septembra 1939), že väčšie odbojové hnutie na území Slovenska nie je možné očakávať. Preto sa aj od konca roku 1941 koncentrovali na pomoc českému a poľskému odboju. Situácia sa zmenila začiatkom roku 1944, keď do Londýna začali prichádzať správy o zjednocovaní sa rezistencie a náraste odbojových aktivít na Slovensku. V tom čase už navyše Briti zastávali názor, že lokálne povstania na okupovaných územiach sú prínosom k vojnovým aktivitám Spojencov. Preto aj pomáhali vyzbrojovať poľský odboj, ktorý sa na takéto povstanie pripravoval. Z rovnakých dôvodov ešte na jar 1944 v zásade súhlasili s tým, že materiálne pomôžu ozbrojenému odboju na Slovensku. Koncom augusta 1944, keď vypuklo Slovenské národné povstanie, však už bola situácia iná a Veľká Británie okrem politickej a morálnej podpory povstaniu požadovanú materiálnu a vojenskú pomoc neposkytla.¹⁹

Nemožno pochybovať o tom, že Briti hodnotili SNP z hľadiska vojnového úsilia Spojencov pozitívne. Okridlená veta jedného z vedúcich diplomatov Centrálného departmentu Franka Roberta z 31. augusta 1944, že „je to najpotešiteľnejší vývoj na území Československa od čias Mníchova“,²⁰ nadobudla pre Britov trvalú platnosť. Prínosom bolo aj spoločné veľmocenské poskytnutie štatútu spojeneckého vojska slovenským povstalcami.²¹ Avšak v otázke materiálnej pomoci povstaniu uzavreli vec jednoznačným rozhodnutím, že „napriek

¹⁹ Bližšie k téme pozri IVANIČKOVÁ, E.: Britská politika a Slovensko v rokoch 1939 – 1945. In: Slovensko na konci druhej svetovej vojny. Ed. V. Bystrický, Š. Fano. Bratislava : Historický ústav SAV, 1994, s. 125-131. Tá istá: Veľká Británie a slovenský odboj. In: SNO 1944 – vstup Slovenska do demokratickej Európy. Banská Bystrica : Adade s.r.o., 1999, s. 81-91.

²⁰ Písomný záznam diskusie vo Foreign Office (FO Minutes) z 31. augusta 1944. PRO, FO 371, 38941, C11809

²¹ Britský vyslanec pri československej vláde Philip Nichols 10. októbra 1944 ministrom zahraničných vecí Janovi Masarykovi oznámil, že „vláda Jeho Veličenstva priznáva štatút spojeneckého vojska odbojovým silám na Slovensku“. (List P. Nicholosa J. Masarykovi z 10. októbra 1944. PRO, FO 371, 38942, C13962.)

politickým argumentom, vojenské argumenty musia byť pokladané za rozhodujúce“.²²

Príčiny takéhoto rozhodnutia treba hodnotiť komplexne. Roku 1944 Veľká Británia už nebola tou veľmocou, ktorá vstupovala roku 1939 do vojny. Bola materiálne a vojensky vyčerpaná a navyše v tom čase jej vojská zvädzali tuhé boje nielen v zámorí, ale aj na západnom fronte. Odzrkadlilo sa to aj na jej politickom vplyve v rámci Veľkej trojky. Tu si najmä voči Sovietskemu zväzu, ktorý v ďalších bojoch proti Nemecku nevyhnutne potrebovala, nemohla dovoliť svojvoľne zasahovať do sféry jeho strategických operácií a tiež do sféry vplyvu, na ktorú si už Moskva v tejto oblasti nárokovala. Raz sa o to Briti pokúsili – v súvislosti s prípravou Varšavského povstania – a ich predchádzajúca pomoc Poliakom vyšla vďaka negatívnemu sovietskemu postojom nazmar.²³

Toto všetko je potrebné si uvedomiť, ak chceme správne zhodnotiť britskú reakciu na SNP, to znamená na najvýznamnejší slovenský (ba i československý) prínos k vojnovému úsiliu Spojencov v druhej svetovej vojne. Rovnako je potrebné zaraďovať do širokého medzinárodného kontextu i celý britsko-slovenský vzťah počas vojny a celé dejiny vojnovej Slovenskej republiky. Len tak je totiž možné dospieť k čo najobjektívnejšiemu zhodnoteniu minulých udalostí a vyhnúť sa úzkym, lokálne limitovaným záverom.

²² Diskusie v trojuholníku Foreign Office – britský generálny štáb – SOE (Útvar zvláštnych operácií) na tému materiálnej pomoci SNP sa viedli od prvej oficiálnej žiadosti československých orgánov (list generála Bedřicha Miroslava-Neumanna podplukovníkovi H. B. Perkinsovi zo SOE z 13. júla 1944. PRO, FO 371, 38927, C9350) až po porážku povstania. Bodku za celou záležitosťou dalo rozhodnutie generálneho štábu adresované 27. októbra do Foreign Office. Zopakovali sa v ňom výhrady k britskej operácii, ktorá by sa mala uskutočniť v sovietskej operačnej zóne a navyše sa v ňom otvorene uviedlo, že pomoc SNP ani nie je v silách britského letectva, ktoré sú viazané najmä v Stredomorí. Prípád uzavrel stály podtajomník ministerstva zahraničných vecí Alexander Cadogan, ktorý vyššie citované rozhodnutie uviedol v správe z 31. októbra pre Winstona Churchilla. (PRO, FO 371, 38943, C14863).

²³ Prvýkrát sa táto argumentácia objavila v diskusii Foreign Office 31. augusta 1944. (PRO, FO 371, 38941, C11772.) Účasť SOE na príprave Varšavského povstania a potom odmietnutie Sovietov povstaniu pomôcť bolo v britských vojenských a politických kruhoch označované za memento neúspechu s tragickým vyústením.

IVANIČKOVÁ, E.: Slovakia and Slovak question in military plans of Great Britain, 1939 – 1945

Slovakia was of second-class significance for the Great Britain from the point of view of military diplomacy and military operations. British assessment of Slovakia and related issues was above all of politic character during the war, only after it politic-military one and military followed. Before the outbreak of the war, Britons considered strategic importance of the Slovak territory from the point of view of the German east plans, respectively from the point of view of internal development of the satellite system of the German Empire. Considering the Slovak Republic the evaluation did not change up to 1945. So called the Slovak Issue already become involved into British military plans especially into their conceptions on after-war development. The term "Slovak issue" meant British attitude to the Slovak exile politic resistance movement (including its relations and connections with home), to its relation to the Czech foreign resistance movement and the issue of after-war renewal of the Czechoslovak Republic. Also the attitude to the future Slovak borders and national relations in the constructed republic and in the last periods of the war the British relationship with the Slovak armed resistance movement as a part of the European resistance were included in this term.

Slovensko-maďarské konflikty a ich odraz na pôde slovenského snemu

Ondrej PODOLEC

Slovensko-maďarské vzťahy boli v období rokov 1938 – 1945 charakterizované prevažne politickými konfliktmi. Ich sporadické prerastanie do vojenskej sféry, bolo spôsobené viac pôsobením vonkajších geostrategických tlakov ako vývojom vzájomných vzťahov. Výslednicou týchto faktorov boli územné zmeny v rámci Viedenskej arbitráže, ktorej výsledok v rozhodujúcej miere určil smer politiky oboch strán v nasledujúcom období. Zahraničnopolitické tlaky sa podpísali aj na vzniku vojenského konfliktu na východnom Slovensku v marci 1939.¹

Politický konflikt, ktorý v rôznych obdobiach vystupoval v určitých vlnách s väčšou, či menšou intenzitou zo svojej latentnej podoby sa odohrával predovšetkým na poli diplomacie a masmediálnej propagandy.

Niektoré jeho zlomové body boli na pôde súdobého slovenského parlamentu – Snemu Slovenskej republiky (resp. Snemu Slovenskej krajiny) veľmi emotívne reflektované. Spomínaná téma sa často dostávala na pretras ako odraz spoločenskej traumy, vyvolanej Viedenskou arbitrážou a najmä prichádzajúcimi správami o brutálnom zaobchádzaní maďarských úradov s obyvateľstvom slovenskej národnosti na okupovaných územiach. Najčastejším podnetom však boli vystúpenia poslanca Jánosa Esterházyho, ktorý vykonával poslanecký mandát vyhradený v slovenskom sneme zástupcovi maďarskej národnostnej menšiny.

O devätnástich parlamentných rečiach Jánosa Esterházyho možno povedať, že prinášali atmosféru polemiky a politickej konfrontácie do ospalého ovzdušia parlamentu, zvoleného na jednotnej kandidátke a pracujúceho bez účasti politickej opozície. V tomto smere sa mu vyrovnali len niektoré radikalistické vystúpenia Alexandra Macha a tiež prejavy Rudolfa Čavojského, ktorý ako odborový predák aj na tejto pôde vehementne obhajoval práva robotníkov.

Menšinový poslanec viedol so svojimi kolegami nekonečné polemiky, pričom vzájomné reakcie nasledovali bezprostredne, alebo na najbližšej schôdzi pléna Snemu, často bez ohľadu na tému, o ktorej v tej chvíli parlament rokoval. Do týchto debát sa nezriedka zapájali aj členovia vlády pri predkladaní zákonov,

¹ DEÁK, L.: Agresia Maďarska proti Slovensku v marci 1939. In: Malá vojna. Vojenský konflikt medzi Maďarskom a Slovenskom v marci 1939. Ed. L. Deák. Bratislava 1993, s. 11 a n.

rozpočtov a v programových rečiach. V rámci svojich posolstiev snemu reagoval na jeho vystúpenia dokonca aj prezident republiky.²

Na Esterházyho politických názoroch sa z hľadiska cieľov a motivácií podpísala genéza jeho politickej činnosti. Do aktívnej politiky menšinovej strany, ktorej leitmotívom bola obnova Uhorska v jeho hraniciach pred prvej svetovej vojny, vstúpil roku 1932, keď sa stal predsedom Krajinskej kresťansko-sociálnej strany (KKSS) a nahradil v tejto funkcii Gejzu Szullóa.³ Po najbližších parlamentných voľbách roku 1935 sa stal aj poslancom pražského parlamentu – Poslaneckej snemovne Národného zhromaždenia.

Svoje postoje voči česko-slovenskému štátu, v ktorého najvyššom zákonodarcom orgáne pôsobil, prezentoval otvorene až spätne na pôde slovenského snemu, keď ich dával do kontrastu s proklamovanou lojalitou voči samostatnému slovenskému štátu. ČSR považoval za „životanechopnú zlátaninu ľudskej zlomyseľnosti a nevedomosti ...“, bol presvedčený, „...že táto umelo pozliepaná a štátom prezývaná ohava nemá žiadneho práva na jestvovanie ...“, a preto ju „...rúcal v pražskom parlamente, ako niečo, čo sa mu zo srdca hnusilo a v čoho stope sa nič dobrého nezrodilo ...“⁴

Voči nesporne najliberálnejšiemu režimu vo vtedajšom stredoeurópskom priestore postupovali poslanci Esterházyho strany podľa jeho slov „...ohňom a železom.“⁵ Centrálnou líniou jeho politiky teda bola likvidácia česko-slovenského štátu ako podľa nich umelého štátneho útvaru a najmä obnovenie Uhorska na základe svätostefanskej idey v jeho hraniciach pred roka 1918. Na uskutočnenie týchto cieľov bol v rámci politického pragmatizmu pripravený vstupovať do akýchkoľvek účelových politických spojenectiev a koalícií. Prvým predpokladom akcieschopnosti politiky predstaviteľov maďarskej národnostnej menšiny v nastávajúcej čase radikálnych politických zmien bolo vytvorenie jednotnej maďarskej politickej strany. Integrovaný proces, naštartovaný spoločným postupom vo voľbách, bol završený na zlučovacom zjazde v Nových Zámkoch roku 1936.⁶ Následne po odporúčaní maďarskej vlády sa stal Esterházy aj výkonným predsedom novej Zjednotenej maďarskej strany.

² Slovenský národný archív (ďalej SNA), f. Snem Slovenskej republiky (ďalej SSR), šk. 1-15.

³ ZELENÁK, P.: Krajinská kresťansko-socialistická strana, Maďarská národná strana. In: Politické strany na Slovensku 1860 – 1989. Ed. L. Lipták. Bratislava 1993, s. 157-166.

⁴ Tesnopisecké správy zo zasadnutí Snemu Slovenskej republiky (ďalej TS SSR), 51. schôdza (26. 11. 1940).

⁵ TS SSR, 73. schôdza (12. 11. 1941).

⁶ ZELENÁK, P.: Zjednotená krajinská kresťansko-socialistická strana a maďarská národná strana. In: Politické strany na Slovensku 1860 – 1989. Ed. L. Lipták. Bratislava 1993, s. 213-218.

Druhým strategickým zámerom bolo zjednotenie opozičných politických strán na báze spoločného tlaku smerujúceho k dezintegrácii štátu. Spolupráca s Henleinovou Sudetonemeckou stranou bola v podstate bezproblémová, vzhľadom na blízkosť programu i cieľov. Henlein bol pre Esterházyho aj veľmi cenným zdrojom informácií o zámeroch a najbližších krokoch hitlerovského Nemecka v postupe proti ČSR, ktoré mu umožňovali koordinovať a správne načasovať politické postupy svojej strany. K užšej kooperácii s najsilnejšou slovenskou politickou stranou – Hlinkovou slovenskou ľudovou stranou (HLSL) napriek Esterházyho snahe nedošlo. Napriek radikalizácii požiadaviek na autonómiu Slovenska zotrvali relevantní predstavitelia tejto opozičnej strany na programových pozíciách zachovania spoločného česko-slovenského štátu. Prvý pokus bol v tomto smere uskutočnený ešte pred voľbami roku 1935, druhý na jar 1938.⁷

Obe akcie priamo riadila maďarská vláda, pričom na utlmenie rozporov a mocenských ambícií funkcionárov zjednocujúcich sa maďarských strán vyčlenila 15 000 korún a na korumpovanie vedúcich politikov HLSL bola ochotná vydať až 100 000 korún.⁸ Pri policajnom výsluchu roku 1945 vyčíslil Esterházy výšku finančnej podpory z Maďarska na asi 2,5 milióna korún ročne.⁹

O vysokej dávke jeho politického pragmatizmu svedčí aj fakt, že sa ocitol na výplatnej listine nenávideného Benešovho režimu. Prezidentská kancelária mu vyplatila 144 000 korún pod oficiálnou zámienkou podpory maďarských študentov v nádeji, že zmení svoj negativistický postoj k štátu a jeho vláde.¹⁰

Spomínaná tretia línia jeho politickej činnosti bola spojená so zhromažďovaním spravodajských informácií najmä o vnútropolitických a vojenských otázkach a ich poskytovanie maďarskej vláde pri cestách do Budapešti alebo prostredníctvom diplomatických kanálov.¹¹ V dokumentoch pritom vystupuje pod rôznymi krycími menami, napríklad: Tamás, Matyás, 221.¹²

Osobitnú úlohu zohral Esterházy v súvislosti s prípravou Viedenskej arbitráže vyhlásenej 2. novembra 1938. Ako zástupca maďarskej národnostnej menšiny napríklad rokoval priamo s talianskym ministrom zahraničných vecí Galeazzom

⁷ DEÁK, L.: Politický profil Jánoša Esterházyho. Bratislava 1996, s. 7 a n.

⁸ Magyar országos levéltár (ďalej MOL), Külügyminiszteriumi rezervált politikai anyag (ďalej KRS) 1936-7-36.

⁹ DEÁK, ref 7, s. 7 a n.

¹⁰ MOL, KRS, 1937-7-555; pozri tiež: DEÁK, ref 7; Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936 – 1945 II. Ed. M. Ádám. Budapest 1965, s. 151-159.

¹¹ MPL, KRS, 1938 - 65 - 179.

¹² DEÁK, ref 7, s. 7 a n.

Cianim, aby mu poskytol základnú argumentačnú bázu v prospech Maďarska na rokovanie s Joachimom von Ribbentropom. Pokiaľ ide o výsledok rozhodnutia fašistických veľmocí, značnou mierou sa zaslúžil, že Maďarsko získalo Košice, kde 11. novembra ako poslanec za toto mesto slávnostne privítal regenta Miklósa Horthyho.

Keďže jeho rodový majetok zostal na území Slovenska, rozhodol sa vzdať poslaneckého mandátu za mesto Košice a zostať v slovenskej politike ako „strážca maďarských záujmov“.¹³ Poslanci pražského parlamentu pochádzajúci z území pripojených k Maďarsku boli formálne vyzvaní, aby sa prihlásili do maďarského parlamentu, reálne sa však počítalo len s poslancami maďarskej národnosti.¹⁴

János Esterházy bol ako poslanec Snemu Slovenskej republiky oficiálnym predstaviteľom maďarskej národnostnej menšiny, ktorej podiel na celkovom počte obyvateľstva Slovenska sa po Viedenskej arbitráži výrazne zmenšil. Vo funkcii predsedu Zjednotenej maďarskej strany zastupoval teda približne 67 000 osôb. S touto politickou stranou sa počítalo v rámci autoritatívneho politického systému zakotveného v Ústave Slovenskej republiky z roku 1939. Jeho zaradenie na jednotnú kandidátku bolo chápané ako ústretové gesto v súvislosti s proklamovaným princípom reciprocitu. Slovenská strana očakávala, že podobne bude postupovať aj maďarský štát v otázke parlamentného zastúpenia niekoľkonásobne väčšej slovenskej menšiny. Ponúkané miesto na vládnej kandidačnej listine prijal bez výhrad ako prejav sympatií voči emancipačnému úsiliu Slovenska, ktoré bolo plne v súlade so strategickými zámermi jeho politiky.¹⁵ Princíp reciprocitu bol neskôr explicitne zakotvený aj v Ústave Slovenskej republiky z roku 1939.¹⁶

Reciprocita bola pre slovenskú stranu jediným prostriedkom ako držať na uzde maďarské štátne orgány, ktoré najmä na okupovaných územiach pomocou rôznych prostriedkov perzekúcie prenasledovali príslušníkov slovenskej národnostnej menšiny. Keďže slovenská verejnosť vnímala osudy svojich krajanov veľmi emotívne, v konečnom dôsledku tak marili svojím správaním koncepciu Esterházyho politiky. Podľa nej sa mali Slováci dobrovoľne vrátiť do Uhorska bez použitia násilných prostriedkov. Esterházy teda stál na čele komunity, ktorá sa ocitla v úlohe rukojemníkov, pričom hrozilo, že konfrontácia sa bude ďalej stupňovať.¹⁷

¹³ SNA, Ministerstvo vnútra (ďalej MV), šk. 3.

¹⁴ DEÁK, ref 7, s. 10 a n.; pozri tiež: SNA, MV, šk. 3.

¹⁵ TS SSR, 35. schôdza (15. 5. 1940).

¹⁶ Slovenský zákonník, roč. 1939, ústavný zákon č. 185 o Ústave Slovenskej republiky (§ 95).

¹⁷ TS SSR, 6. schôdza (21. 7. 1939).

V praxi bol princíp reciprocity uplatňovaný tak, že po každej oficiálnej žiadosti predstaviteľov slovenskej menšiny bola slovenskému (do marca 1939 česko-slovenskému) veľvyslanectvu v Budapešti adresovaná úloha zistiť, ako sa požadované právo uplatňuje z hľadiska Slovákov v Maďarsku.¹⁸ Esterházy sa už v novembri 1938 neúspešne snažil v záujme komunity, ktorú zastupoval, vymôcť pre slovenskú menšinu celý balík menšinových práv. Kvôli neochote budapeštianskej vlády stroskotal aj pokus o recipročné vytvorenie úradov národnostných štátnych tajomníkov, pričom v rámci slovenskej vlády sa ním mal stať práve János Esterházy. (Tento zámer sa potom na Slovensku realizoval len vo vzťahu k nemeckej národnostnej menšine, keď sa štátnym sekretárom stal jej vedúci predstaviteľ – Franz Karmasin.) K neúspechu jeho snáh prispeli aj veľmi chladné vzťahy, medzi budapeštianskou vládou a predstaviteľmi Maďarov z pripojených území, ktorí boli odchovaní liberálnym politickým prostredím medzivojnového Československa a veľmi ťažko sa adaptovali v maďarskej realite.¹⁹

Prípady, keď princíp reciprocity z hľadiska slovenskej vlády pôsobil efektívne, možno uviesť napríklad podmienenie možnosti existencie maďarského kultúrneho spolku SZEMKE povolením Spolku sv. Vojtecha v Maďarsku, ktoré nakoniec na príslušných miestach v Budapešti vybavoval osobne Esterházy²⁰ alebo analogický postup v súvislosti s registráciou Maďarskej strany na Slovensku a Strany slovenskej národnej jednoty v Maďarsku.²¹

V pléne krajinského parlamentu – Snemu Slovenskej krajiny sa poslanec Esterházy uviedol v rámci diskusie o programovom vyhlásení prvej autonómnej vlády na čele s Jozefom Tisom na druhej schôdzi, dňa 22. 2. 1939. Vyhlásil, že ako jediný zástupca Maďarov zo Slovenska sa ujíma svojho miesta v parlamente Slovenska, ktorého vytvorenie podporilo i „maďarstvo“. Vyjadril odhodlanie strážiť práva svojho národa tak žiarlivo ako doteraz. Zatiaľ, čo vystúpenia ostatných poslancov sa niesli skôr v oslavnom duchu, išlo predsa o program historicky prvej slovenskej vlády, vystúpenia dvoch národnostných poslancov (t. j. Karmasina a Esterházyho) sa niesli v relatívne vysoko kritickom duchu, bez väčších prejavov lojality, pričom obsahovali viac-menej skryté vyhrážky. Sebavedomie zástupcu nemeckej národnostnej menšiny vychádzalo z reálneho mocenského

¹⁸ Archiv Ministerstva zahraničných vecí Praha, Politické správy, šk. 255.

¹⁹ SNA, f. MV, kr. 3, Dôverná správa z Košíc pre Krajinský úrad v Bratislave z 29. 11. 1938.

²⁰ TS SSR, 45. schôdza (24. 9. 1940).

²¹ TS SSR, 35. schôdza (15. 5. 1940), 67. schôdza (22. 7. 1941), 73. schôdza (12. 11. 1941), pozri tiež: LIPTÁK, L.: Strana slovenskej národnej jednoty. In: Politické strany na Slovensku 1860 – 1989. Ed. L. Lipták. Bratislava 1993, s. 248.

postavenia „materského“ štátu. Tón Esterházyho vystúpenia zvolil jeho autor pravdepodobne ešte pod dojomom nedávnych udalostí súvisiacich s okupáciou územia južného Slovenska po Viedenskej arbitráži, pričom toto riešenie nepovažoval v tej chvíli za konečné. Viedenské rozhodnutie označil za Magnu chartu Maďarov a pripomenul novému slovenskému režimu, aby mal na pamäti osud československého štátu pre jeho národnostnú politiku a neriskoval zánik existencie nového útvaru. Jeho nasledujúce vystúpenia boli už formulované lojálne, plné zdvorilostných fráz a kvetnatých formulácií.

Vznik slovenského štátu 14. 3. 1939, ktorý znamenal zánik nenávideného štátneho útvaru, ho zastihol v Budapešti, kde oslavoval svoje 38. narodeniny.

Ďalšie Esterházyho vystúpenie v pléne snemu sa udialo už na pôde parlamentu samostatného štátu, pri prerokovávaní jeho základného zákona – Ústavy Slovenskej republiky 21. júla 1939. Prehovoril ako zástupca národa v „...ktorom žije duch... najstaršej ústavy v Európe...“ Opäť poukázal na viedenské rozhodnutie odvolávajúc sa pritom na určujúce princípy a terminológiu nacistami ovládanej časti Európy. Išlo predovšetkým o etnický princíp (VÖLKISCH), na základe ktorého nový slovenský štát v rámci svojich hraníc existoval, pričom pripomenul, že Karpatská kotlina nie je životným priestorom (LEBENSRAUM) len jedného národa.

Hlavným dôvodom tohto ako i väčšiny ďalších parlamentných vystúpení bola jeho kritika princípu reciprocity zakotvenému priamo v článku 95 prerokovávanej Ústavy. Maďarom nevyhovoval podľa neho ani stavovský princíp, ktorý potieral národnostnú rôznosť.²²

Ostrej kritike (napriek tomu, že nakoniec hlasoval „za“) podrobil aj nové územno-správne usporiadanie Slovenska. Ocenil síce vytvorenie žúp, ktoré považoval za obnovenie uhorskej tradície. Nevidel v nich však „župy v maďarskom chápaní“, keďže tu bol potlačený samosprávny princíp, a štátni úradníci, ktorí stáli na ich čele, boli do svojich funkcií menovaní. Po uplatnení recipročného princípu sa preto zdala účasť maďarského zástupcu, vzhľadom na nulové zastúpenie Slovákov v maďarskej štátnej správe, nereálna.²³ Esterházyho politickým zámerom vyhovovalo aj osobitné postavenie Bratislavy, ktoré bolo legislatívne komponované v súlade s viedenskou „Magnou chartou“, kde bolo zakotvené rovnoprávne postavenie národnostných menšín.²⁴

²² TS SSR, 6. schôdza (21. 7. 1939).

²³ TS SSR, 7. schôdza (25. 7. 1939).

²⁴ DEÁK, L.: Viedenská arbitráž – 2. november 1938. Dokumenty I. (20. september – 2. november 1938). Martin 2002, s. 39.

Po zvolení predsedu vlády Jozefa Tisu za prezidenta republiky predstúpila pred poslancov so svojím programovým vyhlásením nová vláda Vojtecha Tuku. Na vládny program, prednesený kvôli Tukovej chorobe ministrom zahraničných vecí Ďurčanským, reagoval aj poslanec Esterházy. Samotný obsah vyhlásenia okomentoval len niekoľkými vetami a sústredil sa, podobne ako vo všetkých nasledujúcich prejavoch, na vymenovanie konkrétnych maďarských krívd a sťažností. Išlo najmä o otázky národnostnej tlače, školstva a živnostenských oprávnení.²⁵ Po ukončení rozpravy reagoval na vystúpenia poslancov predseda vlády Vojtech Tuka, mimochodom odsúdený československým súdom roku 1928 v politickom procese za údajnú spravodajskú činnosť v prospech Maďarska. Zdôraznil, že princíp reciprocity, ktorý je limitujúcim faktorom uplatňovania práv národnostných menšín, bol zavedený ako ochranný prostriedok a jediná možnosť obrany práv slovenskej menšiny v Maďarsku. Ako príklad nelojálnosti maďarskej národnostnej menšiny spomenul prípad verejného zneuctenia slovenskej zástavy v jednej východoslovenskej obci.²⁶ János Esterházy sa od tohto incidentu dištancoval a lakonicky konštatoval, že provokatér bol náležito potrestaný, keď „sedem týždňov požíval pohostinstvo slovenského štátu vo väzenskom zariadení v Ilave.“

Pomer terajšej maďarskej vlády voči Slovákom v Maďarsku označil „za skutočne priateľský ...“, ktorý sa riadi „svätoštetfanskými zásadami tolerance.“²⁷ Rok po tragických udalostiach v Šuranoch znelo takéto vyhlásenie veľmi bizarne až cynicky.

Od argumentov proti uplatňovaniu princípu reciprocity prešiel Esterházy niekedy aj k neskrývaným vyhrážkam, keď hlásal, že sa obáva momentu, keď maďarskej verejnosti dôjde trpezlivosť a na základe parity za jedného prepusteného maďarského železničiara bude prepustený primeraný počet Slovákov, pričom sa táto konfrontácia môže stupňovať až do krajnosti.

Pokiaľ ide o samotný rozpočet, Esterházy sa zaoberal jednotlivými jeho položkami výlučne z pohľadu maďarskej národnostnej menšiny, čo bolo príznačné pre celú jeho politickú činnosť. Išlo predovšetkým o zamestnávanie Maďarov v rámci plánovaných investičných akcií a financovanie maďarského školstva. Spochybnil zmysel investovania do propagandistického vylepšovania obrazu krajiny vo svete, no nevyjadril sa k financovaniu podobnej činnosti z maďarskej strany,

²⁵ TS SSR, 16. schôdza (28. 9. 1939).

²⁶ TS SSR, 18. schôdza (28. 11. 1939).

²⁷ TS SSR, 21. schôdza (21. 12. 1939).

ktorá bola niekoľkonásobne vyššia. Vyslovil požiadavku, aby bola v rámci každého rozpočtu presne vyčíslená suma, ktorá bola vynaložená na podporu maďarskej národnostnej menšiny.²⁸

Azda najvehementnejší protest prezentoval poslanec Esterházy proti prijatiu zákona o vyvlastnení na účely verejného zdravotníctva. Dedičstvom monarchie bolo, že viaceré kúpeľné zariadenia vlastnili maďarskí šľachtici a prerokovaný zákon umožňoval ich vyvlastnenie. Esterházy argumentoval negatívnym vplyvom zmeny vlastníka na rozvoj cestovného ruchu a prehlásil, že návrh nemôže podporiť. V rámci politickej praxe autoritatívneho štátu tak došlo k nezvyčajnému javu, keď poslanec hlasoval proti návrhu zákona. V podobných prípadoch bývalo totiž skôr zvykom, že ak mal poslanec voči návrhu zásadné výhrady, nezúčastnil sa hlasovania. Ak bola v sneme väčšinová vôľa zákon odmietnuť, gesčný výbor ho jednoducho nepredložil plénu, ale rozhodol sa vrátiť ho vláde späť na prepracovanie.²⁹

Esterházyho obavy sa ukázali ako odôvodnené v prípade kúpeľov Piešťany, ktoré pôvodne patrili grófovi Erdödymu, avšak mal ich v prenájme židovský obchodník. Na jednej strane vyslovil „uspokojenie nad vyradením Židov z verejného a obchodného života,“ t. j. nad zrušením nájmu, no zároveň protestoval proti vyvlastneniu majetku Erdödyovcov za úradnú cenu.³⁰

V rámci svojho emotívneho vystúpenia dokonca slovné napadol aj ministra vnútra A. Macha, keď na opis postavenia maďarskej menšiny použil slovnú hračku, ktorou ho prirovnal k najsilnejšiemu mužovi z dôb neoabsolutizmu Alexandrovi Bachovi: „ako bolo za Bacha, tak je nám za Macha.“³¹

Predmetom debaty sa stali aj časté a pravidelné cesty Esterházyho do Budapešti, ktoré interpeloval aj poslanec Pavol Čarnogurský. Zástupca Maďarov sa snažil presvedčiť kolegov poslancov, že si nechodí do maďarského hlavného mesta po inštrukcie, ale naopak tam chodí lobovať za práva slovenskej menšiny, čím vyvolal v poslaneckých laviciach búrlivú odmietavú reakciu. Faktom je, že poslanec Esterházy v niektorých prípadoch z pragmatických dôvodov skutočne intervenoval u budapeštianskej vlády (napríklad pri spomínanom povolení Spolku sv. Vojtecha), aby tak zároveň zabezpečil rovnaké práva pre príslušníkov svojej národnostnej komunity. Predmetom ostrej kritiky sa stala aj ďalšia jeho cesta, keď išiel privítať do mesta Kluž maďarské vojsko, ktoré v tých dňoch obsadzovalo

²⁸ Tamže.

²⁹ TS SSR, 34. schôdza (7. 5. 1940).

³⁰ TS SSR, 54. schôdza (20. 12. 1940).

³¹ TS SSR, 34. schôdza (7. 5. 1940).

časť Sedmohradska. Pri svojej obrane argumentoval, že v tomto prípade ňebol nijakým spôsobom dotknutý záujem Slovenska. V porovnaní s prvými vystúpeniami sa zmenila aj jeho rétorika v súvislosti s Viedenskou arbitrážou. Prehlásil, že chápe ranu, ktorú spôsobilo rozhodnutie fašistických veľmocí a preto, keďže má jemnocit, sa nezúčastnil nijakej oslavy tejto udalosti.³² Vo vedomí slovenskej verejnosti však bol zafixovaný ako verejný činiteľ, ktorý vítal regenta Horthyho v najväčšom okupovanom meste – v Košiciach.

K nastoľovaniu konkrétnych sťažností využíval pravidelne aj každoročnú široko vedenú decembrovú debatu o štátnom rozpočte.³³

Dôležitou témou, ktorou sa Esterházy zaoberal v značnej časti parlamentných vystúpení, bola polemika s článkami v silne pronacistických periodikách o nespôhlivosti Maďarska ako spojenca Nemecka. Podľa neho malo Maďarsko nezastupiteľnú úlohu „...na vytváraní európskeho nového poriadku,“³⁴ keďže nemecko-maďarské priateľstvo má hlboké korene...³⁵, a stojí ako štát pevne po boku veľmocí (rozumej štáty Osi – pozn. O. P.) v ich „gigantickom zápase“.³⁶

Asi najrozporupľnejšie sú jeho postoje k prenasledovaniu židovských spoluobčanov. Väčšinu opatrení smerujúcich ku tzv. „konečnému riešeniu“ Esterházy podporil verbálne, alebo hlasovaním. Podporil napríklad ústavný zákon, ktorý splnomočňoval v tejto otázke vládu na úkor parlamentu.³⁷ Priame áno protižidovským opatreniam vyslovil vo viacerých vystúpeniach v pléne snemu, pretože podľa neho: „...Maďari trpeli (v minulosti) od židov rovnako ako Slováci...“ a preto „...majú od židovskej ideológie rovnako ďaleko...“, pričom sa rozhodne ohradil voči tomu, „...aby pod rúškom OPRÁVNENÉHO boja proti židom boli poškodzovaní aj Maďari.“³⁸ Ako kontroverzný možno označiť jeho postoj v otázke hlasovania o ústavnom zákone o vystaňovaní židov, o ktorom Snem SR hlasoval 15. mája 1942. Zatiaľ, čo viacerí poslanci sa hlasovaniu vyhli opustením rokovacej sály, János Esterházy ako jediný mal odvahu prejaviť verejne svoj nesúhlas.³⁹ Kontroverznosť tohto kroku však spočíva v okolnostiach prijatia zákona z hla-

³² Tamže.

³³ TS SSR, 21. schôdza (21. 12. 1939), 54. schôdza (20. 12. 1940), 78. schôdza (19. 12. 1941); pozri tiež: SNA, SSR, š. 42 (126. schôdza).

³⁴ TS SSR, 73. schôdza (12. 11. 1941).

³⁵ Tamže.

³⁶ TS SSR, 48. schôdza (29. 10. 1940).

³⁷ TS SSR, 43. schôdza (3. 9. 1940).

³⁸ TS SSR, 46. schôdza (8. 10. 1940).

³⁹ TS SSR, 87. schôdza (15. 5. 1942); pozri tiež: KAMENEC, I.: Po stopách tragédie. Bratislava 1991, s. 187.

diska porovnania následkov jeho prijatia či neprijatia a v pohnútkach, ktorými svoje konanie neskoršie vysvetľoval. Spomínaná právna norma totiž bola oproti podobe, v akej bola predložená vládou na pôde Snemu značne pozmenená, najmä v zmysle maximálne možného rozšírenia udeľovania výnimiek. Ich držiteľom poskytovala určité právne záruky, o ktoré sa nemohli opierať pred prijatím tohto zákona, keďže deportácie židov do Ríše prebiehali dovtedy v podstate ilegálne, bez akéhokoľvek právneho základu. Dokonca boli nepatrne zmiernené aj účinky neslávne známeho Židovského kódexu (vládne nariadenie číslo 198/1941), spod ktorého účinnosti bola vyňatá časť obyvateľstva.⁴⁰ Dôvody svojho hlasovania vysvetlil Esterházy v liste predsedovi Snemu SR Martinovi Sokolovi, ktorý poslal na vedomie aj maďarskej vláde. Na jeho začiatku zdôrazňuje: „...od svojich najmladších rokov som vždy stál na protižidovskej pozícii a na nej aj zotrívam...“ Ako politický predstaviteľ menšiny však proklamuje, že nemôže „...podporiť zákon, ktorý poskytuje väčšine právo vysídliť menšinu...“, čo by mohlo v budúcnosti ohroziť aj komunitu, ktorú na parlamentnej pôde zastupuje. Predkladanú právnu normu označil za „strašnú a neľudskú“, nevyhovujúcu mnohým jeho kolegom-poslancom, ktorí však „...vzhľadom na stranícku disciplínu nemali odvahy proti nemu hlasovať“.⁴¹

Osobitnou kapitolou v Esterházyho poslaneckej kariére bola otázka jeho poslaneckej imunity. Spolu s poslancom Karmasinom viedol v počte žiadostí o vydanie na trestné stíhanie. V prevažnej väčšine išlo o porušenie dopravných predpisov, pričom povolenie na trestné stíhanie nebolo ani v jednom takomto prípade udelené. Výnimkou bolo porušenie zákona o trestných činoch proti štátu, ktorého sa dopustil 22. októbra 1943 na popradskej železničnej stanici. Incident sa odohral pri nastupovaní do Tatranského expresu, ktorý bol elitným vlakom Slovenských železníc. Namiesto pokazenej expresnej súpravy bol však pristavený obyčajný motorový vlak. Rozčarovaný poslanec podľa policajných zdrojov asi šesťkrát zvolal: „Čo toto má byť prosím, toto je obyčajný trefotriedny vozeň a toto nazývate Tatranským expresom? Toto je obyčajný švindiel ako všetko v tomto štáte“.⁴² To pôsobilo z úst známeho verejného činiteľa na prítomných obzvlášť pohoršujúco. Hlavné zastupiteľstvo v Prešove podalo 23.10.1943 žiadosť Snemu SR o súhlas s trestným stíhaním podľa § 18 ods. 1 zákona číslo 320/1940 pre trestný čin

⁴⁰ KAMENEC, ref 39.

⁴¹ História, 1994, č. 3, s. 26; pozri tiež: DEÁK, L.: Politický profil Jánoša Esterházyho. Bratislava 1996, s. 18-19.

⁴² „Mi ez kérem, egy kozónségés harmadoszátálya kocsí és erre mondják, hogy Tátrai expres. Ez hegy kozónségessvindli mint mint mindenebben az országban.“ (SNA, SSR, 41).

hanobenia republiky. Imunitný výbor, vzhľadom na závažnosť skutku, odporučil plénu Snemu udeliť súhlas na trestné stíhanie. Poslanecká snemovňa, v súlade s odporúčaním gesčného výboru, zbavila jednohlasne, za mohutného potlesku poslancov, Esterházyho poslaneckej imunity.⁴³

O devätnástich parlamentných rečiach Jánosa Esterházyho možno povedať, že zahŕňali široké spektrum problémov s cieľom ochrániť maďarskú menšinu na Slovensku od reálneho alebo potenciálneho nebezpečenstva zákonných dopadov na jej postavenie. Všetky svoje vystúpenia predniesol Esterházy v maďarčine, keďže tolerantný rokovací poriadok umožňoval národnostným poslancom prednášať parlamentné prejavy v rodnom jazyku.⁴⁴ Jeho vystúpenia prednesené diplomatickou rečou, plné kvetnatých formulácií vyvolávali zväčša veľmi búrlivé reakcie a výkriky ostatných poslancov, ktoré musel často krotiť predsedajúci schôdze. Na jeho sťažnosti, zaobalené do proklamovaných prejavov lojality voči samostatnému slovenskému štátu, často reagovali v replikách poslanci aj predstavitelia vlády, poukazujúc na neporovnateľne horšie položenie slovenskej menšiny v Maďarsku, ktorej príslušníci boli vystavení prenasledovaniu a násiliu zo strany úradov.

Na pôde technicko-dopravného výboru, ktorého bol členom sa neprerokovali zákony väčšieho politického významu.⁴⁵

Po zbavení poslaneckej imunity, následkom popradského incidentu, vystúpil v pléne ešte dvakrát: v rozprave o návrhu štátneho rozpočtu na rok 1944 a o zákone o obrane štátu vo februári 1944.⁴⁶ Celková situácia na frontoch a úvahy o povojnovom vývoji ho viedli, podobne ako väčšinu predstaviteľov tejto mocenskej garnitúry, do politickej pasivity.

Pod dojmom nadchádzajúcich udalostí súvisiacich s prechodom frontu a s ním spojenou očakávanou zmenou celkových mocensko-politických pomerov sa aj otázka slovensko-maďarských politických konfliktov dostávala pochopiteľne do úzadia. Pre dožívajúcu politickú garnitúru sa už v atmosfére vojenských náletov a blízkosti frontovej línie tieto otázky stávali druhoradými.

János Esterházy bol hlavnou postavou, okolo ktorej sa sústreďovala pozornosť v súvislosti s reflexiou vojenských, politických i diplomatických konfliktov na pôde Snemu Slovenskej republiky. Ich miesto a mieru pozornosti, ktorá jej bola

⁴³ SNA, SSR, šk. 40 (122. schôdza); pozri tiež: MOLNÁR, I.: Esterházy János 1901 – 1957. Dunajská Streda 1997; MOLNÁR, I.: „Hívtásunk nemcsek magyar nemzetet, hanem európai is.“ Esterházy János tevékenysége a szlovák parlamentben 1938 – 1944. In: Valóság, 2001, č. 1.

⁴⁴ Slovenský zákonník, roč. 1941, zákon č. 248 o rokovacom poriadku Snemu.

⁴⁵ SNA, SSR, šk. 54.

⁴⁶ SNA, SSR, šk. 42 (126. a 128. schôdza).

venovaná na parlamentnej pôde, možno pri celkovom pohľade označiť za relatívne malú. Nezodpovedala totiž významu, ktorý predstavovala v reálnej (najmä zahraničnej) politike Slovenskej republiky. Tento nepomer súvisel aj s celkovým postavením zákonodarného orgánu v mocenskej štruktúre štátu a jeho postupujúcou politickou marginalizáciou.

PODOLEC, O.: Slovak Hungarian Conflicts and their Reflection on the Slovak Parliament

The majority of the conflicts within the Slovak-Hungarian relations from 1938 to 1945 was predominantly of political character. Their sporadic interference into military sphere was determined more by the outer geo-strategic pressures than by development of mutual relationships, what also the example of military conflict at East Slovakia in 1939 documented. The politic conflict, stepping out of its dormant form more or less intensively in different times, was carried out mainly in the fields of diplomacy and medial propaganda. Some of its breaking points were reflected very emotively at that time Slovak Parliament – The Assembly of the Slovak Republic (or the Assembly of the Slovak Country). The performances or speeches of János Esterházy – member of the Parliament executing the mandate designated to the representative of the Hungarian national minority – were the most frequent. They brought about the atmosphere of polemic, disputation and politic confrontation into a sleepy atmosphere of the Parliament, which worked without any politic opposition. The space and scope of the attention devoted to the Slovak –Hungarian relationships within the Parliament could be generally assessed as small ones. They did not correspond to a significance of this issue in a real (especially foreign) policy of that time government.

Slovensko v čase SNP a oslobodenia

Pavol ŠIMUNIČ

Ak by sme chceli analyzovať miesto a úlohu Slovenska v čase SNP a oslobodenia v globálnom rámci celosvetového vojnového konfliktu, nešlo by to bez istého krátkeho návratu k základným východiskám. A asi by to nešlo bez polozenia si niektorých základných otázok:

1. Aké zmeny nastali v postavení Slovenska v tomto období, do akej miery jeho vlastnou zásluhou, alebo zmenou určujúcich veľmocenských faktorov?

2. Aké bolo geopolitické postavenie Slovenska ako územia dôležitého pre postup sovietskych vojsk a obranu nemeckých vojsk? A do akej miery bolo toto postavenie výsledkom geopolitických konštant (geografická poloha, strategický význam, hodnota Slovenska) alebo variabilných prvkov?

V odpovedi na prvú otázku by snáď bolo potrebné zdôrazniť, že Slovenským národným povstaním sa zásadne zmenil charakter účasti Slovenska na prebiehajúcom svetovom vojnovom konflikte. Pre jeho povojnový osud bol taktiež zásadný výsledok vyplývajúci z tejto skutočnosti. Vlastnou zásluhou nebolo v povojnovej organizácii Európy a sveta vnímané ako porazený štát, ale ako súčasť „malého víťaza“ – obnovujúceho sa Česko-slovenska.

Splnilo sa v konečnom dôsledku i to, k čomu na začiatku roka 1943 nabádal exilový čs. prezident Dr. Edvard Beneš. „Keby ale slovenský režim chcel držať s Nemcami až do konca, mohlo by sa stať, že by sa vojna preniesla až na Slovensko a Červená armáda by tam mohla vniknúť. Už preto je potrebné včas sa na Slovensku dnešného režimu zbaviť a stať sa prosto našim predmníchovským územím, t. j. úplne sa vo všetkom zjednotiť s jej zahranične uznanou vládou, aby tak celé naše územie bolo prosto pokladané za územie spojenecké a podľa toho sa s ním nakladalo.“¹

Hlavne však bolo Slovensko vnímané ako súčasť obnovujúceho sa česko-slovenského štátu, ktoré svojím vlastným, špecifickým a radovo veľkým vkladom prispelo k víťazstvu štátov protihitlerovskej koalície bývalého Sovietskeho zvä-

¹ Stanovisko Edvarda Beneša k ľudáckemu režimu a k otázke jeho likvidácie, Londýn, 20. februára 1943. In: Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti. Bratislava 1998, zv. 2, s. 303.

zu, Spojených štátov amerických, Spojeného kráľovstva Veľkej Británie a Severného Írska a ich spojencov. „Nikdy ešte v dejinách slovenského národa sa nestalo, že by sa Slováci s takou spontánnou jednomyselnosťou postavili do boja, ako sa to stalo 29. augusta 1944 ... Išli do toho s najväčším odhodlaním za obnovenie demokratickej československej republiky, a to všetci, i tí, ktorým ... slovenský štát doniesol určité výhody či už rázu osobného alebo hospodárskeho. Dokázali tak, že cit spolupatričnosti s bratským národom českým, myšlienka slovanská, túha po opravdivej slobode a demokracii, ktorých splnenie hľadajú v obnovenej ČSR, sú im vyššie ako egoistické záujmy jednotlivcov. Boli si vedomí toho, že súc vo výhodnejšom postavení ako bratia Česi, povinní sú vztyčiť zástavu republiky i za nich a takto legitimovať i oprávnenosť nášho zahraničného boja ...“²

To dávalo nepochybne iné, perspektívnejšie a efektívnejšie východiská pre komunikáciu o svojej budúcnosti, ako by bola komunikácia z tábora porazených. Navyše v nezávideniahodnej pozícii násilne znovupripojenej, separatistickej provincie, zataženej zradou na pôvodne spoločnom štáte a príslušným dielom spoluviny na rozpútaní a priebehu svetového vojnového konfliktu.

V tomto smere víťazné veľmoci určite inak vnímali slovenský 29. august ako rumunský 23. august 1944 a ich dôsledky, i keď z toho druhého mali neporovnateľne väčší vojsko-strategický úžitok.

Pochopiteľne, uvedené by nebolo možné bez rozhodujúcej a definitívnej zmeny určujúcich veľmocenských faktorov.

Prvou z týchto rozhodujúcich zmien bol strategický prelom vo vedení druhej svetovej vojny, ktorý mocnosti protihitlerovskej koalície vybojovali koncom roku 1943 na európskom kontinentálnom bojisku, ale aj v Pacifiku a Stredomorí.

Konkvencie, vyplývajúce z tohto stavu boli ďalekosiahle. Bolo to vystúpenie Talianska z vojny, a tým narušenie samotných základov hitlerovskej koalície. Čoraz reálnejšia bola vízia porážky dominantnej mocnosti Nemecka. „Vývoj situácie v Taliansku, územné zisky Rusov na východe mali na Slovensku za následok nový, jasne viditeľný pokles nálady ... množia sa prípady protinemeckých nálad v domácich obciach, ktoré sú pozorovateľné aj navonok citeľným úpadkom základnej disciplíny ... Nielen vo vedúcej vrstve slovenskej inteligencie, ale v širokých kruhoch obyvateľstva sa následkom vojenského a politického vývinu a pod dojomom nepriateľskej propagandy vytvoril názor, že Nemecko už nemôže vojnu

² Memorandum delegácie Slovenskej národnej rady Edvardovi Benešovi, Londýn, 2. novembra 1944. In: Dokumenty, ref 1, s. 369.

vyhrať. Všeobecná politika myslenia na zadné kolieska v očakávaní novej orientácie sa preto široko uplatňuje.³

Vo všeobecnosti to viedlo k snahám o postupné odpútanie niektorých doterajších spojencov či satelitov, ku krízam ich vládnuvých režimov, mocenské nástroje nevnímajúc. To všetko vytváralo optimálnejšie podmienky pre mohutný nárast protifašistického odboja, hlavne jeho ozbrojených foriem.

Nezadržateľne sa rúcala predstava o mieste a úlohe týchto štátov a režimov v „Novej Európe“ pod nemeckou hegemoniou.

Na druhej strane čoraz akútnejšie vyvstávala potreba urobiť si čo najväčšie zásluhy u budúcich víťazov a na týchto zásluhách budovať svoju povojnovú pozíciu. Bez viac-menej otvoreného rozchodu s Nemeckom to pochopiteľne nešlo.

V tejto prelomovej situácii neraz prichádzalo k už otvorenému rozchodu tzv. „štátnych záujmov“, reprezentovaných doteraz vládnuvými politickými elitami, viac či menej kolaborujúcimi s Nemeckom s vyšším princípom elementárnych národných záujmov. Niekde, ako napríklad v Taliansku, Fínsku, Maďarsku, Rumunsku či Bulharsku to pochopili a hľadali cestu k vystúpeniu zo smrtiacej slučky spojenectva s Nemeckom. Neraz i v spolupráci existujúcich elít s niektorými zložkami domáceho odboja.

Na Slovensku, ak aj pochopili, nemali vládnuce elity dost vnútornej sily, odvahy či záujmu na zásadnú zmenu. Pregnantne vyjadril svoj postoj prezident Slovenskej republiky Dr. Jozef Tiso „My Nemecko nezradíme ani vtedy, keď bude na lopatkách, my chceme dobre vychádzať s každým Nemcom. Nacizmus môže padnúť, ale Nemecko zostane navždy našim susedom. Keď sa Amerika presťahuje na naše hranice, nuž s ňou budeme kolaborovať. Kolaborovať malému s veľkým susedom, to je otázka zdravého rozumu a nie otázka srdca a napokon, kto robí politiku srdca? Politika je vecou záujmu národa.“⁴

Tento výrok obsahuje množstvo rozporov. Nemecko totiž mohlo byť susedom Slovensku len za predpokladu udržania nemeckých územných záborov v Rakúsku v Protektoráte a Poľsku, pravda, ak zostane existovať slovenský štát. A „veľkým susedom“, ktorý sa v roku 1944 nezadržateľne „sťahoval“ k hraniciam Slovenska bol budúci vojnový víťaz Sovietsky zväz. Okrem generála I. triedy Ferdinanda Čatloša a jeho známeho Memoranda nikto z vládnucej ľudáckej

³National Archives of the United States, tzv. Alexandrijský archív, T-77, Roll 881, 5629773–802, Nemecká misia vzdušných zbraní na Slovensku, Polročná správa o činnosti za leto 1943, 30. 9. 1943 (materiál poskytnutý PhDr. Antonom Hrnkom, CSc.).

⁴Kam viedla Slovensko politika Slovenského štátu v rokoch 1939 – 45? Naše stanovisko. Bratislava 1997, s. 38.

garnitúry nezameral svoj záujem o budúcnosť slovenského národa týmto smerom. Vodca a prezident sám vo svojom praktickom konaní tiež poprel svoje vlastné slová.

Úspešne sa rozvíjajúce úsilie československej exilovej vlády v Londýne na čele s Dr. Edvardom Benešom o obnovu Československa, a najmä získanie podpory víťaziacich veľmocí nastolili ďalšiu zásadnú otázku: Aký bude osud Slovenska ako formálne samostatného útvaru?

Mnohé napovedal i známy obsah česko-slovensko-sovietskej zmluvy z 12. decembra 1943, napriek tomu, že ju ako diplomatický dokument, akých v čase vojny vzniklo mnoho, bolo možné v oficiálnej propagande bagatelizovať.

Slovenská vláda reagovala na situáciu tým, že na svojej schôdzi 3. mája 1944 prijala vyhlásenie, v ktorom sa okrem iného hovorilo o tom, že o Slovensku a slovenskom území má právo robiť dohody iba ona a slovenský Snem. Zároveň vláda deklarovala odmietnutie všetkých iných dohôd a zotrvanie po boku Veľkonemeckej ríše a jej spojencov.⁵ Toto vyhlásenie bolo síce pôsobivé a vzhľadom na nasledujúce udalosti aj včasné, ale bez vplyvu na medzinárodný vývoj.

V Londýne totiž úradujúci československý minister zahraničných vecí, štátny minister Hubert Ripka a sovietsky vyslanec pri československej vláde Viktor Lebedev 8. mája 1944 podpísali *Dohodu o vzťahu medzi československou správou a sovietskym hlavným veliteľom po vstupe vojsk Červenej armády na československé územie*. Táto veľmi konkrétna, technická dohoda bola už na Slovensku aspoň rámcovo známa.

V uvedenej dohode, okrem iného, sa, konkrétne v článku 6, hovorilo: „Jakmile některá část osvobozeného území přestane býti pásmem vlastních válečných operací, československá vláda tam převezme plný výkon veřejné moci a bude poskytovat sovětskému (spojeneckému) vrchnímu veliteli všestrannou spolupráci a pomoc skrze své civilní a vojenské orgány.“⁶

S odvolaním sa na správy zo Štokholmu Slovenská pravda zo 4. mája 1944 oboznámila s podstatou zmluvy širokú verejnosť: na obsadených územiach Československa budú mať najprv všetku právomoc sovietski velitelia a až potom, keď už nebudú vojenskou oblasťou „Benešove úrady“. Dňa 10. mája 1944 slovenská tlač priniesla správu o podpísaní dohody a 12. mája 1944 správu agentúry

⁵ LIPTÁK, L.: Slovensko v predvečer frontových udalostí. In: Slovensko na konci druhej svetovej vojny. (Stav, východiská a perspektívy). Zborník materiálov zo sympózia v Častej – Papierničke 23. 11 – 25. 11. 1993. Bratislava 1994, s.13-14.

⁶ Dokumenty, ref 1, s. 325-327.

Reuter o tom, že sa vedú ďalšie československo-sovietske rokovania o menových a finančných otázkach.⁷

Z uvedeného vyplývajú dva základné odkazy:

1. Oslobodené územia Česko-Slovenska (vrátane Slovenska) budú vnímané ako územie spojenecké.

2. Rokovania (aj o Slovensku) sa viedli bez akejkoľvek participácie predstaviteľov súčasnej slovenskej vládnúcej elity.

To však žiadneho súdneho pozorovateľa nemohlo prekvapiť, lebo Slovensko sa zatiaľ ničím výraznejším nepričinilo o to, aby bolo mocnosťami protihitlerovskej koalície aspoň vypočuté, ak nie akceptované. Ale naopak, naďalej si znižovalo svoje vyhliadky v tomto smere zotrvávaním v spojení s Nemeckom a účasťou na jeho vojnovom úsilí, i keď čoraz symbolickejšou.

Bremeno rozhodovania o budúcnosti národa tak na seba musela prirodzene prevziať odbojová garnitúra. SNP tak v konečnom dôsledku bolo povstaním pre budúcnosť slovenského národa, a nie štátu.

Druhým zásadným faktorom bolo začlenenie Slovenska do sovietskej záujmovej a mocenskej sféry. To nastolila už Teheránska konferencia na prelome novembra a decembra 1943 a potvrdili to rokovania čs. prezidenta Dr. Edvarda Beneša v Moskve v decembri 1943 a uzatvorenie čs.-sovietskej Zmluvy o priateľstve a povojnovej spolupráci 12. decembra 1943.

To bola zásadná geopolitická zmena, ktorá definitívne pochovala celú mozaiku projektov a koncepcií o zaradení Slovenska po vojne, či už z oficiálnej slovenskej, nemeckej, československej strany, alebo zo strany slovenského odboja. Vráťane tzv. „reštitučných projektov“ obnovenia predmníchovského stavu. Slovensko, ako spojnica s Ruskom, figurujúce v tejto polohe už v úvahách T. G. Masaryka, v praktických krokoch jeho nasledovníka E. Beneša nadobudlo ešte konkrétnejšiu podobu. Bezprostrednou bodkou, ktorá túto funkciu Slovenska spečatila, bolo pripojenie Podkarpatskej Rusi (Zakarpatskej Ukrajiny) k Sovietskemu zväzu.

Totálna Hitlerova porážka ako dôsledok jeho totálnej vojny zmenila na čas zásadne mocenské pomery v rozsiahlom stredoeurópskom priestore od Baltického k Jadranskému a Čiernemu moru.⁸

V konečnom dôsledku porazené, dočasne mocensky vyradené a okupačnými zónami rozdelené Nemecko sa tak dostalo do polohy, ktorú výstižne analyzoval

⁷ LIPTÁK, ref 5, s. 13-14.

⁸ LIPTÁK, L.: Geopolitické postavenie Slovenska v rokoch druhej svetovej vojny. In: PEKNIK, M. a kol.: Pohľady na slovenskú politiku. Bratislava 2000, s. 283.

architekt zjednotenej povojnovej Európy Róbert Schuman: „Keď je Nemecko vnútri rozdrobené, keď sníva o zjednotení, vtedy nepredstavuje nebezpečenstvo pre pokoj ostatných. Ak je však jeho potreba zjednotenia naplnená, hneď si robí ďalšie nároky. Rýchlo nadobudne presvedčenie, že Prozreteľnosť mu vyhradila privilegované postavenie.“⁹

Rezultát, vyplývajúci pre Slovensko z týchto skutočností, či už sa naň pozeráme cez prizmu Vianočnej dohody z decembra 1943, Deklarácie SNR z 1. septembra 1944, hlavne však priebehu a výsledkov SNP a oslobodenia, bol viac ako zásadný.

Slovensko s takmer dvojtisícročnou konštantnou geopolitickou pozíciou najvýchodnejšej časti západného civilizačného priestoru a v oveľa menšej miere najzápadnejšej časti civilizačného priestoru východného, sa po takmer dvoch miléniách dominantnej orientácie na Západ na viac ako polstoročia geopoliticky vychýlilo na Východ.

V načrtnutých intenciách nebolo pre Slovensko inej cesty a v konkrétnych historických podmienkach tej doby ani byť nemohlo. Oslobodzovacia misia Červenej armády a „daň krvi“, ktorú jej príslušníci na území Slovenska tvrdo zaplatili, dali tomuto stavu zreteľne morálne odôvodnenie.

Tu sa v podstate dostávam k podotázke, aká bola v týchto intenciách vlastná slovenská zásluha pre Slovensko?

Spočívala hlavne v tom, že v priebehu Slovenského národného povstania sa ozbrojeným bojom slovenského národa ako prvá dočasne obnovila Č.-SR na časti svojho bývalého územia vlastnými, prakticky slovenskými silami. Slovenská národná rada sa v tomto období stala skutočnou zákonodarnou, vládnu a výkonnou mocou na povstaleckom území, nezávislou od vlády v Londýne i v Bratislave. Vybudovala novú štruktúru slovenských národných orgánov v rámci Česko-Slovenska a základy politického systému, všestranne demokratickejšieho, ako politický systém vojnovej Slovenskej republiky i predmníchovskej Č.-SR.

Povstalecké územie zároveň fungovalo ako samostatná hospodárska, hlavne však politicko-správna jednotka, kladúc tak základy novej organizačnej infraštruktúry. Táto infraštruktúra väčšinou prečkala nemeckú okupáciu v ilegality, aby mohla byť po oslobodení revitalizovaná.

Vo vzťahu k oslobodeniu v tejto súvislosti možno povedať, že realita ktorú nastolilo SNP, bola natoľko pročeškoslovenská, prosovietska a v konečnom dôsledku prosperojenecká, že nemohlo byť ani reči o tom, že ide o niečo iné ako o oslobo-

⁹ SCHUMAN, R.: Pre Európu. B. m. : Vyd. Michala Vaňka, 2002, s. 63.

dzovanie spriatelenej krajiny. O tom, že sovietski predstavitelia akceptovali tento prístup s plnou vážnosťou, svedčí i *Nariadenie hlavného stanu vrchného velenia veliteľom vojsk 1. UF a 4. UF* o chovaní sa k obyvateľstvu oslobodených oblastí Československa.

„Hlavný stan vrchného velenia nariaďuje:

1. Objasniť všetkým príslušníkom vojsk, že Československo je náš spojenc a vzťahy zo strany vojsk Červenej armády k obyvateľstvu jeho oslobodených oblastí a taktiež k povstaleckým československým útvarom musia byť priateľské.

2. Zakázať vojskám akúkoľvek konfiškáciu automobilov, koní, dobytká, obchodov a iného rôzneho majetku.

3. Pri rozmiestnení vojsk v obývaných miestach brať do úvahy predovšetkým záujmy miestneho obyvateľstva.

4. Všetko nevyhnutné pre potreby našich vojsk zabezpečovať len cez miestne československé civilné administratívne orgány alebo cez velenie československých povstaleckých útvarov.

5. Osoby, ktoré porušia toto nariadenie, brať k prísnej zodpovednosti.

6. V hlásení doložiť o prijatých opatreniach.⁴¹⁰

Dokument 31. októbra 1944 podpísali J. V. Stalin a náčelník generálneho štábu gen. A. A. Antonov.

Na otázku, ktorú som položil ako druhú v poradí, by som rád povedal len toľko, že Slovensko v čase SNP a oslobodenia bolo prirodzenou spojnicou medzi hlavným strategickým smerom, vedúcim územím Poľska a východného Nemecka (v dnešnom ponímaní Moskva – Varšava – Berlín – Paríž) a ďalším hlavným strategickým smerom, vedúcim z Rumunska cez Maďarsko, Rakúsko a južné Nemecko (v dnešnom ponímaní Cluj – Budapešť – Viedeň – Mníchov – Frankfurt – Paríž).

Obaja hlavní protivníci teoreticky mohli využívať severo-južné komunikácie (v podstate pretrvávajúca hlavná orientácia komunikačného systému ešte z obdobia habsburskej monarchie). Zároveň však i západo-východné komunikácie (Košicko-bohumínska trať) na pomerne rozsiahle presuny vojsk medzi týmito hlavnými smermi a obranu, alebo útočnú činnosť v tomto dôležitom medzipriestore. To bola konštantná perspektíva.

Zaujímavá v tomto smere bola aj hustota a kapacita komunikačnej siete. Za bývalej SR začala železničná správa aj na základe požiadaviek nemeckého velenia so zdvojkolajňovaním železničných tratí a rekonštrukciou dopravy najviac

⁴¹⁰ Russkij archiv, Velikaja otečestvennaja, Krasnaja armija v stranach Centralnoj, Severnoj Evropy i na Balkanach. Dokumenty i materialy 1944 – 1945. Tom 14-3(2). Moskva : Terra 2000, No. 36, s. 508-509

preťažených úsekov. Železničné spojenie bolo pomerne rozvinuté, dĺžka železničných tratí dosahovala 2 580 km so 764 stanicami rôznej veľkosti a významu, z toho 490 km dvojkoľajných tratí. Hustota železničnej siete však bola malá, 6,81 km na 100 km² a 0,975 km na 1 000 obyvateľov.

Dopravný park tvorilo asi 18 000 vozňov rozličných druhov, 700 lokomotív (parných), 150 motorových rušňov (vrátane osobných).

Cestná sieť, čiže štátne, župné a príjazdové cesty s upravenými povrchmi mala vyše 10 300 km. Autobusovú dopravu predstavovalo 416 autoliniek v dĺžke 2 140 km, z čoho 311 km pripadalo na 9 nákladných autoliniek. Automobilovú dopravu „Slovenských železníc“ predstavovalo 220 osobných, nákladných áut a autobusov.¹¹

Významná bola aj prepravná kapacita slovenských železníc. Ich inštradačný a prepravný výkon dosiahol maximum v roku 1941. Predstavoval 15 013 nemeckých transportov s 1 162 412 prepravenými osobami a 421 slovenských transportov so 16 135 osobami.¹²

Dôležitým faktorom bola hodnota slovenského územia. Pre obrancu, v tomto prípade nemecké vojská, spočívala hlavne v plnom využití jeho dobrej brániteľnosti. Táto bola stanovená hornatou severnou hranicou a väčšinou severo-južným smerom hlavných riečnych tokov pri obrane z východu. Brániteľnosť južnej hranice zvyšoval slovenský úsek Dunaja a pásma južných pohorí. Nehovoriac už o ťažko prekonateľnom venci centrálnych slovenských pohorí z akéhokoľvek smeru.

Nemecké velenie si ešte pred začiatkom SNP bolo plne vedomé významu udržania slovenského priestoru. Hlavne ako spoľahlivého zázemia a neskôr dôležitého ústupového teritória. Udržanie tohto stavu bolo predpokladom pre vedenie bojovej činnosti skupín armád „Mitte“ (Stred) a „Süd“ (Juh), resp. „Süd-Ukraine“ (Južná Ukrajina). Medzi nimi, ako severným a južným susedom, sa slovenské územie dostalo do operačného pásma „Heeresgruppe Nord-Ukraine“ (skupiny armád Severná Ukrajina, veliteľ genplk. Josef Harpe, náčelník štábu genmjr. Wolfdietrich von Xylander) ešte pred vypuknutím SNP začiatkom augusta 1944.

Po prevrate v Rumunsku 23. augusta a na začiatku SNP 29. augusta 1944 hrozilo nemeckej obrane zrútenie v strategickom juhovýchodnom smere. Kritickú situáciu vyhrotila porážka „Nord – Ukraine“ vojskami 1. bieloruského a 1. ukra-

¹¹ PIVOVARČI, J.: K vojnovno-ekonomickým predpokladom Slovenského národného povstania. In: História a vojenství, 1972, č. 1, s. 166-167.

¹² Archív Múzea Slovenského národného povstania Banská Bystrica, por. č. 24/88, s. 22.

jinského frontu ČA na severe a postup 1., 2. i 3. ukrajinského frontu do Maďarska a Rumunska z juhu. Slovensko sa stalo od 2. dekády septembra 1944 územím styku reorganizovaných skupín armád „A“ (vytvorenej 20. 9. z Nord – Ukraine) a „Süd“ (zo Süd – Ukraine).¹³

Až do začiatku SNP bola nemeckou výhodou aj možnosť rozsiahlej exploatacie hospodárskych a ľudských zdrojov Slovenska, vrátane aktívnej účasti slovenskej armády na nemeckom vojnovom úsilí. A výkony, ktoré Slovensko v prospech tohto úsilia poskytovalo, neboli zanedbateľné.

Hovorí o nich napríklad Správa obchodno-politického oddelenia Nemeckého ministerstva zahraničia z 30. augusta 1944 o rozsahu ekonomického využívania Slovenska. Podľa nej vývoz tovaru do Ríše v prepočte na jedného obyvateľa Slovenska predstavoval 98 RM. Bolo to po Dánsku (107,90 RM), ktorého produkčná kapacita bola neporovnateľne vyššia, druhé miesto medzi 19 európskymi krajinami, ktoré sa zúčastňovali na tovarovej výmene s Nemeckom.

Clearingová zadlženosť 193 RM na obyvateľa opätovne stavala Slovensko hneď na druhé miesto za Dánskom (297 RM). A ako sa v správe zdôrazňovalo, Slovensko predstihovalo aj tých, „ktorých národný dôchodok ďaleko prevyšuje slovenský. Clearingové saldo sa v poslednom roku zvýšilo o 2 500 000 000,- na 5 900 000 000,- Ks.“

Nemenej transparentné sú ďalšie údaje: „Podiel v Ríši zamestnaných robotníkov v porovnaní s obyvateľstvom činí u Slovenska vyše 13 na 1000 obyvateľov. Vyšší je len v Nizozemsku s 30,68, Belgicku s 26,8 a Francúzsku so 16,6, čo sú krajiny, odkiaľ musia robotníci odchádzať na nútené práce do Nemecka.

V slovenských zbrojných podnikoch, v ktorých sa vyrábajú výlučne nemecké zbrane, je zamestnaných asi 30 000 robotníkov. To je asi 29 % všetkých robotníkov krajiny.

Iné výkony:

Na Slovensku sa nachádza na zotavenie asi 12 000 nemeckých detí, ktoré sú zaopatrené prevažne zo slovenských prostriedkov. Aj na Slovensku umiestnené nemecké vojenské jednotky sú vyživované zo slovenských prostriedkov.“¹⁴

Podľa iných zdrojov slovenský vývoz do Nemecka v absolútnom vyjadrení predstavoval 74 % celkového vývozu. Zbrojné dodávky v čase tesne pred SNP predstavovali za osem mesiacov v roku 1944 56 % celkového vývozu. Pohľadáv-

¹³ KORČEK, J.: Protipovstalecká aktivita ľudských a nemeckých okupačných síl (september – október 1944) In: Vojenské aspekty Slovenského národného povstania. Žilina 1994, s. 146.

¹⁴ Kam viedla, ref 4, Doklad č. 4.

ky Slovenska voči Nemeckej ríši v konečnom dôsledku dosiahli 3 224 000 000,- Ks.¹⁵

SNP, hlavne počas bojov na súvislom povstaleckom fronte (koniec augusta – koniec októbra 1944), výrazne Nemecku sťažilo využívanie načrtnutých výhod, naopak, vo veľkej miere ich využilo pre seba, a tým proti nemu. Oficiálny spojenc Nemecko sa tak dostal do polohy otvoreného intervenanta a okupanta a bratislavská satelitná vláda do ešte podradnejšieho bábkového postavenia. Povstanie rozbilo systém dobrovoľne-nedobrovoľnej sebaexploatacie zdrojov v prospech Nemecka a donútilo okupantov nahradiť ho častokrát menej systémovým, a tým i menej efektívnejším otvoreným koristníctvom.

Tieto postupy legalizovala slovensko-nemecká medzištátna dohoda o zásobovaní jednotiek nemeckej brannej moci na Slovensku. Na ich vydržiavanie sa vláda Slovenska zaviazala dať k dispozícii potrebné krajiniské platidlá a poskytnúť na vlastné náklady rozsiahle vecné výkony, zasahujúce takmer do všetkých oblastí hospodárskeho života, vrátane zabezpečenia pracovných síl na opevňovacie práce.

V bode X. tejto dohody si okupanti vyhradili nasledujúce právo: „Nemecká branná moc, v prípade, že slovenské orgány jej nebudú poskytovať vecné výkony dohovorené v tejto dohode bude si uspokojovať príslušnú potrebu sama z krajiny a prítom bude vystavovať poukážky, ktoré je povinná preplatiť slovenská vláda, alebo ich zaplatí z krajiniských platidiel dávanych jej k dispozícii podľa bodu I. a) tejto dohody ...“¹⁶

Dôsledky pre slovenské hospodárstvo boli viac ako katastrofálne. Napríklad množstvo obeživa, ktoré k 29. 8. 1944 predstavovalo 3 800 000 000,- Ks vzrástlo k 31. 12. 1944 na 6 700 000 000,- Ks a ku koncu mája 1945 na 8 500 000 000,- Ks. Čiže o 7 300 000 000,- Ks (696 %) viac oproti počiatočnému stavu pri vzniku Slovenskej národnej banky.¹⁷

Ak si dáme množstvo obeživa do súvisu s vysychajúcimi zdrojmi príjmov (povstanie, oslobodenie, nemecká okupácia a koristníctvo na zostávajúcej časti územia) miera inflácie dosiahla astronomické rozmery.

Druhou, nemalou nemeckou nevýhodou bola nutná koncentrácia síl na likvidáciu Povstania. Rozhodujúca fácha bojovej, ako aj okupačno-správnej, činnos-

¹⁵ FABRICIUS, M.: Slovenské hospodárstvo v „európskom veľkopriestore“. In: Podiel slovenských národohospodárov na príprave SNP. Materiály z odborného historického seminára – Múzeum SNP, Banská Bystrica, 18. jún 1999. Banská Bystrica 1999, s. 29.

¹⁶ PREČAN, V.: Slovenské národné povstanie. Nemci a Slovensko. Dokumenty. Bratislava 1970, s. 337-339.

¹⁷ FABRICIUS, ref 15, s. 29-30.

ti proti povstaleckým ozbrojeným silám pripadla na nemecké vojenské jednotky Wehrmachtu, Waffen SS a policajno-bezpečnostné útvary SIPO a SD. Nasadenie ľudáckych ozbrojených útvarov predstavovalo čo do množstva i kvality iba ich pomocnú, málo výkonnú, pritom však nie zanedbateľnú súčasť.

Urýchlenie generálnej ofenzívy proti povstaleckým frontom, v polovici októbra, bezprostredne súviselo s pokusom M. Horthyho a spol. o kapituláciu Maďarska. Z nemeckého pohľadu vytvorilo potom predpoklady na dočasnú pacifikáciu nastolenie teroristického režimu F. Szálasiho v Maďarsku, obsadenie Banskej Bystrice a prechod k budovaniu okupačného systému na Slovensku koncom októbra 1944.¹⁸

V období približne od 10. do 21. októbra 1944 pokračovala plánovitá redisklokácia, sústreďovanie a výmena nepriateľských vojsk. K dovedty operujúcim jednotkám 178. divízie Tatra, 14. SS divízie Galizien a SS bojových skupín Schill, Schäfer a Volkman pribudli jednotky 18. SS divízie Horst Wessel a SS brigády Dirlwanger a mimo nich bojová skupina vyčlenená zo skupiny armád „A“ (bývalá Severná Ukrajina – pozn. P. Š.) disponujúca pancierovým vlakom. V prípade nutnosti mohol nemecký veliteľ využiť i ďalšie sily: V údolí Váhu, medzi Novým Mestom nad Váhom a Púchovom bola rozmiestnená 708. divízia národných granátnikov v sile 6 018 mužov. V nitrianskom údolí, od Nitry po Nemecké Pravno, bola dislokovaná 271. divízia národných granátnikov so 7 215 mužmi. K týmto divíziám sa pripojilo asi deväť zaistovacích protiletceckých praporev. Celkový stav nemeckých okupačných síl na Slovensku, včítane rôznych zabezpečovacích a bezpečnostných jednotiek, dosiahol asi 48 až 50 tisíc mužov.

K spomínaným silám treba ešte prirátať pohotovostné oddiely Hlinkovej gardy (POHG), poľné roty HG a niektoré jednotky Domobrany a zmiešané protipartizánske jednotky, aj so slovenskou účasťou, Snežienka, Edelweiss a Jozef.¹⁹

Nemeckú obavu z možných dôsledkov spojenia povstalcov s oslobodzovacími vojskami Červenej armády, 1. čs. armádneho zboru v ZSSR a rumunskej armády, vyjadril bývalý nemecký generál na Slovensku SS-obergruppenführer Herman Höfle vo svojej výpovedi pred Národným súdom v Bratislave. „Ak by sa protivníkovi pri Dukelskom priesmyku podarilo vynútiť si úspech, teda prístup na Slovensko, mal by v povstaleckej armáde k dispozícii až také veľké sily, že by tento vojenský úspech – pri vhodnom neskoršom posilnení zo vzduchu – mohol rozšíriť okamžitým energickým tlakom na západ smerom na Bratislavu, čo by, pravda, bolo najmenej pravdepodobné, najmä však smerom severozápadným (Če-

¹⁸ KORČEK, ref 13, s. 146.

¹⁹ ŠIMUNIČ, P.: Obrana východnej časti povstaleckého územia počas fašistickej generálnej ofenzívy. In: História a vojenství, 1987, č. 2, s. 67.

chy a Morava) a azda juhozápadným (Maďarsko). Viestova povstalecká armáda by v tomto prípade prevzala úlohu »paradesantnej armády«, t. j. silnej armády v tyle nepriateľa.²⁰

Bolo to však menšie nebezpečenstvo, ako Nemcom hrozilo na začiatku SNP, ktoré nastolilo novú realitu i pre oslobodzovacie vojská.

Možnosť rýchleho spojenia povstaleckých síl s oslobodzovacími vojskami, však už v zárodku zlikvidovala rýchla nemecká odzbrojovacia akcia 31. augusta 1944, a tým i zlyhanie Východoslovenskej armády. Touto skutočnosťou padla čo i len teoretická možnosť obsadenia slovenského priestoru vo veľmi krátkom čase a takmer bez boja, dosiahnutia požadovanej útočnej koncentrácie a možných útočných operácií do tyľa nemeckých vojsk v Maďarsku, Poľsku a priameho postupu do Rakúska a Protektorátu Čechy a Morava.

Tento krátkodobý variabilný prvok nebol využitý a otvorenie pomocného karpatsko-pražského smeru Karpatsko-duklianskou operáciou v rámci strategickej Východokarpatskej operácie Červenej armády sa stalo otázkou viac politickou ako vojensko-strategickou.

Nedostatok času na prípravu Karpatsko-duklianskej operácie, z pohľadu sovietskej 38. armády 1. ukrajinského frontu bez operačnej prestávky v Lvovsko-sandomierskeez toho, aby sa nová operácia začala pripravovať počas záverečnej fázy predošlej, nepochybne viedol i k mnohým improvizáciám. Tieto sa negatívne odrazili na priebehu Karpatsko-duklianskej operácie. Možno však takmer s istotou konštatovať, že jej organizátori vedeli, že s možnosťou vstretného úderu slovenských divízií v priestore Duklianskeho priesmyku už nemožno rátať. A že vzdialenosť k spojeniu so slovenskými povstalcami sa predĺžila na vyše 200 ťažko zdolateľných, náročných kilometrov.²¹

Náročných hlavne preto, že výhody charakteru slovenského územia pre obranu sa zároveň stávali nevýhodami pre útočiace oslobodzovacie vojská.

Svedčí o tom aj hlásenie politického oddelenia sovietskej 18. armády politickej správe 4. ukrajinského frontu z 30. novembra 1944: „Útočná operácia v Karpatoch bola spojená s veľkými ťažkosťami. Predpokladalo sa, že bojová činnosť sa bude viesť s prekonaním horského masívu šírky viac ako 100 km, prejsť (často bez ciest) Užocskij a Vereckij priesmyk vo výške 1000 m, previesť dopravné pros-

²⁰ PREČAN, ref 16, 1965. Časť protokolu, spísaného s H. Höflem na Národnom súde v Bratislave s opisom Höfleho činnosti na Slovensku od polovice septembra do konca októbra 1944, Bratislava, 1. augusta 1946, s. 1088.

²¹ ŠIMUNIČ, P.: Historické súvislosti Karpatsko-duklianskej operácie nepodliehajú revízií. In: Národná obroda, 5. 10. 1996.

triedky a ťažkú materiálnu časť len po existujúcich dvoch cestách (užocskaja a mukačevskaja), ktoré sú z väčšej časti zavalené a zničené nepriateľom.

Ťažkosti v bojovej činnosti boli o to väčšie, že v tomto priestore terén bol ťažko priechodný s veľkým počtom horských potokov a riek so strmými brehmi s meniacim sa množstvom prietoku vody v nich. V období dažďov, čo je veľmi častým javom v tomto priestore, voda v riekach dosahuje výšky od 3 – 5 m, čo spôsobuje vlastne nepriechodnosť tohto terénu.²²

V konečnom dôsledku nebola využitá ani možnosť spojenia oslobodzovacích vojsk s povstalcami, v čase existencie súvislých povstaleckých frontov a územia. Ďalší variabilný prvok, funkcia Viestovej „paradesantnej armády“ sa v prospech oslobodzovacích vojsk nerealizovala.

Možno však konštatovať aj to, že ani po ústupe povstalcov do hôr už nebolo Slovensko pre Nemcov takým pokojným zázemím či bezprostredným tylom ich obrany, ako by potrebovali. Nekrytý chrbát a sústavne ohrozované komunikácie viedli k triešteniu i tak nedostatočných síl, kontraproduktívnym represáliám²³ a rastúcej nervozite, od ktorej bol len krôčik k chybám.

Na záver by som chcel zdôrazniť, že nebolo cieľom tohto príspevku formulovať všetky možné otázky, ani dať na ne hotové odpovede. Skôr bolo cieľom formulovať otázky podľa môjho názoru najhlavnejšie a načrtnúť možné, všeobecnejšie odpovede.

Napriek tomu si dovoľujem vysloviť istý záver. A to, že Povstanie a oslobodenie sú nielen časovo, ale hlavne obsahovo nerozlučne zviazané. Ozbrojený zástoj Slovenska v nich bol nespochybniteľným aktívnym prihlásením sa k tým hodnotám slobody, demokracie, antifašizmu a humanizmu, na ktorých stojí a zjednocuje sa súčasná Európa. Víťazi i porazení v druhej svetovej vojne.

Robert Schuman vo svojej knihe *Pre Európu* napísal: „Hrôzy vojny, ako aj oslobodzujúce víťazstvo, boli spoločným dielom. Ak chceme, aby mier bol trvalým víťazstvom nad vojnou, musia ho spoločne budovať všetky národy vrátane tých, ktoré len nedávno spolu bojovali a ktorým hrozí, že sa znovu stretnú v krvavých konfliktoch.“²⁴

V tomto kontexte možno vnímať vtedajšiu hodnotu slovenského zástoja a východisko pre dnešok.

²² Russkij archiv, ref 10, No. 43, s. 512.

²³ Priamo na Slovensku bolo v tomto období umučených a zavraždených viac ako 5000 osôb, vypálených 90 obcí. Po vojne bolo odkrytých 211 masových hrobov. HALAJ, D.; MIČEV, S.; STANISLAV, J.; RODÁK, J.: Fašistické represálie na Slovensku. Bratislava 1990, s. 6.

²⁴ SCHUMAN, ref 9, s. 38.

ŠIMUNIČ, P.: Slovakia in the Time of the Slovak National Uprising and Liberation

During the Second World War Germany used the Slovak territory and its economic and human potential for own military targets. Germany took advantage of the capacity of the Slovak railways to transport troops and military equipment to the East front. In 1941, 15 013 German transports (in the total amount of 1,1 million people) passed through the Slovak territory. Slovakia counted among prominent countries — considering export to Germany. Round about 30 000 workers worked for Germany at the munitions factories in Slovakia. Besides that, large number of the Slovak workers was employed in the German Empire.

Slovakia ceased to fulfil its important economic role by means of the Slovak National Uprising. The Germans concerns about the loss of Slovakia resulted also from the military reasons. They were afraid of the consequences of joining of rebels with liberation units of the Red Army and of potential operations at the rear of the German troops in Hungary and Poland as well as their movement forward to Austria and Bohemia. That is why the number of the German occupation forces gradually increased up to 48 000 – 50 000 men.

By the armed combat in the time of the Slovak National Uprising the Czechoslovak Republic was re-established as the first one. The Slovak National Council established a new structure of the national authorities, which diametrically differed from the political system of the war Slovak State and before the Munich Pact Czechoslovakia as well. The uprising and liberation of Slovakia were bounded up inseparably, not only in the sense of time but also from the purpose point of view. Armed uprising represented an active declaration of such values of the freedom, democracy, anti-fascism and humanism, on which the present-day Europe stands and unifies.

UNRRA a Slovensko 1945 – 1947

Slavomír MICHÁLEK

Správa Spojených národov pre hospodársku obnovu a pomoc (UNRRA – United Nations Relief and Rehabilitation Administration) bola ustanovená 9. novembra 1943 v Atlantic City. Jej spoločným cieľom bolo organizovanie nevyhnutnej pomoci tým štátom, ktoré utrpeli vojnové škody a straty spôsobené nepriateľskou okupáciou.

Aj Československo, ktoré v Atlantic City zastupovala delegácia vedená členmi exilovej londýnskej vlády Janom Masarykom a Františkom Němcem, vstúpilo po boku 47 štátov do tejto inštitúcie a príslušnú zmluvu podpísalo. Rokovania o utvorení tejto organizácie sa však začali skôr, ešte v čase, keď nemecké armády zaznamenávali víťazstvá.¹

Na finančnom a materiálovom zabezpečení projektu UNRRA sa podieľalo od jeho vzniku až po posledné dodávky niekoľko štátov, napr. Kanada, USA, India a Veľká Británia. Úlohu lídra a hlavného donátora zohrali Spojené štáty americké, ktoré pokrývali v rámci UNRRA až dve tretiny jej fondov, v prípade Československa presne 73%.² Na výzvu tejto inštitúcie z júla 1944, aby si európske štáty určili rozsah potrieb a druh tovarov, reagovala československá strana 15. augusta 1944 predložením zoznamu potrebných vecí. Následne, už 29. septembra 1944 zostavilo ministerstvo zahraničných vecí exilovej vlády v Londýne z požiadaviek jednotlivých hospodárskych ministerstiev tzv. „národný dovozný plán“ a požiadalo predsedu vlády Jana Šrámka, aby ho predložil na schválenie ministerskej rade. Plán predstavoval okruh tovarov na 6, resp. 12 mesiacov po oslobodení ČSR a obsahoval niekoľko sto položiek najrôznejších druhov tovarov v celkovej hodnote odhadovanej na 20 – 30 miliárd korún.³ Z odborného hľadiska sa ukazovalo prakticky ako nemožné posúdiť naliehavosť niektorých položiek a ich kvantitatívne vyjadrenie. Išlo napr. o položky ako 50 lodí pre riečnu dopravu. Ukázalo sa, že ich počet je vysoký (ČSR mala pôvodne 45 lodí, z toho nie všetky

¹ MAJER, V.: UNRRA a Československo. Praha 1946, s. 3.

² Státní ústřední archiv (SUA) Praha, f. MZV-VA 1945 – 1951, šk. 493, č. m. 1-97x8.

³ Tamže, f. Predsedníctvo ministerskej rady Londýn 1940 – 1945, šk. 51, č. m. 6836/dúv/44.

sa zničili či stratili), rovnako sa nebral do úvahy druh člnov – iné boli totiž vhodné pre Labe, iné pre Dunaj. Podobne to bolo s 50 lokomotívami, ktoré navyše mohli byť vyrobené skôr a lacnejšie v Československu. Dovozy hotových tovarov, ako napr. 13 miliónov yardov vlnených látok, 15 miliónov yardov bavlnených látok, 10 000 šijacích strojov, 873 235 párov gumených topánok, milión overalov a pod., o tom všetkom bolo ťažko z odborného hľadiska rozhodnúť, nakoľko sú uvedené množstvá nevyhnutné, či ich dovoz neznižovať, a tým sa aj koncentrovať na dovoz surovín.⁴

Ďalším dôležitým krokom v rokovaní zástupcov československej vlády s organizáciou UNRRA bola zmluva z 26. februára 1945 o okamžitej pomoci pri obnove ČSR. V nej sa konštatovalo, že Československo mnoho vytrpelo nepriateľským pustošením a jeho ľud trpel dôsledkami vojnových udalostí nepriateľskej okupácie a účinného odporu v boji proti nepriateľovi, a preto potrebuje nutnú pomoc.⁵

Lode naložené tovarom UNRRA plávali z USA do čiernomorského prístavu Konstanca ešte v čase vojny. Tento prístav bol fakticky pol roka jediným, kam sa mohli tieto dodávky pre ČSR zasielať. Neskôr, v októbri 1945, preberali tovary i prístavy v Odeze, Hamburgu, Brémach, Le Havre, Amsterdame, Rotterdame, Benátkach, Terste a Antverpách. Vo všetkých týchto prístavoch pracovali československé zastupiteľské úrady, pobočky, ktorých úlohou bolo zaisťovanie a kontrola vykládky a následného transportu tovarov. Ich prácu v ČSR koordinoval Československý úrad pre hospodársku pomoc a obnovu.

Prvá zásielka UNRRA pre ČSR vyplávala na lodi El Mundo z Washingtonu 23. marca 1945, v Konstanci kotvila 4. apríla a jej náklad tvorili potraviny, textil, obuv, lieky a cigarety.⁶ Prvý vlak z Konstancie prišiel dňa 2. mája 1945 do Trebišova.

Celkovo v prístave Konstanca bolo vyložených 40 lodí, z ktorých tovar predstavoval 347 transportov, t. j. 12 228 vagónov o hmotnosti 168 miliónov kilogramov.⁷ Prevažnú časť zásielok tvorili potraviny, ako aj obuv, textil, autá, kovy, lieky a pod.

Činnosť československej odbočky UNRRA v Konstanci však nebola bezproblémová. Nedostatok uhlia, vagónov a lokomotív, blokovali prístav a vykladanie

⁴ Tamže.

⁵ MAJER, ref 1, s. 6.

⁶ SÚA Praha, f. UNRRA, šk. 11, Správa o činnosti odbočky československého úradu UNRRA v Konstanci, s. 3.

⁷ Tamže.

lodí. Rýchlejšiemu vykladaniu bránila i absencia československých skladov, ne-splavnosť Dunaja do júla 1945, ale aj v zimnom období. Nezanedbateľný bol tiež fakt, že lode s tovarom pre Československo museli prepúšťať lepšie vykladiská a prerušiť vykládku, keď do prístavu priplávala sovietska loď.⁸ Transporty z prístavov preberali na československom území zriadené expozitúry, ktoré registrovali privezený tovar, zaistovali strážnu službu počas prevozu, rovnomernú distribúciu a pod.

Celkový fond UNRRA od začiatku činnosti do konca roku 1946 bol 3 766 miliónov USD. Po odpočítaní námorných dopravných nákladov a repatriačných výdavkov, ktoré sa tiež hradili z prostriedkov UNRRA, zostávala na dodávky do oslobodených štátov čiastka 2 967 miliónov USD. Z uvedenej sumy najviac dostala Čína (562 mil. USD), Poľsko (434 mil.), Juhoslávia (432 mil.) a Taliansko (401 mil.). Pre Československo, na šiestom mieste v poradí, pripadala kvóta v hodnote 253 mil. USD.⁹ Najdôležitejším článkom akcie UNRRA bolo bezprostredné zaistovanie výživy obyvateľstva a poľnohospodársky program. V rámci vyživovacieho projektu obdržalo Československo do konca júla 1946 34 359 ton tukov a surovín pre výrobu umelých jedlých tukov, mäsa a mäsových konzerv 66 111 ton. Obilie a múka predstavovali 335 261 ton, ďalej 22 340 ton mlieka; kávy a kakaa 7 935 ton, rýb 29 344 ton a mydla 14 946 ton.¹⁰

Poľnohospodárstvo dostalo 114 000 ton umelých hnojív, 6 900 ton semien, 444 000 násadových vajec, 20 000 živých zvierat, veľké množstvo traktorov a rôznych poľnohospodárskych strojov. Dôležitá bola pomoc i pre zdravotníctvo. Predstavovala 4 000 ton liečiv, 134 ton chirurgických nástrojov, 1 623 nemocničných zariadení, veterinárske a farmaceutické potreby všetkého druhu. Rovnako pozitívne vplývala pomoc pre československý dopravný park. UNRRA obohatila československý dopravný sektor o 10 000 automobilov, 1 328 železničných vagónov, 75 lokomotív a 112 000 ton pohonných hmôt.¹¹

Podľa pôvodných projektov bola činnosť UNRRA plánovaná do konca roka 1947, ale už roku 1946 silneli v americkej vláde hlasy o potrebe zastaviť jej ďalšiu aktivitu a dôsledne presadzovať zásady a princípy multilateralizmu. Na 5. zasadnutí UNRRA v Ženeve v auguste 1946 delegácia USA jasne formulovala názor nepodporovať medzinárodnú pomoc vo forme UNRRA. Jej šéf, štátny podtajomník William L. Clayton v súkromných rozhovoroch vyjadroval názor,

⁸ Tamže, šk. 7, č. m. 1208/47.

⁹ Tamže, f. Ministerstvo priemyslu (MP) 1945 – 1950, šk. 1098, č. m. I/6-285.431/45.

¹⁰ MAJER, ref 1, s. 10.

¹¹ Tamže.

že UNRRA bola od začiatku pochybný podnik a že medzinárodná pomoc sa mala poskytovať na báze priamych vzťahov a dohôd medzi zainteresovanými štátmi.¹²

V priebehu rokovaní zástupcov zúčastnených štátov sa však jasne ukázala potreba ďalšej pomoci národom Európy a Ázie. Podľa amerických predstáv mohli funkciu UNRRA prevziať Medzinárodná banka, OSN a FAO (Food Agricultural Organization). Poľský návrh formálne predložený na ženevskom zasadnutí hovoril, aby problém ďalšieho osudu UNRRA prerokovalo zasadnutie jej Rady v novembri 1946. Samotná Rada však predložila protinávrh, v ktorom žiadala vyriešenie problému na pôde OSN s odporúčaním, aby ono samo o veci rozhodlo.

Kompromisný návrh prišiel od československej delegácie na čele s ministrom výživy Václavom Majerom. Podľa neho mal generálny riaditeľ UNRRA (v tom čase Fiorenzo La Guardia) preskúmať požiadavky jednotlivých národov žiadajúcich pomoc od organizácie UNRRA v roku 1947 a na základe toho mal rokovať s príslušnými vládami, pričom by predložil v novembri 1946 konečný návrh o jej ďalšom osude. Tento návrh bol základom rezolúcie Rady UNRRA č. 80, v ktorej sa ďalej ustanovilo, že UNRRA ukončí dodávky tovarov do Európy do konca roku 1946, do Ázie do 31. marca 1947. Stanovené termíny zmenila Rada UNRRA klauzulou tak, že to platilo len pre ďalšie nákupy, zatiaľ čo preprava tovarov sa časovo neobmedzila.¹³ K dohode o ďalšej činnosti a koncepcii UNRRA roku 1947 na ženevskom zasadnutí medzi veľmocami a ostatnými zúčastnenými štátmi však nedošlo.

Pokračovanie dodávok UNRRA na začiatku roku 1947 predstavovalo pre Československo dôležitú pomoc z viacerých dôvodov. Pomáhalo napr. preklenúť neschopnosť platby potrebných tovarov devízami. UNRRA svojou dobre vybudovanou dopravnou a organizačnou sieťou tiež umožňovala rýchly transport tovarov do miesta určenia. Najdôležitejšiu funkciu však plnila práve na bezprostrednom zaisťovaní výživy obyvateľstva, aj keď sa postupne od roku 1947 menila štruktúra a druh tovarov, orientujúc pomoc z roviny sociálnej do roviny hospodárskej.

Neoddeliteľnou súčasťou akcie UNRRA v Československu bola participácia Slovenska. Práve tento rozsiahly medzinárodný projekt predstavuje jednu z mála oblastí vo sfére povojnových československých zahraničných hospodárskych a ob-

¹² SÚA Praha, f. Hubert Ripka, šk. 203, č. m. 1-101/1-2/8.

¹³ Tamže.

chodných vzťahov, kde je možné na báze archívneho materiálu presne dokumentovať a špecifikovať slovenský podiel v rámci Československa. Slovensko malo záujem najmä o tovar zaistujúci bezprostrednú výživu obyvateľstva a pre zdravotníctvo, ako aj o suroviny pre textilný, chemický, kožiarsky a kovospracujúci priemysel.

V zmysle žiadosti Československého úradu UNRRA v Prahe zo 7. júla 1945 predložilo Povereníctvo SNR pre priemysel a obchod v Bratislave 13. augusta 1945 požiadavky na rok 1946. Išlo v nich najmä o americkú vlnu, chemický pránú vlnu, konopnú priadzu a sisal (10 900 ton), lanový, slnečnicový, bavlnený a kokosový olej, rybí tuk, loj, síru, pyrity, parafín, fosfor, fosfáty a pod. (159 584 ton), cín, nikel, kobalt, hliník, mangán, olovo, magnézium (18 196 ton), ďalej poľnohospodárske stroje, automobily a lokomotívy.¹⁴

Z potravín, ktoré sa roku 1946 dopravovali na Slovensko, treba spomenúť predovšetkým 1,5 milióna kg cukru, 1,3 milióna kg hrachu, 1,3 milióna kg mäsových konzerv, 4,5 milióna kg pšeničnej a 2,4 milióna kg ražnej múky, 14,2 milióna kg pšenice a 7,4 milióna kg raži.¹⁵

Podľa správy Československého úradu UNRRA z 10. januára 1947 dostalo Slovensko z fondov UNRRA 115 miliónov kg potravín a poľnohospodárskych výrobkov, 7,7 milióna kg textilných výrobkov (vlna, bavlna, odevy i obuv), 848 tisíc kg zdravotníckeho materiálu, ďalej stroje pre stavebníctvo a invázne mosty pre dopravu.¹⁶ Prichádzali však aj rôzne druhy tovarov, ktoré neboli objednané a ktoré úplne nevyhovovali podmienkam Slovenska. Boli to napr. invázne reťaze a siete na ochranu pobrežia a prístavov proti útokom ponoriek.¹⁷ Tento tovar, vzhľadom na svoju nepoužiteľnosť na Slovensku, ležal v skladoch distribútorov ako mŕtvý kapitál.

Podľa medzinárodných zmlúv a dohovorov končili dodávky UNRRA v priebehu roka 1947. Do Československa bolo dopravených do 30. apríla tohto roku celkom 1,6 milióna ton tovaru, čo predstavovalo značný príspevok pre život obyvateľstva i pre rekonštrukčnú obnovu republiky. Celkový finančný výsledok akcie a prínos do štátneho rozpočtu predstavoval 14 miliárd Kčs, na čom mali zo všetkých zúčastnených štátov najväčší podiel USA. Treba však zdôrazniť, že Československo nebolo štátom, ktorý iba prijímal pomoc. Participovalo na dodáv-

¹⁴ Tamže, f. MP 1945 – 1950, šk. 1097, č. m. B-IV-575/738/45.

¹⁵ Tamže, f. UNRRA, šk. 11, Výkaz UNRRA tovarov.

¹⁶ Tamže, šk. 7, č. m. 301FS/PI.

¹⁷ Tamže, f. MP 1945 – 1950, šk. 1101, č. m. So-223/47.

kach tovarov, najmä cukru, do iných krajín v celkovej hodnote 6 miliónov USD, čo pozitívne hodnotil generálny riaditeľ UNRRA generál William J. Rooks počas návštevy Československa v apríli 1947.¹⁸

Pre potreby samotného projektu UNRRA v ČSR pracovala Československá misia UNRRA a pri ministerstve zahraničného obchodu Československý úrad pre hospodársku pomoc a obnovu.¹⁹ Keď sa ukázalo, že dodávky z UNRRA sú značne zdĺhavé a že do ČSR prichádzal aj menej potrebný tovar, československá vláda sa rozhodla v máji 1946 vyslať do USA delegáciu, ktorá mala dosiahnuť lepšiu koordináciu. Delegácia pôsobila vo Washingtone od 26. mája 1946. Koordinovala a určovala priority v nákupoch.²⁰ Vďaka pružnej a operatívnej činnosti všetkých týchto úradov československé straty pri prevoze, nákupe a distribúcii predstavovali 1,75 %, hoci oficiálne stratová kvóta priznaná všetkým štátom bola 5 %-ná. Tým Československo ušetrilo tovar v hodnote 500 miliónov Kčs.²¹

Projekt UNRRA mal prepracovaný systém dopravných kanálov. Sieť európskych železničných tratí využíval efektívne, bez prevozu prázdnych vagónov. Používal ho totiž aj Medzinárodný Červený kríž a slúžil tiež v rámci dvojstranných medzištátnych obchodných koridorov či ďalších medzinárodných projektov. V prípade Československa, ale i iných krajín, vieme tieto skutočnosti potvrdiť archívnym materiálom, súvisiacim napr. s tzv. US-surplus, t. j. s predajom vojnových prebytkov americkej armády, uložených v skladoch v Belgicku, Francúzsku a inde.²²

Avšak, význam celej akcie UNRRA nespočíval iba v materiálnej pomoci, či už išlo o Slovensko, Československo, Európu alebo celý svet. Projekt UNRRA treba chápať ako dielo širokej medzinárodnej spolupráce a ľudského porozumenia. Zároveň bolo názorným dokladom o možnosti riešenia medzinárodných problémov mierovým spôsobom. Bol to projekt medzinárodnej pomoci a solidarity, ktorá dovtedy a v takom rozsahu nemala v dejinách ľudstva obdoby.

¹⁸ Tamže, f. UNRRA, šk. 16, bez sign.

¹⁹ Bližšie k činnosti uvedených úradov pozri: REINHANEROVÁ, A.: Československý úrad pre hospodársku pomoc a obnovu (1945 – 1948). In: Slezský zborník, roč. 90, 1992, č. 1, s. 11-20.

²⁰ SÚA Praha, f. UNRRA, šk. 11, Správa o činnosti delegácie Československého úradu pre hospodársku pomoc a obnovu vo Washingtone.

²¹ Tamže, f. Hubert Ripka, šk. 204, č. m. 1-101/12.

²² K otázke amerických prebytočných vojenských zásob v Európe (tzv. US-surplus) bližšie pozri: MICHÁLEK, S.: Nádeje a vytriezovania, československo-americké hospodárske vzťahy v rokoch 1945 – 1951. Bratislava 1995, s. 59-77.

Tabuľková príloha

1. Finančný plán a rozdelenie fondov v rámci UNRRA z 31. decembra 1945

(v mil. USD)

Čína	562
Poľsko	434
Juhoslávia	432
Taliansko	409
Grécko	375
Československo	253
Ukrajina	158
Rakúsko	75
Bielorusko	50
Albánsko	25
iné štáty	31
rezerva	163
<hr/>	
spolu	2 967

In: SÚA Praha, f. MP 1945 – 1950, šk. 1098, č. m. I/6-285.431/45.

2. Uskutočnené a preponované dodávky UNRRA do Československa do konca roku 1945

(v USD)

potraviny	100 148 016
priemyselná obnova	46 000 000
poľnohospodárska obnova	44 982 000
textil, šatstvo, obuv	35 329 000
zdravotnícke potreby	27 031 540
<hr/>	
spolu	253 490 556

In: Tamže.

3. Priemyselná obnova

(prvý stĺpec v USD, druhý v tonách)

transport a telekomunikácie	22 814 000	24 741
verejné práce	1 620 000	1 800
stavebný priemysel	1 414 000	414
banícky priemysel a lomy	2 600 000	5 200
mykacie povlaky	210 000	210
pohonné látky	5 600 000	112 000
suroviny, chemikálie, nástroje	9 142 000	52 240
rôzne	2 600 000	6 000
spolu	46 000 000	202 605

In: Tamže.

4. Zvýšenie kvóty ČSR v januári 1946

(prvý a druhý stĺpec – pôvodný program, tretí a štvrtý – program z januára 1946, prvý a tretí stĺpec v USD, druhý a štvrtý v percentách)

výživa	100	39,5	105	38,2
priemysel a doprava	48	18,2	75	27,2
poľnohospodárstvo	45	17,7	34	12,4
textil a obuv	35	13,7	34	12,4
zdravotníctvo	27	10,7	27	9,8
spolu	253	100,0	275	100,0

In: SÚA Praha, f. MP 1945 – 1950, šk. 1098, č. m. I./6-43/46.

5. Krátenie dodávok priemyselného programu UNRA pre ČSR v marci 1947

(v USD)

banské vrtačky	156 000
pohonné látky	100 000
konveyerové remene	70 000
autosúčiastky	67 000
súčiastky stavebných strojov	32 000
spolu	425 000

In: SÚA Praha, f. MP 1945 – 1950, šk. 1098, č. m. I/6-167/47.

6. Slovenské požiadavky na tovar UNRRA z 30. januára 1947

vrchný remeň hotový (surové kože)	4,1 mil. stôp
surové kože na podošvový remeň 29 – 35 kg	30 000 ks
spodkový remeň	600 000 kg
surové ovčie kože 7 – 9 stôp	1,1 mil. ks
quebracherový výťažok 64 – 68 %-ný	1 500 ton
celokožená pracovná obuv	200 000 párov
gumené pracovné čizmy	100 000 párov
sírnik sodný	200 000 kg
rybí tuk	100 000 kg

In: SÚA Praha, f. MP 1945 – 1950, šk. 1101, č. m. So-223/47.

MICHÁLEK, S.: UNRRA and Slovakia in 1945 – 1947

UNRRA organisation was established in November 1943. Its primary objective was the assistance to the states that incurred military injuries and losses as a consequence of enemy's occupation. Several countries were involved in its financing, but the role of the main donor was played by the USA that covered almost two thirds of its funds. Also Czechoslovakia joined this institution side-by-side 47 states; after the war Czechoslovakia received 253 millions USD from the total fund of UNRRA in the amount of nearly 3 milliards. The UNRRA help itself was focused particularly on direct provision of population nourishment and on agriculture. Besides above mentioned facts it was directed at health care and transport. Its operation was fully developed after the termination of the World War Two and lasted up to 1947. Obviously, also the structure of goods changed itself; step by step from the goods providing nourishment to the goods for production.

UNRRA operated in Czechoslovakia through co-ordination centre in Prague; The Czechoslovakian office for economic renewal and support and also through subsidiaries in European ports and distribution storehouses.

The participation of Slovakia, which can be substantiated also by relevant archive materials, represented an inseparable part of UNRRA actions in Czechoslovakia after the war. Slovakia had interest for goods related to the population nourishment and health care. Sugar, meat cans, flour, rye, wheat, footwear, wool, oils, locomotives, automobile and agricultural machines as well as aluminium, cobalt, tin, nickel, manganese and lead counted among the main commodities coming to our territory. However, also the goods that did not meet fully the needs and requirements, respectively were unusable at all came to Slovakia and thanks to this fact they laid in distribution storehouses as dead capital. Among

them were e.g. invading chains and nets for shore and ports protection against submarine attacks.

The importance of UNRRA action however did not lie only in its material (financial) help. At the same time it represented an illustrative example of dealing with international problems by means of wide range co-operation, which up to that time had no parallel in such a scope.

Studená vojna a jej dôsledky pre Československo v rokoch 1951 – 1953

Michal ŠTEFANSKÝ

Studená vojna nebola plánovaná, ale bola nevyhnutná. K takému názoru dospeli viacerí historici, ktorí analyzovali vývoj vzťahov medzi USA a ZSSR po druhej svetovej vojne. Neplánovaná, ale nevyhnutná studená vojna vyplynula z nezvládnutia prechodu z obdobia vojny na mierový život na americkej a sovietskej strane. Na rozhodujúci zlom alebo udalosť ako začiatok studenej vojny existuje množstvo názorov. Ich spoločným znakom je časové rozpätie rokov 1946 – 1947. Postup od spojenectva k vzájomnej konfrontácii sprevádzal geopolitický zápas medzi oboma veľmocami o nastolenie a udržanie rovnováhy vyplývajúce z rozdelenia sfér vplyvu v Európe. Ideológia v studenej vojne zohrala dôležitú úlohu pri obhajobe veľmocenských záujmov a v zápase o geopolitickú rovnováhu. Udalosti studenej vojny sa neodvíjali len v krajných a jednoznačných intenciách. Na sovietskej strane v podobe expanzionizmu pod zámenkou vývozu komunizmu a vytvorenia socialistickej Európy, resp. zániku kapitalizmu v globálnom merítku. Krajnou polohou je interpretácia americkej politiky zameranej v prvom rade na šírenie slobody demokracie a ochrany ľudských práv. Podpora reakčných a pravicových režimov vo svete zo strany USA relativizujú tento, často rozšírený, názor. Okrem toho USA len zriedka reagovali na krutosti páchané sovietskym režimom a jeho spojencami v čase studenej vojny.¹ Od berlínskej krízy v rokoch 1948 – 1949 začali v studenej vojne prevažovať vojenské hľadiská. Vojenskej sile sa na oboch stranách (USA a ZSSR) pripisoval dôležitý význam nástroja politiky. Militarizácia studenej vojny ešte viac zosilnela počas kórejskej vojny v rokoch 1950 – 1953. Armády USA a ZSSR dosiahli najvyšší početný stav od skončenia druhej svetovej vojny.

Dôležitou udalosťou militarizácie studenej vojny bola porada predsedov komunistických strán a ministrov obrany piatich štátov sovietskeho bloku za prítomnosti J. Stalina, Molotova, Malenkova, Beriju a sovietskych maršalov Šte-

¹ MELVYN, P. Leffler: Ohlédnutí za studenou válkou. In: Soudobé dějiny, roč. 9, 2002, č. 2, s. 241-248.

menka a Vasilevského, ktorá sa uskutočnila 9. – 12. januára 1951 v Moskve. Porady v Moskve sa zúčastnili aj hlavní sovietski vojenski poradcovia v Bulharsku, Československu, Poľsku, Maďarsku a Rumunsku. S československou delegáciou sa porady zúčastnil hlavný vojenský poradca generálporučík Gusev.

Obsahom prísne tajnej porady bola informácia Stalina o vojensko-politických zámeroch sovietskeho vedenia, o novej európskej politike a opatreniach v spoločnom postupe. Na porade boli stanovené presné záväzky, ktoré sa štáty sovietskeho bloku zaviazali plniť v rokoch 1951 – 1953 v oblasti budovania armád, v zbrojnom priemysle a sociálno-ekonomickej.

Za československú stranu sa porady zúčastnil generálny tajomník ÚV KSČ Rudolf Slánský a minister národnej obrany Alexej Čepička. Obsah rokovania možno priblížiť len na základe spomienok účastníkov porady,² pretože autentický záznam z porady sa zatiaľ nepodarilo nájsť. Účastníci porady zhodne hovorili o prijatých záväzkoch – protokoloch, ktoré každá strana podpísala na tretí deň porady. Protokoly obsahovali konkrétne údaje o početnom raste armád, kadrovom profile, výzbroji a výcviku a zvyšovaní nákladov na zbrojenie. Zasadanie otvoril Stalin, ktorý analyzoval skúsenosti z kórejskej vojny. Čína má lepšiu armádu ako ľudové demokracie v Európe, čo Stalin hodnotil ako nenormálny stav. Spojené štáty disponujú veľkou vojenskou silou a pripravujú sa na tretiu svetovú vojnu, ale nie sú natoľko silné, aby zvládli „malú vojnu v Kórei“. Spojené štáty uviaznu v Ázii na 2–3 roky, čím vznikne mimoriadne priaznivá situácia pre svetové revolučné hnutie. Obdobie 2–3 rokov treba využiť na vybudovanie moderných armád cestou mobilizácie všetkých ekonomických a ľudských zdrojov. Vzhľadom na to, že sa historikom zo štátov, ktoré sa porady zúčastnili (vrátane ruských), doposiaľ nepodarilo nájsť autentický záznam z porady, môže byť aj interpretácia Stalinovho hodnotenia odlišná. Otázka znie, či Stalin mimoriadne priaznivú situáciu považoval za vhodné obdobie na strategický postup rozšírenia socializmu na západ, alebo šlo o taktický ťah nátlaku na lídrov zúčastnených krajín, aby prijali vysoko náročné plány početného rastu armád, zbrojnej výroby a militarizácie hospodárstva. Vzhľadom na povojnový stav sovietskej ekonomiky, ktorá v porovnaní so Západom len postupne odstraňovala škody z vojny a ekonomickú slabosť spojencov ZSSR, prikláňame sa k názoru o taktickom ťahu nátlaku na lídrov, aby urýchlili prípravu na vojnu. Na porade, ktorá druhý deň pokračovala na ge-

² Hodnotenie porady uvádza K. Kaplan na základe rozhovorov s A. Čepičkom v roku 1956. Pozri KAPLAN, K.: *Mocní a bezmocní*. Toronto 1989, s. 201-205; RÁKOSI, M.: *Ljudjam svojstvenno ošibafsa*. In: *Istoričeskij archiv*, 1997, č. 5-6, s. 7-8; BONDAREČE, E.: *Foreign Affairs*, 1999, May-June, n. 3.

nerálnom štábe, sa posudzovali praktické otázky prezbrojenia armád a stanovili sa početné stavy armád na mierové obdobie a v prípade vojny. Podľa rumunského prameňa bol pre Československo dohodnutý stav 250 000 vojakov v čase mieru a 750 000 v čase vojny. Bulharsko, Maďarsko, Československo, Poľsko a Rumunsko mali mať spolu 1 140 000 vojakov v mieri a 3 000 000 v čase vojny.³ Hodnotenie porady podľa ďalšieho účastníka sa rozchádza v analýze dobovej situácie a zámeroch sovietskeho vedenia, ktoré predniesol J. Stalin a náčelník generálneho štábu sovietskej armády maršal Štemenko. Podľa M. Rákosiho Štemenko uviedol, že na konci roku 1953 štáty NATO plne završia svoje vojenské prípravy. Do tohto termínu sa mali vyrovnáť s úrovňou NATO aj armády spojencov Moskvy cestou urýchlenej prestavby celého hospodárstva. Diskusia vznikla v súvislosti s tým, že niektorí predstavitelia štátov sovietskeho bloku považovali trojročné obdobie za krátke, aby dosiahli stav pripravenosti armád a štátu podľa sovietskych predstáv uvedených v protokoloch. S týmto názorom na porade vystúpil poľský minister obrany maršal Rokosovskij. Na jeho vystúpenie reagoval Stalin s poznámkou, že keď maršal Rokosovskij môže garantovať, že do roku 1956 vojna nebude, bude možno akceptovať poľský plán budovania armády. Ale bude správne prijať návrhy predložené Štemenkou.

Podľa A. Čepičku J. Stalin na porade hodnotil priebeh kórejskej vojny, v ktorej sa kázala vojenská slabosť (nie prevaha USA), a naopak, sila socialistických armád. USA napriek veľkému množstvu vojenskej techniky nedosiahli rozhodujúci úspech. Socialistický tábor v Európe, si udržuje prevahu, ktorú USA nemôžu v krátkej dobe so svojimi spojencami dosiahnuť. Z údajov, ktoré Stalin uviedol o sile americkej armády v Európe, vyvodil záver, že vojenská prevaha sovietskeho bloku je dočasná a potrvá maximálne 4 – 5 rokov. V tomto období sa armády NATO vyzbroja aj atómovými zbraňami. Toto obdobie bude možné podľa Stalina využiť ako priaznivé na socialistickú premenu západnej Európy. Tento jeho názor sa často uvádza v literatúre na potvrdenie expanzívnej politiky ZSSR. V súčasnosti nemožno potvrdiť, že predpokladaná expanzia mala svoju oporu v existencii operačných plánov a smerníc na jej realizáciu. Prikláňam sa k názoru, že zostala v imaginárnej podobe.

Československu pripisoval sovietsky generálny štáb dôležitý vojensko-strategický význam. Ale pri politickom hodnotení poukazoval na to, že Československo je najslabším článkom socialistického tábora. Osobitne kriticky sa vyjadro-

³ CRISTESEN, C.: Romanian evidence on the secret Moscow military meeting 9. – 12. 1951. Bucharest 1995; MASTNÝ, V. Washington, 1999.

val o kádrovej situácii v československej armáde a v straníckom a štátnom aparáte. Podľa ruských prameňov R. Slánský na porade vysvetľoval príčiny odvolania L. Svobodu z funkcie ministra obrany. Uviedol, že Svoboda vstúpil do komunistickej strany, ale pre stranu bol cudzím človekom. Opieral sa o starých legionárov a prívržencov doktrín západných štátov. Naša chyba spočívala v tom, že sme dlho držali Svobodu a jeho prívržencov na kľúčových miestach v armáde. Len po naliehavom odporučení Stalina sme ho odvolali.⁴ Na kritiku kádrovej situácie v armáde reagoval neskôr K. Gottwald. V liste Stalinovi z januára 1952 hodnotil výsledky v príprave vojenských kádrov v dôstojníckych školách a vojenských učilištiach spolu s prepúšťaním starých generálov a dôstojníkov na všetkých úrovniach velenia armády. Dôležité miesto v príprave nových kádrov zaujala novovytvorená Hlavná politická správa.

Závery z tajnej moskovskej porady sa premietli do rôznych politických rozhodnutí Politického sekretariátu ÚV KSČ, ktorý prijímal uznesenia o otázkach ozbrojených síl. Najdôležitejšie rozhodnutia o armáde schvaľoval minister obrany A. Čepička bez schválenia vlády a niekedy aj politického sekretariátu ÚV KSČ len po konzultáciách s prezidentom K. Gottwaldom. Kontrola armády fakticky nepodliehala branno-bezpečnostnému výboru československého parlamentu.⁵

Zvýšené nároky armády a ostatných zložiek ozbrojených síl sa odrazili v úpravách päťročného plánu v roku 1951. „Urýchlená prestavba hospodárstva“, ako sa v dobovom slovníku označovalo zvyšovanie výroby ťažkého priemyslu a v jeho rámci zbrojnej výroby, malo prednosť v plánovaní, výrobe, materiálnych a ľudských zdrojoch.

Nedostatok pracovných síl mal byť nahradený urýchlenou kolektivizáciou poľnohospodárstva. O týchto otázkach rokovalo februárové zasadanie ÚV KSČ v roku 1951. To orientovalo smerovanie hospodárstva na jeho militarizáciu s vojnovou ekonomikou. Na februárovom zasadaní Gottwald hovoril o podobách nepriateľa. Prvým je Západné Nemecko, ktoré obnovou zbrojárskeho potenciálu

⁴ VOLOKITINA, T. V – MURAŠKO, G. P. – NOSKOVA, A. F. – POKIVAJLOVA, T. A.: Moskva i Vostočnaja Jevropa. Moskva 2002, s. 639.

⁵ Zasadanie československej vlády (16. 1. a 23. 1. 1951) nerokovalo o moskovskej porade. V materiáloch Predsedníctva ÚV KSČ zo zasadaní (15., 22., 29. 1 a 5. 2. 1951) nie je žiadna zmienka o moskovskej porade. Je to prekvapujúce, pretože bulharské politbyro 19. 1. 1951 prijalo uznesenie v piatich bodoch s konkrétnymi úlohami členov politbyra. Prameň: Information V. Chervenkov re: Moscow meeting regarding the creation of East European Armed Forces Coordination Council 19. 1. 1951, CDA, f. 1 –B, opis 64, File 124.

a remilitarizáciou ohrozuje mier. Druhým nepriateľom je titovská Juhoslávia, ktorá sa premenila na vojenského provokatéra za žold západných imperialistov.⁶ Referát Dolanského na zasadaní zdôvodňoval zvýšenie päťročného plánu, ktoré stotožnil s urýchlením tempa vývoja socializmu. Ročný rast ťažkého priemyslu sa zvyšoval z pôvodných 15 – 16 percent v prvých dvoch rokoch päťročného plánu na 22 – 23 percent počas zvyšných troch rokov. Februárové zasadanie ÚV KSČ reagovalo na moskovskú poradu prijatím konkrétnych opatrení v hospodárstve a v celej spoločnosti.

Súčasťou tejto orientácie boli aj nové spôsoby plánovania zbrojnej výroby, kontroly plnenia vo výrobe a finančného zabezpečenia. V septembri 1951 vznikla pri Štátnom plánovacom úrade v Prahe vojensko-hospodárska správa. Nahradila predchádzajúce oddelenie s označením BH. Jej úlohou bolo vypracovať krátkodobé a perspektívne plány zbrojnej výroby s právom kontroly vo výrobe a investíciách. Vojensko-hospodárska správa zostavovala plány podľa požiadaviek armády a ministerstiev národnej bezpečnosti a vnútra. Správy tohto úradu boli predkladané podľa osobitného poriadku orgánov ÚV KSČ len vláde a prezidentovi.⁷ Právo kontroly nad zbrojnou výrobou mali sovietski vojenský poradcovia, ktorých počet v rokoch 1951 – 1953 rýchlo rástol. Československé stranické a štátne orgány sa obracali so žiadosťami o vyslanie sovietskych poradcov pre plánovanie a zbrojárске podniky.

Správy vojensko-hospodárskej správy sú dôležitým prameňom informácií o výdavkoch na zbrojenie. Ale ani tieto správy neposkytujú presný a vyčerpávajúci obraz o skutočných výdavkoch, pretože sú čiastkové a menili sa úpravami. Menili sa aj kompetencie úradov zodpovedných za plánovanie a kontrolu zbrojnej výroby. Vojensko-hospodárska správa pri Štátnom plánovacom úrade bola dôležitým orgánom s ústrednou právomocou. Ale naplánované úlohy v zbrojnej výrobe sa neplnili. Východiskom k zlepšeniu situácie malo byť pozvanie dvoch sovietskych poradcov pre Vojensko-hospodársku správu na plánovanie zbrojnej výroby a hospodárskej mobilizácie. Nepriaznivá situácia v zbrojnej výrobe sa nezmenila ani v roku 1952. Preto minister obrany Čepička a minister pre plánovanie Dolanský navrhli začiatkom roku 1953 Politickému sekretariátu vytvoriť vládny výbor na kontrolu plnenia a zabezpečenia plánov zbrojnej výroby. V dôvodovej správe uvádzali, že v roku 1952 zbrojná výroba nespĺnila plán a nie sú predpoklady jeho splnenia ani v roku 1953.⁸ Návrh na vznik vládneho výboru

⁶ Státní ústřední archiv Praha (ďalej SÚA), f. 02/1, sv. 25, a. j. 254.

⁷ Tamže, f. 02/5, sv. 8, a. j. 62.

nebol realizovaný. Začiatkom augusta 1953 sovietski poradcovia navrhli zriadiť vojenské oddelenie pri predsedníctve vlády. Časté organizačné zmeny plánovania a kontroly zbrojnej výroby sa ukázali neúčinné. Pretože hlavné príčiny neplnenia plánov spočívali v ich nereálnosti objemu a kvality produkcie, pre ktorú bol nedostatok surovín a kapacít závodov s kvalifikovanými pracovníkmi. Napriek zmenám v správach vojensko-hospodárskej správy sú cenné informácie, na základe ktorých možno vytvoriť predstavu o nákladoch na ozbrojené sily v rokoch 1952 – 1953.⁹ V správe zo septembra 1952 adresovanej ministrovi obrany A. Čepičkovi sa uvádzalo, že za rok 1952 predstavovali priame výdavky na ozbrojené sily 18,8 percenta z celkového rozpočtu štátu. V nominálnom vyjadrení priame výdavky predstavovali sumu 68,5 miliárd Kčs. S nepriamymi výdavkami pre ministerstvo všeobecného strojárstva, chemického priemyslu, dopravy a spojov predstavovala hodnota výdavkov sumu 87,2 miliárd Kčs. Výdavky na zbrojnú výrobu a materiálne zabezpečenie predstavovali 39,9 miliárd a 16,1 miliárd investícií.

V roku 1953 plánované priame výdavky mali dosiahnuť 104,2 Kčs, t. j. o 52 percent viac ako v roku 1952 a s nepriamymi výdavkami vo výške 25,7 miliárd celková suma pre ozbrojené sily predstavovala 129,9 miliárd Kčs, t. j. 19,1 percenta z plánovaného národného dôchodku v roku 1953. Z rozpočtu pre ozbrojené sily výdavky na armádu predstavovali 90 percent z celkovej sumy a 10 percent na Ministerstvo národnej bezpečnosti a Ministerstvo vnútra – civilnú obranu.¹⁰

Porada v Moskve určila zvýšiť početný stav armády na 250 000, čo znamenalo zvýšenie zhruba o 50 000 oproti roku 1950. V roku 1950 bola prijatá koncepcia reorganizácie armády, ktorá sa diametrálne odlišovala od povojnových koncepcií. Reorganizáciou sa menil celkový model československej armády. Reorganizácia kopírovala organizačný model Sovietskej armády. Hlavným protagonistom presadzovania sovietskeho modelu bol minister obrany Čepička, ktorý do funkcie nastúpil po odvolaní L. Svobodu v apríli 1950. Pôvodne sa reorganizácia mala uskutočniť v rokoch 1950 – 1952. Vyostrenie medzinárodnej situácie kórejskou vojnou spôsobilo, že väčšina reorganizačných zmien sa uskutočnila v priebehu roka 1950. Veliteľstvá 1. a 4. oblasti boli premenované na 1. a 2. vojenský okruh. Veliteľstvo 2. vojenského okruhu bolo vytvorené v Trenčíne a okrem Slovenska okruh zahrňoval aj kraje na Morave a Sliezsku. Reorganizovanú

⁸ Tamže, f. 02/5, sv. 51, a. j. 156.b.7.

⁹ SÚA, fond 100/24, sv.59, a. j. 917.

¹⁰ Tamže.

armádu koncom roku 1950 tvorilo 170 000 osôb pozemnej armády. Po skončení všetkých reorganizačných zmien mala armáda 208 000 osôb.¹¹ Z toho len zhruba jedna štvrtina vojsk bola dislokovaná na Slovensku. V rokoch 1951 – 1953 početný stav armády prudko rástol. Podľa správy generála Veselého, predloženej Politickému sekretariátu ÚV KSČ a prezidentovi republiky v roku 1952, sa plánovalo s počtom 258 000 vojakov a 35 000 osôb v útvaroch pri armáde (pomocné technické prápory). K 1. 1. 1953 sa plánoval počet 257 495 vojakov a 40 054 osôb v pomocných technických práporoch, t. j. o 5 054 osôb viac ako na začiatku roku 1952. Vyšší počet vznikol navýšením počtov v skôr vzniknutých pomocných technických práporoch.¹²

Podľa iného prameňa návrhu finančného plánu na rok 1952 predloženého Čepičkom Politickému sekretariátu ÚV KSČ predstavoval plánovaný počet na rok 1952 261 010 vojakov, z toho 31 091 generálov a dôstojníkov z povolania, 14 000 poddôstojníkov z povolania, 9 130 vojenských akademikov (Vojenský technický ústav, Letecký výskumný ústav, Vojenský historický ústav, nakladateľstvo, Ústredný dom armády, divadlo) 2 400 frekventantov vojenských škôl a 204 380 poddôstojníkov a vojakov základnej služby. Okrem toho sa v roku 1952 plánovalo povolať na vojenské cvičenie 10 500 dôstojníkov v zálohe a 200 000 poddôstojníkov a vojakov v zálohe.¹³ V roku 1952 existovali úvahy o prechode na trojročnú vojenskú základnú službu tak, že by sa vojakom 2. ročníka základnej vojenskej služby predĺžila služba o jeden rok cvičenia. K 1. 1. 1953 bol schválený počet 282 245 tabuľkových miest vojakov československej armády.¹⁴ Armáda spolu so zložkami štátnej bezpečnosti, Správou Jáchymova, Verejnou bezpečnosťou a Civilnou obranou, predstavovali v roku 1952 okolo 300 – 370 tisíc osôb, t. j. zhruba 10 percent osôb všetkej populácie Československa.

Moskovská porada dala podnet nielen na rast armád, ale aj zbrojnej výroby. Československu a Poľsku určila zvyšovanie objemu zbrojnej výroby na základe sovietskych licencií využitím existujúcich kapacít a výstavbu nových. Pre ostatné krajiny to fakticky znamenalo budovanie hutníckych závodov a nových strojárskych závodov. Rozsah zbrojného programu na roky 1951 – 1953 bol schválený Najvyššou radou obrany štátu koncom februára 1951. Prednostné budovanie ozbrojených síl (armády a bezpečnosti) pred ostatnými odvetviami sa prejavilo

¹¹ MINÁRIK, P.: Československá armáda v letech 1945 – 1969. In: Vojenská revue, 1994, č. 9, s. 142-144.

¹² SÚA Praha, f. 100/24, sv. 56, a. j. 902.

¹³ Tamže, f. 02/5, sv. 3, a. j. 41.b.27.

¹⁴ Tamže.

investíciami a mobilizáciou celej spoločnosti. „Urýchlená prestavba hospodárstva“ bola diktovaná vysokými nárokmi ozbrojených síl na suroviny, investície a pracovné sily. Plány zbrojnej výroby v rokoch 1951 – 1953 boli vysoko náročné a z objektívnych príčin sa nemohli naplniť. Vo fonde Politického sekretariátu existuje množstvo dokumentov s konkrétnymi údajmi o neplnení plánovaných úloh vo výrobe tankov, samohybných diel, lietadiel, kanónov, húfnic, raketometov a munície.¹⁵ V pláne na rok 1952 požadovalo ministerstvo obrany zvýšiť výrobu zbraní a munície o 300 percent, výrobu lietadiel o 740 percent, špeciálnych vozidiel o 700 percent a výbušnín o 92 percent.¹⁶ Pritom realita napĺňania plánov dosahovala v priemere za všetky komponenty a druhy výzbroje zhruba polovicu.

Plnenie plánov zbrojných programov sa spájalo s prítomnosťou sovietskych poradcov a expertov. Sovietski poradcovia boli prítomní v Československej armáde od roku 1945. Pôsobili vo vojenských akadémiách a učilištiach. Ich počet sa znížil z 86 v roku 1945 na 8 v roku 1948. V roku 1950 sa na odporúčanie Generálneho štábu Sovietskej armády uskutočnila reorganizácia Československej armády. Na jej uskutočnenie československá strana žiadala o vyslanie 19 sovietskych poradcov.¹⁷ V apríli 1951 sa Gottwald a Zápotocký obrátili o vyslanie 25 poradcov na technickú pomoc pri organizácii zbrojnej výroby na základe sovietskych licencií. O vyslanie sovietskych poradcov sa aktívne zasadzoval hlavný vojenský poradca v Československu generál Gusev. Žiadosti o vyslanie sovietskych poradcov na rôzne úseky ťažkého priemyslu a strojárstva iniciovali aj ministerstvá zodpovedné za zbrojnú výrobu. Do istej miery tým prenášali na poradcov mieru zodpovednosti za neplnenie plánov. Ale ani sovietski poradcovia nemohli radikálne zmeniť situáciu. Politické orgány, ktoré posudzovali neplnenie plánu zbrojnej výroby za rok 1952 ako hlavné príčiny uviedli: plán výroby nebol zosúladený s materiálovým zabezpečením; konkrétne úlohy zbrojnej výroby boli vyjasnené neskôr (marec 1951); tradičné československé zbrojovky boli po roku 1945 preorientované na mierovú výrobu, čím sa strácali kvalifikované pracovné sily, časť zbrojnej výroby bola situovaná do nových závodov s nedostatkom kvalifikovaných pracovníkov; medzi závodmi neexistoval plán kooperácie subdodávok a kompletizácie výrobkov. Politický sekretariát ÚV KSČ, ministerstvo všeobecného strojárstva a ďalšie stranícke a štátne orgány prijímali množstvo uznesení a rôzne direktívy, predovšetkým administratívneho charakteru, určením zodpo-

¹⁵ SÚA Praha, f. 02/5, sv.16, a. j. 82.b.2, tiež 02/5, sv. 6, a. j. 52 b. 2 a ďalšie.

¹⁶ Tamže, f. 02/5, sv.12, a. j. 75.b1.

¹⁷ Tamže.

vedného pracovníka na ústrednej a krajskej úrovni.¹⁸ Okrem vyššie uvedených príčin neplnenia plánov treba uviesť dôležitú skutočnosť, a to že časté zmeny vo výrobnom zameraní, hlavne nových závodov, spôsobovali chaos a veľké finančné straty. Na túto skutočnosť upozornila *Rezolúcia o strojárstve*, v ktorej Zbor povereníkov a Slovenský plánovací úrad kritizovali uvedené skutočnosti. V dobovej argumentácii straníckych a štátnych orgánov neplnenie úloh zbrojnej výroby sa spájalo so zaostávaním geologického prieskumu a ťažby domácich surovín. Predpokladané veľké zásoby železných rúd a farebných kovov v Slovenskom rudohorí sa ukázali ako neopodstatnené. Geologickým prieskumom boli zistené zásoby farebných kovov a uhlia, ale v plánovanom množstve sa nedali vyťažiť. Podľa sovietskych poradcov pre ministerstvo hutí a bane (Larčenko, Iljin, Morozov) príčiny neplnenia plánov geologického prieskumu spočívali v subjektívnej oblasti (nedostatky v príprave geológov, organizácii ústredného geologického ústavu a plánovaní prieskumov).¹⁹

Na zlepšenie situácie mal poslúžiť návrh vytvoriť vládnu komisiu pre geologický prieskum, ktorá za účasti sovietskych poradcov mala usmerňovať prieskumné práce.

Na Slovensku v dôsledku zvýšenia päťročného plánu bola v roku 1951 schválená výstavba Hutníckeho kombinátu pri Košiciach. Hutnícky kombinát mal byť uvedený do prevádzky v rozsahu štyroch vysokých pecí na konci roku 1955. Hutnícka výroba mala byť založená na ťažbe a úprave domácich železných rúd (6,3 mil. ton) a dovozu (4,2 mil. ton, z toho 0,9 mil. ton z kapitalistických štátov). V súvislosti s využívaním domácich surovín sa počítalo s výstavbou 17 úpravovní rúd s kapacitou úpravy 2,0 mil. ton v rokoch 1951 – 1955. Uvedené prepočty ťažby domácich rúd a dovozu zo zahraničia si vynútili korekcie výstavby Hutníckeho kombinátu na konci roka 1951. Najprv bola výstavba pozastavená na jeden rok na základe odporúčaní sovietskych expertov, aby sa vybudoval nový závod s najnovšou technológiou, čím by sa produkcia železa a ocele oproti plánovanej v roku 1950 zvýšila. Problematický sa stal aj dovoz železnej rudy zo Švédska. Z týchto dôvodov bola výstavba zastavená na jeden rok.²⁰ Začiatkom januára 1953 bola pozastavená na neurčito s odôvodnením nedostatku surovín pre plánovanú kapacitu výroby s návrhom, aby železiarne vo Vítkoviciach postavili jednu vysokú pec a plne využili valcovne a ostatné zariadenia. Robotníci z Hutníckeho kom-

¹⁸ SÚA Praha, f. 02/5, sv.16, a. j. 82.b2.

¹⁹ Tamže, sv. 27, a. j. 98.b5.

²⁰ Tamže, f. 02/5, sv.10, a. j. 67.b.2.

binátu sa mali presunúť na stavbu Chemkostav, Hronostav, Trať Družby a priehrady Dobšiná²¹.

Zbrojná výroba, najmä lietadiel, podnietila výstavbu hliníkárne v Žiari nad Hronom (predtým Sv. Kríž nad Hronom). Výstavbu hliníkárne schválilo Predsedníctvo ÚV KSČ v máji 1951. Pôvodne mala byť hliníkárňou umiestnená na dvoch miestach, a to v Žiari a Modrom Kameni. Na základe sovietskej expertízy bolo rozhodnuté postaviť závod na jednom mieste v Žiari s plánovanou kapacitou 3 500 ton hliníka ročne z bauxitu dovezeného z Maďarska. Výstavba hliníkárne si vynútila nové kapacity výroby elektrickej energie. Na báze handlovského a nováčkeho hnedého uhlia bola postavená tepelná elektrárňou v Zemianskych Kostolanoch na Hornej Nitre.

Zbrojný program na roky 1951 – 1953 schválený Najvyššou radou obrany štátu obsahoval aj požiadavku rozšírenia výroby výbušnín. Závod Syntézia Semtin pri Pardubicách svojou kapacitou výroby nepokrýval požiadavky ministerstva obrany. V marci 1951 bol predložený návrh na výstavbu nového závodu na výrobu výbušnín s investíciami 11,09 miliárd korún a 7 000 zamestnancov. Sovietsky poradca pre zbrojnú výrobu Omelčenko navrhol československým predstaviteľom pozvať komplexnú brigádu sovietskych špecialistov (9 osôb), ktorá by posúdila vhodné umiestnenie závodu a expertízami pomohla vyrábať výbušniny (hexogen, bezdymové prachy, nitrocelulózu a nitroglycerín)²². V októbri 1951 bola požiadavka ministerstva obrany schválená Politickým sekretariátom ÚV KSČ, ktorý uložil ministrovi chemického priemyslu zabezpečiť výstavbu závodu s ročnou kapacitou 3 000 ton hexogénu. Neskôr bola kapacita zvýšená na 6 000 ton ročne. Nový závod na výrobu hexogénu Chemko I v Strážskom, na východnom Slovensku, sa staval podľa technického projektu vypracovaného Gosprojektom v Moskve. Sovietski odborníci navrhli umiestniť nový závod na východnom Slovensku z dôvodov výhodnej strategickej polohy²³.

Nové požiadavky kládlo ministerstvo obrany na výrobu liekov a rôznych preparátov. V júni 1952 bol predložený návrh na výstavbu štyroch závodov (Roztoky pri Prahe, v Prahe, Slovenskej Lupči a Michalanoch). Závod na Slovensku v Slovenskej Lupči mal v roku 1955 vyrábať penicilín a závod v Michalanoch sušenú krvnú plazmu. Požiadavky armády a zložiek Civilnej obrany na lieky a zdravotnícky materiál sa mali plne pokryť domácou výrobou v roku 1957²⁴.

²¹ Tamže, sv.50, a. j.135.

²² Tamže, f. 02/5, sv. 9, a. j. 65.b.3.

²³ Tamže, sv.32, a. j., 105.b.2.

²⁴ Tamže, f. 02/2, sv. 28, a. j, 100.b.1.

V rokoch 1950 – 1953 bolo československé hospodárstvo pod prísnu sovietskou kontrolou. Poradcovia a rôzni experti mali veľký podiel na iniciovaní, rozhodovaní a kontrole výstavby a výrobného zamerania závodov dôležitých z vojenského hľadiska a sovietskych strategických záujmov. Bez ich odporúčania nebola možná výstavba žiadneho veľkého podniku v Československu. Poradcovia nepodliehali československým orgánom alebo inštitúciám, kde boli zaradení. Správy posielali sovietskym ministerstvám, ktoré ich vyslali. Hlavní poradcovia a ich zástupcovia v armáde a bezpečnosti boli nomenklatúrnymi kádrami ÚV VKS(b).

Okrem poradcov a expertov sa kontrola československého hospodárstva, armády a bezpečnosti uskutočňovala aj inými spôsobmi. Vo februári 1951 v nadväznosti na moskovskú poradu zo začiatku januára sa vytvoril osobitný vojensko-koordináčny výbor. Bol zložený zo zástupcov ZSSR a piatich štátov jeho bloku. Výbor zostavoval a odsúhlasoval požiadavky zbrojnej výroby. Po smrti Stalina Berija kritizoval v júni 1953 činnosť vojensko-koordináčného výboru. V liste adresovanom Malenkovi uviedol, že výbor vysokými požiadavkami na zbrojnú výrobu, materiálými a investičnými nárokmi vnášal zmätky a chaos do hospodárstva jednotlivých krajín.²⁵

Stalin a sovietske vedenie sledovali a kontrolovali plnenie zámerov moskovskej porady. Využívali na to aj rôzne príležitosti, aby vyjadrili svoje hodnotenia, ale aj svoje direktívy. Možno to dokumentovať aj na tejto udalosti. 6. 5. 1951 sa na Letenskej pláni v Prahe konala vojenská prehliadka. Prehliadka bola manifestáciou vojenskej sily československej armády. Zúčastnilo sa jej 29 541 vojakov, 235 lietadiel (z toho 15 prúdových), 185 tankov, 86 samohybných diel, 264 diel, 234 nákladných áut s pechotou, 14 279 peších vojakov a Ľudové milície.²⁶ Z vojenskej prehliadky bol Stalinovi zaslaný film. Na prehliadku Stalin reagoval listom adresovaným Gottwaldovi, v ktorom uviedol následné hodnotenie: „Videl som československý film o prehliadke vojsk 6. 5. 1951. Všetkým sa nám film páčil. Osobne si myslím, že film je ukázkou toho, že československí predstavitelia pochopili absolútnu nevyhnutnosť mať prvotriednu armádu. Domnievam sa, že film nie je reklamou, ale plne zodpovedá úsiliu československých súdruhov mať silnú armádu. V súčasnosti ide o výchovu vysokokvalifikovaných vojenských kádrov pre plné ovládnutie prvotriednej techniky. A takých kádrov je ešte u vás

²⁵ VOLOKITINA, ref 4, s. 639.

²⁶ SÚA Praha, f. 02/5, sv.14, a. j. 79.b.15.

málo. Preto treba podporovať výchovu vojenských kádrov. Čo sa týka modernej techniky súdruh Čepička môže očakávať našu plnú podporu ...“²⁷

Vysoké hodnotenie československej armády a súčasne nepriama kritika kádrového stavu veliteľov v Stalinovom liste, nútilo politické vedenie prijímať opatrenia v oblasti vojenského školstva. Na kritiku Stalina, ktorá bola pre Gottwalda aj direktívou, reagoval Gottwald listom Stalinovi 15. januára 1952. V liste najprv vyzdvihol osobnú zásluhu Stalina a sovietskej vlády na technickej pomoci a pomoci sovietskych vojenských poradcov (generála Guseva a jeho zástupcu Belkina) pri reorganizácii armády, organizácii bojovej a politickej prípravy vojsk. Gottwald uviedol, že reorganizácia ukázala veľký nedostatok dôstojníkov, preto na doporučenie sovietskych poradcov bolo reorganizované aj vysoké vojenské školstvo tak, aby sa v rokoch 1951 – 1953 vyrovnal deficit dôstojníkov, ktorý vznikol odvolaním starých dôstojníckych kádrov a bol nahradený vzdelanými a komunistickej strane oddanými dôstojníkmi. Posledná časť listu Gottwalda obsahuje výpočet konkrétnych opatrení, a to: reorganizáciou všeojskovej akadémie podľa vzoru akadémie Frunzeho; založenie vojensko-technickej akadémie so šiestimi fakultami; založenie lekárskej vojenskej fakulty; vznik 18 vojenských učilíšť; 4 žižkovských škôl a učilišťa na prípravu politických pracovníkov; jedno-ročné školy na prípravu dôstojníkov a ďalšie. V roku 1951 vo vojenských akadémiách, vojenských učilištiach a školách pre dôstojníkov sa pripravovalo 21 467 kurzantov, a spolu so žižkovskými a inými školami 33 761 osôb. Okrem toho sa v rôznych akadémiách v Sovietskom zväze pripravovalo 215 dôstojníkov.²⁸

Z uvedených faktov o príprave dôstojníkov a vojenských kádrov v rokoch 1950 – 1953 možno vyvodíť záver, že minister obrany Čepička sa pripravoval na plošnú výmenu „starých“ vojenských odborníkov a výchovu nových kádrov v duchu sovietskych vojenských doktrín. Oddanosť komunistickej strane a triedny výber boli rozhodujúcimi kritériami budovania armády. Takýto profil armády vyžadoval od ministrov obrany Stalin a sovietske vedenie. Vysoké investície do ťažkého priemyslu, budovanie početných armád a mobilizácia celej spoločnosti na vojnovú ekonomiku evokuje otázku, do akej miery mala hrozba vojny reálnu podobu. Kvalifikovaná odpoveď na túto otázku nie je jednoduchá. Ale viaceré fakty nasvedčujú, že reálna hrozba vojny existovala. Už samotná účasť USA a ZSSR v kórejskej vojne vytvárala potenciálne nebezpečenstvo globálneho konfliktu. USA sa netajili pokúšením zasadiť atómové údery na územie ZSSR ako odpoveď za

²⁷ Tamže, f. 100/24, sv. 101, a. j. 1147.

²⁸ Tamže. List Gottwalda Stalinovi bol publikovaný aj v zborníku dokumentov Vostočnaja Jevropa v dokumentoch rossijskich archivov. Moskva 1998, s. 671-673.

pomoc, ktorú ZSSR poskytoval Severnej Kórei. Kórejská vojna do krajnej miery vyhrotila nebezpečenstvo vojny. Napätá situácia vznikla aj na hraniciach štátov sovietskeho bloku so západnými krajinami. Množili sa konflikty na hraniciach Československa na dotyku s americkou okupačnou zónou v Nemecku a neskôr so Spolkovou republikou.

Narúšanie československých hraníc americkými lietadlami, najmä západných oblastí, bolo veľmi časté. Podľa spomienok N. S. Chruščova²⁹ americké lietadlá takmer každý deň narúšali československý vzdušný priestor. Preto Stalin počas návštevy Gottwalda na Kryme v septembri 1948 vyslovil obavy, aby americké vojská nevtrhli na územie Československa a neobnovili režim spred februára 1948. Stalin uvažoval o umiestnení sovietskych vojsk na území Československa. Americké prúdové lietadlá narúšali československý priestor aj v nasledujúcich rokoch.³⁰ V máji 1952 bolo na ochranu vzdušného priestoru vytvorené Ústredné veliteľské stanovište letectva vzdušnej obrany v Prahe. Jeho vytvorenie Čepička zdôvodňoval nasledovne: „americké lietadlá v Západnom Nemecku sústavné prelietavajú naše hranice a porušujú základné pravidlá medzinárodných zmlúv“³¹. Pod ústredné veliteľské stanovište patrili tri divízne stanovištia a dve pomocné veliteľstvá stíhacieho letectva. Na všetkých veliteľstvách boli rádiolokačné stanovištia. Na ochranu vzdušného priestoru boli vyčlenené tri letecké divízie. Na Slovensku na letiskách Zvolen a Prešov. Okrem posilnenia vzdušnej ochrany štátnej hranice sa v rokoch 1951 – 1952 prijali aj ďalšie opatrenia. Zákonom č.69/1951 boli v pohraničných krajoch so Spolkovou republikou a Rakúskom vytvorené dve pásma: Zakázané pásmo v šírke 100 – 200 metrov od štátnej hranice a hraničné pásmo v šírke 2 – 6 km. V roku 1952 sa museli vysťahovať obyvatelia z hraničného pásma. Zalesnené a neprehľadné úseky v dĺžke 183 km boli zamínované.³² Všetky opatrenia na hranici so Spolkovou republikou a Rakúskom mali zamedziť ilegálny prechod štátnej hranice. Úsilie o destabilizáciu komunistického režimu v Československu narušovaním hraníc, vysielaním agentov a ďalšími formami malo reálnu podobu. USA narušovaním hraníc skúšali, aké budú reakcie protivníka a testovali zraniteľnosť režimu.³³ Tajné operácie USA proti krajinám sovietskeho

²⁹ Memoary N. S. Chruščova. In: Voprosy istorii, 1944, č. 5, s.111.

³⁰ SÚA Praha, f. 02/5, sv. 2, a. j. 20.

³¹ Tamže, sv.25, a. j. 95.b.4. Výpis z Nariadenia pre vzdušnú obranu štátneho územia pre Politický sekretariát ÚV KSČ z 8. 5. 1952.

³² SÚA Praha, f. 02/5, sv. 17, a. j. 84.b.2.

³³ MASTNÝ, V.: Studená válka a sovětský pocit nejistoty 1947 – 1953. Stalinova léta. Praha : Aurora, 2001, s.94-99.

bloku na ich destabilizáciu vychádzali z predpokladu, že existuje vnútorný ilegálny odboj proti komunizmu, ktorý treba podporiť. Skutočnosť bola taká, že vnútorný odpor slabol.

Preferovanie ťažkého priemyslu s vysokými investičnými nákladmi na geologický prieskum, ťažbu a úpravu málo hodnotnej železnej rudy a farebných kovov v Československu spôsobilo hospodárstvu mnohé problémy. Nedostatok surovín, na ktoré bolo Československo chudobné, limitovalo aj možnosti hutníckej a strojárkej výroby. Útlm československej zbrojárskej výroby po druhej svetovej vojne spôsobil aj nedostatok kvalifikovaných robotníkov. Preto aj zbrojárska výroba zápasila s ťažkosťami. Straty vznikali výrobou nekvalitných a poruchových strojov, napríklad výroba a montáž tankov podľa sovietskej licencie. Plány zvýšiť výrobu v zbrojárskych podnikoch o 100 a viac percent za krátke obdobie sa nemohli reálne naplniť. Neplnenie plánov a nekvalitná výroba sa pripisovali výlučne záškodníckej činnosti nepriateľa. Časté represie proti vedúcim pracovníkom na ministerstvách a závodoch vyvolali v spoločnosti atmosféru strachu. Za sabotáž a záškodnícku činnosť vo výstavbe ťažkého priemyslu a narušenia ekonomických vzťahov so ZSSR boli v roku 1952 odsúdení na trest smrti a dlhodobé väzenie autori pôvodného päťročného plánu (L. Frejka, R. Margolius, J. Frank, E. Löbl) a roku 1954 ďalšia skupina ekonómov, ktorá pripravovala československo-sovietsku obchodnú zmluvu v roku 1950.

Československé vedenie za hlavnú príčinu neplnenia plánu označilo zastaranú organizáciu priemyslu a metódy riadenia. Za východisko zo situácie sa pokladalo napodobňovanie sovietskeho modelu riadenia. V júli 1951 J. Dolanský predložil návrh na reorganizáciu československého hospodárstva. Podľa návrhu sa zrušilo ministerstvo ťažkého priemyslu a vzniklo päť nových ministerstiev. Zbrojná výroba prešla pod kompetenciu všeobecného strojárstva. V rámci každého ministerstva vznikli bezpečnostné oddelenia. Dozor bezpečnostných zložiek nad pracovníkmi ministerstiev, závodov a podnikov sa stal imanentnou súčasťou života a bol príznakom militarizácie v spoločnosti.

Orientácia československého hospodárstva na jeho urýchlenú prestavbu, s preferovaním ťažkého strojárstva, spôsobila v celom hospodárstve veľké straty v dôsledku nepripravenosti na vysoké tempá rozvoja, ktoré boli diktované potrebami obrany. Podnet k vysokému rastu nákladov na ozbrojené sily dala porada predstaviteľov komunistických strán sovietskeho bloku so Stalinom a sovietskym generálnym štáбом. Militarizácia studenej vojny v rokoch 1951 – 1953 sa prejavila negatívnymi dôsledkami na hospodárstvo a spoločnosť. Mnohé opatrenia prijaté v rokoch 1951 – 1953 nasvedčovali o príprave na vojnovú ekonomiku. Dedič-

stvo tohto obdobia nedokázali vládnuce garnitúry celkom odstrániť až do roku 1989. Osobitne sa to vzťahovalo na štruktúry československého priemyslu, investície a spôsoby riadenia hospodárstva. Porada 9. – 12. januára v roku 1951 bola významným medzníkom k založeniu Varšavskej zmluvy v máji 1955.

ŠTEFANSKÝ, M.: The Cold War and its Consequences for Czechoslovakia in 1951 – 1953

An important stimulus of the increasing of expenses for arms, militarisation of economy and preparation for a military economy was a meeting of the leaders of the communist parties and Ministers of Defence of the Soviet bloc, which took place from 9th to 12th January 1951 in Moscow. It was held in attendance of Joseph Stalin and Soviet corps of generals. At this meeting, Czechoslovakia and other states accepted concrete obligations about number increase of armies, personnel profile, armament (equipment) and training, together with the increase of expenses for the armed forces from 1951 to 1953.

Moscow's meeting determined the army of 250,000 men in peacetime and 750,000 men in wartime for Czechoslovakia. Bulgaria, Hungary, Poland and Romania were supposed to have altogether 1 million 400 000 soldiers in a peace and 3 millions soldiers in a war. Expenses for army and its material equipment comprised 18.8 percent of the whole state budget in 1952 and 19.1 percent of the planned gross national product in 1953.

Re-organisation of the Czechoslovak Army in 1950 was carried out in the presence of the Soviet advisors with a leader – Lieutenant-General Gusev. The advisors took part also at military-economic committee of the State Planning Office, Ministry of Defence, military circles and military units all the way down up to the division-regiment level. The Soviet advisors controlled military production in Czechoslovakia. The advisors and experts assessed also the construction of a new factories of heavy industry and industrial branches, which served for army. The lack of raw materials and qualified workers restricted the fulfilment of the armaments production plans assigned to Czechoslovakia by the Moscow's meeting. Objective reasons were not taken into account. Not fulfilment of the tasks was explained by a slow adoption of the Soviet experience in the field of planning, management and control. Moscow's session and its conclusions far-reaching and heavy! consequences for the Czechoslovakia. In 1951, the system in many factors similar to the Warsaw Pact established in 1955, was formed by the co-ordination of the plans of army number increase, armaments production (through investments) and by means of the control from the Soviet Union side.

A čo píšu, bude vojna?

Propagandistické využívanie pocitu ohrozenia v studenej vojne

Marína ZAVACKÁ

Vzťahy medzi médiami a rezortom obrany sú zdrojom napätia v každom politickom systéme. Nezávislá tlač svojou legitímnou snahou čo najotvorenejšie informovať verejnosť naráža na rovnako legitímnu snahu štátu utajiť vybrané informácie pred nepriateľom. Možnosti a kvalita riešení sú potom priamo úmerne zakotvenosti demokracie v spoločnosti. V ideálnom prípade štát nezneužíva možnosť zatajovať a novinári si zasa zachovávajú istý rešpekt voči faktoru obranyschopnosti štátu, daný lojalitou k nemu.¹ Kvalitatívne iné vzťahy medzi zložkami zabezpečujúcimi obranu štátu, médiami a verejnosťou fungujú v krajinách, kde médiá sú závislým nástrojom štátnej politiky, využívaným jej propagandistickou mašinériou na formovanie verejnej mienky obyvateľstva.

Médiá spájajú v sebe dve základné cesty manipulácie: *zamlčovanie* a *zámerne zverejňovanie* informácií (bez ohľadu na ich pravdivosť) s cieľom ovplyvniť verejnú mienku. Zamlčovanie určitej témy indikuje verejnosti jej neexistenciu, alebo aspoň „oficiálnu“ neprípustnosť. Azda najvypovedajúcejším literárnym zrkadlom tohto stavu je dobrý vojak Švejka, zatvorený za to, že hovoril o začiatku vojny, ktorého na policajné riaditeľstvo eskortovali okolo práve vylepených plagátov oficiálne oznamujúcich jej vyhlásenie.² Metóda „utajovania“ či ignorovania má z hľadiska propagandistov obrovskú výhodu – nič netreba formulovať a ani časom prispôsobovať zmenenej situácii. O dôležitosti, akú prikladali informáciám z oblasti obrany strážcovia verejnej mienky v 50. rokoch svedčí fakt, že v kartotéke³ utajovaných skutočností kategórie Všeobecné, teda spoločné pre všetky rezorty, boli mobilizačné hospodárske a vojenské plány, údaje o rozmiestnení posádkov, fotografické zábery s viac než tromi orientačnými bodmi a zábery hlbšie ako 3 km, pokiaľ sú na nich strategické objekty – vlakové stanice, mosty

¹ O porovnateľných javoch v demokratických krajinách pozri napr. OAKES, G.: *The Imaging War. Civil Defense and American Cold War Culture*. Oxford University Press, 1994.

² HAŠEK, J.: *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války*. Praha 1954, s. 77.

³ AMV ČR, 318-22, 183. MV STD Praha, 8. sept. 1957, Směrnice k nové kartotéce utajovaných skutečností, 318-22, 182b Všeobecné pokyny VP 001-015.

a pod., evidované medzi číslami 001 – 015. Koncepčne neovládnutá agenda utajovania však spôsobovala v domácej verejnej mienke po každom „prevale“ škody porovnateľné s účinkami nepriateľskej propagandy.⁴

Zároveň doháňala ľudí k podliehaniu *fámam* a k čítaniu „znamení“. Atmosféru ilustruje aj prípad nevinného článku v nedeľnej prílohe novin *Lidová demokracie* z októbra 1956 o radách pre gazdinky, v ktorom sa spomínalo, aké základné zásoby by mali byť vždy v domácnosti. Povedomie o tom, že *Lidová demokracie* bola formálne prezentovaná ako „nie úplne komunistické“ noviny, vyprodukovalo spolu s vyššie uvedenou informáciou fámu, že redakcia takto statočne varuje svojich čitateľov pred nadchádzajúcou vojnou. Hľadanie skrytého významu správy sa zmenilo na spúšťač nákupnej lavíny.⁵ V tom istom týždni konzultovala v zachytenom súkromnom liste svojmu synovi-lekárovi istá pani z Kácova informáciu od riaditeľa školy, že majú byť všetci učitelia očkovaní proti týfusu, paratýfusu a tetanu. „Vyzerá to podozrivo, pretože to má byť prísne dôverné. Prosí ňu, aby si poradil, či sa má či nemá zúčastniť toho očkovania. Vyzerá to, akoby mali všetci učitelia s deťmi odísť niekam preč, je to tak narýchlo, tajne.“⁶

Pochopiteľne, vďaka svojej dynamickosti je pre bádateľa oveľa zaujímavejšia *aktívna produkcia propagandy*. V sledovanom období v nej tematika súvisiaca s obranou (a útokom) štátu mala výnimočnú pozíciu. Obrans schopnosť sa priamo spájala s aktuálnym udržaním politickej moci a tomuto cieľu bol každý iný – akokoľvek ideologický – záujem podriadený. Vynikajúco formulovaný popis tohto stavu sa nachádza v diele Georgea Orwella *1984* v Goldsteinovej knihe „Všetci vládcovia vo všetkých dobách sa snažili vštepiť svojim poddaným falošné poňatie sveta, ale nemohli si dovoliť vzbudiť [takú] ilúziu, ktorá by smerovala k oslabeniu vojenskej zdatnosti.“⁷

⁴ Utajenie miesta posádok a premenovanie armádnych športových klubov na Dukla viedli k dočasnému preventívnemu zatajovaniu výsledkov zápasov. Napríklad názov „Dukla Banská Bystrica“ totiž prezrádzal, že je tu posádka. Neskôr sa vec vyriešila pomenovaním posádok podľa najbližších okresných miest. AMV ČR, 318-13-3, Komise pro otázky ochrany utajovaných skutečností, zprávy, 1960. Podobný problém športovcov – zamestnancov MV (Rudá hvězda) vyriešilo výberové utajenie štyroch „športovísk“: Valdice, Mírov, Leopoldov, Ilava. AMV ČR 318-15-4, 008/60. Faux pas podobného druhu sa dopustili cenzori, keď v mapách pre účastníkov spartakiády v Prahe vymazali mosty a stanice a potom ich dezorientovaným účastníkom museli dodávať na špeciálnom plánu.

⁵ AMV ČR, H 669, Díl II. k událostem v Maďarsku a Polsku. Správa z 1. 11. 1956 o novinách *Nedělní Lidová demokracie*, rubrika „Rady hospodyňkám“. *Lidová demokracie* bola oficiálnym tlačovým orgánom Československej strany lidovej.

⁶ AMV ČR, H 669, Díl II. k událostem v Maďarsku a Polsku.

⁷ ORWELL, G.: 1984. Praha 1991, s. 130.

Zároveň, ako uvádzal vojenský historik a teoretik Liddell-Hart už koncom 30. rokov 20. storočia,⁸ diktatúry každého typu po dosiahnutí moci nevyhnutne vyhlásujú nejakému inému štátu vojnu. Využívajú ju ako prostriedok na odvrátenie pozornosti vlastných obyvateľov od interných životných podmienok a usmerňujú tým excesy masovej nespokojnosti smerom von. Československá komunistická diktatúra (ako sovietsky satelit) bola špecifická v tom, že o „vyhlasovaní vojny“ nerozhodovala sama – v tom bola podriadená Moskve – a tá si v danom období otvorený vojnový konflikt s československou účasťou neželala. Preferovala mediálny boj s často fiktívnym nepriateľom. V povojnovom období sa preto československá komunistická propaganda sústreďovala na mediálne udržiavanie bojového ducha, mobilizovanie mäs zmienkami o akútne hroziacom útoku zo západu na naše územie.⁹ Nečudo, pôsobenie na pudy je jedným z najúčinnějších propagandistických nástrojov a pud sebezáchovy patrí k najsilnejším. Ak sa mala spoločnosť správať stádovito a konať proti svojim prirodzeným záujmom, podnecovanie pocitu ohrozenia bolo ideálnym spôsobom, ako ju k takejto činnosti nepriamo donútiť.

Prekročením určitej hranice v ľudskej psychike sa však namiesto masovej kolektívnej nenávisť a mobilizácie voči nepriateľovi môže spustiť mechanizmus, ktorý vedie buď k *apatii*¹⁰, alebo k uprednostneniu panických¹¹ či defenzívnych

⁸ LIDDELL-HART, B. H.: Why don't we learn from History. London, nedatovaný súbor medzi vojnových statí, publikovaný asi 1944, s. 19-20.

⁹ Paralelná „propaganda činom“ spočívala v „odhaľovaní“ špiónov, agentov a sprisahaní. Mediálna propaganda túto tému potom spracúvala vo všetkých formách mobilizačnej publicistiky (reportáže, karikatúry, detektívky a pod.).

¹⁰ „S. E. sa vyjadril, že neverí, že by Američania odišli z Berlína. Keby to urobili, stratili by celý rešpekt v Európe. Američania keby opustili Berlín, potom padlo by i západné Nemecko a Francúzsko. Ďalej podotkol, že Američania už v roku 1918 predali Nemcov ako aj po druhej svetovej vojne a že týchto predávajú aj dnes. Ďalej S. hovoril, že počul zo západného rozhlasu, že následkom sovietskych atomových pokusov sa vo Švédsku a Nórsku nebezpečne zvýšila radioaktivita. *Podotkol, že budúca vojna bude strašná, že starých ľudí už nie je škoda, my beztak zahynieme, keď nie na fronte, tak nás ešte predtým odstránia tým, že v prípade vojny nás komunisti pošlú na front, ovšem to by komunisti neurobili, lebo by sa báli, že by sme prešli na druhu stranu, radšej nás dajú do lágrov, alebo na Sibír, prípadne nás celkom zničia, aby si boli komunisti plne istí.*“ (zdôraznila M. Z.). B10, i. j. 75, KSMV Prešov, Verejná mienka obyvateľov k listu ÚV KSČ o západoberlínskej otázke 1958 – 1959, správa z 18. 12. 1958.

¹¹ Strach z neznámeho jadrového ohrozenia viedol až k adaptácii niektorých magických obradov na zaháňanie diabla. Redakcia Večerníka v novembri 1956 považovala za spoločensky prínosné uverejniť parodický text o panej, ktorá vlečie 10 kg soli a na otázku okoloidúceho dôverne šepká, že „keby došlo k vojne a zhadzovali by sa atómové bomby, stačí narozsypať okolo seba hajne soli a nič sa vám nestane.“ Cenzúrne orgány naopak považovali za spoločensky ešte prínosnejšie tento fejtónik neuverejňovať, s odôvodnením „aby sa ešte viac nešírila nákupná horúčka“. SNA, ÚV KSS, David, DZ č. 6/1956, zásah vo Večerníku z 5. 11. 1956. O nemennosti ľudských pováh svedčí aj to,

reakcií cielených na *individuálnu záchranu* a zachovanie vlastnej rodiny.¹² Oboje bolo veľmi neželaným dôsledkom, preto boli pracovníci policajného i stranického aparátu v teréne dôrazne vyzývaní, aby analyzovali účinok správ na občanov a neodkladne ho hlásili nadriadeným. Taktiež boli upozornení na prípady, keď to napriek požadovanej bdelosti a ostražitosti nebolo vhodné s burcovaním verejnosti preháňať.¹³ Šíriace sa správy o možnosti tretej svetovej vojny sa totiž namiesto „zvýšeného pracovného nasadenia“, o ktorom nadšene písali noviny, medzi ľuďmi prejavovali „zvýšeným nákupom tovaru dennej spotreby, ako múky, cukru, a pod.“¹⁴ Hoci sa niektorí redaktori pokúšali bojovať s panikou zosmiešňovaním jej šíriteľov, politicky preferovaným postupom bolo mlčanie. V jeho záujme bola zastavená i črta okresných novín, reagujúca na fámy v súvislosti s manévrami vojsk Varšavskej zmluvy: „U sklepara ani harapáš soli a faľatok ničoho, ľudze vikupeli šicko, bo že vojna uderi. Aj tot mi u Bori Dumajki čula, že še starej Bore prišnilo, že ruské vojska uš gu nam maširovali.“¹⁵ I nadšenie úderníkov,

že na jar 2003 v priebehu vojny v Iraku odvysielala televízia Markíza klip z dedinky spod Tatier, kde sa medzi občanmi rozšírila fáma, že proti jedovatým plynom pomáha natrieť strechu horčicou. Na miestnom obchodíku už svietil nápis „Horčycu nemáme“.

¹² „F. Š., vyakčený dôstojník československej armády z Veľkého Šariša, okr. Prešov, pred miestnymi občanmi hovoril: „Ešte nič nie je stratené, lebo Amerika to tak nenechá, u nás je mobilizácia, ale bojovať nebude nikto, a ja ako bývalý dôstojník budem viesť po narukovaní, kam sa pridať, respektíve kam utiecť.“ AMV SR, B 10-7, i. j. 88, správa KSMV v Prešove, 30. 10. 1956. Alebo iný príklad: „V letošním roce se i na Slovensku rozšířila šeptanda jednak o měnové reformě a jednak o blízké válce. Bylo to patrné i na železnicích, kde lidé vozili pytle mouky a jiných potravin a otevřeně hovořili o tom, že bude válka a že si dělají zásoby. Tak např. dne 26. 7. 1960 v žst. Myjava ukládali dva cestující do osobního vlaku 7 pytlů mouky. Dalších 10 – 12 cestujících neslo v batožích 30 – 40 kg mouky. Na dotazy odpovídali, že si dělají zásoby pro případ války.“ AMV SR, A 2/1, i. j. 187, Správa o opatreniach na úseku dopravy z 18. 11. 1960.

¹³ „Na územie Slovenska môžu byť shadzovaní ako parašutisti imperialistických rozvedok ... zabezpečiť, aby všetci občania boli vedení ku zvýšenej bdelosti a ostražitosti ... Treba dbať, aby sa z toho nevyvolávala nejaká nervozita.“ B10-7, i. j. 88, Ohlas k udalostiam v Maďarsku, 1956, KSMV Prešov, presne nedatované.

Taktiež momenty, keď dochádzalo k naozajstnej mobilizácii, boli pred občanmi utajované a dozvedali sa ich zo šepkaných správ na základe napr. povolávania susedov-záložníkov na manévry v blízkosti hraníc. „Upozorňujeme, že 3. a 4. novembra (1956) budú povolani na 4-týždňové normálne cvičenie niektorí záložníci. O presných pokynoch nechajte sa informovať od okresného vojenského veliteľa a cez ONV zabezpečte potrebnú pomoc. V prípade, že by na niektorých miestach vznikla neistota, treba vec vysvetľovať tak, že sa nejedná o mobilizáciu, ale o normálne povolanie niektorých záložníkov na cvičenie. Žiadame, aby ste informovali KV KSS, aký bude ohlas.“ AMV SR, B 10-7, i. j. 88, Ohlas obyvateľstva k udalostiam v Maďarsku, presne nedatované.

¹⁴ AMV SR, B10-7, i. j. 88, list 132, (34), KSMV Prešov, 31. 10. 1956.

¹⁵ AMV ČR, 318-114-3, Denné zprávy, DZ, Bratislava, 1961.

ktorí v kolektívnych záväzkoch vyhlasovali, že nadpracujú smeny za súdruhov, povolaných na vojenské cvičenie „v súvislosti s opatreniami v NDR“ ochladlo po oznámení, že „na splnenie plánu po odchode niektorých pracovníkov do armády bude vhodnejšie robiť agitáciu osobne“.¹⁶

Zvláštnu pozornosť si zasluhuje politika centrálne riadeného zmierňovania mediálnych útokov proti konkrétnym krajinám alebo ich predstaviteľom v období medzinárodných rokovaní či tesne pred nimi. Napríklad koncom roku 1960 sa tomuto statusu tešil pápež (zásah prevedený v záujme „nevyostrovania vzťahov“ s Vatikánom),¹⁷ roku 1961 prezident John F. Kennedy.¹⁸

Špecifickou, no pravidelne sa vyskytujúcou skupinou recipientov, sú jedinci, ktorých reakcia na mobilizačné apely síce zodpovedá línii aktuálnej mocenskej rétoriky, avšak nedokážu odlišiť „rituálny“ mobilizačný apel od výzvy ku skutočne vyžadovanej aktivite. Svojou „prílišnou“ angažovanosťou, nekontrolovateľnou iniciatívnosťou (v marxistickej teórii sa pre ňu zaužíval termín „živelnosť“)¹⁹ síce dokážu prispieť k presadeniu sa toho mocenského centra, ktoré sami podporujú, no paradoxne ohrozujú jeho ďalšiu stabilitu. Ako „nepriateľskí“ musia byť následne v záujme upevnenia pozícií moci rýchlo a dôsledne neutralizovaní, vid' konštatovanie o revolúcii požierajúcej svoje deti. Nadmerná propagandistická mobilizácia takýchto recipientov teda spôsobovala neželané napätie a vyostrovanie konfliktov vnútri ovládanej spoločnosti. (Ich prílišná horlivosť pri verejných prejavoch tiež prispievala k úniku „nezverejniteľných“ informácií.)²⁰ Preto propagandisti postupným získavaním skúseností začínali umelé navodzovanie pocitu ohrozenia stále dômyselnejšie regulovať.

Ďalším prvkom, ktorý museli zvládnuť politickí predstavitelia, bolo regulovanie uvoľňovanie umelo navodeného strachu v spoločnosti. V mediálnej oblasti naň využívali najmä spravodajstvo o úspechoch medzinárodnej politiky v mierovom vyjednávaní. Napr. chruščovovský nový kurz v zahraničnej politike, charakterizovaný frázami o mierovom spolunažívaní dvoch sústav a uvoľňovaní napätia,

¹⁶ AMV ČR, 318-48-2, Denné hlásenia, DH, č. 50, 1961, zásah v závodnom časopise Káblóvák, č. 36.

¹⁷ AMV ČR, 318-48-1 Denné hlásenia, DH, Bratislava 1960, č. 57, na základe POZ/006.

¹⁸ AMV ČR, 318-48-2, DH, 1961, č. 34.

¹⁹ SEILER, V.: Živelnosť a uvedomelosť. Kategórie filozofie dejín. Bratislava 1969.

²⁰ AMV ČR, 318-48-2, DH 1961, 52, 12. 10. 1961, Smena, č. 240: „(Starí ľudia nevedia, že) služba v armáde je dnes zložitým učebným procesom, že sa za dva roky z baníkov, zlievačov, sústružníkov, roľníckych chlapcov, alebo hoci aj z promovaneho právnikovia musia stať radisti, leteckí mechanici, velitelia tankov, či *obsluha rakety, aké nedávno zostrelili U2*“ ... zásah: „Dosiiaľ nebola vydaná riadna správa, že naša armáda má takéto rakety.“

spôsovoval vo verejnosti pokles záujmu o svetové dianie a sústredovanie sa na domáce problémy, teda ďalší neželaný jav.

História propagandistického manipulovania s pocitom ohrozenia v našej tlači je preto cyklom bombastických straníckych vyhlásení, dôverných, ale dôrazných upozornení redakciám o zmenách informačnej politiky a následných policajných správ o náladách obyvateľstva, ktorým sa zodpovední tvorcovia verejnej mienky vzápätí prispôsovali taktickými úpravami propagandistickej línie.

ZAVACKÁ, M.: Any News on the War Coming? Popular "Feeling of the War Menace" as a Tool of the Cold War Propaganda

The author analyses usage of the notion of "War" as a tool of propagandist manipulation of public opinion. Based on contemporary newspapers, internal rules issued by state censorship and propaganda bodies, and secret police reports on public moods she illustrates delicate process of keeping ballance between desired "vigilance" and "preparedness", and overheated propaganda causing panic, apathy, stress and desertion. The paper reflects the Cold War propaganda success and failures in Czechoslovak 50's of 20. century.

Vojenská identita Slovenska v podmienkach studenej vojny – do polovice 60. rokov

Jan ŠTAIGL

Vojenskú identitu štátu alebo časti štátneho celku možno stručne definovať ako súhrn daností a charakteristík, ktoré v oblasti výstavby armády a iných opatrení vojenskej povahy odzrkadľujú jeho vojenskopolitické záujmy a ciele, respektíve jeho postavenie a úlohu v príslušnom regióne a spoločenstve. Aj pre vojenskú identitu pritom platí záver českej filozofky Jaroslavy Peškovej, že: „*V životě individualit, jako jsou národy a státy, nadnárodní společenství či lidstvo, je otázka identity zpravidla spojená s novými podmínkami, které vyžadují znovunalezení vlastního 'místa'*.“¹ S ohľadom na relatívnu stabilitu geografických podmienok sa vojenská identita utvára a mení najmä pod vplyvom konkrétnej geopolitickej situácie, zahraničnej a vojensko-politickej orientácie štátu, koncepcie jeho bezpečnostnej a obrannej politiky, vojensko-strategických plánov a koncepcie výstavby ozbrojených síl.

V príspevku chcem ukázať, ako sa menila vojenská identita Slovenska po druhej svetovej vojne v rámci obnovenej československej štátnosti a v kontexte vonkajších i vnútorných podmienok jej vývoja. Z historických faktov pritom vyplýva, že otázku vojenskej identity Slovenska treba skúmať v dvoch, s predlžujúcim sa časovým odstupom od skončenia vojny stále viac sa zblížujúcich, rovinách, a to v rovine vojenskopolitických a vojenských aspektov upevňovania hegemonie Sovietskeho zväzu v strednej a juhovýchodnej Európe, ako aj v rovine vlastného vojenského zabezpečenia Československa.

Ako je známe, začlenením do priestoru mocenského vplyvu Sovietskeho zväzu sa povojnové Československo stalo dôležitým článkom bezpečnostného systému vytváraného na západných hraniciach tejto veľmoci. Malo v ňom plniť úlohu jedného z nárazníkových štátov pre prípad novej nemeckej agresie proti ZSSR. Miesto a úlohu ČSR v tomto novodobom „cordon sanitaire“ vymedzovalo predovšetkým jej priame susedstvo s Nemeckom a geografická poloha medzi sever-

¹ PEŠKOVÁ, J.: Role vědomí v dějinách a jiné eseje. Praha : Nakl. Lidové noviny, 1997, s. 40.

ným, tzv. poľským a južným strategickým smerom, prechádzajúcim cez Maďarsko a Rakúsko.

Obavy z „trvalej“ nemeckej hrozby tvorili nosnú bázu tiež bezpečnostných záujmov Československa, ktoré súčasne kalkulovali s možnosťou zneužitia rakúskeho nástupového priestoru, a, v bezprostredne povojnovom období, tiež s novým potenciálnym ohrozením zo strany Maďarska.² Pri nejasnom vývoji vzťahov s Poľskom, a to cez deklarovaný záujem o pripojenie tejto krajiny k československo-sovietskemu spojenectvu, sa preto prvé povojnové predstavy o vojenskom zabezpečení Československa príliš neodlišovali od predmníchovských. Na platforme predmníchovskej, tzv. ústupovej stratégie, t. j. ústupových bojov čs. armády až do príchodu spojencov a následného prechodu do všeobecného protiútok, bola v tom čase v podstate založená aj koncepcia vojenskej obrany ČSR.³

Vojenskostrategický význam Slovenska sa tak v predstavách sovietskeho generálneho štábu, ako aj v plánoch velenia československej armády, opieral predovšetkým o novovytvorenú spoločnú hranicu medzi ČSR a ZSSR a ďalej o „bezpečnú“ vzdialenosť od „nebezpečného“ Nemecka, terénny reliéf výhodný na vedenie obranných bojov a pomerne rozvetvenú komunikačnú sieť.

Slovensko v bezprostredne povojnovom období predstavovalo pre velenie Červenej armády dôležitý tylový priestor jednotiek, ktoré skončili bojovú činnosť v Čechách a v Nemecku. Po zrušení, respektíve reorganizácii, frontových zoskupení bola na slovenskom území rozmiestnená časť Strednej skupiny vojsk Červenej armády v Československu, Maďarsku a Rakúsku s veliteľstvom v Badene pri Viedni. Išlo najmä o logistické útvary a zariadenia, ale tiež o niektoré špeciálne jednotky. V auguste 1945 mala Červená armáda, podľa hlásení čs. vojenských orgánov o využití vojenských objektov na Slovensku, hlavné posádky v Bratislave, Trnave, Senici, Seredi, Pezinku, Nových Zámkoch, Komárne a Košiciach.⁴ Dočasne, do septembra 1945, boli na slovenskom území dislokované aj rumunské vojská, a to v Piešťanoch, Nitre, Trenčíne a Trenčianskych Biskupiciach.⁵

Slovensko však bolo pre Červenú armádu predovšetkým významnou dopravnou križovatkou, ktorá zabezpečovala spojenie jej vojsk ako v osi východ – západ, tak smerom na juh, do Maďarska a Rakúska. Sovietsky generálny štáb i velenie Strednej skupiny vojsk mali preto mimoriadny záujem na rýchlej obnove

² VÚA Praha, f. MNO/HŠ-4. odd. 1946, 38-2/33, č. j. 1250/taj. vel.

³ Tamže.

⁴ VHA Trnava, f. VO-4, šk. 50, č. 254.

⁵ Tamže.

vojnou zničených úsekov komunikácií. Na ich opravu nasadili aj pomerne veľký počet vlastných jednotiek, čo prezentovali ako jednu z foriem pomoci Československu.⁶ Význam komunikačných spojov na Slovensku pre Červenú armádu napokon potvrdilo úsilie velenia Strednej skupiny ponechať po odsune jej vojsk z ČSR na konci roka 1945 časť jednotiek na ochranu ich najdôležitejších uzlov.⁷

Ako dôležitý tylový priestor sa Slovensko hodnotilo aj v plánoch československého hlavného štábu. S ohľadom na Maďarsko a vpádový smer, ktorý cez tzv. Moravskú bránu prepájal severný a južný strategický smer a priamo ohrozoval integritu republiky⁸, však predstavovalo aj významný operačný priestor čs. armády. Slovenské územie tvorilo „chrbticu“ vojenskej obrany ČSR, jeho udržanie bolo jednou z rozhodujúcich podmienok jej úspešnosti. Malo vytvoriť predpoklady na zastavenie síl agresora, prisunutie spojeneckých vojsk ZSSR, preskupenie československej armády a prechod z obrannej do ofenzívnej fázy bojovej činnosti. To znamenalo: 1) zabrániť prieniku nepriateľa pozdĺž moravsko-slovenského pomedzia a jeho prekročeniu, 2) zabezpečiť obranu prihraničných oblastí riek Moravy a Dunaja a nedovoliť, aby bolo obsadené západné Slovensko, 3) prehradiť vpádové smery z Maďarska na južné a stredné Slovensko a 4) zabezpečiť spojovací „koridor“ ČSR so Sovietskym zväzom na východnom Slovensku, najmä priechodnosť a bezpečnosť tunajších komunikačných tepien. Možno konštatovať, že práve tieto požiadavky, spolu s potrebou mať k dispozícii dostatočne silné vojenské zoskupenie pre spomenutý protiútok v zostave spojeneckých vojsk predstavovali základnú východiskovú premisu vytvárania bezprostredne povojnovej vojenskej identity Slovenska.

V mierovej organizácii čs. armády, ktorá platila od roku 1945, tvorilo Slovensko, tak ako v 30. rokoch, ale s prihliadnutím na nové organizačné štruktúry, relatívne samostatný teritoriálno-organizačný, a dá sa povedať aj operačný celok – vojenskú oblasť 4 s veliteľstvom v Bratislave, z ktorého sa v prípade vojny malo vytvoriť veliteľstvo 4. armády. Oblasť mala dva armádne zbory s dvomi divíziami pechoty, pričom v čase mobilizácie mal byť postavený ďalší zbor a počet zboro-

⁶ Pozri napríklad list veliteľa Strednej skupiny vojsk Červenej armády maršala I. S. Koneva predsedovi vlády ČSR Z. Fierlingerovi z júna 1945 o potrebe obnovy železničných mostov v Bratislave a Komárne. VÚA Praha, f. MNO/HŠ-VŽV 1945, šk. 91, č. j. 532 taj. hl. št./žen. 45.

⁷ VÚA Praha, f. MNO/HŠ 1945, č. j. 237/Taj. hl. št. styč. odd. 1945.

⁸ Podľa názorov hlavného štábu čs. armády na spojnici Moravská brána – Břeclav sa rozhodovalo o „bytí a nebytí ČSR ... Moravská brána jest nejen klíčovým postavením ČSR, nýbrž i středního Podunají a Vídně... Je jasné, že kdyby se podařil úder nepřitele na čáře Moravská brána – Břeclav, znamenalo by to odtržení Čech a Moravy od Slovenska a konec republiky.“ VÚA Praha, f. Pařížska mierová konferencia, šk. 9, zl. 29/X.

vých divízií sa mal rozšíriť na tri. Veliteľstvo oblasti ďalej disponovalo pomerne silným delostrelectvom, tankovou brigádou, leteckou divíziou a potrebnými ženijnými, spojovacími a zabezpečovacími útvarmi. Okrem toho boli na Slovensku rozmiestnené podporné jednotky v priamej podriadenosti hlavného štábu MNO. Dislokačné priestory zväzkov a útvarov nadväzovali na predmníchovskú zostavu armády a priestorovo pokrývali v podstate celé územie Slovenska. Súčasne naznačovali aj hlavné smerovanie ich úloh vo vojenskostrategickej koncepcii obrany ČSR. Tri zo štyroch vševojskových zväzkov sa orientovali najmä na zabezpečenie krytu južnej hranice a jeden zaistoval severovýchodnú časť Slovenska a tvoril armádnú zálohu s možným nasadením v smere k moravskej hranici a na západné a juhozápadné Slovensko.⁹

Celkom bolo na slovenskom území rozmiestnených, podobne ako pred vojnou, okolo 25 percent všetkých súčastí čs. armády. Plánovaná bojová hodnota jednotiek a útvarov vojenskej oblasti 4 mala predstavovať 144 bojových lietadiel, 65 tankov a viac ako 1 200 hlavných delostrelectva. Celé vojenské zoskupenie na území Slovenska malo mať v mierovej organizácii okolo 45 000 osôb. Najvyšších skutočných počtov dosiahli jednotky a útvary na Slovensku koncom novembra 1945, keď bolo do nich zaradených až 82 489 osôb, vojakov z povolania, v ďalšej a základnej službe a povolaných podľa paragrafu 27 branného zákona.¹⁰

Osobitne významnou črtou vojenskej identity Slovenska bola potom skutočnosť, že v súlade s Košickým vládnyim programom sa jednotky na slovenskom teritóriu formovali ako národné, to znamená, že boli zložené prevažne z osôb slovenskej národnosti, a taktiež veliacou a služobnou rečou v nich bola slovenčina.¹¹

V podmienkach rozpadu protifašistickej koalície, vznikajúcej atmosféry studenej vojny, a s tým spojeným politickým a vojensko-politickým upevňovaním sovietskej záujmovej sféry v Európe, však bola práve negácia národného charakteru jednotiek na slovenskom teritóriu aj prvým opatrením, ktorým sa začali meniť hlavné danosti a črty vojenskej identity Slovenska. Spochybnenie politickej spoľahlivosti týchto jednotiek a úvahy o ich možnom zneužití proti integrite ČSR, ktoré boli hlavným motívom dočasnej výmeny zväzkov zo západného Slovenska a južnej Moravy v lete 1946, súviseli predovšetkým s obavami z odlišností poli-

⁹ Bližšie ŠTAIGL, J.: Organizačná a dislokačná výstavba čs. armády na Slovensku v rokoch 1945 – 1950. In: *Vojenské obzory*, roč. 2, 1995, príloha H, s. 92-95.

¹⁰ VÚA Praha, f. MNO/HŠ-4, odd.1945, č. j. 62172/Taj. a č. j. 65654/Taj.

¹¹ Bližšie ŠTAIGL, J.: K niektorým otázkam existencie slovenských národných jednotiek v čs. armáde po 2. svetovej vojne. In: *Vojenské obzory*, roč. 3, 1996, príloha H, s. 119-121.

tického, spoločenského a hospodárskeho vývoja na Slovensku. „Pozitívne skúsenosti“ z trojmesačnej dislokácie juhomoravskej divízie v západoslovenskom regióne však len podporili a urýchlili zámer negovať zásadu národného charakteru jednotiek na Slovensku a prejsť k exteritoriálnemu spôsobu personálnej výstavby armády.¹²

Od roku 1946 sa MNO začalo zaoberať aj myšlienkou výrazného zredukovania počtu jednotiek dislokovaných na slovenskom teritóriu, a to v kontexte celkového prehodnocovania názorov na politický a vojenský charakter novej vojny a výstavbu a použitie ozbrojených síl. V politickej rovine týchto úvah sa postupne presadzoval názor, že budúca vojna by zrejme bola stretnutím medzi nemecko-anglosaským a slovanským svetom. Hlavný štáb MNO okrem toho dochádzal k presvedčeniu, že v jej počiatočnom období bude hlavnou úlohou československej armády brániť priestor Čiech a Moravy, ktorý sa v novovytváraných geopolitických súradniciach Európy pre rozvinutie spojeneckých vojsk javil výhodnejší, ako územie Slovenska. Opieral sa predovšetkým o radikálnu zmenu vojenskobebezpečnostných záujmov Československa voči Maďarsku na mierových rokovaniach v Paríži, a to najmä po upozorneniach sovietskych zástupcov, že Maďarsko sa v krátkom čase zrejme stane spojencom obidvoch krajín.¹³ Z tohto hľadiska a v nadväznosti na spojeneckú zmluvu s Poľskom, podpísanú v marci 1947, došiel k záveru o podstatnom zmenšení rizík priameho vojenského ohrozenia Slovenska, výraznom poklese priameho operačného významu jeho teritória a nutnosti sústrediť hlavnú silu armády v západnej časti štátu.¹⁴

Podľa zámeru, s týmto, ako aj ekonomickými hľadiskami, spojenou reorganizáciou a redislokáciou armády, plánovanou na začiatok októbra 1947, mali byť preto na Slovensku ponechané len dve vyššie jednotky (zväzky) pechoty a ďalšie útvary, ktoré by plnili predovšetkým mobilizačné a výcvikové úlohy. Tieto predstavy hlavného štábu sa však diametrálne odlišovali od názorov veliteľstva vojenskej oblasti 4 na potrebu vojenského zabezpečenia Slovenska. To považovalo južnú hranicu za trvalo nebezpečnú, a s ohľadom na situáciu spojenú s rozsiah-

¹² Tamže, s. 121-128.

¹³ Bližšie ŠTAIGL, J.: Vojenskopolitické a vojenskostrategické postavení Slovenska po ukončení druhej svetovej vojny (1945 – 1946). In.: Historický časopis, roč. 40, 1992, č. 6, s. 689-691.

¹⁴ Náčelník hlavného štábu čs. armády armádny generál B. Boček v správe prednesenej na zasadnutí Armádného poradného zboru v marci 1947 napríklad konštatoval: „Z operatívnych predpokladů vysvítá, že...je dnes po výhodnějším uskupení spojeneckých států třeba počítat s obranou především severozápadní, západní a jižní hranice až po Bratislavu. Obranné pojetí se změnilo: je třeba mít stále na zřeteli aktivní obranu.“ VÚA Praha, f. MNO/HŠ-1. odd. 1947, č. j. 12055.

lym prenikaním banderovských skupín z Poľska, argumentovalo, že nie je možné obchádzať ani význam zrejme dočasného krytia slovensko-poľskej hranice. Z týchto dôvodov navrhovalo uskutočniť v organizačnej štruktúre oblasti len čiastkové zmeny spojené so zdokonalením celoplošného charakteru dislokačnej zostavy jednotiek a útvarov.¹⁵ Proti radikálnemu zníženiu počtu vojenských jednotiek na Slovensku sa ale postavila aj časť slovenskej politickej reprezentácie, ktorá poukazovala najmä na politickú citlivosť tohto kroku a pretrvávajúcu politickú nestabilitu v slovenskej spoločnosti.¹⁶

Niektoré archívne materiály naznačujú, že takéto riešenie výstavby armády na Slovensku neodporúčal ani sovietsky generálny štáb, s ktorým sa otázky organizácie a dislokácie čs. armády už v tomto období pravidelne konzultovali.¹⁷ Aj keď mal pochopiteľný záujem presunúť ťažisko obranného úsilia ČSR ako nárazníkového štátu, a tým aj možných vojnových operácií čo najďalej od svojich hraníc, nepovažoval zrejme výrazné oslabenie čs. armády na Slovensku v tom období za potrebné, a najmä nie za vhodné. Dôvodov mohol mať niekoľko. Od doposiaľ plne nezabezpečenej vojenskopolitickej kontroly nad Maďarskom až po vývoj vnútropolitickéj situácie na Slovensku, ktorú sa centrálné orgány v Prahe ešte len pripravovali riešiť. Z hľadiska vnútornej bezpečnosti Slovenska, ako strategicky dôležitého článku v osi východ – západ, však návrh hlavného štábu MNO na radikálnu redukciu organizačnej štruktúry vojenskej oblasti 4 nezodpovedal ani „pražským“ politickým záujmom.

Skutočnosťou zostáva, že v rámci reorganizácie armády na jeseň 1947 sa na Slovensku uskutočnili len menšie organizačné a dislokačné zmeny spojené s čiastočným upresnením záujmových priestorov jednotiek a ich úloh. Na Slovensku bolo naďalej rozmiestnených okolo 25 percent všetkých jednotiek, útvarov a zariadení armády. Tomu v podstate zodpovedali aj plánované mierové počty vojenskej oblasti 4, ktoré po znížení celkových mierových počtov armády z pôvodných zhruba 187 tisíc na 150 tisíc osôb kalkulovali s počtom vyše 40 000 osôb.¹⁸

Vojenské uvoľňovanie Slovenska v prospech posilnenia armády na západnej hranici sa začalo realizovať krátko po vzniku monopolu komunistickej moci, v súvislosti s prehlbovaním konfrontačnej atmosféry medzi bývalými spojeneckými mocnosťami po kolapse ich rokovaní o otázke Nemecka.

¹⁵ VÚA Praha, f. MNO/HŠ-1. odd. 1947, č. j. 11738 Taj.

¹⁶ Pozri napr. vystúpenie štátneho tajomníka MNO Dr. J. Lichnera na rokovaní Najvyššej rady obrany štátu. VÚA Praha, f. NROŠ 1946 – 1949, protokol 1. schôdze 23. 10. 1946.

¹⁷ VÚA Praha, f. MNO/NHŠ 1947, č. j. 11861.

¹⁸ VHA Trnava, f. VO-4, šk. 2, č. j. 215109/1948.

V kontexte úsilia ZSSR o posilnenie vojenského zabezpečenia jeho mocenskej sféry, sa už od marca 1948 aj ústredné orgány KSČ zaoberali otázkou zvýšenia bojaskopnosti armády. Výsledkom bolo rozhodnutie o príprave novej reorganizácie a redislokácie vojsk tak, aby ich organizačná štruktúra a rozmiestnenie na jeseň 1949 čo najviac zohľadňovali zmenené medzinárodné podmienky. Rámcový zámer reorganizácie v podstate kopíroval návrhy hlavného štábu z roku 1947. Predpokladal, že na slovenskom území zostanú len dve vyššie jednotky (divízie) pozemného vojska, z toho jedna dislokovaná na západnom Slovensku, na styku hranice s Rakúskom a Maďarskom. Rozhodnutie o príprave reorganizácie súčasne upozorňovalo, že *„vzhľadom na narůstající nebezpečí v důsledku zostřování mezinárodní situace a možnosti vzniku války“*, treba niektoré opatrenia uskutočniť okamžite. Týkalo sa to predovšetkým redislokácie jedného organického pešieho zväzku a presunov časti osôb, ako aj materiálu z ďalších útvarov zo Slovenska do priestoru západných Čiech. Uskutočnili sa v mesiacoch máj a jún 1948, na začiatku tzv. „horúceho“ obdobia vývoja v Nemecku, vyvolaného rozhodnutím ZSSR uzavrieť pozemné prístupové cesty do Berlína. Táto časová zhoda okrem iného naznačuje značný stupeň koordinácie postupu sovietskeho a československého velenia.

Zámer podstatne zredukovať počet a bojovú silu armády na Slovensku „podoprelí“ v decembri 1948 konzultácie čs. delegácie v Moskve o otázkach jej ďalšej výstavby, osobitne o zvýšení jej údernej sily v západných oblastiach štátu. Záverečný impulz bol potom spojený s podpísaním spojeneckej zmluvy s Maďarskom v apríli 1949, ktoré znamenalo definitívne popretie vojensko-bezpečnostných záujmov Slovenska, odvodených od jeho geografickej polohy a dovtedajších geopolitických vzťahov. Zmluva vytvorila celkom nové podmienky vojenskostrategickej situácie Slovenska. Zavŕšením procesu uzatvárania dvojstranných spojeneckých zväzkov medzi štátmi sovietskeho mocenského bloku zostalo slovenské teritórium, s výnimkou časti západoslovenského regiónu pri hranici s Rakúskom, de facto vo vnútrozemí tohto politicky už zjednoteného a vojensky stále viac sa integrujúceho priestoru. To umožnilo, aby bol ešte v apríli 1949 zrušený, v poradí už druhý, zväzok pechoty na Slovensku, ktorého útvary väčšinou posilnili tankové jednotky v Čechách a na Morave. Reorganizáciou armády v októbri 1949 sa napokon dokončila realizácia plánu ústredných orgánov komunistickej moci znížiť počet vojsk na Slovensku o takmer 50 percent.

Po jej skončení bolo na Slovensku dislokovaných už len 17 percent jednotiek a útvarov armády, pre ktoré sa kalkulovalo s počtom 18 860 osôb, čo predstavo-

¹⁹ VÚA Praha, f. MNO/HŠ-4, odd. 1948, č. j. 940.

valo 15,1 percenta celoarmádneho početného stavu. Z vyšších jednotiek (divízia, brigáda) tu boli rozmiestnené dve pešie divízie, delostrelecká brigáda a letecká divízia. Plánovanú palebnú silu vojenskej oblasti 4 tvorilo asi 280 delostreleckých hlavných a 60 – 70 bojových lietadiel rôzneho určenia. Podiel útvarov jednotlivých druhov vojsk na Slovensku v pomere k ich celoarmádnym počtom predstavoval u pechoty 15,5 percenta, delostrelectva 14,0 percent, protilietadlového delostrelectva 33,3 percenta, letectva 30,7 percenta, ženijného vojska 24,1 percenta a spojovacieho a automobilového vojska 14,3 percenta. Vôbec tu neboli umiestnené jednotky tankového, výsadbkového a chemického vojska.²⁰

Výrazné oslabenie počtu a bojovej sily armády na Slovensku bolo síce hlavným, ale nie jediným prejavom hodnotenia jeho územia predovšetkým ako tylového priestoru čs. armády začlenenenej do zostavy vojsk prvého operačného sledu východného bloku. Geografická „bezpečnosť“ Slovenska v rámci tohto bloku a koncepcia aktívnej obrany západných oblastí ČSR, opretá navyše o „životný význam“ priameho komunikačného prepojenia so Sovietskym zväzom, posilnili význam slovenského teritória z hľadiska logistického zabezpečenia armády, mobilizačného rozvinutia druhosledových jednotiek a sústredenia prípravy veliteľských kádrov. Preto už na jeseň 1949 začal proces postupného premiestňovania vojenských škôl a školských zariadení z Čiech a Moravy na Slovensko. V tom istom čase ústredné orgány KSČ a štátu rozhodli aj o presunutí výrobnéj a výskumnej základne zbrojného priemyslu zo západných, v prípade vojenského konfliktu najviac ohrozených, oblastí na východ. Týkalo sa to najmä tzv. „ťažkej“ časti zbrojného priemyslu, t. j. výroby tankov, delostreleckej techniky a munície. Sprievodným javom týchto opatrení bolo posilňovanie teritoriálnej protilietadlovej obrany Slovenska, predovšetkým jeho najdôležitejších spoločenských a priemyselných centier.

Ak sme doteraz hovorili o vývoji vojenskej identity Slovenska, ako relatívne samostatného teritoriálno-organizačného celku integrovaného armádneho systému treba konštatovať, že nasledujúcou reorganizáciou armády Slovensko vlastnú vojenskú identitu de facto stratilo. Od septembra 1950 sa územie Slovenska stalo súčasťou 2. vojenského okruhu, ktorý zahrňal aj veľkú časť Moravy. Vznik tohto teritoriálno-organizačného vojenského zoskupenia bol priamo spojený so stále viac sa vyhrocujúcou atmosférou studenej vojny. Súvisel s upresnením miesta a úlohy ČSR a čs. armády vo vojenskostrategických plánoch Sovietskeho zväzu po vzniku NATO, ktorých cieľom bolo posilniť vojenskú silu východného bloku

²⁰ VÚA Praha, f. MNO/HŠ 1949, č. j. 6000.

a operačnú, predovšetkým útočnú schopnosť jeho vojsk na vedenie „triednej“ a totálnej vojny s „imperialistickým“ táborom. Súčasne predstavoval súčasť procesu všestrannej sovielizácie krajín ovládaných Moskvou, konkrétnou predlohou 2. vojenského okruhu bol sovietsky model teritoriálno-organizačného usporiadania ozbrojených síl.

2. vojenský okruh s veliteľstvom v Trenčíne bol ponímaný ako zápolie a druhý sled československého frontu spojeneckých vojsk, ktorého prvosledovú časť tvorili jednotky a útvary 1. vojenského okruhu v Čechách a na zostávajúcom území Moravy. V mierových podmienkach plnil predovšetkým výcvikové a mobilizačné úlohy, tvoril hlavnú logistickú a školskú základňu čs. armády a vyčlenenými jednotkami zabezpečoval posilnenie ochrany hranice juhozápadného Slovenska a južnej Moravy. V prípade mobilizačného rozvinutia vojsk sa kalkulovalo s premenou veliteľstva okruhu na veliteľstvo 2. armády, určenej na nasadenie do obrannej, ale najmä útočnej, činnosti v rámci čs. frontu, prípadne na južný alebo severný strategický smer v zostave spojeneckých síl. Organizačné jadro tejto armády mali tvoriť dva armádne zbory.

Z operačného hľadiska zostal na Slovensku „zaujímavý“ v podstate len západoslovenský región. Československí a sovietski stratégovia vyhodnotili, že z rakúskeho nástupového priestoru smerujú na Slovensko dva pomocné operačné smery, a to tzv. Bratislavský I, ktorý sa ďalej členil na smer 1a s osou Malacky – Kúty – Skalica – Senica – Myjava a smer 1b s osou Bratislava – Trnava – Piešťany – Nové Mesto nad Váhom a operačný smer Bratislavský II, orientovaný na Dunajskú Stredú, Nové Zámky, Nitrú a Levice.²¹ Prípadný postup „imperialistického“ agresora na týchto smeroch do slovenského vnútrozemia mohol podľa úvah pražského i moskovského generálneho štábu ohroziť nielen tylo čs. armády, ale aj narušiť funkčnosť dôležitých komunikačných a spojovacích tepien východného bloku.²²

Okrem opatrení, viac-menej politického charakteru, ako bola predovšetkým drôťová zamínovaná stena na hraničnej čiare a zakázané hraničné pásmo, sa západoslovenský región dôsledne zabezpečoval aj po vojenskej stránke. Ochranu slovensko-rakúskej hranice už od roku 1949 zaisťovali jednotky novovytvorenej

²¹ VÚA Praha, f. MNO/GŠ-OS 1960, šk. 407, č. j. 006530-O-1955 a šk. 408, č. j. 0065320-O-1955.

²² Bližšie ŠTAIGL, J.: Vojenskopolitické a vojenskostrategické postavenie Slovenska po 2. svetovej vojne a jeho zmeny po februári 1948. In: Armáda a spoločnosť na Slovensku v kontexte európskeho vývoja 1948 – 1968. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie v Bratislave 17. – 19. septembra 1996. Bratislava : VHU 1997, s. 52-53.

Pohraničnej strážne, konkrétnymi úlohami krytia hranice boli poverené tu dislokované útvary 2. vojenského okruhu, neskôr aj útvary Vnútornej strážne a Civilnej obrany. Opravovali sa pohraničné opevnenia z 30. rokov, pripravovali sa zbrane a vojenské jednotky na ich obsadenie a vedenie bojovej činnosti v tzv. obranných rajónoch, na cestných a železničných komunikáciách uvedených smerov sa do hĺbky 30 – 50 km od hranice pripravovali mínové a výbušné zátarasy.²³

Podobným spôsobom sa hodnotil aj operačný význam vzdušného priestoru Slovenska, ktorého územie tvorilo do konca roka 1950 samostatný hlásny obvod. V januári 1951 na teritóriu 2. vojenského okruhu vznikol 2. obvod protileteckej obrany štátneho územia (PLOŠŮ) s veliteľstvom v Olomouci. Do jeho územnej pôsobnosti však pripadla len „najdôležitejšia“ časť západoslovenského regiónu po čiaru Trenčianske Biskupice – Piešťany – Šaľa – Zemianska Olča. Situácia sa čiastočne zmenila od októbra 1951, keď bol pre celé územie Slovenska vytvorený 3. obvod PLOŠŮ s veliteľstvom vo Zvolene. Ťažisko ochrany slovenského teritória pred náletmi nepriateľského letectva ale naďalej „ležalo“ na predsunutej Morave, kam sa redислоkovala aj „slovenská“ stíhacia letecká divízia. Vzdušný priestor Slovenska tvoril predovšetkým súčasť konečnej „záchytnej“ zóny, ktorá mala zabrániť prieniku nepriateľského letectva nad územie Sovietskeho zväzu. Na základe dvojstranných dohôd o súčinnosti vojenského letectva mohli nad časťou západoslovenského regiónu a nad stredným a východným Slovenskom pôsobiť okrem československých, aj stíhacie útvary poľskej, sovietskej a maďarskej protileteckej obrany.²⁴

Na slovenskom území bola rozmiestnená asi polovica vojsk 2. vojenského okruhu. Z hľadiska celoarmádnych počtov to predstavovalo okolo 15 percent všetkých jednotiek a útvarov. Podľa ich vojskovej štruktúry nebol na začiatku roka 1951 na Slovensku dislokovaný žiadny bojový útvar letectva, ani jeden z piatich zväzkov a samostatných útvarov tankového a mechanizovaného vojska, z dvanástich samostatných delostreleckých zväzkov a útvarov tu boli umiestnené tri a z desiatich peších divízií dve. Spolu so špeciálnymi a zabezpečovacími útvarmi tvorili mierový základ armádneho zboru s veliteľstvom v Banskej Bystrici alebo časti posilových a zabezpečovacích síl veliteľstva 2. armády. Zvýšil sa však počet útvarov v priamej podriadenosti veliteľstiev druhov vojsk na generálnom štábe. Nové útvary, najmä ženijného vojska, mali väčšinou charakter frontových jedno-

²³ VÚA Praha, f. MNO/GŠ-OS 1951, šk. 228, sign. 99/4-7.

VÚA Praha, f. MNO/GŠ-OS 1960, šk. 407, č. j. 006530-O-1955.

²⁴ Bližšie ŠTAIGL, ref 22, s. 54-55.

tiek. V prípade vojnového konfliktu mali plniť úlohy v prospech nasadenia druhosledovej (záložnej) armády.²⁵ Výsadková brigáda, ktorá sa od leta 1952 formovala na východnom Slovensku, bola určená na plnenie úloh v operačno-taktickej hĺbke nepriateľskej zostavy.

V mierovej organizácii armády boli všetky jednotky a útvary na Slovensku na znížených počtoch alebo čiastočne, resp. celkom, zrámcované. Napríklad plánované mierové počty peších divízií, ktoré boli v súlade s naznačenými úlohami okruhu dislokované na západnom a východnom Slovensku, neprevyšovali 3.000 osôb.²⁶ S ohľadom na prioritnú modernizáciu a unifikáciu výzbroje jednotiek v Čechách pritom disponovali, s výnimkou výsadkovej brigády, zbraňami a bojovou technikou rôznych typov a staršej výroby, z veľkej časti ešte trofejného pôvodu.

V napätej atmosfére studenej vojny sa Slovensko rýchlo menilo na strategicky dôležitú výrobnú základňu zbrojného priemyslu. Prudký rozvoj zbrojnej výroby na slovenskom území nastal hlavne v čase tzv. zbrojnej trojročnice, v rokoch 1951 – 1953, na záver ktorej sa očakávalo vypuknutie ozbrojeného konfliktu medzi Východom a Západom. Okrem modernizovaných a rozširovaných „tradičných“ zbrojoviek v Dubnici nad Váhom a Považskej Bystrici prešli na zbrojnú výrobu, a to celou výrobnou kapacitou alebo jej podstatnou časťou, závody v Martine, Trenčíne-Kubrej, Bánovciach nad Bebravou, Prakovciach a ďalších mestách. Zabezpečovali alebo sa podieľali na výrobe tankov, obrnených transportérov, niektorých typov delostreleckej techniky a sčasti aj ručných zbraní a munície. Nové zbrojné prevádzky sa okrem toho začali budovať vo Víglaši, v Hriňovej a Strážskom. V Trenčíne vzniklo hlavné výskumné a vývojové stredisko delostreleckého materiálu.²⁷

S narastaním významu Slovenska, ako logistickej základne armády, priamo súvisela otázka výstavby skladov vojenského materiálu, ktoré by v prípade ozbrojeného konfliktu zabezpečovali potreby nielen československých, ale aj spojeneckých vojsk. Z podnetu generálneho štábu sa preto realizovala výstavba veľkokapacitných skladov, najmä skladov pohonných hmôt pre automobilovú, tankovú a leteckú techniku. Zvyšoval sa tiež počet základní, určených na mierové uloženie bojovej techniky a munície, ktorá mala nahrádzať vojnové straty alebo zabez-

²⁵ Napríklad novovytvorený 52. pontónový pluk v Bratislave mal zabezpečiť prechod rozvinutých jednotiek 2. vojenského okruhu cez rieky Moravu, Dunaj a Váh.

²⁶ VÚA Praha, f. MNO/GŠ-4. odd. 1950, šk. 209, sign. 38-1/1-131.

²⁷ Bližšie ŠTAIGL, J.: Zbrojná výroba na Slovensku po druhej svetovej vojne (1945 – 1953). In: Vojenská história, roč. 6, 2002, č. 2, s. 79-91.

pečiť vyzbrojenie druhosledových vojsk. Medzi najdôležitejšie vojenské charakteristiky Slovenska od začiatku 50. rokov patrila skutočnosť, že množstvo vojenského materiálu sústredeného na slovenskom území niekoľkonásobne prevyšovalo potreby tu dislokovaných jednotiek a útvarov.

Novým prvkom sa stala aj prítomnosť jednotiek a útvarov Civilnej obrany a Vnútornej stráže ako vojsk ministerstva vnútra (v rokoch 1950 – 1953 ministerstva národnej bezpečnosti). Útvary Civilnej obrany boli určené predovšetkým na záchranné práce po leteckých útokoch na spoločenské a priemyselné centrá v západoslovenskom a stredoslovenskom regióne.²⁸ Jednotky Vnútornej stráže, dislokované prakticky na celom území Slovenska, zabezpečovali hlavne ochranu najdôležitejších závodov, železničných komunikácií a spojovacích objektov. Časť mala charakter „poriadkových“ síl, vyčlenených na „bezpečnostné“ zásahy v čase vnútorného ohrozenia komunistického režimu.²⁹

Čiastočné uvoľnenie medzinárodného napätia po smrti J. V. Stalina a skončení vojny v Kórei umožnilo uskutočniť niektoré organizačné a dislokačné zmeny čs. armády. V jej výstavbe sa súčasne začal prejavovať vplyv nových zásad vedenia bojovej činnosti v podmienkach použitia zbraní hromadného ničenia. Výrazne sa zvýšili najmä požiadavky na protileteckú obranu teritória a vojsk, bojovú silu armády a jej mobilizačnú a operačnú pripravenosť. Ich razancia sa ďalej prehĺbila po vzniku Varšavskej zmluvy, ktorý bol spojený aj s upresnením miesta a úloh čs. armády v plánoch sovietskeho generálneho štábu a v zostave koalíčných vojsk. V kontexte týchto aspektov sa v polovici 50. rokov menila, okrem iného, štruktúra a bojová hodnota vojsk na Slovensku.

V súlade s poznatkom o narastaní nebezpečenstva hromadných leteckých útokov, spojených s použitím jadrových bômb už v začiatočnom období vojny, a to tak na prvosledové vojská, ako na mobilizačné zálohy a priemyselné a spoločenské centrá v zápolí, rozhodol čs. generálny štáb predovšetkým o znovumiestnení letectva na Slovensku. Išlo o stíhaciu leteckú divíziu a bitevný letecký pluk, ktoré sa na slovenské letiská presunuli už na jar 1954. Nasledujúcou reorganizáciou teritoriálnej protileteckej obrany v marci 1955 sa slovenské územie stalo súčasťou 2. obvodu protivzdušnej obrany štátu (PVOŠ) s veliteľstvom v Olomouci (neskôr v Brne), pričom uvedená letecká divízia bola podriadená priamo veli-

²⁸ Bližšie ŠTAIGL, J.: Civilná obrana na Slovensku v rokoch 1945 – 1958. In: Vojenská história, roč. 5, 2001, č. 1, s. 71-76.

²⁹ Bližšie ŠTAIGL, J.: Vznik, vývoj a činnosť vojsk Vnútornej stráže na Slovensku. In: Vojenská história, roč. 2, 1998, č. 4, s. 48-72.

teľstvu PVOŠ v Prahe.³⁰ Hodnotou jedného leteckého pluku (Bratislava) sa mala podieľať na zabezpečovaní náletového smeru Graz – Brno – Ostrava a silou dvoch leteckých plukov (Zvolen, Košice) na súčinnostnej spojeneckej ochrane vzdušného priestoru pred západnými hranicami ZSSR.³¹ Medzi významné zmeny uskutočnené v roku 1955 patrilo aj začlenenie výsadkovej brigády a niektorých ďalších dovtedajších „frontových“ útvarov na Slovensku priamo do organizačného rámca 2. vojenského okruhu.

Čs. armádu mala na pôsobenie v koalíčných väzbách organizačne prispôbiť jej reorganizácia v roku 1956. Vychádzala, okrem iného, z týchto zámerov: 1) vytvoriť výhodnejšiu operačnú zostavu zväzkov a útvarov z hľadiska miesta a úlohy v zoskupení vojsk Varšavskej zmluvy, 2) vytvoriť lepšie predpoklady na mobilizačné rozvinutie zväzkov a útvarov, 3) zvýšiť operatívnu velenia a plnenia úloh jednotlivých súčastí armády v podmienkach vedenia bojovej činnosti s použitím zbraní hromadného ničenia a 4) odstrániť pretrvávajúce sústredenie viacerých útvarov v posádkach.³² Sovietsky generálny štáb žiadal, a to aj s prihliadnutím na odsun sovietskych vojsk z územia Rakúska, aby organizačné jadro pozemných síl čs. armády tvorili najmenej dva operačné zväzy (armády), doplnené, po mobilizačnom rozvinutí armády, o druhosledový zväz a silnú zálohu. Mierový rámec druhosledovej, t. j. 3. vojnovnej armády mali vytvárať predovšetkým jednotky 2. vojenského okruhu sústredené na Morave a jej veliteľstvo sa malo formovať na báze veliteľstva streleckého (do roku 1954 armádneho) zboru v Brne. S ohľadom na úlohu zabezpečiť, a to tak v mierových podmienkach, ako v čase vojny krytie východnej časti hranice s Rakúskom prevzalo veliteľstvo zboru do svojej podriadenosti aj streleckú (do roku 1954 pešiu) divíziu na západnom Slovensku. Strelecká divízia (do roku 1954 pešia) na východnom Slovensku prešla, po zrušení veliteľstva zboru v Banskej Bystrici, do priamej podriadenosti veliteľstva okruhu, ktoré malo zabezpečovať mobilizačné rozvinutie záložnej armády, respektíve riadiť personálne a materiálové dopĺňovanie bojujúcich vojsk. Pre organizačnú štruktúru vojnových armád sa počítalo so šiestimi a, v prípade záložnej armády, s tromi streleckými a mechanizovanými divíziami.³³ Pri mobilizačnom rozvíjaní týchto armád mal preto západo-slovenský i východoslovenský zväzok postaviť dve ďalšie divízie.

³⁰ VÚA Praha, f. MNO/GŠ-OMS 1955, šk. 631, sign. 5-1/1-105; TRNKA, J.: Vývoj a výstavba bojových útvarů a svazků čs. stíhacího letectva v letech 1950 – 1954. (Diplomová práce). Praha : VPA KG 1968, s. 86 a 90-91.

³¹ VÚA Praha, f. MNO/GŠ-OS 1956, šk. 464, sign. 2/5/8b.

³² VÚA Praha, f. MNO/GŠ-OMS 1956, šk. 465, č. j. 0010738-OMS.

³³ VÚA Praha, f. MNO/GŠ-OMS 1956, šk. 468, sign. 5-4/1-9b, č. j. 0065414.

Výrazom maximalistických predstáv o mierovej i vojnej výstavbe čs. armády bola tiež požiadavka, aby velenie čs. frontu i operačných zväzov disponovali silnými jednotkami delostreleckej podpory a vojskového zabezpečenia. Od jesene 1956 sa organizačné spektrum armády na Slovensku, okrem iného, rozšírilo o mierový rámec troch zväzkov (brigád) pozemného a jedného zväzku (brigády) protiletadlového delostrelectva. Na vyšší organizačný stupeň sa reorganizovali aj niektoré okruhové útvary, najmä ženijného a spojovacieho vojska. Vyhodnotenie činnosti čs. armády v čase ľudového povstania v Maďarsku a tzv. suezskej krízy na jeseň 1956, najmä z hľadiska operatívneho velenia vojskám 2. vojenského okruhu³⁴, viedlo v roku 1957 k čiastočnému upresneniu podriadenosti streleckých zväzkov na Slovensku. Divízia na západnom Slovensku bola vyňatá z podriadenosti veliteľstva streleckého zboru na Morave a podriadená priamo veliteľstvu 2. vojenského okruhu, v ktorého prospech mala plniť aj mobilizačné úlohy. Pokračujúce posilňovanie obrany teritória ČSR proti leteckým a iným „vzdušným“ útokom sa súčasne prejavilo v zriadení ďalšieho mierového rámca protiletadlovej delostreleckej brigády na západnom Slovensku.

Základná štruktúra hlavných druhov vojsk čs. armády na Slovensku v roku 1957 zahŕňala stíhaciu leteckú divíziu, dva bitevné letecké pluky (bitevnej leteckej divízie s veliteľstvom na Morave), dopravný letecký pluk a mierové rámce dvoch streleckých zväzkov, jednej výsadkovej brigády, troch delostreleckých brigád (dvoch okruhových a jednej ako súčasť okruhovej delostreleckej divízie s veliteľstvom na Morave), dvoch protiletadlových delostreleckých brigád (jednej okruhovej a jednej v podriadenosti veliteľstva letectva a PVOŠ) a ďalších jednotiek a útvarov v podriadenosti veliteľstva 2. vojenského okruhu – ženijnej brigády a dvoch samostatných ženijných útvarov, spojovacieho pluku, rádiotechnického pluku a automobilového a železničného práporu. Pre veliteľstvá, jednotky, útvary a zariadenia čs. armády na Slovensku bolo v ich mierovej organizácii plánovaných spolu asi 8 000 osôb (z toho pre divíziu v západoslovenskom regióne 3 300 a pre divíziu vo východoslovenskom regióne 2 000 osôb). Z hľadiska počtov hlavných druhov bojovej techniky išlo o 265 bojových lietadiel, 116 tankov a samohybných diel (v útvaroch streleckých zväzkov) a okolo 400 hlavných pozemného a 150 hlavných protiletadlového delostrelectva.³⁵

³⁴ Bližšie ŠTAIGL, J.: Vojenské opatrenia na Slovensku v súvislosti s vývojom v Maďarsku na jeseň 1956. In: Armáda a spoločnosť na Slovensku v kontexte európskeho vývoja. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie v Bratislave 17. – 19. septembra 1996. Bratislava : VHU 1997, s. 184-203.

³⁵ Vypočítané podľa tabuliek mierových počtov jednotiek a útvarov 2. vojenského okruhu, ktoré platili od 1. 10. 1957.

Pri započítaní bojovej techniky jednotiek ministerstva vnútra (brigáda a jeden samostatný prápor Pohraničnej stráže a brigáda, samostatný prápor a dve samostatné roty Vnútornej stráže) sa pre vojská na Slovensku plánovalo spolu asi 11 000 osôb, 265 bojových lietadiel, 128 tankov a samohybných diel a uvedený počet hlavný pozemného a protiletadlového delostrelectva.

V roku 1958 sa začala druhá etapa reorganizácie a redislokácie čs. armády po vzniku Varšavskej zmluvy. Jej zámerom predovšetkým bolo: 1) prispôbiť organizačnú štruktúru a dislokačnú zostavu vojsk upresneným strategickým a operačným plánom koalície, 2) v súlade s novými podmienkami vedenia bojovej činnosti ďalej zvýšiť bojovú silu a manévrovacie schopnosti jednotiek a 3) čiastočne redukovať vysoké ekonomické náklady na výstavbu armády. Reorganizácia mala zabezpečiť vytvorenie podmienok na to, aby čs. armáda bola schopná plniť úlohy, najmä útočné a s dôrazom na počítačonné obdobie možného vojnového konfliktu, v zostave prvého strategického sledu ozbrojených síl Varšavskej zmluvy.

Podľa upresnených plánov použitia čs. armády bol zrušený 1. vojenský okruh a na území Čiech a južnej Moravy vznikli dva mierové operačné zväzy – 1. a 4. armáda – s príslušnými mobilizačnými úlohami. V súvislosti s tým sa upustilo od zámeru mať pripravený mierový rámec 3. vojrovej armády na báze veliteľstva a jednotiek streleckého zboru s veliteľstvom v Olomouci, ktoré bolo zrušené. Hlavnú úlohu veliteľstva 2. vojenského okruhu s teritoriálnou pôsobnosťou na území Slovenska a severomoravského kraja tvorilo zabezpečenie doplnovacích úloh v prospech vojsk v západnej a juhozápadnej časti štátu a mobilizačných a výcvikových úloh na rozvinutie záložných zväzkov. Táto koncepcia, ktorá ukazovala na „*prehodnotenie*“ operačného významu západoslovenského regiónu a definovala jednoznačne tylový charakter celého Slovenska, prihliadala aj na posilnenie úlohy maďarskej armády na južnom strategickom smere.

Reorganizácia a redislokácia armády v roku 1958 výrazne zmenila počet a štruktúru vojsk na Slovensku. V jej rámci bola zrušená strelecká divízia na západnom Slovensku a strelecký zväzok na východe Slovenska sa reorganizoval, v súvislosti s prechodom na jednotypové vševojskové divízie³⁶, na rámcovú motostreleckú divíziu. Podstatne sa redukoval počet jednotiek pozemného i protiletadlového delostrelectva. Po skončení reorganizačných a redislokačných zmien bol na Slovensku dislokovaný len jeden rámec samostatného delostreleckého pluku v podriadenosti veliteľstva okruhu a samostatný protiletadlový raketový pluk

³⁶ Motostrelecká divízia mala zlúčiť vlastnosti streleckého a mechanizovaného zväzku. Jej organizácia vychádzala z organizácie motostreleckých divízií v Sovietskej armáde.

PVOŠ. Zmeny sa uskutočnili aj v letectve. Jeden bitevný letecký pluk bol zrušený a druhý začlenený do organizácie novosformovanej bombardovacej leteckej divízie s veliteľstvom na Morave. Väčšina zabezpečovacích jednotiek okruhu sa reorganizovala na nižší organizačný stupeň.

Prehĺbenie tylového charakteru Slovenska doprevádzal aj ďalší rozvoj výroby základne zbrojného priemyslu. Súvisel s poňatím druhej polovice 50. rokov ako prípravnej etapy na začatie zásadnej modernizácie výzbroje čs. armády, s úlohami, ktoré zbrojný priemysel plnil v prospech vyzbrojovania armád ostatných členských štátov Varšavskej zmluvy a s vytváraním mobilizačných záloh vojenského materiálu, najmä zbraní a munície, na počiatočné obdobie potenciálneho vojnového konfliktu.³⁷ S tým, ako aj s narastaním komunikačného významu Slovenska pre prepojenie prvého a druhého strategického sledu ozbrojených síl koalície, bol spojený dôraz na zabezpečenie rozsiahlych presunov vojsk a materiálu.³⁸ Prejavoval sa, okrem iného, v sústredení väčšiny útvarov železničnej brigády

³⁷ Bližšie ŠTAIGL, J.: Zbrojná výroba na Slovensku v rokoch 1954 – 1960. In: Vojenská história, roč. 7, 2003, č. 1, s. 55-73.

³⁸ Plánovaný objem železničnej prepravy vojsk cez Slovensko v prvých dňoch po vyhlásení mobilizácie:

Železničný ťah	Počet vlakov za deň									
	D-1	D-2	D-3	D-4	D-5	D-6	D-7	D-8	D-9	D-10
Lupkow – Medzilaborce – Michalany	0	3	4	11	15	13	13	14	16	16
Čierna nad Tisou – Slovenské Nové Mesto	3	3	8	6	7	4	0	1	1	0
Michalany – Košice – Žilina	0	0	10	10	10	10	10	10	10	0
Žilina – Bohumín – Zebrydowice	0	0	21	40	41	45	37	42	43	38
Žilina – Leopoldov	0	0	13	34	40	42	34	33	39	35
Leopoldov – Bratislava	0	0	1	20	28	31	28	20	21	21
Leopoldov – Nové Zámky – Szob	0	0	2	11	11	11	10	12	18	10

VÚA Praha, f. MNO/SVD 1959, šk. 221, sign. 7-1/39.

čs. armády (v pôsobnosti ministerstva dopravy) na Slovensku, vo vzniku nových, operatívnejších orgánov vojenskej dopravy a upresnení úloh činnosti leteckej divízie s veliteľstvom vo Zvolene v integrovanom systéme PVOŠ Československa, Poľska a Sovietskeho zväzu.³⁹

Z uvedeného možno vyvodit' záver, že v súlade s operačnými plánmi ozbrojených síl Varšavskej zmluvy sa na Slovensku od konca 50. rokov sústreďovala predovšetkým logistická kapacita čs. armády, potrebná na zabezpečenie ofenzívnej činnosti západným, respektíve juhozápadným smerom.

Túto skutočnosť podčiarkovali aj ďalšie zmeny v organizačnej štruktúre a dislokačnej zostave vojsk a zariadení, ktoré sa uskutočnili na začiatku 60. rokov. Išlo predovšetkým o zníženie počtov mierového rámca jediného motostreleckého zväzku na Slovensku až na 2 000 osôb, premiestnenie výsadkovej brigády na Moravu a premenu zostávajúceho bitevného leteckého pluku na školský letecký pluk v pôsobnosti Leteckého učilišťa. Dokončovalo sa aj sústreďovanie podstatnej časti školskej sústavy čs. armády na území Slovenska. Z celkového počtu osemnástich škôl bolo v polovici 60. rokov na Slovensku umiestnených desať, z toho jedna vysoká vojenská škola, sedem vojenských učilíšť a dve vojenské prípravné školy. Na druhej strane sa na Slovensku začali formovať prvé oddiely taktických rakiet zem-zem a stíhacia letecká divízia sa reorganizovala, okrem jedného pluku, na stíhaciu a bombardovaciu v podriadenosti veliteľstva novovytvorenej 10. leteckej armády. Spomenutý pluk bol vyčlenený z jej organizácie a zaradený do podriadenosti veliteľstva 7. zboru PVOŠ.

V priamej súvislosti s plánmi operačnej a mobilizačnej prípravy armády a teritória na prípadný vojnový konflikt, sa v tom čase na MNO objavili úvahy o možnostiach rozšíriť pôsobnosť veliteľstva 2. vojenského okruhu na celé územie štátu. Generálny štáb dokonca navrhoval vytvorit' z tohto orgánu mobilizačnú a vojnovú zálohu ministerstva. Odporúčal presunúť na veliteľstvo 2. vojenského okruhu časť materiálov MNO, a tým zabezpečiť, *„aby byly k dispozici dvě místa velení armádě v mobilizaci a za války a aby 2. vojenský okruh mohl po vyřazení MNO podle potřeby převzít funkci na celém státním území“*.⁴⁰

³⁹ Bližšie ŠTAIGL, J.: Udalosti v Poľsku a Maďarsku na jeseň 1956 z hľadiska vojenskopolitických a vojenských plánov sovietskeho bloku a ich „slovenských“ aspektov. In: Krízy režimov sovietskeho bloku v rokoch 1948 – 1989 (Historicko-politologické pohľady). Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie 12. – 13. novembra 1996 na Donovaloch. Banská Bystrica : Pedagog. spol. J. A. Komenského 1997, s. 176-177.

⁴⁰ VÚA Praha, f. MNO/GŠ-OMS 1960, šk. 431, sign. 18-7/6.

Teoretické rozpracovávanie a praktické overovanie vzájomných vzťahov medzi prvým a druhým sledom MNO, vojnovým veliteľstvom frontu a veliteľstvom 2. vojenského okruhu prebiehalo prakticky až do polovice 60. rokov.⁴¹ Postupne sa vykryštalizoval názor, že v mierových podmienkach veliteľstvo 2. vojenského okruhu má zostať „*územným a veliteľským orgánom v stanovenom území obvodu*“, ktorému sú podriadené „*všetchny svazky, útvary, úřady a zařízení na vymezeném území, pokud nejsou podřizeny přímo MNO nebo svazu PVOS*“.⁴² Hlavnou úlohou veliteľstva okruhu za brannej pohotovosti štátu potom malo byť „*řízení a organizace mobilizace vojsk ve vlastním okruhu a jejich začlenění do svazků a svazů podle rozkazu a směrnic MNO*“.⁴³ Medzi ďalšie úlohy potom patrilo: 1) doplňovanie poľných armád podľa rozkazov a nariadení MNO, 2) plánovanie a riadenie výcviku záložných výcvikových jednotiek a útvarov, 3) organizovanie a riadenie činnosti podriadených tylových útvarov a zariadení, 4) plánovanie, organizovanie a riadenie materiáľno-technického zabezpečenia bojujúcich vojsk podľa rozkazov a nariadení MNO, 5) organizovanie materiáľového zabezpečenia vojsk, ktoré budú prechádzať územím okruhu, 6) organizovanie ochrany a obrany teritória okruhu v súčinnosti s orgánmi KSČ a štátnej moci, ich ozbrojenými zložkami a vojskami, ktoré sa na teritóriu okruhu nachádzajú a 7) účasť na prípravách a uskutočňovaní evakuácie obyvateľstva, úradov a materiálu z ohrozených priestorov.⁴⁴

V tomto poňatí boli mierové, mobilizačné a vojnové úlohy pre veliteľstvo okruhu vymedzené aj v roku 1965, v súvislosti s jeho premenovaním na veliteľstvo Východného vojenského okruhu. Reorganizácia armády, s ktorou bola táto zmena, ako aj vytvorenie Západného a Stredného okruhu na báze doterajších veliteľstiev 1. a 4. armády, spojená, opäť čiastočne upresnila aj štruktúru a dislokačnú zostavu vojsk na Slovensku. V dôsledku presunutia niektorých útvarov, najmä letectva, na Moravu, zostalo v mierových tabuľkách jednotiek na slovenskom území plánovaných spolu už len okolo 4 000 vojenských osôb. Po zrušení Vnútornej stráže a začlenení niektorých jej súčastí, ako aj Pohraničnej stráže, do tzv. jednotných ozbrojených síl malo v roku 1966 celé vojenské zoskupenie na Slovensku v činnej službe asi 5 000 osôb.

Naznačené vojenské charakteristiky Slovenska sa zásadne zmenili až koncom 60. rokov. Od 1. 1. 1969, keď sa teritoriálna a veliteľská pôsobnosť veliteľstva

⁴¹ Pozri napr. VÚA Praha, f. MNO/VD 1962, šk. 157, sign. 5/2-17.

⁴² VÚA Praha, f. MNO/sekr. min. 1962, šk. 20, sign. 24-3/5-12.

⁴³ Tamže.

⁴⁴ Tamže.

Východného vojenského okruhu obmedzovala len na územie Slovenska, možno opäť hovoriť o jeho relatívne samostatnej vojenskej identite. Pri nezmenených geopolitických a vojensko-strategických východiskách ju determinovala predovšetkým prítomnosť sovietskych okupačných vojsk a vynútené redislokačné zmeny jednotiek čs. armády.

ŠTAIGL, J.: Military Identity of Slovakia in the Cold War Conditions up to the Half of Sixties

The author deals with the military identity of Slovakia from the end of the Second World War to the half of sixties. This term is defined as a complex of given facts and characteristics, which in the constitution of army and other measures of military nature reflects military-politic interests and targets of the state or a part of the state, respectively its position and role in a relevant region. The issue is dealt with within military-politic and military aspects of reinforcement of the Soviet Union hegemony in the central and south-east Europe and within military provision and support of Czechoslovakia at that time.

Initial premises of the Slovakia's military identity were determined by the assessment of its importance in the Soviet Union's security system and in a military-strategic concept of the Czechoslovak Republic from the point of view of allies relations and opinions of potential enemy. In an immediate after-war period, Slovakia represented mainly "backbone" of CSR military defence against permanent German threat. Considering the possibility of repeated misuse of the Austrian muster area and the threat from the Hungarian side, Slovakia was at the same time regarded as a crucial operation area of the Czechoslovak Army. Slovakia constituted relatively independent territory-organisational and operational unit within its peace organisation. It concentrated 25 percent of all army units with the planned combat value of 45 thousand people, 144 aeroplanes, 65 tanks and more than 1200 of artillery gun barrels.

In the conditions of break-up of against-fascist coalition, the origin of the cold war and military-political reinforcement of the Soviet sphere of interest in Europe, which factually resulted in re-evaluation of the military-security interest of Slovakia towards Hungary, the operational importance of Slovakia decreased gradually. A gradual lowering of numbers and combat force of the army within its territory a reinforcement of military grouping at west boundary line was related to the mentioned fact. In 1950, in the connection with specification of the position and role of the Czechoslovak Republic and its army in operational planes of the Soviet Union, Slovakia became a part of a larger territory-organisational whole; 2nd military circle, which involved also a part of Moravia and it was understood as a rear part and the second sequence of the Czechoslovakian front of the allies troops. It fulfilled mainly training and mobilisation tasks in the peace conditions and also represented the main logistic and school base of the Czechoslovak Army.

By means of integration into the second military circle, renamed into an East Military Circle in 1965, Slovakia de facto lost its own military identity. Further reduction of number of military units, above all after the Warsaw Pact establishment, was connected with deepening of the rear character of Slovakia. In 1965 only approximately 4, 000 people altogether remained in a peace tables planned numbers. On the contrary, a production base of defence industry in Slovakia developed sharply.

O autoroch

PhDr. Bohuš KLEIN, PhD. (1943). Pracoval v múzeách v Banskej Štiavnici, Banskej Bystrici a Kremnici. Bol riaditeľom Strediska štátnej pamiatkovej starostlivosti v Trenčíne a zamestnancom Vojenského historického ústavu (1990–1997). V súčasnosti pracuje v Slovenskom národnom múzeu – Múzeu kultúry karpatských Nemcov v Bratislave. Okrem príspevkov a monografií venovaných problematike ochrany pamiatok, zaslúžil sa o vyhlásenie Mestskej pamiatkovej rezervácie Trenčína a vyhlásenie viacerých historických miest za pamiatkové zóny. Je spoluautorom *Vojenských dejín Slovenska (I. diel)*, vedecky sa venoval vývoju obranných systémov na území Slovenska od najstarších čias do tatárskeho vpádu. Táto problematika je aj predmetom jeho dizertačnej práce. Publikoval viaceré práce venované vojenským dejinám Slovenska zo stredoveku a 19. storočia; tiež o geopolitickom postavení Slovenska v minulosti.

PhDr. Marián HRONSKÝ, DrSc. (1940), je dlhoročným vedeckým pracovníkom Vojenského historického ústavu. Zaoberá sa vojenskými a politickými dejinami prvej polovice 20. storočia, zvlášť obdobím prvej svetovej vojny a vzniku ČSR. Je autorom polstovky vedeckých štúdií, niekoľkých desiatok odborných článkov a statí a popularizátorom výsledkov slovenskej historiografie v tlači i elektronických médiách. Je spoluautorom mnohých syntetizujúcich prác i edovaných dokumentov, medzi nimi aj 2. a 3. dielu *Vojenských dejín Československa*. Je vedeckým redaktorom a spoluautorom aj 4. zväzku *Vojenských dejín Slovenska*. Hlavné monografické práce: *Slovensko na rázcestí 1918*, *Slovenské národné rady a gardy v roku 1918*, *Vzbura slovenských vojakov v Kragujevci*, *Slovensko pri zrode Československa*, *Boj o Slovensko a Trianon 1918–1920*, *The Struggle for Slovakia and the Treaty of Trianon 1918–1920*.

PhDr. Bohumila FERENČUHOVÁ, CSc. (1947), vedúca oddelenia novších dejín Slovenska Historického ústavu SAV. Profesionálne sa orientuje na výskum slovensko-francúzskych vzťahov v medzivojnovom období, Malej dohody a integračným snahám v Európe. Je zostavovateľkou viacerých zborníkov, ako napr.: *Francúzsko a stredná Európa: Vzťahy medzi Francúzskom a strednou Európou v rokoch 1867–1914*.

PhDr. František CSÉFALVAY, CSc. (1953), vedecký pracovník Vojenského historického ústavu. Venuje sa výskumu a spracovaniu problematiky domáceho ozbrojeného odboja na Slovensku v rokoch 1939–1945, najmä partizánskeho hnutia a slovensko-maďarským vzťa-

hom v 30.–40. rokoch 20. storočia. Je vedeckým redaktorom a spoluautorom *Kroniky druhej svetovej vojny*, autorom aj spoluautorom vedeckých štúdií, ktoré boli publikované v domácich a zahraničných časopisoch alebo zborníkoch.

PhDr. Igor BAKA (1976), vedecký pracovník Vojenského historického ústavu. Zaoberá sa problematikou politického systému a režimu 1. Slovenskej republiky, ako aj armády. Je autorom monografie *Židovský tábor v Novákoch 1941–1944*.

mjr. Mgr. Miloslav ČAPLOVIČ, PhD. (1971), je vedúcim oddelenia – zástupcom riaditeľa odboru vojenskohistorických výskumov Vojenského historického ústavu. Venuje sa dejinám vojenstva a branných organizácií v Československu v medzivojnovom období. Je autorom publikácie *Branné organizácie v Československu 1918–1939 (So zreteľom na Slovensko)*, spoluautorom IV. zväzku *Vojenských dejín Slovenska (1914–1939)*, *Kroniky Slovenska II. (20. storočie)* a spoluzostavovateľom zborníka *Generál dr. Milan Rastislav Štefánik – vojak a diplomat*. Svoju publikačnú činnosť rozvinul v celom rade vedeckých štúdií, dokumentov, personálií a odborných statí v odborných časopisoch, ale aj vedecko-popularizačných a historicko-publicistických článkoch v periodickej tlači.

npor. PhDr. Zoltán KATREBA (1974), je vedeckým pracovníkom Vojenského historického ústavu. Zaoberá sa problematikou slovenskej armády a čs. antiľašistickej odboja v rokoch 1939–1945. Taktiež sa venuje téme výzbroje a zbrojnej výroby rovnakého obdobia.

PhDr. Dagmar ČIERNA-LANTAYOVÁ, DrSc. (1941), pracuje na Oddelení najnovších dejín v Historickom ústave SAV. Zaoberá sa dejinami strednej a juhovýchodnej Európy v 20. storočí, špeciálne slovensko-maďarskými vzťahmi po roku 1945, slovensko-sovietskymi kontaktmi v rokoch 1939–1941 a utváraním sovietskeho bloku. Je autorkou skrípt, ako aj vedeckých monografií, ako napr. *Pohľady na východ: Postoje k Rusku a v slovenskej politike 1934–1944*.

PhDr. Edita IVANIČKOVÁ, CSc. (1948), zástupkyňa riaditeľa Historického ústavu SAV, výskumne sa zaoberá slovensko-nemeckými a slovensko-britskými diplomatickými vzťahmi v prvej polovici 20. storočia a počas 2. svetovej vojny. Je autorkou mnohých vedeckých štúdií z tejto oblasti. Je spoluautorkou a editorkou viacerých monografií a zborníkov ako napr. *Vynútený rozchod: Vyhnanie a vysídlenie z Československa 1938–1947*.

Mgr. Ondrej PODOLEC (1975), odborný pracovník na Oddelení novších dejín Historického ústavu SAV, kde sa orientuje na výskum politického systému vojnovnej Slovenskej republiky.

PhDr. Pavol ŠIMUNIČ, CSc. (1952), vedecký pracovník Vojenského historického ústavu v rokoch 1977–2003, kde pôsobil aj ako zástupca riaditeľa, v súčasnosti štátny zamestnanec Ministerstva kultúry Slovenskej republiky. Zaoberá sa vojenskými dejinami v období druhej svetovej vojny so zameraním na históriu slovenskej armády a povstaleckej 1. čs. armády na Slovensku. Je autorom mnohých vedeckých štúdií, populárno-vedeckých statí a článkov.

PhDr. Slavomír MICHÁLEK, CSc. (1961), pracuje na Oddelení najnovších dejín Historického ústavu SAV, kde sa venuje slovensko-americkým vzťahom v rokoch 2. svetovej vojny a v povojnovom období s dôrazom na slovenský politický exil. Je autorom viacerých monografií ako napr. monografickej trilógie o Jánovi Papánkovi a biografie o Štefanovi Osuskom. Načrel aj do osudov známych a menej známych osobností z Brezovej pod Bradlom.

PhDr. Michal ŠTEFANSKÝ, CSc. (1943), samostatný vedecký pracovník Vojenského historického ústavu. Predtým pracoval na Ministerstve obrany SR a v Politologickom ústave SAV. Zaoberá sa najnovšími dejinami Slovenska v medzinárodných súvislostiach po roku 1945, a najmä spoločenskou reformou v roku 1968.

Mgr. Marína ZAVACKÁ, PhD. (1972), vedecká pracovníčka na oddelení najnovších dejín Historického ústavu SAV. Zaoberá sa dejinami propagandy v 20. storočí a slovensko-sovietskymi vzťahmi v druhej polovici 20. storočia.

PhDr. Jan ŠTAIGL, CSc. (1948), samostatný vedecký pracovník Vojenského historického ústavu, zaoberá sa vojensko-politickými a vojensko-geografickými aspektmi vývoja Slovenska a otázkami výstavby čs. armády a ostatných ozbrojených zložiek na Slovensku po druhej svetovej vojne.

Vydal: Vojenský historický ústav Bratislava, MO SR
ako účelovú publikáciu

Nepredajné

Editori: PhDr. Michal Štefanský
Dr. Imrich Purdek

Redakcia: Mgr. Mária Stanová
Mgr. Dagmar Pelčáková

Sadzba a tlač: Tlačiareň **IFIS** Bratislava